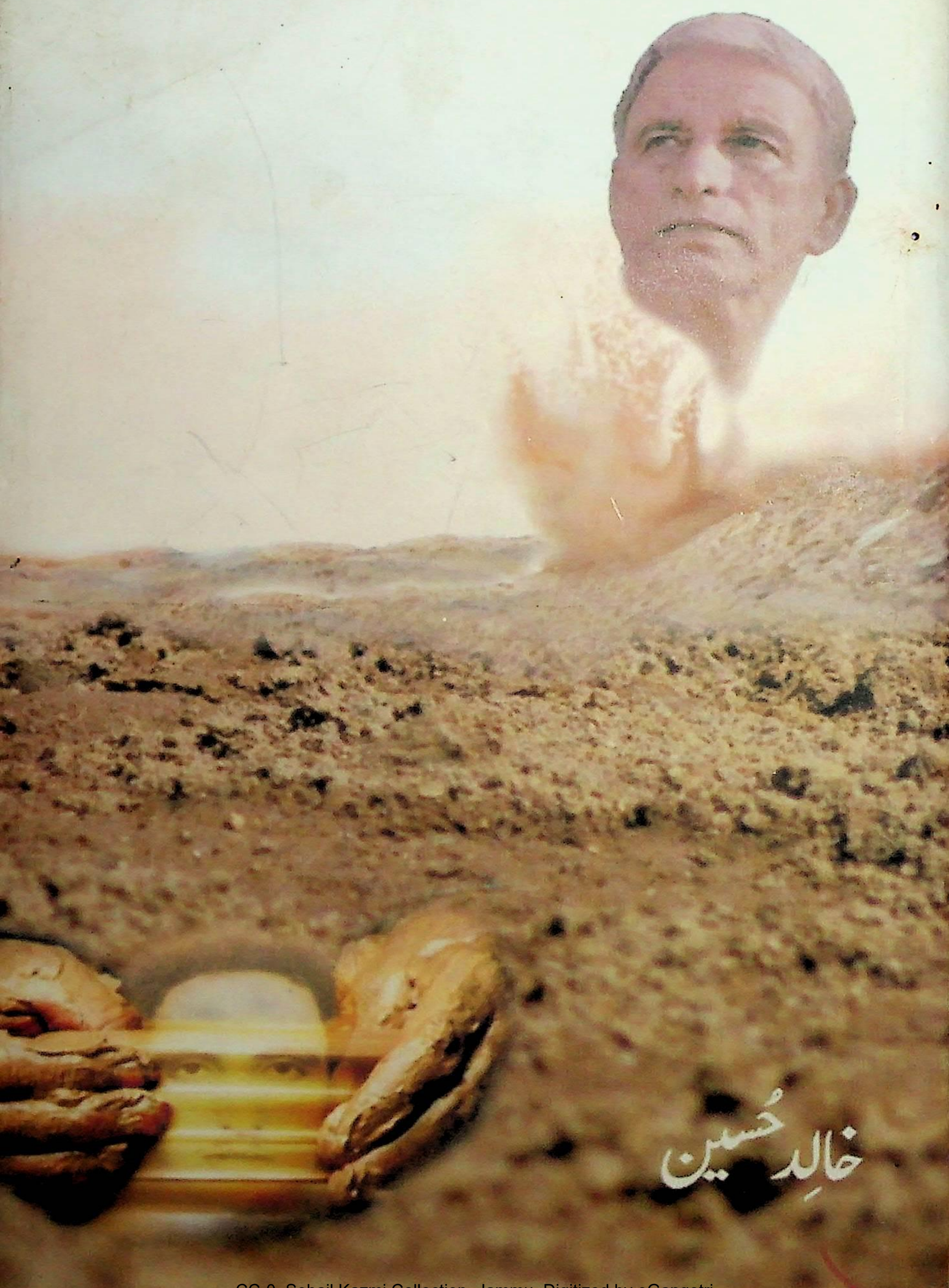
ماٹی گُدم کریندی یار

خالِد حُسین

Maati Kudam Karaidadi Yaar

ہڈ بیتی

ماٹی
کدم
کریندی
یار

خالد حسین

﴿ سبھے حق راکھویں ﴾

کتاب : **مائی کدُم کریندی یار**

لِکھاری : خالد حُسین

چھپن ورہا: 2014ء

گِنتی : 500

کمپیوٹر کمپوزنگ: رنکو کول، وزیر محمد میر

مُنہ چِتر : علی زبیر۔ کراچی

چھاپن ہار :

رابطہ : ذاکر پبلکیشنز۔ٹھنڈی جموں (جموں کشمیر) اِنڈیا۔

موبائل : 09419183485 / 09858000099 / 0729800009

مُلھ :

اِسے قلم تُوں

پنجابی:

- ☆ تے جہلم وگدا ریہا
- ☆ گوری فصل دے سوداگر
- ☆ ڈونگھے پانیاں دا دُکھ
- ☆ بلدی برف دا سیک
- ☆ نُوری رِشماں (بچیاں لئی حضرت محمدؐ دی جیونی)
- ☆ گواچی جھانجھر دِی چِیک (ناولٹ)
- ☆ مائی کدُم کریندی یار (گور مُکھی اکھراں وِچ)
- ☆ میرے رنگ دے اکھر (لیکھ)
- ☆ عشق ملنگی (پریس وِچ)

اُردو:

- ☆ ٹھنڈی کانگڑی کا دھُواں
- ☆ اشتہاروں والی حویلی
- ☆ ستی سر کا سُورج
- ☆ دشتِ طلب (سنپادن)

ISBN : 978-93-5113-254-7
Price : 500/-

Maati Kudam Karaindi Yar
(An Autobiography)
By

Khalid Hussain
Near Government High School
Bathindi Jammu, (J&K) India
Mob.: +91-9419183485-+91-9858000099
e-mail: hussain.khalid47@gmail.com
Website: www.khalidhussain.in

2014
Unistar Books Pvt. Ltd.
S.C.O. 26-27. Sector 34 A. Chandigarh-160022
India
Ph. +91-172-5077427. 5077428
email : unistarbooks@gmail.com
website : www.unistarbooks.com
Printed & bound at Unistar Books Pvt. Ltd.
301, Industrial Area, Phase-9.
S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh (India)

زارا فردوس

رمشا فردوس

آئزا فردوس

گوہر ایوب

احمر ایوب

آریب چوہدری

ارحم چوہدری

تے

یشب خالد

دے ناں

جو

میرے ساہاں وِچ خشبُو وانگر رہندے نیں

سارنی

”ماٹی کدم کرنیدی یار“ پنجابی سوبجیونی ساہت دی قابلِ غور لِکھت

خالد حسین دی سویے جِیونی (آپ بیتی) ”ماٹی کدم کرنیدی یار“ دا مُنّھ بند (پیش لفظ) لِکھنا جیتھے میرے لئی مان والی گل ہے اوتھے میرے لئی چنوتی وی۔ اکثر میں اپنے آپ نُوں امتحاناں وِچ پاون توں گُریز کردا ہاں پر شاید خالد صاحب ورگے وڈّے ادیب تے بھرانوں ورگی خلُوص والی شخصیت نُوں میں نہ نہیں کر سکیا۔ اِس دے کئی کارن نیں، جنھاں دا ذِکر میں ایتھے کرنا چاہ رہیا ہاں۔

دراصل خالد صاحب دی اِس نِبندھ مُولک (اصل مضموناں ورگی) سوبجیونی ول میرا دھیان کھچے جان دا پہلا کارن اِہ ہے کہ اِس دے پہلے ادھیائے (باب) ”اگ دی ندی دے تارُو“ دی شروعات ہی اِس سنسنی خیز خبر نال ہُندی اے کہ ”مشہور ساہتکار، کہانی کار، پترکار تے یاراں دا یار خالد حسین، جِس نے جموں کشمیر توں اڈ

بھارت تے پاکستان وِچ اپنیاں کہانیاں رائیں اِک نویکلا تھاں بنایا سی، اُہ کل شامی فوت ہوگیا۔'' کِسے سوتجیونی دا ارنبھ (آغاز) ہی اُس دے سبجیکٹ / نائک (ہیرو) دی موت نال ہووے، اِہ وڈّی روچک (دلچسپ) برتانتک، جگت (بیانیا اسلوب)، ہونہاری ہے جِس نے مینوں اِس نُوں ہور اگے پڑھن لئی پریرت (تحریک) کیتا۔

دُوجا کارن اِہ سی کہ اجے میں چوتھے پیرے تے ہی پہنچیا ساں کہ اِک ہور وڈّا انکشاف ہویا کہ اِس ادھیائے (باب) دا وکتا (راوی) خود لیکھک نہیں سگوں کوئی ہور، بھاوٗ (مطلب، یعنی) خالد دی وڈّی بھین زُبیدہ ہے جِس نے اُس نُوں پالیا تے پڑھایا۔ زُبیدہ دسدی ہے کہ اُہ سنتالی دی دیش ونڈا تے اُس کارن ہوئی لوکائی دے قتل و غارت، بلاتکاری، بربادی تے مندحالی دی اکھیں ویکھی حقیقت ہے۔ اِس لئی اُہ خالد حسین دے بچپن تے اُس نال جُڑیاں گلاں دا ویروا (تفصیل) دیوے گی۔

اِنہاں دوہاں برتانت جگتاں (بیانیا اسلوب) نے ہور کجھ تے روچکتا (دلچسپی) ودھائی تے میں اِکو بیٹھک وِچ ہی سارا کھرڑا (مسودّہ) پڑھ گیا۔ بائی (22) ادھیائیاں (ابواب) دی سوتجیونی پڑھدیاں مینوں رولاں بارتھ (Roland Barthes) دی سوتجیونی (1977) Roland Barthes دا چیتا آیا، جِس وِچ اُس نے اُتم پُرکھ (پہلا راوی) کرتے (تخلیق) نُوں تیاگ (چھڈ) کے ''اُہ'' تے آر، بی، جہے انیہ پُرکھی (بقیہ راوی) کرتیاں (تخلیقات) رائیں برتانت سِرجیا (تخلیق)۔ دُوجا چیتا مینوں سعادت حسن منٹو دے جیونی مُولک لیکھ (سوانحی مضمون) ''سعادت حسن منٹو کی نگاہ میں منٹو'' دا آیا جِس وِچ منٹو نے وی انیہ پُرکھی برتانت سِرجیا (تخلیق کیتا ہویا) ہے تے منٹو نُوں اپنا سہہ جنمیا (ہمزاد) دسیا اتے اِہ وی لِکھیا ہے کہ جیکر منٹو مرجاوے تاں شاید سعادت حسن منٹو دا وی کوئی وجود نہ رہے۔

پر خالد صاحب دی سوتجیونی اِس توں وی پراں دی اِک جگت (ڈھنگ)

ستھاپت (قائم) کر دی اے کہ اِس وِچ انیہ پُرکھی ''میں'' دی تھاں خالد صاحب اپنی گل، اپنے رشتے داراں، سہ کرمیاں (شریک ملازم، ساتھی)، لیکھک دوستاں ر یاراں نُوں وکتے (بیان کرن والے) دے رُوپ وِچ پیش کر کے اوہناں دے موہنوں کہلوائی ہے۔ اِہ وکتے نیں: زُبیدہ (بھین) نصیر احمد میر (بالڑی عمر دا دوست) ہر بھجن سنگھ ساگر (بذاتِ خود کہانی کار تے خالد صاحب نال کلرک دی نوکری دی شروعات کرن دا ساتھی) ولی محمد بٹ اسیرؔ (چھ سالاں تک اکٹھے نوکری کرن دا سہ کرمی (ملازم، ساتھی) محمد یاسین ہمدانی (76-1975 دوران دا ملازم ساتھی) نُور شاہ (مشہور اُردو افسانہ نگار) کلدیپ سنگھ بیدی (پترکار دوست) ڈاکٹر لیاقت جعفری (اُردو شاعر تے لیکچرار عزیز) تصور سلہریا (نزدیکی رشتے دار) اختر حسین گُتو (ماتحت کلرک) محمد سلیم بیگ (افسر دوست) مستقیم بیگ (پوترے داماما) پرویز خطیب (حج یاترا دا ساتھی) یاسر عمران (بیٹا) سوشیل شرما (لیکھک یار) بھولا ناتھ (ماتحت ملازم) جاوید نروری (اُردو، کشمیری ادیب تے پترکارا تے رشتے دار) محمد اشرف خان (گوانڈی تے گوڑا یار) بیبا بلونت (شاعر دوست) پرمِندر جیت (شاعر، پترکار دوست) کیول کرشن کپُور (نیڑے دا بیلی تے جانکار) اتے کمل دیپ سنگھ (پنجابی کھوج ودیارتھی تے عزیز)۔ میری سمجھ موجب اِہ پنجابی سوَیجیونی ساہت وِچ پہلی وار اِس طرحاں دا برتانتی جُگت (بیانیا ڈھنگ) گھڑن دا تجربہ ہے۔

لوراں بارتھ اِس جُگت (ڈھنگ) نوں، اپنے لیکھ The death of Author 1968 - وِچ نِج (ذات) توں وِتھ ستھاپت کرنا کہندا ہے۔ بھاوَ دُوجے (other) دے پرپیکھ (تناظر) تُوں ویکھنا۔ اِہ وِتھ (distant gaze) اِک سُر کرتا (مدغم ہونا) نُوں بسرجدی (تخلیق کر دی) ہے، دُوجا اِس نال اُتم پُرکھی (پہلا راوی) برتانت کارن انترمُکھی (مافی الضمیر) ہو جان دا خدشہ وی جاندار ہندا ہے۔ اِسے کارن اِس سوَیجیونی

وِچ سوّے پرگٹاوے (اظہار) نالوں ''سوّے (ذاتی) پچھان'' ول ودھیرے رُچیت (پُر لُطف) ہُندی ہے۔ ایہو سوّے پچھان مُول رُوپ وِچ سمکالی (ہمعصر) ستھتیاں / پرستھتیاں (صورت حال، واقعات) تے ورتاریاں وِچ اِنہاں نُوں گتی مان (متحرک) کرن والیاں پرکرتک (فطری) تے سماجک شکتیاں (طاقتاں) دے مُول پرسنگ (بنیادی حوالے) اُبھار دی ہے۔ خالد صاحب دی سوتجیونی ''ماٹی کدم کرنیدی یار'' وِچ دراصل بندیاں رائیں سوتجیون کار دی ''میں'' تُوں دیکھدیاں سجکیٹ دی ہوند بوہ بچنی (بین اللسانی) ہو نبڑدی ہے کیونکہ اہ ''میں'' سنبودھک (مخاطب) وی ہے تے سنبودھن (خطاب) وی۔ اِس نُوں جیون تتھ (زندگی دی حقیقت) تے سرجنا / گلپ (fiction) وِچلی حد سمجھنی پیندی ہے۔ اِس لئی کہ ''میں'' کدوں گلپ (فکشن) ہو جاندی ہے تے کدوں یتھارتھ (حقیقت)، اِسے کارن اِس سنتولن (توازن) نُوں بنائے رکھنا ضروری ہو جاندا ہے۔ ایتھے ہی خالد حسین جی دی لیکھکیئے (ادبی) راج نیتی اُبھردی ہے۔ اُس نُوں اِس راج نیتی (سیاست) دا گیان وی ہے تے ادھیکار (حق) وی۔ رولاں بارتھ اس نُوں اپنی کتاب (1984) "Camera Lucida" وِچ کہندا ہے:

"It is my political right to be a subject which I must protect"

مزے دی گل اہ ہے کہ ''دریدا'' اِس بارے اپنی کتاب Grammatology (1980) وِچ کہندا ہے کہ سوتجیونی وِچ جو ''میں'' بولدی ہے، اُہ سوّے نہیں ہُندی، جِس دی جیونی لکھی جا رہی ہے کیونکہ جیہڑا سندیش ''میں'' بھیجدی ہے اُہ اُنی دیر تک واپس نہیں آ سکدا جتنی دیر دُوجے پن (otherness) نُوں دخل انداز ہون دی اجازت نہیں مِلدی۔ جیہڑا سجیکٹ بولدا ہے، جو بولدا ہے، جِس بارے بولدا ہے، اہ سبھ کدے اکو ستھان (مقام) سمے (وقت) تے حاضر نہیں ہو سکدے۔ ''دریدا'' اس نُوں دوسرا آپا (second self) کہندا ہے۔ خالد صاحب نے ''ماٹی کدم کرنیدی یار''

وِچ اِسے دوسرے آپے دی پیش کاری بُلھے شاہ دے شبداں رائیں مِٹی دے کدم کرن دِی چھنٹکاری (انتخاب) رائیں کِیتا ہے۔ کیونکہ کوئی وی پروّچن (وعظ، خطاب) اپنے آپ وِچ یتھارتھ نہیں ہُندا۔ یتھارتھ (سچ) دا چھنٹن (انتخاب) ہُندا ہے۔ فیر وی یتھارتھ (سچ) دی ویاکھیا (تفسیر، مطلب) یتھارتھ دے پرسنگ (پس منظر، حوالہ) وِچ ہی کرنی پیندی ہے۔

تیجا کارن شاید سی، خالد صاحب دا جیون۔ اُہ جیون جو وڈّے اُتراواں، چڑھانواں، گھٹنا نواں، حادثیاں، سنیوگاں (اتفاقات) اتے معرکیاں / پراپتیاں (حصول یا بیاں) تے زندگی پرتی (واسطے، تعلق نال) ایماندارانہ تے دیانتدارانہ پہنچ نال بھرپور ہے۔ سوَیجیونی، دراصل کِسے ویکتی (شخص) دی بیت چکے جیون تے اپنی ہوند بارے آپوں لِکھیا برتانت (narration) ہُندی ہے، جِس وِچ اُہ اپنے ویکتی گت (ذاتی، نجی) جیون، وشیش (خاص) کر کے اپنی شخصیت دے وِکاس (ترقی) اُوپر دھیان کیندرت (مرکوز) کردا ہے۔ اِس وِچ اتہاسک (تاریخی) پرمانِکتا (حقیقی، مُصدقہ) دا پرتو وی ضروری ہے، شخصیت دا صحیح پرگٹاوا (اِظہار) وی اتے کلاتمک (فنکارانہ) پیش کاری وی۔ اِس شرط دی شاہدی (گواہی) اِس سوَیجیونی دے پہلے ادھیائے ''اگ دی ندی دے تارو'' توں لے کے آخری ادھیائے ''بول مِٹی دیا باویا'' تک سبھے ہی مِل جاندی ہے۔

سوَیجیونی وِچ دوپکھی (دو رُخی) وِستار (تفصیل) ہُندا ہے، اِک اتہاسک (تاریخی) تے دوسرا مانوی (انسانی)۔ سوَیجیونی وِچ جتھے مُکھ پاتر (بُنیادی کردار) دی جیون گتی (زندگی دی رفتار) دا ویروا (نچوڑ) ہُندا ہے اوتھے اِہ اُس دے چرتر (کردار) اتے شخصیت نُوں وی پیش کردی ہے۔ سوَیجیونی دا اتہاسک پکھ (تاریخی پس منظر) اس دی سرجنا (تخلیق) نال سمبندھت (متعلق) ہے تے اِس دا چرتر

(کردار، خاصیت، مرتبہ، حیثیت) چترن (منظرنگاری کرنا، دسنا) دا پکھ اِس دی سنر چنا (تخلیق) texture بناوٹ، ساخت، ترتیب) نال۔ اِسے کر کے سوہجیونی صرف گھٹنانواں (واقعات) دا کورا ورتن (بیان) نہیں سگوں لیکھک (ادیب) اِنہاں گھٹنانواں پچھے ورت رہے وِچاراں تے بھاونانواں (جذبات) نُوں وی دھیان وِچ رکھدا ہے۔

پہلے ادھیائے وِچ ہی خالد صاب دے خاندانی شجرے تے پچھوکڑ دا پتہ اوہناں دی بھین زُبیدہ دوارہ (رائیں) لگدا ہے کہ اوہناں دے وڈّے۔ وڈیرے ''کول'' کشمیری پنڈت سن۔ کِسے صوفی درویش دی سنگت کارن اوہناں دا اِک وڈیرا مسلمان ہو گیا۔ بھارت۔ پاک ونڈ دوران کیویں اوہناں دے گھر دے جیاں دا نُقصان ہویا، کیویں غریبی تے تھُڑاں بھریا بچپن بیتایا، تعلیم حاصل کیتی اتے کیویں چھوٹی جہی نوکری توں کیریئر (career) شروع کر کے وڈّے عہدے تک پہنچے، دا بڑا مارمِک (جذباتی) ذِکر کیتا مِلدا ہے۔ دُوجے ادھیائے ''میلے سجناں دے'' وِچ دسیا گیا ہے کہ کیویں خالد صاحب ریاست دے منتری مرزا افضل بیگ دے پرسنل اسسٹینٹ (P.A) لگے۔ اوتھوں کِس طرحاں بلاک ڈیولپمنٹ افسر بنن دا سنجوگ (اتفاق) بنیاں اتے کیویں جموں۔ کشمیر سرکار دی صحیح نمایندگی کرن لئی جالندھر وِکھے پبلک ریلیشن افسر (P.R.O) نیُوکت (تعینات) ہوئے تاں کہ سرکار دی کارگذاری دِیاں صحیح رپورٹاں نُوں پنجاب دِیاں اخباراں وِچ تھاں مِل سکے اتے سرکار دا پکھ پیش ہو سکے۔ ایتھے ہی اُہ ابنِ حسین دے قلمی نام ہیٹھ پترکاری وی کر دے رہے جو کہ اوہناں دے لیکھک بنن وَل اِک ہور قدم سی جِس دی کہ شروعات اوہناں اپنے اِک سینئر افسر دی جھلک دِیندا افسانہ لِکھ کے جموں کشمیر وِچ پہلاں ہی کر دِتی سی اتے اِسے کہانی کارن اوہناں نُوں کئی دُشواریاں دا وی ساہمناں کرنا پیا۔ وزارت بدل جان کارن خالد حسین صاحب

دی جالندھر توں بدلی ہو گئی پر اِس نیوکتی (تعیناتی) نے اوہناں نوں پنجاب، پنجابی تے پنجابیت نال سدالئی ڈونگھی طرحاں نال جوڑ دِتا۔ واپسی اُپرنت (بعد وِچ) خالد صاحب دی نیوکتی (تعیناتی) کشمیر ایڈمنسٹریشن سروس وِچ ہو گئی۔ اتے فیر اوہناں ڈوڈہ، پُونچھ، راجوری ضِلعیاں دے وِکاس افسر وجوں اتے فیر جموں دے ایڈیشنل ڈپٹی کمشنر تے کلکٹر وی بنے۔ ''قادر دے ہتھ ڈور'' وِچ خالد صاحب ولوں ڈوڈہ ضلع وِچ کیتے وکاس دے کماں تے اِنہاں نُوں سرانجام دین ہِت اُٹھائے جو کھماں دا بڑا روچک (دلچسپ) ذِکر مِلدا ہے۔ ''سورج دا مرثیہ'' وِچ جموں کشمیر ریاست دا راج نیتک اتہاس (سیاسی تاریخ) بڑے پڑھن یوگ ڈھنگ نال بیانا گیا ہے۔ اِس راجنیتی وِچ کیندری ستا (مرکزی حکومت) اپنے آپ نُوں بنائے رکھن تے اپنے ہِتاں (مفاداں) نُوں سادھن (پورا کرنا) لئی اپنیاں ایجنسیاں دے سادھناں/سنداں (وسیلیاں) [اِس نُوں نو- مارکسوادی چِنتک (مفکر) لوئیس التھیوسر ''ستا (طاقت) دے اپریٹس'' کہندا ہے] رائیں کِیہ کِیہ ہتھکنڈے استعمال کر دی ہے، اُس دا بڑا ہی اکھاں کھول دین والا ورنن (بیان) کیتا گیا ہے۔ ''سخن جنہاں دا ہووے دارُو'' وِچ خالد صاحب نے اپنی ساہتک مس، لیکھنی آغاز تے وِکاس (ترقی) دا ذِکر کیتا ہے۔ اپنی اِک لِکھت کارن کِیویں اوہناں نُوں معطل کِیتا تے کیویں اُہ فیر بحال ہوئے، دا ذِکر قابلِ تعریف ہے۔ اوہناں دی پہلی پنجابی کہانی ''ٹھنڈی کانگڑی'' اوپر ہوئی تھوڑ دِلی والی ساہتک سیاست، سرب (کُل) ہند پنجابی کانفرنس دی گُٹ بندی تے تُھہتی دین دِیاں گھٹناواں، 2004ء دی لہور والی وِشو (عالمی) پنجابی کانفرنس تے اوہناں ولوں کِیتی گئی، اتے جموں کشمیر کلچرل اکادمی دی سپانسر کیتی ہوئی دِلّی تے پنجاب دی ساہتک یاترا، بڑے پڑھن یوگ حِصے ہن۔ اِس دے نال جالندھر نیوکتی (تعیناتی) دوران ساہتک دوستاں نال کِیتی فاقہ مستی تے آوارہ گردی نُوں وی بڑی روچکتا (دلچسپی) نال بیانیا گیا ہے۔ ''چیتے آئیاں کِس

دفنائیاں'' وِچ پی،آر،او شِپ دوران پنجاب دے انوبھواں (مشاہدیاں) اتے کیندر (مرکزی) سرکار ولوں جموں کشمیر دی حکومت نال کیتیاں ودھیکیاں (سازشاں) دا ذِکر ہے۔''سجرے پھلاں دے گجرے'' تے ''نِگھ دے گیت'' وِچ سری نگر وِکھے ایوجت (منعقد) کیتے گئے ناٹکی تے ساہتک ایوجناں (ادبی پروگراماں) دے ورنن (بیان) دے نال نال اِس وِچ کم کردیاں کمیتیاں تے لگھو (جھوٹے) راج نیتیاں تے گُٹ بندیاں نُوں بڑی تفصیل نال درسایا گیا ہے۔ اِنہاں ایوجناں (منعقد پروگرام) دوران اُس وِرُدھ (خلاف) ورُودھ (مخالفت) تے سازشاں، اُسدی کرمٹھتا (محنت، مشقت) تے پیسہ خرچن دی کُھل دِلی کارن پُچھال (چت ہونا) ڈِگدیاں دِکھائیاں گیاں ہن۔''نرک نواس'' تے ''متراں دی مجمانی'' وِچ پنجابی ساہت کاراں تے دوستاں نال ہوئے انوبھواں (تجربیاں) دا ذِکر ہے۔

''کھیڈ تماشے'' تے ''کابک وِچ پھسے صوفی کبوتر'' وِچ خالد صاحب ولوں بھارت۔پاک سمجھوتے ادھین (تحت) سری نگرتوں مظفر آباد جان لئی ''کاروانِ امن'' دی رُہنمائی تے شِرکت، اِس وِچ بھاگ نہ لین لئی کشمیری اتے وادیاں (کھاڑکواں) ولوں مِلیاں دھمکیاں اتے کشمیر مسئلے اوپر خالد صاحب دی پروڈھ (مشاہدہ) تے سنتلت (متوازن) سمجھ دا پرگٹاوا (اظہار) دِکھائی دنیدا ہے۔''دِلگیریاں'' وِچ خالد صاحب ولوں اپنے بیٹے ذاکر حسین دے کشمیری اتے وادیاں نال سمبندھان (رشتیاں) اتے کھتت (بیان کیتیاں) اتے وادی کاروائیاں وِچ شمولیت ہون کارن درپیش دُشواریاں دے نال نال کشمیر مسئلے دِیاں گُنجھلاں اتے کیندر سرکار رستا (مرکزی سرکار، طاقت) نال جُڑیاں ایجنسیاں دی بھومکا (رول) نُوں بڑے نازُک ڈھنگ نال بیانیا گیا ہے۔ اِس ادھیائے وِچ جموں کشمیر ریاست وِچ پچھلے 23 سالاں توں چل رہے مسئلے دِیاں اندورنی تہاں نُوں پھرولیا تے سُوکھم (نازک،سنجیدہ) پہلوواں نُوں چھوہیا

گیا ہے۔ ''گھمن گھیریاں'' دا ادھیائے وی جموں کشمیر دی راج نیتی دِیاں گہرائیاں نُوں سمرپت (منسوب) ہے۔ اِس سارے ذِکر وِچ اِک بڑی دلچسپ گل ساہمنے آوندی ہے کہ خالد صاحب تے بھانویں کوئی وی مُشکل بنی، اوہناں دے دوست تے سمبندھ (تعلقات) ہمیشاں کم آئے۔

''اُچا نام سائیں دا'' وِچ خالد صاحب دے پوترے نال اچانک واپرے حادثے تے اُس دے علاج دوران درپیش مانسک (ذہنی) تے بھاوک (جذباتی) اُتراواں چڑھانواں دا مارمِک (جذباتی) ورنن ہے۔ بھانویں خالد صاحب عقیدے دے پکّے مسلمان ہن پر اُوہ متعصّی ہرگز نہیں۔ اوہناں دا یقین اپنے دِین وِچ کِناں گہرا ہے، اُس دا ورنن ''اوگن ہارا'' نامی نبدھ (مضمون) وِچ اوہناں ولوں کیتی حج پھیری دا روچک (دلچسپ) ذِکر مِلدا ہے۔ اِس وِچ حج دی تفصیل، مسلمانانی ثقافت دا ورنن تے مسلمانی دین دِیاں باریکیاں دی سمجھ دِکھائی دیندی ہے۔ ''دھُواں دُھخے میرے اندر باہر'' وِچ خالد صاحب دے دھرم نرپکھی (مذہبی رواداری) وتیرے تے بھارتی پرجاتنتر (جمہوریت) وِچ دِرڑ (پکا) وشواس (یقین) اتے مُسلم معاشرے دی بہتری بارے سوچ دی ترجمانی ملدی ہے۔

''بول مِٹّی دِیا باویا'' وِچ خالد صاحب دے جیون دوران آئیاں اوہناں پربھاؤ شالی (قابلِ قدر)، اثر رسُوخ تے پُرخلوص شخصیتاں دا ورنن ہے جنہاں نال اوہناں دا کِسے نہ کِسے روپ وِچ واہ پیا اتے اوہناں کارن خالد صاحب دے جیون تے ڈاڈھا اثر پیا۔ اِنہاں شخصیتاں وِچ شامل نیں؛ شیخ غلام رسول (آئی،اے،ایس تے ریٹائرڈ چیف سیکرٹری) مولانا محمد سعید مسعودی (شیخ عبداللہ دا ساتھی) تاج محی الدین (جگری دوست تے وزیر) محمد اقبال کھانڈے (1978 بیچ دا آئی،اے،ایس تے ریاست دا موجودہ چیف سیکرٹری) فخر زماں (پنجابی ناول نگار) ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری

(پاکستانی دوست تے گائیک) افضل ساحر (پاکستانی پنجابی شاعر) خالہ زُبیدہ (سَس دی پھُپھیری بھین) اوتار سنگھ چندن (کوی دوست) سِندر جیت کور (پاٹھک تے بھیناں ورگی دوست) تے عجب سنگھ اتے راجہ محمود احمد (لنگوٹیے یار) شامل ہن۔

اِنجھ اِس گل دی شاہدی (گواہی، شہادت) خالد صاحب دی سوَیجیونی ''ماٹی کدم کرنیدی یار'' وِچ سہجے ہی مِلدی ہے کہ سوَیجیونی نے کیول اُس سچ نُوں پیش کرنا ہُندا ہے جس وِچ لیکھک دی شخصیت دا سنچار (ترسیل، ربط) ہُندا ہووے۔ اِہ شخصیت بنے بنائے وِچاراں دا واہن (مجموعہ) نہ دِکھائی دیوے سگوں گتی شِیل (متحرک) رُوپ وِچ پرگٹ (ظاہر) ہووے۔ جِنہاں رُکاوٹاں جاں اڑچناں وچوں لیکھک لنگھیا ہے، اوہناں دا پتہ وی لگنا چاھیدا ہے اتے جِنہاں رُکاوٹاں نے اُس دی شخصیت نُوں سمے سمے کِیویں ڈولیا جاں پربھاوت (متاثر) کیتا، اِس گل دا وی پتہ چلنا چاھیدا ہے۔ اِس طرحاں اُس دے مانسک وِکاس دی تھوہ لگدی ہے۔ سوَیجیونی بھانویں اپنی ہی شخصیت دا ادھین (جائزہ، تجزیہ) ہے پر باہری گھٹناواں تے لیکھک دے جیون وِچ سے ویکتیاں (بندیاں) دا ورنن آون نال اِہ پتہ لگدا ہے کہ اِنہاں نے لیکھک دی چیتنا (فکر، تفکر) نُوں کِیویں پربھاوت (متاثر) کیتا۔

چوتھا کارن ہے خالد صاحب دی بھاشا یوگیتا (دسترس، اہلیت) چاہے اُہ جموں کشمیر جاں پنجاب دے سبھیاچار (ریہتل) دی گل کر رہے ہون، کھیڈاں، میلیاں، فِلماں تھانواں ستھانواں دا ذِکر ہووے جاں مسلمان دھارمِکتا انوشٹھاناں (اداریاں) دا ورنن ہووے جاں راج نیتک، اتہاسک (تاریخی) آرتھک (معاشی) مسئلیاں دا مشاہدہ ہووے، خالد صاحب نے ہر ورتاوے دے سُوکھم تے گہن (باریکی تے اہم) پہلوواں نُوں بڑی گہرائی تے شِدت نال سمجھیا/ بیانیا ہے۔ رُوسی برتانت شاستری میخائیل باختن اس نُوں ''شبد سنچاری ون سوَنتا'' (hetroglossia) کہندا

ہے۔ اِس دا بھاوَ ہے کہ بھاشا اپنے ان کہے پرساراں (un-said aspects) رائیں برتانت (narrator) دا بیان بن دی ہے۔ اِہ گُن لیکھک دی جیون پرتی ایماندار، سنتُلت (متوازن) پہونچ تے وِراٹ (کُشادہ، وسیع) دِرشٹی (نظریہ) وچوں ہی پیدا ہُندی ہے۔

اِنجھ ''ماٹی کدُم کرنیدی یار'' نُوں پڑھدیاں میں اِس دے پڑھن یوگ لِکھت ہون دے جنہاں کارناں دا ذِکر کِیتا ہے، اُس نال پاٹھک (پڑھیار) وی سہمت ہون گے جدوں اُہ اِس نُوں پڑھن گے کیونکہ ''ستاروبنسکی دا اپنی کتاب'' "The style of Eutobiography" وِچلا اِہ کتھن (قول، بیان) صحیح لگدا ہے کہ سوَیجیونی تاں اِک سنواد (مکالمہ) ہُندا ہے جِس وِچ ''میں'' کِسے انوکرِیا (ردِعمل) دا انتظار نہیں کر دی۔

انہاں شبداں نال میں خالد حسین صاحب دی اِس سوَیجیونی ''ماٹی کدُم کرنیدی یار'' نُوں پنجابی ساہت جگت وِچ خوش آمدید کہندا ہاں...... آمین۔

منموہن

دوارکا

نویں دِلّی

☆

اگ دی ندی دے تارو

مشہور ادیب ، کہانی کار ، پتر کار تے یاراں دا یار خالد حسین ، جس نے جموں کشمیر توں اڈ بھارت تے پاکستان وچ اپنیاں کہانیاں رائیں اک نویکلا تھاں بنایا سی ، اُہ کل شامی فوت ہو گیا ۔ اُس دی موت کنج ہوئی ، اس بارے ڈاکٹراں ولوں کوئی اُچچی رپورٹ نہیں آئی اے پر اک گل پکی اے کہ اُس نوں ہارٹ اٹیک نہیں سی ہویا، کیونکہ اُس دا ہارٹ تے '' سویٹ ہارٹ '' سی ۔ پیار سمندر اوہدے اندر ٹھاٹھاں ماردا سی ، اُہ آپ عشق سی ، عاشق سی تے معشوق وی ۔ اُہ رب دی بنائی ہوئی کائنات وچ رچیا وسیا سی۔ اُہ سچ تے حق دے دھرم دا منّن والا سی تے کرڑے ملوانیاں تے جنُونی تِلک دھاریاں کولوں دُکھی سی ۔ اُہ دُنیا دی دولت نُوں جُتی دی نوک برابر سمجھدا سی۔ اِس لئی شاہ خرچ سی۔ اوہنیں ساری حیاتی گیان دی دولت اِکٹھیاں کرن وِچ گذاری ۔ اُہ اپنے دوستاں نوں پیار سوغاتاں ونڈدا رہندا ۔ اُہنیں کدے اپنی زندگی وِچ رِشتے نہیں

گوائے، سگوں رِشتیاں نوں پالیا۔ اوہدے دِل دی ڈھوک ہمیشاں وسدی رہی۔

اوہدی فوتگی نال ادبی حلقیاں وِچ اُداسی چھا گئی سی ۔ گورنر، چیف منسٹر، وزیراں ، سماجی اداریاں تے ادبی انجمناں ولوں ماتمی قرارداداں پاس کیتیاں گیاں اتے خالد حسین نُوں خراجِ عقیدت پیش کردیاں ہویاں اوہدی شخصیت ، سماجی تے ادبی کار گذاریاں تے لوک سیواوَں نُوں سراہیا گیا ۔ ساریاں بڑے دُکھی دِل نال اُس دا سوگ منایا۔ بُلاریاں نے کہیا کہ اوہناں دی فوتگی نال ادبی دُنیاوِچ اِک خلاء پیدا ہو گیا اے، پر سچے تے سُچے ادیباں، شاعراں تے فنکاراں دا کہنا سی کہ خالد حسین دے مرن نال دیش ،سماج تے ادبی دُنیا نُوں کوئی فرق نہیں پینا، کیوں جے لوک مردے رہندے نیں اتے دُوجے لوک اوہناں دی تھاں لیندے رہندے نیں۔اِس لئی بوہتا سوگ منان دی کوئی لوڑ نئیں اے۔

مرحوم خالد حسین بڑا مخولیا، زندہ دِل ، لطیفے باز تے کبوتر باز سی۔ اُہ گلاں کردیاں دو چار لطیفے سُنانا اتے ٹھیٹھ اکھاناں بھری بھاشا نُوں ورتنا اپنا فرض سمجھدا سی ۔ اُس دے اکھاناں تے محاورے سُن کے یونیورسٹیاں تے کالجاں دے کئی پروفیسر اتے ادیب حیران ہو جاندے سن ۔ سبھناں نے اُوہدی آتما دی شانتی لئی اتے سورگاں وِچ نیک حوراں دے ہتھوں شرابِ طہورہ پلان لئی ربّ سچے اگے ارداس کیتی ، پر ساریاں نُوں پتہ سی کہ جس جنت دی پیش گوئی ملوانے، پُجاری تے پنڈت کردے نیں ، اُہ اُس نُوں کدے وی نہیں مِلنی ۔ فیر وی دُعا منگن وِچ بھلا کِسے دا کیہ جاندا سی تے اِس وِچ حرج وی کیہ سی ۔ ٹیلیویژن چینلاں تے اخباراں نے دو چار دِن چوکھا واوَ روَلا پایا تے فیر سبھ بُھلھ بھلا گئے۔

میں خالد حسین دی وڈی بھین زبیدہ ہاں۔ میں اُس نوں پالیا سی تے اُوہنوں پڑھایا سی ۔ میں 1947ء دی دیش ونڈ تے اُس کارن ہوئی لوکائی دی تباہی،

وڈّ ٹک ، عصمت دری، بربادی تے مند حالی دی اکھیں ویکھی حقیقت ہاں ۔ اِس لئی میں خالد حسین دے بچپن تے اُس نال جُڑیاں دُوجیاں گلاں دا ویروا (تفصیل) دِیاں گی۔

ساہڈے وڈّے وڈیرے حسبی نسبی کشمیری پنڈت سَن تے کشمیر دی سوہنی دھرتی دے وسنیک ۔ ساہڈے لکڑ دادے دا پیؤ دمودر کول رفل اتے پشمینے دے شال بنان تے اُس اُتے کڑھائی کرن دا کاریگر سی۔ اُہ لہورتوں آئے کسی صوفی فقیر دا مرید بن گیا تے اوہدے نال رہ کے اُس دی خدمت کرن لگا۔ جدوں اُہ صوفی درویش مُڑ لہور ول جان لگا تاں لکڑ دادے دا پیؤوی اُس نال لہور چلا گیا۔ اپنے مُرشد دے آکھے لگ کے دمودر کول نے اسلام قبول کرلیا تے اِک کشمیری مسلم مہاجر خاندان دی کُڑی نال ویاہ کرلیا۔ اُس دی اولاد وِچوں اِک پُتر (ساڈا لکڑ دادا) جد جوان ہویا تاں لہور چھڈ کے جموں آ گیا۔

اُہ وی شال بافی دے کم دا ماہر سی ۔ اُس نُوں رام نگر (ضلع اُدھمپور) دے راجے نے ملازم رکھ لیا تے اِنج اُہ پکے طور تے رام نگر وس گیا، جتھے اُس دا ویاہ اِک کشمیری مسلمان جُولاہے دی دِھی نال ہویا۔ اُس نے اوتھے اپنا کچا کوٹھا اُساریا تے راجے دی چاکری کرن دے نال شال بُنن دا کم وی کردا رہیا۔ اوہدے گھر دو پُتر تے اِک دِھی پیدا ہوئے، جنہاں وچوں اِک پُتر دا ناں شیخ علی محمد سی جیہڑا ساہڈا پڑدادا سی تے جس نُوں لوکی علیا شیخ سددے سَن۔ اُس دا مکان رام نگر دے مُحلے چِگلی چوری وِچ سی۔ ساہڈے دادے داناں شیخ حبیب اللہ سی جیہڑا شال بافی دے کم توں چھُٹ درزیاں دا کم وی کردا سی۔

اِک واری ساہڈا دادا خریداری لئی رام نگرتوں اُدھمپور آیا تاں اُس نے دبڑ وِچ اِک کشمیری ٹبر نُوں ویکھیا جیہڑا دُ لہوزی توں اپڑیا سی تے واپس کشمیر جا رہیا سی۔ اُس پریوار دے مُکھی دا ناں جعفرعلی سی تے اُہ خاندان شعیہ مسلک نال تعلق رکھدا سی ۔ اونہاں دِناں بوہتا سفر پیدل کرنا پیندا سی ۔ اِس لئی اُہ تھکاوٹ دُور کرن واسطے کُجھ دِناں

لئی اُدھمپور رُک گئے۔ اُس ٹبر وِچ کُل چار جی سَن۔ دو جوان ٹیاراں تے اُہناں دے ماپے، جیہڑے سری نگر دے علاقے زڈی بل دے رہن والے سَن اتے سردیاں وِچ محنت مزدوری لئی پنجاب، دِلّی تے اُتر پردیش وَل چلے جاندے سَن۔ جعفر علی دی سوانی دا ناں زینب سی تے کُڑیاں دے ناں تاج بیگم تے مالو سَن۔ جعفر علی اِک کسبی درزی سی تے سلائی دا کم دستی کردا سی، کیوں جے اُونہاں دِناں سلائی مشیناں نہیں سَن ہُندیاں تے درزی ہتھ نال سین پرون دا کم کردے سَن۔ جعفر علی کوٹ بنان دا ماہر سی۔ جد اِس گل دی سُوہ اُدھمپور دے تحصیلدار نُون لگی تاں اوہنیں جعفر علی نُوں کوٹ تے واسکٹ بنان لئی کپڑا دِتا۔ اِک ادھ کوٹ تے واسکٹ سین مگروں اِہ ٹبر سارے اُدھمپور وِچ مشہور ہو گیا۔ ضلع دے وزیرِ وزارت تے دوجے وڈے افسراں تے پُلس دے عہدیداراں نے وی کوٹ، پتلون تے واسکٹاں سین لئی جعفر علی نُوں کپڑے دِتے۔ اِنج دِن بہ دِن کم ودھدا گیا۔ جعفر، زینب، تاجو تے مالو سارے اِس کم وِچ رُجھ گئے۔ اوہناں رہن لئی کرائے تے اِک مکان لے لیا تے کپڑے سین دا کم کرن لگے۔

دونویں کُڑیاں اپنے پیئو دا ہتھ وٹاندیاں۔ شیخ حبیب اللہ تے تحصیل رام نگر دے پنڈ ڈُوڈُو دا صاحب دین بٹ وی اُونہاں کول آون جاون لگے۔ نیڑتا تے تعلقات ودھدے گئے تے دونویں اخیر جعفر علی دے جوائی بن گئے۔ مالو صاحب دین بٹ نے ویاہی اتے تاج بیگم جاں تاجو شیخ حبیب اللہ دی بیوی بن گئی۔ جعفر علی تے زینب سری نگر اپنے گھر زڈی بل چلے گئے اتے اُونہاں دِیاں دھیاں اپنے خاونداں نال ڈُوڈُو تے رام نگر۔

شیخ حبیب اللہ ساہڈا دادا سی تے تاجو ساہڈی دادی، جد کہ صاحب دین بٹ ساہڈا نانا سی تے مالو ساہڈی متریئ نانی سی۔ شیخ حبیب اللہ تے تاجو دے ترَن پُتر تے اِک دھی سی، پُتراں دے ناں، شیخ غلام حسین، شیخ عبدالکریم تے شیخ عبدالقیوم سَن تے

دِھی دا ناں غلام فاطمہ۔ تاج بیگم بڑی سیانی زنانی سی۔ اوہنیں اپنے بچیاں نُوں چنگی تعلیم دوان لئی ساہڈے دادے نُوں رام نگر چھڈ کے اُدھمپور شہر وِچ گھر بنان تے مجبور کیتا۔ اِنج رام نگر وِچ رہن والا اِہ پریوار اُدھم پور اپڑیا۔ اوہناں سیلاں دے تلاہ کول بزار دی آخری نُکڑے اپنا گھر اُساریا۔ بچیاں نُوں سکولے پایا۔ تاجو بڑی محنت کرن والی سوانی سی تے آپ وی سین پرون دا کم کر کے چار پیسے کمالیندی سی۔ سفید پوشی وِچ گھر ہستی رڑدی رہی تے بچے پڑھدے رہے۔ تناں پُتراں چوداں جماعتاں پنجاب یونیورسٹی لہورتوں پاس کیتیاں، کیوں جے اوہناں دِناں ریاست جموں کشمیر دے بچے وی پنجاب یونیورسٹی توں ہی ڈِگریاں حاصل کردے سن۔ دِھی غلام فاطمہ نے دس جماعتاں تک پڑھیا۔ شیخ عبدالقیوم توں علاوہ باقی تینوں بھین بھراہ محکمہ تعلیم وِچ ٹیچر لگ گئے۔ پر شیخ عبدالقیوم چنگی نوکری لئی فارم بھردا ریہا تے کوشش کردا ریہا۔ تاجو نے اپنے کماؤ پُتراں شیخ غلام حسین تے شیخ عبدالکریم دا ویاہ کرایا۔ غلام حسین لئی اپنی بھانجی تے بہنوئی صاحب دین بٹ دی دِھی بتول بیگم نُوں چُنیا تے عبدالکریم دا ویاہ لوہاراں دے گھر کیتا تے غلام فاطمہ دی شادی رام نگر دے محمد دین نال کروا دِتی۔ صرف عبدالقیوم کوارا سی۔ ساہڈی دادی تاجو بڑے مذہبی خیالاں والی سی۔ شعیہ مسلک تے اُس دا اَنھا وشواس سی۔ اُہ مُحرم دے دِناں وِچ کسے نُوں نویں لیڑے نہیں سی پاؤن دیندی۔ عشورے دِیاں بیٹھکاں وِچ بھاگ لیندی تے مرثیے پڑھدی، پر دادا سُنّی مسلک دا سی تے اُہ پُتراں نُوں چھاتی پِٹن جاں ماتم نہیں سی کرن دیندا۔

سیلاں دے تلاہ کول رہن والا اِہ ٹبر سُکھی جیون گذار ریہا سی کہ دیش وِچ آزادی دی لڑائی زور پکڑن لگی۔ انگریزاں آزادی دی جدو جہد نُوں ناکام کرن لئی اپنی راج نیتی وِچ مذہبی جنُون دا تڑکا لایا۔ ہندو سِکھ نُوں مسلمان نال تے مسلمان نُوں ہندو سِکھ نال لڑایا۔ معصوم تے بے گناہ لوکاں دا قتلِ عام ہویا۔ گاندھی دی اہنسا وادی،

بربادی دیاں حداں چھوہن لگی۔ سردار پٹیل، نہرو تے جناح نُوں دیش نُوں ونڈن دی بڑی کاہلی سی تاں جو اونہاں دے بخت نُوں تخت چھیتی توں چھیتی نصیب ہووے۔ انگریز بھارت دی دھرتی اُتے اِک اجیہی لکیر کھچ گیا جو فیر مِٹ نہیں سکی۔ لوکائی دی رُوح کنڈیالی تار نے چھلنی کر دِتی۔ بنگال ونڈیا گیا، پر بنگالی بھاشا، بنگالی گیت سنگیت، بنگالی لوک ورثا تے رہتل اتے ادب نہیں ونڈیا جا سکیا۔ پنجاب ونڈیا گیا پر پنجابی بھاشا، رہتل وسیب، لوک گیت نہیں ونڈے جا سکے۔ صوفی سنتاں دی مِٹھی بانی نہیں ونڈی جا سکی۔ ساہڈے بابے ساہڈی رُوح دا حصہ ہی رہے۔ بابا فرید، بابا نانک، مادھو لال شاہ حسین، وارث، ہاشم، پیلو، دمودر، سلطان باہو، میاں محمد بخش تے بُلھے شاہ آد نہیں ونڈے جا سکے۔ سیاست داناں تے مذہبی جُنونیاں، پنجاب دے پانیاں نُوں لہو نال رنگیا۔ اِنسان مر گیا۔ انسانیت شرمندہ ہوئی۔ گرنتھ، قُرآن شرمسار ہوئے۔ گیتا کُرلائی۔ مُنیاراں وارث شاہ نُوں ہاک لگائی۔ شرماں والیاں ننگیاں ہویاں۔ لکھاں مرے تے کروڑاں مہاجر بنے۔ اِہ سوغاتاں تقسیم نے ساہڈی جھولی پائیاں۔

جموں تے کشمیر وی ونڈیا گیا۔ کشمیر کا ہدا تقسیم ہویا، اصل وِچ جموں صوبہ دو پھاڑ ہو گیا۔ اِکو بولی تے اِکو سبھیا چار دا چیر ہرن ہو گیا۔ پنجابی، گوجری تے پوٹھوہاری بولن والے علاقے ونڈے گئے۔ ٹیتوال، کرناہ، اُوڑی، پونچھ تے راجوری تقسیم ہو گیا۔ بلتی تے دردی رہتل ونڈی گئی۔ کرگل تے لداخ ایدھر رہ گئے جد کہ اسکردُو، ہنزہ، نگر، چترال تے گلگت اُدھر چلے گئے۔ اُونہاں اپنے قبضے والے علاقے نُوں آزاد جموں کشمیر کہنا شروع کر دِتا تے ساہڈے والے حصے نُوں مقبوضہ کشمیر۔ اِنج ہی ساہڈے حاکماں نے پارلے کشمیر نُوں مقبوضہ کہنا شروع کر دِتا۔ ساہڈی دھرتی تے لوکائی، اٹوٹ انگ تے شہ رگ دی گردان وِچ پھس گئی۔ اُدھمپور دی دیوک ندی، جموں دی توی، سانبے دی بسنتر تے کٹھوعے دی اُجھ ندیاں انسان دے لہو نال لال ہویاں۔

اُدھمپور، ریاسی، جموں، کٹھوعہ، میر پور، باغ، کوٹلی، بھمبر، مظفر آباد، پلندری، پونچھ تے حویلی نے لہو دے پیالے پیتے۔ سیاست تے مذہب دے ناں اُتے شیطاناں نے اِنسان نوں ماریا۔ دہشت، وحشت تے غارت دا ننگا ناچ نچیا گیا۔ ساہڈا دادا حبیب اللہ، پئیو غلام حسین، چاچے عبدالکریم تے عبدالقیوم، دو بھراہ تے چاچی، پھُپھڑ محمد دین فرقو رولئیاں دی بھینٹ چڑھ گئے۔ بچن والیاں وِچوں ماں بتول بیگم، پھو پھی غلام فاطمہ تے اُس دیاں پنج کُڑیاں، میرے بھراہ محمد اسحاق، خالد حسین تے میں ساں۔ پھو پھی غلام فاطمہ نے اپنیاں دِھیاں اپنے ہمدرد ہندو بھراواں دے حوالے کیتیاں تے اُونہاں ناں اِہ سمجھوتہ کیتا کہ جے اسیں بچ گئے اتے حالات سُدھر گئے تاں کُڑیاں واپس لے لواں گے، نہیں تاں بچیاں تہاڈیاں ہویاں تے تُسیں اِنہاں دے پالن پوسن تے ویاہون دے ذمے دار ہووٗ گے۔ اِنج پھو پھی غلام فاطمہ ساہڈے نال جُڑ گئی۔ ساہڈے گوانڈ وِچ لالہ امر ناتھ وکیل دا گھر سی تے اُہ ساہڈے باپ دا بچپن دا یار سی تے ہم جماعتی وی۔ دونواں نے اکٹھیاں بی، اے پاس کیتی سی لالہ امر ناتھ نے مگروں قانون دی پڑھائی پوری کر کے وکالت شروع کر دِتی تے ساہڈے ابا جی ماسٹر بن گئے۔ خیر ساہڈی پھو پھی نے اپنے بھراہ دے گوڑے یار لالہ امر ناتھ دے گھر دا بُوہا کھڑکایا، تاں جے ساہنوں پناہ مِل سکے۔ لالہ امر ناتھ راشٹریہ سنگھ دا مقامی سنچا لک سی پر اُس نے اپنے یار غلام حسین دی یاری دا لحاظ کردیاں ہویاں دِن تاں ساہڈا اپنے گھر ٹپایا مگر ہنھیرا ہوندیاں سار ہی اپنے نِکے بھراہ نال ساہنوں اپنے پنڈ والے مکان وِچ گھل دِتا، جتھے اونہاں دے چوکیدار دا ٹبر رہندا سی۔

چوکیدار ذات دا ڈُوم (بروالا) سی تے اُس نیک بندے نے ساہنوں کھان لئی روٹی دِتی۔ مکئی دے ڈھوڈے تے سروں دا ساگ کھوان مگروں اُس نے ساہنوں گوڑ (مال ڈنگراں دی کھولی) وِچ لُکا دِتا۔ ساہڈی ماں نوں بچہ ہون والا سی تے

گیارواں مہینہ لگیا سی ۔ اِہ شاید قدرت دا کمال سی کہ نو مہینے مُکن دے باوجود وی بچہ پیدا نہیں سی ہو یا۔ ایسو ڈنگراں والی کھولی جاں گوال وِچ ماں نے اِک پُتر نُوں جنم دِتا۔ اِہ بچہ اصل وِچ ساہڈی زندگی دا پیغام لے کے آیا سی۔ کیوں کہ دوجے دِن بلوائیاں نے لالہ امرناتھ وکیل دے پنڈ والے مکان نُوں آ گھیریا سی۔ ساہڈی مُخبری ہو چُکی سی ۔ چوکیدار نُون بلوائیاں نے ساہڈے لئی پُچھیا کہ مُسلیاں نُوں کتھے لُکا کے رکھیا ہویا ہے۔ جد اُس نے ساہڈے ہوون بارے صاف انکار کر دِتا تاں قاتلاں نے اُنہوں ڈاہڈا کُٹیا۔ اُہ مار کھاندا ریہا پر مُونہوں کُجھ نہ بولیا ۔ اخیر اِک بلوائی نے تلوار دا پھٹ مار کے اوہدی دھون وڈھ دِتی۔ اوپر دا شور شرابہ سُن کے اسیں سارے رؤن لگ پئے ۔ ساہڈا چیک چہاڑا سُن کے بلوائیاں نے ساہنوں دیکھ لیا ، پر جد اونہاں اوتھے سُوتک والی سوانی ویکھی جِس نے اِک رات پہلاں بچے نُوں جنم دِتا سی تے چلن پھرن دے قابل نہیں سی تاں اونہاں باقی بچیاں نُوں پھڑ لیا۔ ساہڈی ماں بتُول بیگم اِک شیرنی وانگ گرجی تے بلوائیاں ساہمنے کھلو گئی تے کہن لگی:

’’میں اپنے بچے نہیں لے جان دیاں گی ۔ جے تُساں اینہاں نُوں مارنا ہے تاں میری اکھاں دے ساہمنے مارو ۔ ساہنوں ساریاں نُوں ایتھے ہی ختم کر دیو پر میں اپنے بچے اپنے آپ توں جُدا نہیں ہوٗن دِیاں گی۔‘‘

بلوائی آپو وِچ گھسر مُسر کرن لگے تے اِک دوجے نُوں کہن لگے کہ ’’اس سُوتک والی زنانی نے کتھے جاناں ہے، اِس لئی اَج انہاں نُوں چھڈ دیندے ہاں تے کُجھ دِناں مگروں آ کے انہاں دا صفایا کر دیاں گے۔‘‘ بلوائیاں دے جان مگروں ساہڈی پھوپھی تے ماں نے فیصلہ کیتا کہ رات پیندیاں ہی ایتھوں نِکل جانواں گے۔ اونہاں اپنیاں متھیاں اُتے بِندیاں لائیاں ۔ محمد اسحاق تے خالد حسین دے متھے تِلک لایا تاں جے ساہڈی مسلم شناخت ختم کیتی جا سکے تے فیر اسیں سارے اوتھوں چل

پئیے۔ سویرے ویلے اسیں اک دُوجے پِنڈ وِچ اپڑے۔ اوتھے اِک بندے نے ساہنوں پچھان لیا۔ پِنڈ والیاں ساہنوں مارن لئی تلواراں کڈھ لیاں۔ پھُوپھی غلام فاطمہ ساہنوں بچان لئی بلوائیاں اگے کھڑ گئی تے اُونہاں نُوں پچھن لگی:

''ہندو دھرم وِچ کتھے لِکھیا ہے کہ عورتاں اتے بچیاں نُوں قتل کرو۔ دُنیا دے کِس دھرم دے وِچ تیویاں تے بچیاں نُون مارن دا حکم اے؟''

پھُوپھی نے گیتا دے کُجھ شلوک وی پڑھ کے سُنائے۔ رامائن تے گرنتھ صاحب وچوں وی حوالے دِتے۔ پھُوپھی دِیاں گلّاں سُن کے پِنڈ والے اوتھوں چلے گئے۔ اِنج دو بیوااواں تے بچے پِنڈ وچوں بچ کے نِکل گئے۔ ساہڈی گھر گھرہستی ڈھیہ ڈھیری ہو چُکی سی۔ مکان اَگ دے بھانبڑ وِچ کھولے بن چکے سن۔ کوئی سہارا نہیں سی۔ اپنا کوئی زندہ نہیں سی بچیا۔ اِس لئی ساہڈا اِکا جیہا قافلہ رکھ جگانُوں اتے بارتا دے جنگل وِچ جا کے لُک گیا۔ جنگلی بیر، گرنے، امرود تے پتر کھا کے گذارا کردے رہے۔ دساں دِناں مگروں امن قائم کرن والی ''پیس برگیڈ'' بخشی غلام محمد دی اگوائی وِچ سارے جموں پرانت وِچ پھیل گئی اتے موت کولوں ڈردے بھجدے لوکاں نُوں ڈھونڈن لگی۔ شخصی راج ختم ہو چکیا سی تے شیخ محمد عبداللہ جموں و کشمیر دا وزیرِ اعظم بن گیا سی۔ بخشی غلام محمد نائب وزیرِ اعظم بنایا گیا سی تے اُس کول داخلہ امور دا محکمہ وی سی۔ ساہنوں ساریاں نُوں جموں رفیوجی کیمپ وِچ لیاندا گیا اتے دو چار مہینے محلہ اُستاد غوث محمد خان دے اِک احاطے وِچ رکھن مگروں لگ بھگ 25 ہزار پنجابی، ڈوگری، پہاڑی تے گوجر (مُسلم) مہاجراں نُوں سری نگر دے رفیوجی کیمپاں وِچ بھیج دِتا گیا۔ ساہنوں وی سری نگر دے نیلم سینما لاگے کیمپ وِچ رکھیا گیا سی۔ اِنج ہی میرپور، باغ، حویلی، پلندری، کوٹلی تے مظفرآباد دے شرنارتھیاں نُوں جموں، سانبہ، کٹھوعہ، پنجاب تے دلّی دے کیمپاں وِچ رکھیا گیا۔ سرکاری ملازم ہُون دی وجہ نال ساہڈی پھوپھی نُوں

کیمپ کمانڈر بنایا گیا سی۔ میری عمر اُس ویلے 9 سال دی سی ۔ بھراہ محمد اسحاق دی ست سال تے خالد حسین دی عُمر ڈھائی سال سی ۔ ساہڈا بچپن سری نگر وِچ گزریا۔ اُوتھے ہی اسیں سکولاں وِچ داخل ہوئے۔ باپ دی فیملی پنشن ، جی پی فنڈ اتے انشورنس کلیم دی رقم مِلن نال گھر گھرہستی چلن لگی۔ ماں سین پرون دا کم کرن لگی تے ساہنوں پالن لگی ۔ پھوپھی نے اپنیاں ساریاں بچیاں واپس برآمد کروایاں تے کشمیر وِچ ہی کسٹوڈین (سرکاری) دا مکان الاٹ کروالیا تے اُس وِچ اپنیاں بچیاں نال رہن لگی، اتے اونہاں دا پالن پوسن کرن لگی۔ کسٹوڈین دے او سو مکان وِچ پھوپھی نے اپنیاں کُڑیاں نُوں اعلیٰ تعلیم دلوائی تے اونہاں دے ویاہ چنگے گھراں وِچ کروائے۔ بعد وِچ سری نگر دی نویں کالونی جواہرنگر وِچ سرکاری پلاٹ لے کے مکان بنایا۔ پھوپھی ساہنوں بڑا پیار کردی سی تے ہر کسے نُوں کہندی سی کہ او بچے میرے شہید بھراہ دی نشانیاں نیں تے روَن لگدی۔ آخری دم تک اُہ اپنے بھراہواں نُوں یاد کردی رہی تے ساہڈے گل لگ کے روندی رہی۔

1947ء دی شورش وِچ ساہڈی ماں دی عمر 34۔35 سالاں دی سی ۔ لوکاں دی بُری نظر توں بچن لئی تے ساہڈے لئی اِک سہارا لبھن لئی اُس نے ویاہ کرلیا تے اہ سوچیا کہ گھر وِچ اِک مرد ہنون کارن بچیاں نُوں باپ مِل جائے گا تے کوئی بھیڑی اکھ نال اونہاں نُوں نہیں دیکھے گا۔ ساہڈے مترے پیو دا ناں شکر اللہ خان سی تے اُس دا خاندان میر پورتوں آ کے سری نگر وِچ آباد ہویا سی۔ اُس دا پیو پُلس محکمے وِچ انسپکٹر سی تے اُہ آپ وی سرکاری ملازم سی اتے دربار مُو و نال چھ مہینے جموں تے چھ مہینے سری نگر جاندا سی ۔ اِنج اسیں سردیاں وِچ جموں رہندے ساں تے گرمیاں وِچ سری نگر ۔ جموں ساہنوں کسٹوڈین محکمے دا اِک نِکا جیہاں مکان الاٹ ہویا سی ، جس وِچ صرف دو کمرے تے اِک رسوئی سی۔ جد کہ سری نگر وِچ اسیں بٹہ مالو باراں پتھر

وِچ شُکر اللہ خان دے مکان وِچ رہندے ساں۔ ساہڈے مکان دے بالکل ساہمنے بریگیڈئر خُدا بخش ہوراں دا مکان سی، جِنہاں دا پُتر تاج محی الدین، خالد حسین دا بالڑی عمر دا یار سی۔

خالد حسین نُوں بٹہ مالو وِچ ہی سرکاری پرائمری سکُول وِچ داخل کیتا گیا۔ اُس نے اوتھوں ہی پنجویں جماعت تک پڑھائی کیتی۔ سری نگر وِچ پڑھائی کرن نال تے کشمیری بچیاں نال پڑھن کارن خالد حسین کشمیری بھاشا چنگی طرحاں بول لیندا سی۔ جدوں میں دسویں جماعت پاس کیتی تاں مینوں وی ماسٹرانی دی ملازمت مِل گئی۔ اِنج میری تنخواہ نال ساہڈا جیون سوکھیاں گذرن لگا۔ ساہڈا متریا باپ ماں دِیاں اُمیداں تے پورا نہیں اُتریا اتے نہ ہی ساہڈے نال اوہدا سلوک چنگا رہیا۔ گل گل تے اوہدی مترئی رگ پھڑکن لگدی۔ ماں نے اُس دے دو بچیاں نُوں وی جنم دِتا اتے اُس دے فوت ہون مگروں اُہ دو بچے وی ساہنوں ہی پالنے پئے، کیوں جے اُہ ساہڈے ماں جائے سن۔

خالد حسین بچپن وِچ بڑا شرارتی سی پر پڑھن لکھن وِچ ہوشیار۔ دس جماعتاں پاس کرن مگروں اُس نُوں وی کلرک دی سرکاری نوکری مِل گئی۔ اِنج ساہڈی گھرہستی ودھیا چلن لگی۔ اساں سری نگر وِچ اپنا مکان بنا لیا۔ میری شادی اِک کشمیری خاندان وِچ ہوئی تے میں پیکے گھر توں سوہرے گھر آ گئی اتے خالد حسین اپنی کمائی نال ماں، وڈے بھراہ محمد اسحاق، جیہڑا اِک حساب نال معذور سی اتے اپنے نِکے بھراہ اتے بھین نُوں پالن لگا۔

☆

یاداں دے رنگ گوڑے

میراناں نصیر احمد میر اے۔ میں خالد حسین دا بالڑی عمر دا بیلی آں۔ اسیں دونویں اِکو محلے وِچ رہندے ساں۔ میں وی اپنے ابآ جی دے ناں چھ مہینے سری نگر رہندا ساں تے چھ مہینے جموں۔ میرا باپ وی سرکاری ملازم سی تے اُہ وی دربار مُو ناں سری نگر جاندا سی تے اِنج اسیں گرمیاں دا اگ پھوکدا موسم کشمیر دیاں ٹھنڈیاں ہواواں وِچ گذاردے۔ اسیں پُنالے دے چھ مہینے سرینگر دے سکولاں وِچ پڑھدے تے سیالے جموں دے سرکاری سکولاں وِچ، کیوں جے دربار مُو ملازماں دے بچیاں لئی اہ چُھوٹ سی کہ اُہ اپنی ادھی پڑھائی کشمیر دے سکولاں وِچ اتے ادھی پڑھائی جموں دے سرکاری سکولاں وِچ کرسکدے سن۔ سری نگر بٹہ مالو دے ساہمنے کمیٹی باغ وِچ، جتھے اجکل فائر برگیڈ تے پُلس افسراں دے دفتر نیں، اوتھے اسیں ہاکی کھیڈدے ساں جاں فیر گیند چکر۔ کمیٹی باغ دے لاگے ارائیاں دے کھیت سن، جس وِچ ارائیں

سبزیاں اُگاندے سن تے بازار وِچ جا کے ویچدے سن۔ اساں کھیڈن مگروں کھیتاں چوں گونگلو، کرم ساگ دِیاں مُنڈیاں اتے مُولیاں تے گاجراں چوری کرنیاں تے دھو دھا کے کھانیاں۔ کمیٹی باغ وِچ املوک دے تن بُوٹے سن جد اونہاں درختاں نُوں املوک دا پھل لگدا تاں اساں املوک توڑنے تے کھانے۔ کئی واری ارائیاں ساہنوں رنگے ہتھوں پھڑن دی کوشش کرنی پر اسیں نَٹھ بھج جاندے تے اُونہاں دے ہتھ نہیں آوندے۔ اج دا بال گارڈن، سُتھرا شاہی تے کرن نگر، اہ سبھے کالونیاں ارائیاں دے سبزی اُگان والے کھیت ہُندے سن۔ سری نگر دا سیول سیکریٹ ساہڈے نِکے ہوندیاں زنانہ پارک ہُندا سی تے اس وِچ رنگ برنگے پھُل، ناکھاں، آلو بخاریاں تے گلاساں (چیری) دے بوٹے ہُندے سن۔ مُشک بید، سیب تے بہیاں (جس دے بیجاں نوں بہی دانہ کہندے نیں) دے رُکھ چوکھی گنتی وِچ لگے سن۔ اسیں مالیاں دی نظر بچا کے سیب، آلو بخارے، گلاس تے ناکھاں چوری کردے ساں تے کھاندے ساں۔ کئی واری مالی ساہنوں پھڑ لیندا سی تے ساہنوں ساہڈے گھر لیا کے ساہڈے ماپیاں کولوں پھل توڑن دے پیسے منگدا سی جس کر کے ساہنوں چھتر وی پیندے سن۔

گیند چکر، انگریزی کھیڈ بیس بال نال مِلدی جُلدی اک کھیڈ سی۔ اِس دے چار کونیاں وِچ چار چکر بنائے جاندے سن تے وچکار بیٹ ورگی چیز نال گیند نُوں کھیڈیا جاندا سی۔ گیند نُوں مار کے کھڈاری دا پہلے جاں دُوجے چکر تک پہنچنا ضروری ہُندا سی اتے جے اُس نُوں چکر وِچ پہنچن توں پہلاں گیند وج جاوے تاں اُہ آوٹ ہو جاندا سی تے اُوہدی تھاں دُوجا کھڈاری بیٹ پھڑ لیندا سی۔ اج اِہ کھیڈ جموں جاں کشمیر وِچ کسے وی تھاں نہیں کھیڈی جاندی۔ اِس توں چُھٹ اسیں بانٹے، سنتولیا، گلی ڈنڈا، کوڈی، گُھمر پھیسی تے آتر پتر جیہاں کھیڈاں وی کھیڈدے ساں۔

خالد حسین ایان عمرے ہی بڑا پھُرتیلا تے تیز طرار ہُندا سی۔ اُہ سرکاری راشن

دی دُکان توں پنجاہ پنجاہ کلو آٹا اپنیاں موڈھیاں تے چُک کے گھر لیاندا سی۔اُونہاں دِناں وِچ بالن دی لکڑی وی راشن کارڈ تے مِلدی سی۔ جہلم دریا دے گھاٹ توں لکڑ اتے چَول جاں شالی وی خالد آپ چُک کے گھر لیاندا سی۔پڑھن دے نال نال بازار دا سارا کم اُہ آپ کردا سی۔ خالد حسین نُوں بچپن وِچ ہی فِلماں ویکھن دا بڑا شوق سی۔اونہاں دِناں جموں وِچ صرف دو تھیٹر ہُندے سن۔ ہری ٹاکی تے اُتم ٹاکی۔ مگروں شنکر ٹاکی تے جیول ٹاکی وجود وِچ آئے۔ اُس توں بعد کے سی تھئیٹر، سورن، اپسرا تے اندرا تھیئٹر بنے۔ ہری تے اُتم ٹاکیاں وِچ پاکستانی پنجابی فلماں وی وکھائیاں جاندیاں سن۔ مُٹھڑا، چن ماہی، دُلا بھٹی، پتن، لارے، یکے والی، کرتار سنگھ، مرزا صاحباں تے ہیر رانجھا ورگیاں بے شمار فلماں اسیں اُتم تے ہری سنیمیاں وِچ ویکھیاں سن۔ اِنہاں فلماں دے گیت مردے دم تک خالد حسین نُوں خُماری بخشدے سن۔ اِس توں علاوہ اُہ لہور ریڈیو توں پنجابی پروگرام '' راوی دِیاں چھلاں'' لگاتار سُندا سی، جس وِچ اِک کردار نظام دین وی ہُندا سی، جس دی مِٹھی، سرل تے اکھاناں بھری پنجابی خالد نُوں بڑی پسند سی۔ جموں ریڈیو دا پنجابی پراگرام وی اُس دا من بھاؤندا پراگرام سی، جس وِچ محمود احمد دے لِکھے ہوئے پنجابی ہس رس تے طنزیہ ڈرامے اتے اونہاں نُوں آواز دین والے کرشن تے بلدیو بڑے چنگے لگدے سن۔محمود احمد دی ٹھیٹھ پنجابی، طنزیہ تے مزاحیہ ڈرامے سُن کے لوکاں دِیاں وکھیاں دوہریاں ہو جاندیاں سن۔

اِہ 1950ء توں لے کے 1965ء دی گل ہے، جدوں محمود احمد دے ریڈیو ڈرامیاں نے سرحد پار تک دُھماں مچایاں ہویاں سن۔ ''نُور دین نے تھئیٹر کھولیا'' ''گھگو دا ویاہ'' تے '' ہاشم دا پکھا'' ورگے ڈرامے سٹیج تے وی کھیڈے گئے۔ اِس توں چھٹ '' نُور دین نے جہاز چلایا'' '' نُور دین نے کرکٹ کھیڈیا''اتے نُور دین لڑی نال جُڑے ڈرامے ہر ہفتے پنجی سال تک جموں ریڈیو دے پنجابی پروگرام دی پہچان

بنے ہوئے سن اتے خالد حسین نے پنجابی بولی تے اُس دی ورتوں لہور ریڈیو دے پنجابی پروگرام ''راوی دیاں چھلاں'' اتے محمود احمد دی ٹھیٹھ پنجابی بولی توں سِکھی۔ نہیں تاں اُس نے کِسے سکول، کالج جاں یونیورسٹی توں پنجابی نہیں سی پڑھی۔ اُس نے پنجابی زبان محلہ اُستاد دے کام گر، جیویں، لوہار، ترکھان، پانڈی، کوچوان، نائی اتے قصائی ورگ دے لوکاں کولوں سِکھی۔ اِنہاں لوکاں دی بھاشا وِچ کِسے ہور بولی دی رلت نہیں سی اتے نہ ہی اوکھے شبداں دا رلا۔ شاید ایہو وجہ سی جد اُس نے پنجابی وِچ لِکھنا شروع کیتا تاں اوہدیاں رچناواں ہند تے پاک دے پنجابی رسالیاں تے اخباراں وِچ چھپن لگیاں۔

خالد حسین بچپن توں بڑا ترکھا تے سخت جان سی۔ جد کدے دُوجے محلے دے مُنڈیاں نال ٹاکرا ہوندا تاں خالد حسین سبھ توں اگے ہوندا کیونکہ خالد حسین ٹَکّر مارن وِچ بڑا ماہر سی تے کئی واری اُس نے ہِکی اِٹّ ٹکّر نال توڑ کے دسی وی سی۔ اِس کر کے محلے دے سارے مُنڈے اُس نال یاری لاندے سن۔ اُہ سنیمے دی ٹکٹ کڈھن دا وی بڑا ماہر سی۔ اونہاں دِناں سنیمے دی تیسری کلاس دی ٹکٹ ساڈے نو آنے ہُندی سی تے ساہنوں دوستاں نُوں خالد حسین دی ٹکٹ دے پیسے وی دینے پیندے، تاں ہی اُہ ٹکٹاں کڈھن لئی تیار ہُندا سی۔ اُہ نویں فِلم لگن دے پہلے دِن دا پہلا شو دیکھدا سی تے کئی واری اُہ ٹکٹاں کڈھ کے لیاندا تے ساہنوں ہال دے اندر بھیج دیندا تاں جے اَسی جگہ مل کے رکھئیے، مگروں اُہ چار پنج ٹکٹاں کڈھ کے بلیک کردا تے ساڈے لئی مُنگ پھلی، ریوڑیاں تے ہور کھان پین دِیاں چیزاں لے کے ہال وِچ آوندا تے ساہنوں کھان لئی دیندا۔

مینوں یاد ہے کہ 1960ء وِچ جد ''جنگلی'' فلم ریلیز ہوئی تاں اسیں پہلے دِن دا تیجا شو ویکھیا سی۔ اُہ شکروار (جمعہ) دا دِن سی تے شب قدر دی رات۔ شامیں

اسیں شب (جگراتا) کرن لئی مسیت وِچ بیٹھے ساں تاں خالد حسین نے کہیا سی کہ اِس مولوی دا گھٹیا واعظ سُنن توں بہتر ہے کہ نویں فلم '' جنگلی'' جو اج ہی لگی ہے ، اُس دا آخری شو ویکھیا جائے۔ خالد دی گل من کے اسیں سارے مسجد چھڈ کے فلم ویکھن چلے گئے اتے ٹکٹاں خالد حسین نے ہی کڈھیاں سن ۔ اُس زمانے وِچ بجلی والا پنکھا ساہڈے محلے دے دو تِن امیر گھراں وِچ ہی لگیا ہویا سی۔ باقی سبھناں گھراں وِچ لوکی پکھیاں جھولدے سن تے سارے لوکی راتیں کوٹھیاں اُتے منجیاں ڈھا کے سوندے سن۔ خاص کر جموں دے گرم علاقیاں وِچ ۔ جموں وِچ گرمی اِنی سخت پیندی سی کہ چدراں تے کھیسیاں نُوں لوکی گِلیاں کر کے سانی منجی (سیبیاں والی منجی) تے وچھا کے سوندے سن ۔ جد چدراں سُک جاندیاں تاں مُڑ اوہ سِلسلہ دُہرایا جاندا سی ۔ بچے تے گبھرو ادھی ادھی رات تک اتر پتر تے جھجھر پھسی کھیڈدے رہندے ۔ اِنج ساہڈا بچپن سوکھا تے رانگلا گُزریا۔ 61-1960ء وِچ خالد حسین نے میٹرک دا امتحان پاس کیتا تے محکمہ دیہات سدھار وِچ کلرک بھرتی ہو گیا۔ اُس دا جنم پہلی اپریل 1945ء وِچ ہویا سی ۔ اِنج اُہ مساں پندراں سولاں سالاں دا سی جد اُہ سرکاری ملازم بنیا۔ پہلاں اوہنوں ستمبر 1960ء وِچ ورک مستری بنایا گیا، مگروں دسویں دا رزلٹ نِکلن دے بعد اُس نُوں 7 اگست 1961ء نُوں کلرک دی اسامی مِل گئی۔ تِن سال تک اوہنوں تنخواہ تاں مِلدی رہی پر اُس دی ملازمت نُوں نابالغی کارن پکیاں نہیں کیتا گیا۔ 18 سال دی عمر ہون مگروں ہی اُس دی نوکری نُوں قانونی طور تے پکیاں کیتا گیا۔ گھر دی حالت ماڑی سی ، اِس لئی خالد حسین نُوں سرکاری نوکری کرنی پے گئی۔ میں اتے ہور باقی دوستاں ، جِنہاں وِچ تاج محی الدین وی شامل سی، کالج وِچ داخلہ لے لیا۔ 18 سال دی عمرے خالد حسین دا اپنی ہی رشتے داری وِچ ویاہ ہو گیا۔ اوہدے سوہرے ڈھونہ لاٹی دے رہن والے سن ، جد کہ اوہدے نانکے لاٹی توں 18 کلو میٹر

دُور ڈُوڈُو وِکھے رہندے سن۔ خالد حسین دے سوہرے دا ناں سعد اللہ ملک سی تے سَس دا ناں وزیر بیگم ۔(سعد اللہ ملک دا پڑدادا مُختہ (مُختار) ملک کشمیر دے قصبے شوپیاں ٹوں ہجرت کر کے لائی جا وسّیا سی) اوہدی بیوی دا ناں نسیم فردوس ہے۔ اسیں سارے یار بیلی اوہدے ویاہ وِچ شامل ہوئے ساں تے ولیمے دی دعوت وِچ ودھ چڑھ کے کم کیتا سی۔ اونہاں دِناں وِچ ویاہ شادیاں وِچ گوشت والا پلاؤ اتے روغن جوش نالے زردہ (مِٹھے چاوَل) پکائے جاندے سن تے تیل مہندی والے دِن کتلمے تے لُونکی چاء پلائی جاندی سی تے جان ویلے زنانیاں نُوں پتاسیاں دے لفافے دِتے جاندے سن۔ ویاہ لئی جدوں خالد حسین اپنی ماں تے مینوں لے کے بھابڑیاں دے بازار (جین بازار) سونا خریدن سُنارے دی دوکان تے گئے تاں پتہ چلیا کہ سونا 130 روپیے تولہ ہے، یعنی بارہ ماسے والا تولہ نہ کہ دس گرام والا تولہ۔ ادوں 130 روپیے تولہ سونا وی بڑا مہنگا لگدا سی۔ مینوں اج وی یاد ہے کہ جدوں ولیمے والے دِن میں تے خالد اتے ہور دو تِن یار دوست سمالا ونڈن (جیہڑے لوک سدا دِین اُتے جاں رُجھیویں کارن دعوت وِچ شامل نہ ہوسکن، اونہاں دے گھراں وِچ تانبے دِیاں وڈّیاں تھالیاں وِچ گوشت دا پلاو تے زردہ بھجوان نُوں سمالا کہندے نیں) لئی جاندے ساں تاں اساں رستے وِچ تھالیاں وِچوں بوٹیاں کڈھ کے کھانیاں۔ اِس لئی اسیں سارے یار، سمالا ونڈن دا کم بڑی خوشی نال کردے ساں، کیوں کہ سارے مِتر رج کے پلاؤ تے بوٹیاں کھاندے ساں تے عیاشی کردے ساں۔ فیر خالد حسین دا ویاہ ہو گیا تے اُہ اپنی گھر گھرہستی نُوں بڑی ذمے داری نال چلان لگا۔ ویاہ دے تیجے سال اُس دے گھر اک بچی نے جنم لیا، جس دا ناں اوہنیں سمیہ تبسم رکھیا۔ اس بچی نے خالد دی آوارہ گردی تے خرمستی نُوں کجھ چِر لئی روک لا دِتی۔ اُس نے مُڑ پڑھن دا فیصلہ کیتا تے اُردو وِچ ادیب ماہر تے ادیب فاضل دے امتحان کشمیر یونیورسٹی توں پاس کیتے۔

فیر اونہیں پرائیویٹ کالج وِچ داخلہ لیا، جس دی پریرنا اوہدے کلرک یار ششی کانت شرما نے دِتی سی۔ نوکری کرن دے نال نال اپنی پڑھائی وی جاری رکھی۔ 1970ء تک اُس نے بی۔ اے پاس کرلئی تے 1972ء وِچ صحافت وِچ ڈپلومہ کرلیا۔ اُہ پارٹ ٹائم وجوں اخباراں وِچ وی کم کردا ریہا تاں جو گھرہستی سُکھالی رہوے۔ اُس نے اپنی نِکی بھین تے بھراہ دا ویاہ کروایا تے اونہاں نُوں اپنے گھر بنان وِچ پوری مدد کیتی۔ اُس نے جموں وِچ ''روزنامہ سندیش''، ''روزنامہ وقت'' تے ''روزنامہ عمارت'' اتے سری نگرتوں چھپن والیاں اخباراں ''ھمدرد''، ''روشنی''، ''زمیندار'' اتے ''پولیٹیکل ٹائمز'' دی ادارت کیتی۔ اِہ ساریاں اخباراں اُردو وِچ چھپدیاں سن۔

ایتھے میں تہانوں کُجھ ورھے پچھے لے جاناں چاہندا ہاں۔ اہ گل ستمبر 1965ء دی ہے۔ بھارت تے پاکستان دا یُدھ زوراں تے سی۔ پاکستانی لڑاکو ''سیبر جیٹ'' جہاز جموں دے اسمان تے اِلّاں وانگر اُڈ رہے سن تے بمباری کر رہے سن۔ بھارتی فوجاں سیالکوٹ اتے لہور دے پنڈاں دے اندر داخل ہو چکیاں سن جد کہ پاکستانی فوج نے چھمب جوڑیاں تے قبضہ کرلیا سی۔ پاکستانی توپاں دے گولے جموں شہر دے آلے دوالے ڈِگ رہے سن، جس نال لوکاں دے مکان کنب رہے سن تے باریاں دے شیشے ٹُٹ رہے سن۔ سارا جموں خالی ہوگیا سی۔ ہندو تے سکھ ہماچل تے پنجاب ول بھج رہے سن تے مسلمان سری نگر ول۔ اسیں وی مہاجر بن کے سری نگر پہنچ گئے۔ خالد حسین سری نگر وِچ رہندے اپنے یار بیلیاں دی چونکڑی وِچ جا بہندا۔ بٹہ مالو (باراں پتھر) وِچ قومی جرنیلی سڑک جیہڑی بارہ مولا تے اُوڑی تک جاندی اے، اُس دے کنڈے قاضی نظام دین ریٹائرڈ سیشن جج دا مکان سی، جو اپنے ٹبر نال جموں رہندے سن پر اونہاں دا وڈا پُتر قاضی نصیر الدین اُس مکان وِچ اکلا رہندا سی۔ قاضی نصیر، خالد حسین تے تاج محی الدین دا یار سی، اُس دا گھر پنجابی بولن والے متراں دا

پکا ٹھکانا سی ۔ اِنج کہہ لوکہ قاضی دا گھر مست ملنگاں دا تکیہ سی ، جتھے یار بیلی گپّاں ماردے ،سگریٹ، دارو پیندے تے گوشت دی ہانڈی نُوں رہیٹر لاوندے ۔ ہانڈی وِچ پکن والا گوشت اکثر چوری دا ہُندا۔میرا تے خالد حسین اتے کُجھ ہور متر اں دا کم اِہ سی کہ کرفیو لگن توں بعد اپنے اپنے گھراں چوں نِکلنا تے محلے دِیاں گلیاں وِچ آوارہ پھرن والے ککڑ تے ککڑیاں نُوں پھڑنا اتے فرِن، (کشمیری چوگا) لوئی جاں شال وِچ لُکا کے قاضی نصیر الدین دے گھر لے آونا ۔ قاضی اُنہاں نُوں ہلال کردا تے پکاوندا، اتے یار بیلی مزے لے لے کے کھاندے تے موجاں ماردے۔ پاکستانی کھاڑکو اُونہاں دِناں وی کشمیر گھاٹی وِچ آئے سن تے سبھ توں پہلاں اِک گوجر محمد دین نے اونہاں نُوں توش میدان وِچ ویکھیا سی تے فوجیاں نُوں سُوہ دِتی سی۔ جنگ ویلے اِہ کھاڑکو سڑکاں اتے پُلاں نُوں اُڑان دا کم کردے سن ، نالے فوجی قافلیاں تے حملے کردے سن۔ جنگ بند ہون مگروں مہاجر اپنے اپنے گھراں نُوں پرت گئے تے اسیں وی دفتراں نال (دربار مُوکارن)جموں آ گئے۔قاضی نصیر دے گھر توں چھٹ پنجابی بولن والے یار بیلی '' کافی ہاوس'' وِچ وی بہندے ، جیہڑا ریزیڈنسی روڈ اُتے ریگل سینما دے نال سی'' کافی ہاوس'' وِچ بہن دا اِہ سلسلہ ادوں بند ہویا جدوں آتنک واد نے 1989ء وِچ دوبارہ کشمیر وِچ قدم رکھے۔'' کافی ہاوس'' والے دِن وی بڑے یادگاری دِن سن ۔ ایتھے اکثر پنجابی لوکاں دا ہی اکٹھ رہندا ۔ وپاری ایتھے بہہ کے کافی دِیاں چُسکیاں لیندے لیندے لکھاں دا وپار کرلیندے ۔ ادیب ،شاعر، دانشور تے سیاست دان دُنیا، دیش تے سماج دے گنجھلاں نُوں کھولدے اتے اسیں کھلنڈرے، آوارہ گرد کافی پیندے تے رج کے گپ بازی کردے ، لطیفے سُندے تے سُناندے۔ کانتی تے کباب کھاندے تے روز کوئی نہ کوئی دُھر پھساندے ۔ اہ بے فکری دا زمانہ جیون دے سنہری پلاں وِچ شُمار ہُندا اے ۔ خالد حسین اِک غریب گھر دا جایا سی پر اونہیں اپنی

غُربت نُوں کدے وی جگ ظاہر نہیں ہُون دِتا تے اُہ یاراں نال ہر طریقے نال نبھاندا ریہا۔ اُہ کدے کِسے کمپلکس دا شکار نہیں ہویا، نہ احساسِ کمتری دا تے نہ ہی احساسِ برتری دا۔ اُس دا اُٹھنا بیٹھنا اُس ویلے بھی سوکھے گھراں دے گبھرووان نال سی، جنہاں وِچ کئی وڈے سرکاری عہدیاں تے کم کردے سن۔

لوڑیندی تعلیم حاصل کرن مگروں خالد حسین نے کلرکی دا چولا اُتار پراں سُٹیا تے چنگی نوکری لئی انٹرویو دین لگا۔ اُس دے گھر مئی 1970ء وِچ دوجی بیٹی ھُما تبسم پیدا ہوئی تے 25 دسمبر 1972ء نُوں بیٹا ذاکر حسین پیدا ہویا۔ خالد حسین نے اپنا پہلا مکان محلہ بٹہ مالو زیارت وِچ بنایا۔ پھیر جموں وِچ باغِ باہُو کول اوقاف کالونی وِچ اِک نِکا جیہا مکان بنایا۔ مگروں دونویں مکان ویچ کے سری نگر دے آلو چا باغ علاقے وِچ دو کنال زمین خریدی۔ اُہ وی ویچ کے سری نگر وِچ ہی نٹی پورہ دی بستی وِچ بنا بنایا مکان خریدیا۔ اِہ مکان وی خالد نے اُدوں ویچ دِتا جدوں کشمیر وِچ آزادی دی تحریک تے دہشت گردی زور پکڑن لگی تے خالد حسین مستقل طور تے جموں وِچ آ بسیا۔ کُجھ چِر اُستاد محلے دے پُرانے مکان وِچ ریہا۔ فیر اُس نے گوجر نگر کالونی وِچ اپنا نواں مکان بنایا۔ مردے دم تیکر خالد حسین دا اپنے دوستاں نال بڑا ہِنگھا سمبندھ رہیا، جس وِچ میں وی شامل ساں۔ اُہ یار بیلیاں دے دُکھ سُکھ دا بھائیوال سی تے اونہاں دا مددگار وی۔

شب قدر، معراج عالم تے عید میلاد النبی دے متبرک موقعیاں تے اسیں سارے مُسلم دوست شب بیداری لئی مسیتاں وِچ جاندے۔ نماز پڑھدے، نفل ادا کردے تے اِک ادھ سپارہ وی پڑھ لیندے۔ فیر وڈے بزرگاں دے حُکم مطابق لونگی چاء تے حلوے دِیاں دیگاں چاڑھدے۔ جد اگ بل پیندی تاں کُجھ ہِتی قسم دے نمازیاں تے بوہتا ثواب کمان والے نوجواناں نُوں لونگی چاء تے حلوہ بنان دی ڈیوٹی لا

کے آپ اِک اِک کر کے مسجد چوں باہر آ جاندے۔ اتے ہری ٹاکی جاں اُتم ٹاکی وِچ لگی فلم دا آخری شو ویکھن چلے جاندے۔ ساڈھے باراں بجے فلم مُک جاندی تے اسیں مُڑ مسیت وِچ آ جاندے۔ چاء تے حلوہ تیار ہُندا تے اسیں ورتانا شروع کر دیندے۔ اتے بزرگ ساہنوں بڑیاں دُعاواں دیندے تے کہندے کہ کِنے نیک بچے نیں۔ کئی واری سنیمے دے احاطے وِچ لڑائیاں وی ہُندیاں، جِس وِچ خالد حسین اِک ماہر جنگجو وانگر بھاگ لیندا تے اُستاد محلے دا ناں روشن کردا۔ اجہیاں لڑائیاں وچوں دو ترِن دا ذکر کرنا چاھواں گا تا کہ سند رہے:

اسیں ترِن یار یعنی میں، ناصر حسین قریشی تے خالد حسین اُتم ٹاکی وِچ فلم ویکھ رہے ساں کہ کِسے نے میری ننگی بانھ تے اپنا سگریٹ بُجھایا۔ میں اوہدے مُنہ تے چپیڑ کڈھ ماری۔ شور پے گیا، پر گیٹ کیپراں نے ویلے نُوں سنبھال لیا۔ انٹرول ویلے جد اسیں سوڈا پین لئی ہال توں باہر آئے تاں کُجھ جوان گبھرواں نے ساہنوں گھیر لیا تے لڑائی شروع ہو گئی۔ میں تے خالد نے پِٹھ جوڑ کے لڑن والیاں دا مقابلہ کیتا۔ 20/25 منٹاں تک اساں دوہاں پنج ست مُنڈے پھٹڑ کر دِتے۔ ٹکراں مار مار کے خالد حسین نے کئی مُنڈیاں دے نک تے متھے سُجا دِتے۔ مگروں پُلس دے آون اُتے اہ لڑائی مُکی۔ اِنج ہی ساہڈے محلے دی اِک کُڑی نے ساہنوں دسیا کہ اِک بدمعاش مُنڈا اوہنوں سکول جاندیاں چھیڑدا ہے۔ کُڑی دی فریاد سُن کے ساہڈا جوان خُون اُبلن لگا۔ اساں مُنڈے دا پیچھا کرنا شروع کیتا تے اخیر اِک دِن رانی دے تلاہ کول اُس نُوں جا پھڑیا اتے ہاکیاں نال رُوں وانگر تُنبیا۔ ساہڈے دوستاں دا اِک جُٹ جاں گینگ سی، جِس وِچ بھوشن شرما، درشن، کنیڈی، اشرف بِلو تے اسیں دونویں شامل ساں۔ کئی واری مخالف گروپ دے للکارن تے اپنے محلے چوں باہر جا کے اونہاں نال لڑدے۔ بالکل اُنج ہی جیویں فِلماں وِچ دسیا جاندا ہے۔ خالد حسین دے دو مِتر، محمد سعید قریشی تے

کرشن لعل اتے محلے دے کُجھ ہور مُنڈے مہاراجہ ہری سنگھ دی پیلس دے باغ وِچوں امنب، سنگترے، مالٹے تے امرود چوری کرن جاندے سن۔ اِہ باغ بعد وِچ ڈاکٹر کرن سنگھ نے ویچ دِتا تے اوتھے لوکاں مکان بنائے تے اج اُس باغ دا ناں کرن نگر ہے۔ اِنج اِک واری اسیں بخشی وشوامتر دے گھر سنگترے چوری کرن چلے گئے۔ بخشی وشوامتر اُس ویلے جموں دا ڈپٹی انسپکٹر جنرل پولیس سی۔ اُہ عاشقاں دا جلاّد تے کُڑیاں چھیڑن والیاں دا وڈا نائی اکھوایا جاندا سی۔ کیوں جے اجیہیاں کرتوتاں کرن والے مُنڈیاں دِیاں ٹِنڈاں کروا کے اونہاں نُوں بازاراں وِچ گھُما کے اُہ بڑا خوش ہُنداسی۔ اجیہے جلاّد تے جابر پُلس افسر دے گھر دی دیوار ٹپ کے خالد حسین دا سنگترے توڑن لئی جانا شیر دے مُنہہ وِچ ہتھ پاون والی گل سی۔ ہویا اِنج کہ کچی چھاؤنی دی دُدھ والی ڈیری توں دُدھ لین مگروں میں، خالد تے پرویز پال جد گھر نُوں پرت رہے ساں تاں بخشیاں دی گلی وِچ اِک مکان دی دیوار اندر سنگتریاں دا بُوٹا پورے جوبن تے سی۔ بُوٹے نُوں لگے لال سُوہے سنگترے ویکھ کے پرویز پال نے خالد حسین نوں چیلنج دِتا تے کہیا جے اِہ سنگترے توڑ لیاویں تاں تینوں مناں گے۔ خالد پھُوک وِچ آ گیا۔ اُوہنیں دُدھ والا ڈول پرویز پال نُوں پھڑایا تے آپ دیوار تے چڑھ گیا۔ مکان نوں باہروں جندرا لگیا سی۔ خالد حسین نوں ویکھ ساہڈا اِک ہور یار خالد بھٹی وی دیوار چڑھ کے سنگترے توڑن لگا۔ اِک ٹہنی نُوں ہتھ پاؤندیاں اُہ دیوار توں ڈِگ پیا تے مکان دے ویہڑے اندر جا پیا اتے درد نال کُرلان لگا۔ اُسے ویلے بخشی وشوامتر دے باڈی گارڈ نے دروازے دا جندرا کھولیا۔ بخشی صاحب نے اِک مُنڈے نُوں اندر کُرلاندیاں ویکھیا تے خالد حسین نُوں دیوار تے چڑھ کے سنگترے توڑدیاں۔ اودوں شاید اسیں اٹھویں پڑھدے ساں۔ خالد حسین تے خالد بھٹی پکڑے گئے۔ دونواں نُوں بڑی پھینٹی پئی۔ دو بینت پین نال خالد چیکاں مارن لگا تے کہن لگا اُس نُوں پرویز پال نے اُشکل دِتی سی پر خالد بھٹی مار

کھان دے باوجود بلکُل نہیں کُسکیا۔ اُہ بینت، چنڈاں تے ٹھُڈے کھاندا جائے پر مونہوں کُجھ نہ بولے تاں بخشی وشوامتر نے کیہا سی کہ اِس معصوم بچے (خالد حسین) نُوں چھڈ دیؤ تے اِس بدمعاش مُنڈے نُوں حوالات وِچ بند کر دیؤ۔ خالد بھٹّی اپنی اکڑ کر کے پھس گیا سی۔ سارے محلے والیاں نے بخشی صاحب توں معافی منگی تے اِنج خالد بھٹی دی خلاصی ہوئی۔ اِس طرحاں دے کئی ہور کارنامے بیان کیتے جا سکدے نیں پر خالد حسین دے بچپن دِیاں شوخیاں نُوں دسن لئی میرا خیال ہے کہ اِناں کافی ہے۔ اِہ سی ساہڈے بچپن تے چڑھدی جوانی دا خالد حسین۔

☆

میلے سجناں دے

میرا ناں ہربھجن سنگھ ساگر ہے۔ میں تے خالد حسین نے کلرکی دی نوکری نال نال شروع کیتی سی۔ شروع شروع وِچ خالد حسین دی آوارہ رُوح دفتر دے پنجرے توں باہر نکل جاندی تے دوستاں دی جُوہ وِچ جا بہندی۔ اُونہوں فِلماں ویکھن دا بڑا شوق سی تے اُہ دفتروں کھسک کے باراں وجے والا شو یاراں نال ویکھن چلا جاندا تے تِن وجے شو مُکن تے مُڑ دفتر پرت آوندا۔ پندراں سولاں سالاں دے ایانے نُوں دفتر دے سارے بڈھے کلرک کُجھ نہیں سن کہندے، کیوں جے اِک تاں اُہ ترقیاتی کمشنر آغا مظفر علی (جیہڑا اگروں چیف سکریٹری بنیا سی) دے حُکم نال لگیا سی تے دفتر دے عام ملازماں نُوں اِہ وہم سی کہ خالد حسین آغا مظفر علی صاحب دا کوئی رِشتے دار ہے۔ دُوجا کارن اِہ سی کہ خالد سوہناں گورا چِٹا تے ملاپڑا مُنڈا سی، جس کر کے اوہنوں کوئی کُجھ نہیں سن دیندے، اتے سمجھدے سن کہ گھر دی غربت کارن اِہ مُنڈا نوکری کر رہیا

ہے، نہیں تے اِہ عمر اُس دے پڑھن دی سی۔ 1960ء وِچ خالد حسین نے دسویں جماعت دا امتحان دِتا تے اِک دِن ترقیاتی کمشنر آغا مظفر علی صاحب کول پیش ہو گیا تے اونہاں نُوں 1947ء مگروں اپنے گھر دی حالت بارے دسیا۔ آغا صاحب نے خالد حسین نُوں عارضی طور تے ورک مستری لگایا۔ جدوں اُس نے دسویں پاس کیتی تاں میرے نال ہی اُس دا وی بطورِ کلرک آڈر ہویا۔ نوکری لگن دے دو سال بعد ہی یعنی اٹھاراں سال دی عمرے خالد حسین دا ویاہ ہو گیا پر اُس دے روّیے وِچ کوئی خاص فرق نہیں پیا۔ کھلنڈرا پن تے آوارہ گردی قائم دائم رہی، پر جدوں اوہدے گھر پہلی بچی نے جنم لیا، تاں ساڈے اک ساتھی تے مِتر ششی کانت شرما دے زور پاؤن تے خالد حسین نے اگے پڑھنا شروع کر دِتا اتے اِک نائٹ کالج وِچ داخلہ لے لیا۔ مینوں یاد ہے کہ اُس دے پہلے مہینے دی فیس وی ششی کانت نے ہی دِتی سی نالے اُہ اپنے سارے نوٹس تے کتاباں وی خالد حسین نُوں دے دیندا سی تاں جو اُس نُوں بوہتی محنت نہ کرنی پوے۔ پورا اک سال اُہ خالد حسین دا پہرہ دیندا رہیا تاں جے اُہ پرائیویٹ نائٹ کالج توں کھسک کے فِلم ویکھن جاں یاراں دی محفل وِچ مست ملنگی کرن لئی نہ چلا جائے۔ دونواں دوستاں نے بی۔اے پاس کیتی۔ ششی کانت نے اک سال پہلاں تے خالد حسین نے اِک سال مگروں۔ ششی کانت نے اکاؤنٹینسی دا امتحان پاس کیتا تے اُہ چیف اکاؤنٹس آفسر دے عہدے توں ریٹائر ہویا تے خالد حسین توں پہلاں چلانا کر گیا۔ خالد حسین بی۔اے پاس کرن مگروں چنگی نوکری لئی انٹرویو دیندا رہیا اتے اِک اِک پوہڑی چڑھن لگا۔ اُہ نائب مُدیر ماہنامہ ''دیہات سُدھار'' بنیا۔ فیر ریاستی اسمبلی، محکمہ قانون اتے محکمہ منصوبہ بندی وِچ مترجم لگیا۔ 1975ء وِچ جد شیخ محمد عبداللہ نے ''اندرا شیخ ایکارڈ'' وجوں دوجی واری بطورِ وزیرِ اعلیٰ ریاست جموں کشمیر دی حکومت سنبھالی تاں شیخ صاحب نے اپنی کیبنٹ وِچ صرف تِن منتری

ہور شامل کیتے، جنہاں وِچ مرزا محمد افضل بیگ (جس نُوں بعد وِچ ڈپٹی چیف منسٹر بنایا گیا سی) کشمیر توں، جسٹس دیوی داس ٹھکر (جس دا پُتر ٹھاکر تیرتھ سنگھ بھارت دی سپریم کورٹ دا جج ہے) جموں توں آئے تے سومنم نربو (سابق چیف انجینئر) لداخ خطے توں لِتے گئے سن۔ مرزا محمد افضل بیگ نُوں اِک اجہے پرسنل اسسٹنٹ دی لوڑ سی ،جیہڑا انگریزی، ہندی تے اُردو توں علاوہ پنجابی، کشمیری تے ڈوگری بولیاں وی پڑھ لِکھ تے بول سکدا ہووے۔ اونہاں اِس گل لئی سیکریٹری کلچرل اکادمی محمد یوسف ٹینگ نُوں کہیا تاں اُس نے خالد حسین دے ناں دی دّس پائی۔ بیگ صاحب نے خالد حسین دا انٹرویو لیا تے اُس نُوں انگریزی دے کُجھ جُملے اُردو وِچ ترجمہ کرن اتے اُردو دیاں کُجھ سطراں انگریزی وِچ ترجمہ کرن لئی دِتیاں۔ خالد حسین ٹیسٹ وِچ پاس ہو گیا تے فیر پونے چار سال اُونہیں مرزا محمد افضل بیگ نال کم کیتا۔ اِہ ساتھ اُدوں چھٹیا جدوں بیگ صاحب نوں شیخ محمد عبداللہ دے وڈّے جوائی تے کابینہ وزیر غلام محمد شاہ (گُل شاہ) دی سازشاں وجوں وزارت توں استعفیٰ دینا پیا سی۔ خالد حسین مُڑ اپنے اصلی وبھاگ (محکمہ) وِچ آ گیا تے اُس نُوں ماہنامہ ''دیہات سُدھار'' دا مُدیر بنایا گیا۔ اُونہاں دِناں وِچ کشمیر انتظامی سروس (Kashmir Administrative Service) دا اِک بیچ ٹریننگ پوری کر کے اپنی پوسٹنگ دی اُڈیک کر رہیا سی۔ اونہاں کول بہن لئی کوئی جگہ نہیں سی۔ اِنہاں نویں افسراں وِچ خالد حسین دا یار پرتپال سنگھ بیتاب وی سی تے اِہ ساری جُنڈلی بیتاب دی اگوائی وِچ خالد دے کمرے وِچ بہندی تے دفتر بند ہون تیکر چاء دے چار پنج دَور چلدے۔ اِنہاں وِچ تنویر جہاں، نسیم لنکر، دلیپ سنگھ، سید فضل اللہ، اوتار کرشن رینہ، سُنیتا گپتا، مسعود الحسنساموں شامل سن۔ اِنہاں وِچوں اِک ادھ نُوں چھڈ کے سارے ریٹائر ہو چکے ہن تے ساریاں دی انڈکشن انڈین ایڈمنسٹریٹو سروس (IAS) وِچ ہو چکی سی۔ اونہاں دِناں خالد حسین چھٹی ہون

مگروں پارٹ ٹائم جاب وی کردا سی تے اُردو اخباراں نُوں ایڈٹ کردا سی۔ راتیں اُس کول یار بیلیاں توں علاوہ کئی آئی اے ایس آفسر بہندے سن تے دارُو پیندے سن۔ اِنہاں وِچ ماریا ڈیزال فِن، ایس ایس کپُور (جیہڑا بعد وِچ چیف سکریٹری بنیا) اے ایس سِدھُو تے سائمل ور گیز دے ناں اہم ہن۔ اِہ سارے گپاں مارن آوندے۔سائمل ور گیز نُوں چرس پین دی عادت سی، جیہڑی خالد حسین نے چھڈائی سی۔ ور گیز، کپُور تے ڈیزال فِن بڑے ایماندار افسر سن۔ سُچّے موتی، جنہاں کدے رشوت نہیں کھادی۔ کدے اپنے گھر نوکر نہیں رکھیا۔ مہمان دی آپ سیوا کردے۔ انہاں دے علاوہ تاج محی الدین (اج دا وزیر) تے بلدیو سنگھ جسوال آئی اے ایس وی اپنیاں شاماں خالد حسین نال گُزاردے۔ لطیفے بازی ہُندی تے گپاں وجدیاں۔ اخباراں وِچ کم کرن لئی اُس نُوں روز دس روپیے مِلدے سن تے اُس زمانے وِچ جد اوہدی تنخواہ ڈیڑھ سو روپیے مہینہ سی، دس روپیے بڑے ہُندے سن۔ اِنج اوہدی گھر ہستی ودھیا چل رہی سی۔ پرتپال سنگھ بیتاب دی وجہ نال خالد حسین دی یاری اُس افسر منڈلی دے سارے ساتھیاں نال ہو گئی سی، اتے اونہاں وِچوں تنویر جہاں ساہڈے محکمے وِچ ہی تعینات سی تے خالد والے کمرے وِچ ہی بہندی سی۔ اونہاں دوناں توں چھُٹ مشہور اُردو کہانی کار نُور شاہ تے سوامی راج بھگت وی اوسو کمرے وِچ بہندے سن۔ خالد حسین 1978ء توں گزٹیڈ افسر بن چُکیا سی۔ جدوں خالد حسین ماہنامہ ''دیہات سُدھار'' دا نائب مدیر سی، اودوں نُور شاہ اُس پرچے دا مُدیر سی اتے جدوں خالد حسین ''دیہات سُدھار'' دا مدیر بنیا تاں نُور شاہ نُوں ترقی دے کے ڈپٹی ڈائیریکٹر پنچایت بنایا گیا۔ اِنج خالد حسین والے کمرے وِچ دو انڈر سیکریٹری اِک مُدیر تے اِک ڈپٹی ڈائیریکٹر بہندے سن۔

تنویر جہاں اِک امیر تے وڈّے وپاری گھر توں سرکاری ملازمت وِچ آئی

سی۔ اُس دا پئیو عبدالغنی وِکٹری قالیناں تے پشمینے دے شال بناون والے کارخانے دا مالک سی۔ اُس دے قالین تے شال یورپی مُلکاں وِچ وِکن لئی جاندے سن۔ اِنج اِہ پریوار جموں کشمیر وِچ منیا پرمنیا سی۔ تنویر جہاں نے جواہر لال نہرو یونیورسٹی دِتی توں انگریزی ادب وِچ ایم۔ اے کیتی سی تے کے۔ اے۔ ایس دا امتحان پاس کر کے سِول سروس وِچ آئی سی۔ اُہ بے باک، مُونہہ پھٹ تے کھرّے سُبھاء دی مالک سی۔ اکثر اپنے گھروں ودھیا پکوان بنا کے لیاندی تے ساتھیاں نُوں کھواندی۔ اُہ خالد حسین، نُور شاہ تے بھگت نُوں چاہوّاں پلاندی تے سیاست، سماجیات توں لے کے شاعری تے ادب دی ہر صنف تے کھُل کے گلاں کردی۔ اِک دِن اُہ خالد حسین نُوں چاء پلان لئی کہن لگی۔ پیسے نہ ہون کارن خالد نے چاء پلان توں بے بسی ظاہر کیتی۔ تنویر جہاں نے خالد حسین نُوں دو چار صلواتاں سُنایاں تے نُور شاہ نُوں کہیا کہ اُہ خالد حسین دی غُربت تے مسکینی دُور کرے۔ اتے اُس نُوں بلاک ڈیولپمنٹ افسر بنائے۔ جد نُور شاہ نے دسیا کہ خالد بلاک افسر نہیں بن سکدا کیونکہ اُہ کاڈر پوسٹ ہے تاں تنویر جہاں دا جواب سی کہ ایس غریب کول رشوت دین جوگے پیسے نہیں نیں، اِس لئی اُہ نہیں بن سکدا، نہیں تاں تُساں کِنّے ہی لوکاں نُوں بلاک ڈیولپمنٹ افسر بنایا ہے تے اوتھے تُساں کاڈر نہیں ویکھیا۔ اِہ سُندیاں ہی نُور شاہ نے خالد حسین دی مِسل منگوائی تے تنویر جہاں نُوں دِتی تے کہیا، ''توں نوٹ لکھ دے تے میں دستخط کر دِیاں گا۔'' تنویر جہاں تے سوامی راج بھگت نے مِل کے خالد حسین نُوں بلاک ڈیولپمنٹ افسر بنان دا نوٹ لِکھیا۔ نُور شاہ نے نوٹ تے اپنے دستخط کیتے تے فائل ایڈیشنل سیکریٹری نُوں گھل دِتی، جیہڑا خالد حسین دا یار سی تے جِس دا ناں ماریا ڈیزال فِن سی۔ اُس نے وی اپنے ولوں خالد نُوں بلاک ڈیولپمنٹ افسر بنان دی زوردار سفارش لکھی تے مِسل کمشنر اگریکلچر محمود الرحمان (آئی۔ اے۔ ایس) کول بھیجی۔ رحمان صاحب نے وی فائل

منظوری لئی وزیر برائے زراعت تے دیہات سُدھار جناب محمد اشرف خان کول بھیج دِتی۔ اِنج اِکو دِن وِچ ہی فائل وزیر دے میز اُتے پہنچ گئی۔ چوتھے پنجویں دِن متعلقہ وزیر اشرف خان صاحب نے پرپوزل دی منظوری دے کے فائل واپس بھیج دِتی اتے خالد حسین نوں بلاک ڈیولپمنٹ افسر ارناس دی تعیناتی دا سرکاری حُکم نامہ جاری کر دِتا گیا۔ جے خالد حسین تنویر جہاں نوں چاء پلا دیندا تاں شاید تنویر جہاں بلاک ڈیولپمنٹ افسر بنا ون والا پنگا نہیں لیندی۔ اِنج ہاسے مذاق وِچ ہی خالد حسین سیکریٹریٹ وِچ ماہنامہ دیہات سُدھار دی ادارت چھڈ کے فیلڈ افسر بن گیا۔ خالد حسین سچے من توں تنویر جہاں نوں اپنی بھین مندا سی تے اُس نے وی اِہ رشتہ خالد اتے اُس دے پریوار نال نبھایا۔ اَج تنویر جہاں کمشنر دے عہدے تے براجمان ہے پر خالد حسین دی زندگی وِچ اُہ اُس دے سُکھ دُکھ دی بھائیوال بنی رہی۔

خالد حسین ادیب کنج بنیا، اِس بارے میں اگے جا کے گل کراں گا پر اتھے میں اُس دی سرکاری ملازمت بارے چرچا کر رہیاں۔ پہلے اِک مزے دار گل پڑھیاراں نوں سُناناں چاہاں گا کہ خالد حسین اوپر وتھلی دو دھیاں دا باپ بنن کارن بڑا دُکھی رہندا سی۔ بچیاں دا پالن پوسن، اونہاں دی پڑھائی، کپڑ الیڑا اتے بھرجائی دِیاں جائیز منگاں پوریاں کرن لئی اُہ پارٹ ٹائم وِچ اخباراں دی ادارت کردا سی تے کئی واری راتیں باراں وجے گھر اپڑدا سی تے سویرے مُڑ دفتر جانا ہُندا۔ کئی واری اُہ اُکھڑیا اُکھڑیا لگدا سی۔ میں اُس نوں وجہ پچھی تاں اُس نے کہیا سی:

''تیری بھرجائی نوں مُڑ بچہ ہون والا ہے تے میں ڈر رہیاں کہ کِتے مُڑ کُڑی نہ جم پوے۔ دونواں دھیاں نوں سنبھالنا تے پالنا اوکھا ہے تے تیجی کنج پلے گی۔ بس اِنہاں سوچاں وِچ ہی پیا رہیناں۔''

اک واری اَسیں دونویں اِک ادبی کانفرنس وِچ حصہ لین لئی امرتسر گئے

ساں۔ رات خالد دے بیلی تے مشہور پنجابی ناول نویس موہن کاہلوں کول ویر کے ٹھہرے۔ اوتھے گلاں گلاں وِچ خالد نے اپنی پریشانی بارے کاہلوں صاحب نُوں دسیا۔ موہن کاہلوں دی بیوی دیپ موہنی نے کہیا کہ اونہاں دا اِکو پُتّر ''پال'' ہے۔ بیٹی گود لین نال پال نُوں بھین مِل جائے گی تے اُنہاں نُوں دھی۔ لاؤ جی! خالد حسین نے سودا مُکا دِتا تے ساری گل پکی ہوگئی، پر جدوں اسیں جموں پرتے تاں محلے وِچ وڑھدیاں ہی اِک بُڈھی نے خالد نُوں مبارک دِتی۔ جد خالد حسین گھر پہنچیا تاں اوہدی ماں نے اُس نُوں پھڑ کے دو چار جُتیاں دھر دِتیاں ۔ میں وِچ پے کے خالد نُوں چُھڑایا۔ اوہدی ماں غُصے وِچ بول رہی سی کہ اِس اوکھے ویلے اُہ گھر چھڈ کے امرتسر کیوں گیا۔ فیر اونہیں خالد دے ہتھاں وِچ بچہ پھڑاندیاں کیہا کہ لے پھڑ تیجی کُڑی، پر خالد دی سَس نے اشارے نال دسیا کہ کُڑی نہیں مُنڈا اے۔ مُنڈے دا ناں دادی نے ذاکر حسین رکھیا۔ کُجھ ورہیاں مگروں اِک پنڈت نے اُس دا ٹیوا بنایا، جس وِچ لِکھیا سی کہ اُس دا اِک بھراہ ہور ہووے گا، اتے اپنے پیئو لئی بڑا خوش قسمت ہووے گا۔ جد خالد حسین نے پنڈت نُون کہیا کہ اُہ ہور بچے نہیں چاہندے تاں پنڈت نے دسیا کہ اگر تُساں آون والے بچے نُوں گربھ وِچ مار دِتا تاں ذاکر حسین تہانوں تیزاب وِچ نوائے گا تے تہاڈی زندگی عذاب بنا دے گا۔ جد کہ آون والا بچہ اپنے باپ نُوں ہر آفت تُوں بچائے گا، اتے اُس تے کوئی آنچ نہیں آون دے گا۔ اِنج ستاں ورہیاں مگروں خالد حسین دے گھر دُوجا پُتّر یاسر عمران ــ ست ماہیا، پیدا ہویا۔ جد یاسر دا ٹیڑا اُسے پنڈت گردھاری لعل کولوں بنوایا گیا تاں اونہیں لکھیا سی کہ یاسر راج یوگ وِچ پیدا ہویا ہے۔ اُہ اپنے پیئو لئی بوہت چنگا ہویے گا تے گھر وِچ خوشحالی آئے گی۔ بلکُل اِنج ہی ہویا۔ یاسر عمران دے جمن دے کُجھ مہینیاں مگروں خالد حسین بلاک افسر بن گیا۔، جس لئی تنویر جہاں اِک بہانہ بنی تے ربّ سچے نے اہ کم اُس راہیں کروایا۔

صحافت دا عارضی کم وی مُک گیا۔ خالد حسین 1981ء توں 1983ء تک ارناس بلاک دا بلاک ڈیولپمنٹ افسر رہیا۔ 1983ء وِچ ہی فاروق عبداللہ دی نیشنل کانفرنس نے اپنے بل بوتے تے اگلیاں الیکشن لڑی تے کانگرس دی اِہ خواہش ٹھکرا دِتی کہ کانگرس تے نیشنل کانفرنس مِل کے چناؤ لڑن۔ اِہ گل اُس ویلے دی بھارتی وزیراعظم شریمتی اِندرا گاندھی نُوں چنگی نہیں لگی۔ نیشنل کانفرنس کُل 76 سیٹاں وِچوں 58 سیٹاں جِت گئی، یعنی دو تہائی اکثریت۔ فاروق عبداللہ نے اپنی حکومت بنائی۔ شریمتی اِندرا گاندھی نے فاروق عبداللہ دے اِنکار نُوں اپنی بے عزتی سمجھیا تے اُہ قومی اخباراں وِچ فاروق عبداللہ دے خلاف بیان بازی کرن لگی۔ دراصل ڈاکٹر فاروق عبداللہ نُوں ہمدردی دا ووٹ مِلیا سی، کیونکہ شیخ محمد عبداللہ دی فوتگی نُوں کشمیریاں اپنا قومی نقصان منیا سی۔ اس لئی ڈاکٹر فاروق عبداللہ اقتدار وِچ آ گیا تے کانگرس پارٹی جموں کشمیر وِچ بُری طرحاں ہاری سی۔ اِس تُوں چھُٹ اُونہاں دِناں پنجاب وِچ کوڑ سیاست کھیڈی جا رہی سی۔ جرنیل سنگھ بھنڈراں والے دا اثر نوجوان نسل اُتے چوکھا پے رہیا سی تے اُس نے دِلّی سرکار دے خلاف بغاوت دا جھنڈا چکیا ہویا سی۔ شریمتی اندرا گاندھی نے پنجاب وِچ راج نیتی کرن دے نال نال جموں کشمیر وِچ وی ڈاکٹر فاروق عبداللہ دی سرکار نُوں ختم کرن لئی بھنڈی پرچار کرنا شروع کر دِتا سی۔ دِلّی تے پنجاب دِیاں اخباراں وِچ آئے دِن ڈاکٹر فاروق عبداللہ نُوں پاکستانی ایجنٹ ثابت کیتا جان لگا۔ کشمیر لبریشن فرنٹ دے چیرمین میجر امان اللہ خان نال ڈاکٹر فاروق عبداللہ دے فوٹو اخباراں وِچ چھپن لگے۔ اجیہے حالات وِچ فاروق سرکار نے فیصلہ کیتا کہ پنجاب وِچ جموں کشمیر اِنفارمیشن بیورو جالندھر وِچ کوئی اجیہا افسر تعینات کیتا جائے، جس دی نیڑتا تے تعلقات پنجاب دے صحافیاں تے پترکاراں نال ہون۔ جد ایسے افسر دی بھال کرن لگے تاں اطلاعات دے وزیر محمد شفیع اُوڑی ہوراں ڈاکٹر فاروق عبداللہ نُوں خالد حسین دا ناں تجویز کیتا۔

شفیع صاحب خالد نوں اِک صحافی تے ادیب وجوں چنگی طرحاں جاندے سن۔ جد وزیر اعلیٰ نے منظوری دے دِتی تاں خالد حسین نوں شفیع صاحب نے بُلایا تے اُس نوں جالندھر وِچ جموں کشمیر اطلاعاتی مرکز وِچ عوامی رابطہ افسر (P.R.O) دی آسامی تے کم کرن لئی کیہا۔ خالد حسین نے خوشی نال اوتھے جانا قبول کیتا پر نال ہی کیہا کہ جالندھر والی پوسٹ بلاک ڈیویلپمنٹ افسر دی پوسٹ توں دو گریڈ اُچی ہے، اتے اُہ صرف ایسو صورت وِچ اوتھے کم کر سکدا اے کہ اُس نوں گھٹو گھٹ اِک گریڈ پرموشن دِتی جائے تاں جے اُہ دوجے گریڈ دی اسامی تے اپنی تنخواہ تے گریڈ وِچ کم کر سکے۔ خالد حسین دی گل من لتی گئی تے اُس نوں اِک گریڈ دی پرموشن دے کے جالندھر دے جموں کشمیر انفارمیشن بیورو وِچ عوامی رابطہ افسر جاں (P.R.O) تعینات کر دِتا گیا، اتے اوہدے ذمے اِہ کارِ سرکار پایا گیا کہ اُہ اپنا ذاتی اثر رسوخ استعمال کر کے کشمیر دی صحیح تصویر اخباراں دے مُدیراں تے مالکاں نوں دسے۔ جموں کشمیر دی ریہتل، بھاشا، سیاست، اقتصادیات تے آپسی بھائی چارے بارے جانوں کرائے، اتے ریاست بارے پھیلائی جان والیاں غلط فہمیاں نوں دُور کرائے۔ خالد حسین سُناندا ہوندا سی کہ ''ہند سماچار'' گروپ دے مالکان رمیش چوپڑا تے وجے چوپڑا اتے ''پرتاپ'' اتے ''ویر پرتاپ'' دے مالک ویریندر جی نے اپنیاں اخباراں وِچ جموں کشمیر سرکار دِیاں خبراں لاون توں صاف اِنکار کر دِتا۔ پنجابی دا اُگھا کہانی کار پریم پرکاش کھنّوی اونہاں دِناں وِچ ''ہند سماچار'' دا نائب مُدیر سی تے خالد حسین دا دوست۔ اُس دی کوشش نال خالد حسین دی ملاقات رمیش جی نال ہوئی اِنج ہی ویریندر جی دے پُتّر جگموہن نے خالد حسین دی ملاقات اپنے والد نال کروائی۔ خالد حسین نے دونواں مُدیر اعلیٰ حضرات دِیاں غلط فہمیاں دُور کیتیاں تے اِس طرح جموں کشمیر سرکار دِیاں خبراں انہاں اخباراں وِچ لگن لگیاں۔ اُونہاں دِناں وِچ اُردو دِیاں اخباراں چوں ''ہند سماچار'' تے''

پرتاپ''جموں کشمیر وِچ سبھ توں ودھ پڑھیاں جان والیاں اخباراں سن۔ ہولی ہولی خالد حسین نے ہندی، پنجابی، انگریزی تے اُردو اخباراں دے نائب مُدیراں تے خبراں بنان والے سٹاف ممبراں نال یاری گنڈ لئی ۔ روزنامہ پنجابی ''اجیت'' دے مُدیر اعلیٰ ڈاکٹر سادھو سنگھ ہمدرد نال خالد حسین دی سانجھ سبھ توں ودھیرے سی۔ خالد دے ذاتی تعلقات تے رسُوخ کارن ہی سادھو سنگھ ہمدرد ہوراں ''اجیت'' نُوں اُردو وِچ وی کڈھنا شروع کیتا سی۔ خالد حسین نے ابنِ حسین دے ناں ہیٹھ 45 سیاسی لیکھ ہندی تے انگریزی اخباراں وِچ چھپوائے تے نیشنل کانفرنس اتے فاروق عبداللہ دی سرکار بارے سچائی بیان کیتی۔ جدوں رمیش جی کھاڑکُواں دی گولی دا شکار بنے تاں خالد حسین جالندھر وِچ سی ۔ اُس نے ڈاکٹر فاروق عبداللہ دا تعزیت نامہ وجے چوپڑا جی نُوں دِتا سی اتے جموں کشمیر سرکار اتے چیف منسٹر ولوں تعزیت وی کیتی سی، اتے ارتھی دے جلوس وِچ وی شامل ہویا سی۔فاروق صاحب بھارت نُوں اِک مضبوط دیش ویکھنا چاہندے سن اتے اونہاں دی خواہش سی کہ کھاڑکو گل بات رائیں اپنا پکھ رکھن تے پنجاب مسئلے دا حل ڈھونڈن اتے ملک نُوں ٹُٹڑے ہنون توں بچان ، کیونکہ سِکھاں نے دیش لئی ہمیشاں قربانیاں دِتیاں سن۔ ڈاکٹر فاروق عبداللہ کہندے سن کہ خالصتان دی منگ پچھے ودیشی طاقتاں دا ہتھ ہے، جو نوجواناں اتے ایان عمر بچیاں نُوں ورغلا رہے ہن ۔ اِس مسئلے وِچ ڈاکٹر فاروق عبداللہ دا دخل دینا وی بھارتی وزیر اعظم شریمتی اِندرا گاندھی نُوں ماڑا لگا سی۔ ''بلیوسٹار'' آپریشن ویلے خالد حسین جالندھر وِچ ہی سی۔ تِن چار جون 1984ء دی رات نُوں آپریشن شروع ہویا تے بے چینی تے روَس پورے پنجاب وِچ پھیل گیا۔ آپریشن تُوں پہلاں سارے پنجاب وِچ کرفیو لگا دِتا گیا۔ شاستری چوک جالندھر کول خالد حسین دا دفتر اتے سرکاری رہائش گاہ وی سی ۔ اُہ چوک وی فوج دے کنٹرول وِچ سی۔ 13 دِن تک کرفیو لگا رہیا۔ جدوں اخباری نمائندیاں دا

پہلا جتھہ دربار صاحب اتے اکال تخت دی تباہی نُوں اپنی اکھیں ویکھن گیا تاں اُس جتھے وِچ خالد حسین وی شامل سی۔ اُس نے مینوں گولیاں نال چھلنی ہوئی اکال تخت صاحب دی عمارت بارے دسیا سی تے دربار صاحب دِیاں کوٹھریاں وِچ لبڑ یا انسانی لہوا تے ہور دردناک مناظر بارے سُنایا سی۔ ''بلیو سٹار'' آپریشن توں فارغ ہون مگروں اندرا گاندھی نے کشمیر ول دھیان دِتا تے اوتھے جگموہن نُوں گورنر بنا کے گھلیا۔ اُس نے گورنر دا چارج سنبھالدیاں ہی پہلا کم اِہ کیتا کہ ڈاکٹر فاروق عبداللہ دی سرکار برخاست کر دِتی تے ریاست جموں کشمیر وِچ گورنر راج لاگو کر دِتا۔ اُس ویلے بھارتی پارلیمنٹ وِچ فاروق عبداللہ دے حق وِچ اِک سو پنجتالی ممبراں نے بولیا تے ڈاکٹر فاروق عبداللہ دی حکومت نُوں ختم کرن نُوں جمہوریت دا قتل قرار دِتا اتے کانگرس سرکار دی پُرزور نِندا کیتی۔ جگموہن نے نیشنل کانفرنس دے اِک سینئر ممبر تے فاروق عبداللہ دے بہنوئی غلام محمد شاہ (گُل شاہ) نُوں پارٹی دے ایم۔ ایل۔ اے توڑن لئی کیہا۔ لالچی اسمبلی ممبر وزارت لئی گُل شاہ نال جُڑ گئے تے فیر کانگرس دی حمایت نال گُل شاہ نے اپنے سالے ڈاکٹر فاروق عبداللہ دی پِٹھ وِچ چھُرا گھونپیا تے آپ وزیراعلیٰ بن گیا۔ اتے باقی پندراں دے پندراں دل بدلواں نُوں وزیر بنا دِتا گیا۔ جگموہن دا اِہ قدم بڑا گھاتک سی جِس دا خمیازہ بھارت سرکار نُوں کُجھ ورہیاں مگروں بھگتنا پیا۔

گُل شاہ دی سرکار بنن دے بعد جیہڑا پہلا حُکمنامہ جاری ہویا، اُہ خالد حسین نُوں واپس بلان تے جنرل ایڈمنسٹریشن ڈیپارٹمنٹ وِچ اٹیچ کرن دا سی۔ اِہ گل ستمبر دی ہے۔ واپس آوندیاں ہی خالد حسین نے چیف سیکریٹری نُوں گُزارش کیتی کہ اُس نُوں اوہدے پُرانے محکمے رورل ڈیولپمنٹ (دیہات سُدھار) وِچ واپس کیتا جاوے تے اُس دی پوسٹنگ اوہدے گریڈ مطابق کیتی جائے۔ اِک لمبی لڑائی لڑن مگروں خالد حسین نُوں پہلاں ایریا ڈیولپمنٹ افسر ڈُوڈُو بسنت گڑھ لگایا تے چھ مہینے مگروں پروجیکٹ

افسر ڈی۔آر۔ڈی۔اے (District Rural Development Agency) پونچھ تعینات کیتا، پر اِک مہینے بعد ہی بدلی کر کے ڈوڈہ ضلع وِچ بھیج دِتا۔ ڈوڈہ ڈسٹرکٹ وِچ خالد حسین ڈیڑھ سال ضلع دیہاتی ترقیاتی ایجنسی دا مُکھی ریہا، مگروں جنوری 1987ء وِچ اسسٹنٹ کمشنر ڈیولپمنٹ ڈوڈہ لگیا اتے 1988ء وِچ اوہدی انڈکشن کشمیر ایڈمنسٹریٹیو سروس (K.A.S) وِچ ہوئی۔ اُہ ضلع پونچھ تے ضلع راجوری وِچ وی اسسٹنٹ کمشنر ڈیولپمنٹ ریہا تے فیر ڈپٹی ڈائریکٹر اسٹیٹ جموں بنیا۔ بعد وِچ اُہ ایڈیشنل رجسٹرار کواپریٹو جموں تے فیر ایڈیشنل ڈپٹی کمشنر جموں تعینات ہویا۔ اوتھوں دی خالد حسین نُوں 1999ء وِچ ڈپٹی کمشنر پونچھ تعینات کیتا گیا۔ اُہ ڈائریکٹر ایمپلائمنٹ، رجسٹرار اگریکلچر یونیورسٹی جموں تے مینیجنگ ڈائریکٹر درجہ فہرست ذاتاں تے قبیلہ جات دی کارپوریشن (M.D, SC/SC & OBC) لگایا گیا تے اخیر سپیشل سیکریٹری محکمہ خوراک توں ریٹائر ہویا۔ ریٹائر ہون توں پہلاں ہی اُس دا بچپن دا یار تاج محی الدین ریاستی وزیر بن چکیا سی۔ اُس نے دوستی دا حق ادا کردے ہوئے خالد حسین نُوں پنج سال لئی (State Consumer Commission) ریاستی صارفین کمیشن دا ممبر بنا دِتا۔ تاج محی الدین دی سفارش تے ہی ووڈا فون ٹیلی کام کمپنی نے اُس نُوں جموں کشمیر وِچ کارپوریٹ افئیرز وبھاگ دا ہیڈ بنایا۔ جِتھے اونہیں ڈھائی سال تک کم کیتا۔

اِس طرحاں چنگی نوکری تے سوکھے جیون لئی پندراں سال دی عمر توں سنگھرش کر ریہا خالد حسین لگ بھگ پنجاہ وریہاں تک سرکاری تے غیر سرکاری نوکریاں وِچ مصروف ریہا۔ اُس نے اپنیاں بچیاں لئی جائیداد بنائی۔ اونہاں نُوں ہر قسم دا سُکھ دِتا تے اونہاں نُوں تتی واہ نہیں لگن دِتی۔ میں کلرک توں دو قدم اگے سیکشن افسر تک ہی پہنچ سکیا پر خالد حسین نے میرے نال پوری حیاتی نبھائی تے افسری دی چھاپ، دوستی دے رشتیاں تے نہیں پین دِتی۔ اُہ جد وی سیکرٹریٹ آوندا، میرے کول ضرور اُس ہال

وِچ آوندا جتھے سارے کلرک بہندے سن تے جتھوں دی اُٹھ کے اُس نے وڈّیاں ملّاں ماریاں سن۔ اُہ میرے کول چوکھے چر تیکر بہندا، چاء پیندا تے فیر چلا جاندا۔ اُہ بھانویں ڈپٹی کمشنر سی جاں سرکار دا سیکرٹری سی، پر میرے لئی اوہی پرانا یار، دِلدار خالد حسین سی تے میں اُس لئی ہربھجن سنگھ ساگر۔ اُس وِچ اہنکار، غرور جاں لالچ بلکُل نہیں سی۔ اُہ دھرتی نال جُڑیا بندہ سی تے دھرتی دی گود وِچ ہی چلا گیا۔

☆

قادر دے ہتھ ڈور

میرا ناں ولی محمد بٹ ہے۔ میں اتے خالد حسین سرکاری نوکری دے دوران گھنوگھٹ چھ ست سال اکٹھے رہے ہاں۔ ضلع ڈوڈہ وِچ ساڈی بوہتی رلت رہی ہے۔ میں اوتھے (District Treasury Officer) ضلع خزانہ افسر تے ضلع فنڈ افسر دے عہدیاں اُتے تعینات ریہا ہاں۔ اِس توں پہلاں جد میں ٹرانسپورٹ محکمے وِچ اکؤنٹس افسر ساں، تاں اُہ میرے کول اپنی سرکاری کار رجسٹر کران آئے سن۔ ساڈی دونواں دی سانجھ تے مِل ورتن دا بنیادی مرکز ادب سی ۔خالد حسین کہانیاں لِکھدا سی تے ساہنوں سُناندا رہندا سی ۔ اُہ سوادلی تے نویکلی شاعری پڑھدا تے سُناندا، اتے مشاعرے کرواندا ۔ اُس نے ڈوڈہ وِچ اِک ادبی تحریک چلائی اتے ادبی ادارہ بناݨ وِچ بڑی مدد کیتی۔ اُس ادبی مجلس وِچ شاعر، افسانہ نگار تے ادیب اپنیاں نگارشات پیش کردے اتے سُنݨ والیاں وِچ ادبی چَس رکھݨ والیاں توں اڈ کئی ضلع افسروی

ہُندے۔ اونہاں دِناں ضلع ڈوڈہ ریاست جموں کشمیر دا سبھ توں وڈا ضلع سی (لداخ نوں چھڈ کے)۔ ضلع ڈوڈہ وِچ چوداں بلاک تے ست تحصیلاں سن۔ اِس دی حد اِک پاسیوں پتنی ٹاپ توں لے کے بانہال دی جواہر سرُنگ تک سی، دوجے پاسے کرگل دی تحصیل زنسکار نال مِلدی سی، تیجے پاسے چمبہ ضلع (ہماچل پردیش) دے کئی علاقے، بھدرواہ، گندوہ، بھلیسہ تے پاڈر نال مِلدے سن اتے چوتھے پاسے ضلع کٹھوعہ دی تحصیل بسوہلی تے بنی بھدرواہ تحصیل نال جُڑدیاں سن۔ چمبہ ضلع دی کمشنری پانگی توں ہی چناب دریا (پُرانا ناں چندر بھاگا) پاڈر رائیں ریاست جموں کشمیر وِچ داخل ہُندا ہے۔ ضلع ڈوڈہ دا کُل رقبہ 11800 مربع کلومیٹر سی، جیہڑا کشمیر گھاٹی توں صرف 3000 کلومیٹر گھٹ سی۔ اج ضلع ڈوڈہ ترن ضلعیاں وِچ ونڈیا گیا ہے۔ ضلع کشتواڑ، ضلع رام بن تے ضلع ڈوڈہ۔ اپنی سرکاری نوکری دوران خالد حسین نے ضلع ڈوڈہ دا شاید ہی کوئی پنڈ جاں پہاڑ اجیہا چھڈیا ہووے، جتھے اُہ نہیں گیا ہووے اتے اہ سارا پینڈا اُس نے پیدل جاں گھوڑے تے سوار ہو کے کیتا سی، کیوں جے ڈوردراڈے علاقیاں وِچ اونہاں دِناں سڑکاں نہیں سن بنیاں، اتے پینڈا پیدل ہی طے کرنا پیندا سی۔ کشتواڑ توں پاڈر، گندھاری تے اشتہاری اتے مچیل (کرگل دی تحصیل زنسکار نال مِلدا علاقہ تے مشہور تیرتھ ستھان) تے ڈوڈہ توں دیسا، فیر اوتھوں کپرن (کشمیر گھاٹی دے ضلع اننت ناگ دے سیاحتی مقام ویری ناگ دا اِک پنڈ) بانہال دا چملواس، مُوہو منگت، ڈُولیگام تے رام سُو دا پوگل پرستان تے نیل اتے بھدرواہ دا کیلاش کُنڈ۔ اِس ضلع دی اِک پہاڑی چوٹی دا ناں ہنس راج ٹاپ ہے، جس دے ترن اطرف ترن ضلعیاں دی حداں مِلدیاں نیں۔ اک پاسے ضلع رام بن دی تحصیل بانہال، دُوجے پاسے ضلع ڈوڈہ دی تحصیل ڈوڈہ تے تیجے پاسے ضلع اننت ناگ دی تحصیل ویری ناگ دی حداں جُڑدیاں نیں۔ اہ سارے علاقے خالد حسین نے پیدل گاہے سن تے غریب لوکاں

دے کم کیتے سن۔

ایتھے میں اِک اجہے ڈکھدائی سفر دا ویروا دیناں چاہندا ہاں، جس دا پاتر خالد حسین وی سی۔ اُس ویلے ضلع ڈوڈہ دا ڈپٹی کمشنر محمد اقبال کھانڈے سی، جیہڑا اِک نوجوان آئی۔ اے۔ ایس افسر سی۔ اقبال کھانڈے نے پاڈر جان دا پراگرام بنایا تے اپنے نال پروجیکٹ افسر ضلع ترقیاتی ایجنسی خالد حسین، جموں کشمیر بینک دے ڈسٹرکٹ منیجر عبدالرشید تیلی، سب ڈویزنل افسر تے تحصیلدار کشتواڑ نوں نال چلن دا حکم دِتا۔ اِہ سارا قافلہ کشتواڑ توں ڈول تک اپنیاں سرکاری جیپاں وِچ گیا تے اوتھوں پاڈر دے صدر مقام اٹھولی تک دا پیدل سفر شروع ہویا۔ رستہ ڈاہڈا اوکھا تے پہاڑی سی۔ پہاڑاں وِچ لوہے دِیاں سلّاں گڈ کے اُس اُتے لکڑی دے پھٹے وچھائے ہوئے سن تے راہگیراں نوں اونہاں پھٹیاں اُتے چلنا پیندا سی تے کوئی ہزار فٹ تھلے چناب دریا وگدا نظر آوندا سی۔ راہی ہیٹھ دریا ول نہیں سن ویکھدے، کیوں جے چکر آون تے تھلے ڈِگن دا ڈر رہندا سی، پر خالد حسین اونہاں خطرناک رستیاں اُتے وی گھوڑے تے چڑھ کے سفر کردا سی، کیوں کہ اُہ اِک ودھیا گھوڑ سوار وی سی۔ تن دِناں دے پینڈے مگروں ڈپٹی کمشنر اقبال کھانڈے دی اگوائی وِچ ضلع دے تحصیل افسر اتے اونہاں دے کارندے بلاک پاڈر دے صدر مقام اٹھولی پہونچے۔ ڈپٹی کمشنر اتے دوجے ضلع افسر دوجے دِن واپسی دے سفر تے ٹُر پئے پر خالد حسین، اُس دا عملہ تے جموں کشمیر دے بنک دا ضلع افسر عبدالرشید تیلی اٹھولی ہی رُک گئے، تاں جے بنک قرضے دی مدد نال مقامی لوکاں نوں جرسی گانواں، خچراں، چنور تے چنوریاں (یاک تے گاں دی کراس بریڈ) خرید کے دِتیاں جا سکن۔ دونواں دِناں وِچ اپناں کم مُکا کے خالد حسین، اُس دا ماتحت سرکاری عملہ اتے ضلع بنک افسر عبدالرشید تیلی واپسی دے سفر تے ٹُر پئے۔ خالد حسین گھوڑے تے چڑھیا سی۔ عبدالرشید تیلی نے ضد پھڑ لئی کہ اُہ وی گھوڑے تے

بیٹھے گا۔ خالد دے منع کرن دے باوجود اُس نے اپنے لئی گھوڑا منگوایا تے اُہ گھوڑے اُتے سوار ہو گیا۔ تیجے گھوڑے تے شیخ ریاض عنایت اللہ اسسٹنٹ پروجیکٹ افسر ڈوڈہ سوار سی۔ اِنج اُہ تِنوں پگڈنڈی تے چلّن لگے۔ اونہاں تِناں افسراں لئی راتیں ٹھہرن دا بندوبست شاشُو وِچ جنگلات دے ریسٹ ہاوس وِچ کیتا گیا سی تے بلاک پاڈر تے کشتواڑ بلاک دے انسپکٹر دھونی چند، تِن گرام سیوک اتے دو چپراسی کھان پکان دا انتظام کرن لئی سویرے سوختے ہی شاشُو ول نِکل پئے سن۔ ہُن اُس جنگلی تے پگڈنڈی رستے اُتے سفر کرن والے صرف تِن بندے رہ گئے سن۔ خالد حسین، عبدالرشید تیلی تے شیخ ریاض عنایت اللہ۔ چلدیاں چلدیاں رستے وِچ پہاڑ دی اک کِنگر تے پٹڑی دِس رہی سی۔ گھوڑا بہت عقلمند جانور ہُندا ہے تے اُہ اپنے سوار نُوں کدے نقصان نہیں پہنچن دیندا پر اناڑی سوار اِہ سمجھدا ہے کہ شاید گھوڑا اوبڑکھابڑ رستیاں وِچ سوار نُوں سُٹ دیوے گا۔ ایہو بھلیکھا عبدالرشید نُوں وی ہویا۔ اوہدا گھوڑا جس ویلے پٹڑی کولوں لنگّن لگا تاں رشید نے اپنے آپ نُوں بچاون لئی پہاڑی نُوں پھڑنا چاہیا۔ پہاڑی نُوں ہتھ لگدیاں ہی گھوڑا ڈانواں ڈول ہو گیا تے رشید اپنے آپ نُوں نہیں سنبھال سکیا اتے ڈِگ پیا، اُس دا پیر رکاب وِچ پھس گیا۔ گھوڑا سوار نُوں گھسیٹن لگا۔ سوار اپنا پیر رکاب توں چھڑان لئی لت نُوں چھنڈن لگا، جس نال گھوڑا وِی ڈِگ پیا تے پگڈنڈی توں ہیٹھاں اُتر گیا۔ دونویں رِڑدے رِڑدے چناب دریا دے لاگے جا پئے۔ خالد حسین تے ریاض نے اپنیاں گھوڑیاں توں اُتر کے پہاڑی دے ڈھلان ول چھالاں ماریاں۔ اونہاں دونواں دے کپڑے کنڈیاں نال پھٹ گئے پر اُہ عبدالرشید تیلی کول پہونچ گئے۔ گھوڑا مر چکیا سی تے عبدالرشید تیلی درد نال کُرلا ریہا سی۔ اُس دیاں دونویں باہنواں دِیاں ہڈیاں چُور چُور ہو چکیاں سن تے لگ دی ہڈی وی ٹُٹ چکی سی۔ اُہ پانی منگن لگا۔ خالد حسین دریا وچوں پانی دی بُک بھردا پر رشید کول

پُجدیاں تیکر ٹِک خالی ہو جاندی۔ خالد نُوں اوتھے کِسے جنور دی خالی کھوپڑی مِلی، اُس نے کھوپڑی پھڑی تے اُس وِچ چناب دا ٹھنڈا برف پانی بھریا تے رشید نُوں پلایا۔ ریاض نے مُردہ گھوڑے دی کاٹھی کھولی ۔ کاٹھی دے تھلّے رکھیا ہویا کمبل کھولیا تے فیر دونواں نے کمبل وِچ رشید نُوں لٹایا تے کِسے غیبی طاقت دے صدقے اٹھ نو سو فُٹ اُچی پہاڑی تے چڑھ کے عبدالرشید تیلی سمیت مُڑ پگڈنڈی تے آ گئے۔ رشید نے دوبارہ پانی منگیا ۔ ریاض اُس سنگھنے جنگل وِچ پانی لبھن لگا ۔ رشید نے خالد نُوں پیشاب کرن لئی کیہا تے پیشاب کرن دے نال ہی اُس نے دم توڑ دِتا۔

ریاض جد آیا تاں اوہنیں عبدالرشید تیلی دی لاش ویکھی۔ لاش نُوں ویکھدیاں ہی اُہ روَن لگا۔ خالد حسین نے اوہنوں سمجھایا کہ روَن دا ویلا نہیں ہے۔ ترکالاں پے گیاں نیں۔ رشید دی لاش نُوں واپس اٹھولی لے جاناں پوے گا۔ خالد حسین نے ریاض نُوں لاش کول رکھیا تے آپ اپنے پنچایت انسپکٹر ڈھونی چند تے ہور عملے نُوں بلاون لئی شاشُو ول ٹُر پیا۔ شاشُو پہنچ کے اُس نے ڈھونی چند نُوں واپری گھٹناں بارے دسیا۔ ڈھونی چند اپنے کُجھ ساتھیاں نُوں لے کے حادثے والی تھاں تے پہنچن لئی دوڑن لگا۔ رات ہو چُکی سی ۔ اُس نے دِینیاں (چیڑ دی لکڑی دیاں ڈھینگریاں) بالیاں تے اونہاں دی لَو وِچ ٹُرن لگا۔ ڈھونی چند حادثے والی تھاں توں اگے نِکل گیا تاں جو کجائی تے پڈرنا'' پِنڈاں توں لوکاں نُوں لے کے آوے تے لاش نُوں اٹھولی لے جایا جا سکے۔ پِنڈ والیاں جد رشید دی موت دی خبر سُنی تاں سارے روَن لگے ۔ کُجھ بندے تے اِہ دُکھدائی خبر سُنان لئی اٹھولی ول نکل گئے تے باقی پِنڈ دے سبھے پُرش (مرد) حادثے والی جگہ ول چل پے۔ اونہاں نے اِک منجی تے رسّا وی اپنے نال لے لیا۔ اوہناں نے لاش نُوں منجی تے رکھیا تے رسّے نال لاش نُوں بنھ دِتا تاں جو تنگ رستے وِچ منجی نُوں کھڑیاں کر کے لنگیا جا سکے۔ جد اُہ سارے ''کجائی'' تے''

پڈ یرنا'' اپڑے تاں سبھے لوک رو رہے سن ،خاص کر عورتاں تے بچے ۔ اوتھوں قافلہ اٹھولی ول تُریا تے رات دے دو وجے اٹھولی پہنچیا۔ اٹھولی دی ساری بستی جاگ رہی سی تے لوکی رو رہے سن۔ اونہاں نُوں یقین ہی نہیں آ ریہا سی کہ جیہڑا بندہ دنیں اونہاں نُوں جرسی گانواں خریدن لئی بنک قرضہ دے رہیا سی ، اُس دی لاش اونہاں دی اکھیاں ساہمنے پئی ہے۔ خیر سویرے ڈپٹی کمشنر اقبال کھانڈے ہوراں نُوں خالد حسین نے وائرلیس رائیں اِس انہونی گھٹناں دی اطلاع دِتی تے ہیلی کاپٹر گھلن دی گزارش وی کیتی ۔ دِن دے دو وجے ہیلی کاپٹر آیا تے عبدالرشید تیلی دی میّت نُوں لے کے خالد حسین ہیلی کاپٹر وِچ سوار ہویا، تے ترن وجے بادامی باغ سرینگر دے آرمی ہیلی پیڈ تے اُتریا۔ عبدالرشید تیلی دے ساک سمبندھی ، یار بیلی تے جموں کشمیر بنک دے وڈے افسر سارے آرمی کنٹونمنٹ دے ہیلی پیڈ تے موجود سن ۔ اُس نُوں ڈُرگجن ،ڈل گیٹ دے جدّی قبرستان وِچ دفنایا گیا۔ خالد حسین جنازے وِچ شامل ہویا تے قبر اُتے مٹی دِیاں ترن بُکاں پا کے تے دُعائے مغفرت پڑھ کے واپس ڈوڈہ آ گیا۔

بوٹ تُوں ڈوڈہ جاندیاں بگھر تے عسر ناں دے دو پنڈ آوندے نیں۔ اونہاں دے بلکل ساہمنے '' ٹاپ نیل'' دی پہاڑی اے، جس تے جان لئی چناب دریا تے بنیاں رسّیاں والا پُل ٹپناں پیندا اے ۔ اوتھے '' ٹاپ نیل'' وِچ عسر بلاک ولوں ہائی سکول دی عمارت اُساری جا رہی سی۔ علاقے دے کُجھ لوکاں خالد حسین نُوں شکایت کیتی کہ بلڈنگ اُساری دا کم بڑا گھٹیا ہے تے ٹھکیدار گرام سیوک نال مِل کے سیمنٹ تے لوہے دِیاں چادراں ویچ گیا ہے۔ خالد حسین نے موقع ویکھن دا فیصلہ کیتا۔ بلاک افسر انجینئر تے گرام سیوک نُوں نال لے کے خالد حسین نے '' ٹاپ نیل'' دا سفر شروع کیتا ۔ '' بگھر'' دی سڑک تُوں '' ٹاپ نیل'' بڑا نیڑے دِسدا ہے پر جد پینڈا شروع ہویا تاں چناب دریا اُتے بنے رسّیاں والے پُل تیر بجن نُوں چار گھنٹے

لگ گئے، حالانکہ خالد حسین گھوڑے تے سواری جد کہ باقی دے ملازم تے بی۔ ڈی۔ او صاحب پیدل چل رہے سن۔ دو دِن پہلاں ''ٹاپ نیل'' اتے باقی پہاڑیاں تے رَج کے برف باری ہوئی سی، جِس کارن کئی واری گھوڑے دے کُھر جاں تاں پھِسلدے جاں برف وِچ کھُب جاندے۔ چڑھائی ڈاہڈی سخت سی اتے گھوڑے دا پیر پھسلیا تے خالد حسین چکو کے پنجاہ فُٹ ہیٹھاں رِڑدا گیا اتے اِک پڑّی (چٹان) نال ٹکرا کے رُک گیا۔ اوہنوں بچان لئی انجینئیر غلام حسین سلہیرا تے گرام سیوک کیشو رام ٹھاکر دوڑے پر تد تیکر اُہ اُٹھ کھڑوتا سی۔ برف دی موٹی تہہ کارن اُہ پھٹڑ نہیں سی ہویا۔ جد اُہ چلن لگا تاں اُس دے پیر برف وِچ کھُبدے جا رہے سن، جس وجہ نال چلنا اوکھا ہو رہیا سی۔ اُہ ہتھاں دیاں انگلیاں نال برف ہیٹھاں پئے وڈّے پتھراں نُوں پھڑ دا تے اگلا قدم پُٹدا۔ اِس اوکھے تے پتھے رستے تے گھوڑے دا چلنا بڑا مشکل سی۔ اِس لئی خالد حسین نُوں پیدل ہی ٹُرنا پے گیا۔ جد اُہ ''ٹاپ نیل'' دے پِنڈ پہنچیا تاں رات دے اٹھ وَج چکے سن۔ سرپنچ دے گھر رہن دا بندوبست کیتا گیا سی۔ سرپنچ نے ودھیا انتظام کیتا ہویا سی۔ سارے بے سُرتے تے گھابرے ہوئے سن اتے اونہاں تھکانے سِر پُج کے رَب دا شُکر ادا کیتا۔ تھکیویں کارن رات نُوں گھوک نیندر پئی۔ صبح ناشتہ کرن مگروں سکُول دے کم نُوں ویکھیا۔ کم بِلکُل ٹھیک چل رہیا سی۔ شکایت کرن والیاں نُوں اِہ تکلیف سی کہ سکُول دا کم اونہاں نُوں کیوں نہیں سی مِلیا۔ اوتھے اِک اسّی ورہیاں دا بڈھا باہمن مِلیا تے اُس نے منگ کیتی کہ پِنڈ دے رام مندر دی مرمت کرائی جائے، اتے نال دی خالی تھار وِچ سراں بنائی جائے، تاں جے رام میلے وِچ آون والے شردھالُواں (زائرین، عقیدت مند) نُوں رہن لئی تھاں مِل سکے۔ خالد حسین، بلاک افسر نُوں لے کے موقعے تے گیا اتے اُس نے ویکھیا کہ پانی دا اِک قُدرتی جھرنا وگ رہیا سی اتے جھرنے اندر اِک نِکا جیہا مندر بنیا ہویا ہے، جِس وِچ

رام، سیتا تے لکھشمن دِیاں پتھر دِیاں نِکّیاں نِکّیاں مُورتیاں ستھاپت (رکھیاں ہویاں) ہَن۔ بُڈھے باہمن دا کہنا سی کہ اِس مندر نُوں وڈّا بنایا جائے۔ خالد حسین نے پنڈت جی نُوں کیہا کہ اِس پُرانے مندر نُوں بلکُل نہیں چھیڑیا جاوے کیونکہ اہ پراچین (پُرانے زمانے دا) نشانی ہے تے تہاڈے پُرکھاں نے بنایا ہویا ہے اتے اِہ مُورتیاں پانی وِچ بڑیاں سوہنیاں لگدیاں نیں۔ اِس لئی نال دی جگہ تے زائرین لئی سراں تے اِک خوبصورت باغ بنایا جائے گا۔ بڈھا باہمن بڑا خوش ہویا تے کہن لگا کہ اُہ پتھر دا بنایا ہویا اِک خاص گھوڑا دسنا چاہندا ہے۔ خالد حسین اُس نال گھوڑا ویکھن چل پیا۔ کوئی اِک کلومیٹر دے فیصلے تے پنڈت نے پتھرتوں تراشیا ہویا اِک اُچا لما گھوڑا دسیا جیہڑا ہتھ لاون نال ہلدا سی۔ بُڈھے پنڈت نے دسیا کہ اِس گھوڑے دا چمتکار اِہ ہے کہ گھوڑے اُتے بہن نال اِس دا ہلنا بند ہو جاندا ہے۔ خالد حسین جد اُس گھوڑے اُتے بیٹھا تاں سچی مُچی اُس دا ہلنا بند ہو گیا۔ تے اُہ ستھر ہو گیا۔ بی۔ ڈی۔ او الطاف حسین بابا نے اپنے کیمرے نال گھوڑے تے سوار خالد حسین دِیاں فوٹواں کھچیاں، جیہڑیاں خالد نے آپ مینوں دسیاں سن، اتے مینوں ''ٹاپ نیل'' دے دورے دا سارا قصہ سُنایا سی۔ حسین نے دسیا سی کہ ''ٹاپ نیل'' دا سارا پِنڈ پہلاں ہندو دھرم نُوں من دا سی ،مگروں خورے کدوں سارے پِنڈ واسی مسلمان ہو گئے تے صرف اُہ بُڈھا باہمن تے اُس دا ٹبر ہی ہندو رہ گئے۔ بُڈھے باہمن تے پِنڈ دے مسلماناں دا خاندانی پچھوکڑ سانجھا سی۔ اہ لوک کشمیری بھاشا تے سراجی بولی بولدے نیں۔ خالد نے اِسوِ قسم دے گھوڑے گُول بلاک دے اِک پنڈ وِچ وی ویکھے سن، پتھراں نُوں تراش کے نِکے نِکے گھوڑے گُول دے اُس پِنڈ وِچ بے شمار سن۔ اسولئی اُس پِنڈ دا ناں گھوڑا گلی پے گیا سی۔ سرکار دے وڈّے افسر جدوں گھوڑا گلی دا دورہ کردے تاں اپنے ڈرائینگ روم لئی اِک ادھ گھوڑا اپنے نال لے آوندے پرہُن اوتھے دے مقامی لوکی پتھراں دے اِنہاں

نکے گھوڑیاں نوں ہتھ نہیں لاون دیندے تے اپنے پُرکھاں دی نشانی سمجھ کے اِنہاں دی سنبھال کردے نیں۔ اِنہاں تراشے ہوئے گھوڑیاں نوں نالے پنڈاں وِچ پانی دیاں بولیاں اُتے سنگ تراشی دا کم ویکھ کے انسانی عقل دنگ رہ جاندی ہے کہ پُرانے زمانے دے لوکی کنج اِنہاں اوکھیاں تھاواں تے سنگ تراشی کردے سن۔

15 اگست 1991ء دی گل ہے کہ یومِ آزادی دی پریڈ مُکن تے ساری ضلع انتظامیہ خوش سی کہ اس دِن کوئی ناخوشگوار واقع نہیں ہویا۔ اُسو ویلے بھدرواہ پُلس نے SSP ڈوڈہ شری اشوک گُپتا نوں وائرلس تے اطلاع دِتی کہ سرتھل دے جنگل وِچ پُلس نے کھاڑکواں نوں گھیر لیا ہے تے دونواں پاسے گولی باری ہو رہی ہے اتے چھیتی ہی کھاڑکواں نوں مار دِتا جائے گا جاں پھڑ لِتا جائے گا۔ اشوک گُپتا جی نے خالد صاحب دی سرکاری جِپسی منگی، کیوں جے اوہ پُلس دی جِپسی استعمال نہیں سن کرنا چاہندے، جس دی نشاندھی تُرنت ہو جاندی ہے۔خالد صاحب نے اپنے ڈرائیور کُلبھوشن سِنگھ نوں حُکم دِتا کہ اوہ اشوک گُپتا SSP صاحب نوں لے کے بھدرواہ جائے۔ شری اشوک گُپتا SSP ڈوڈہ اتے اُدھم پور تے ڈوڈہ رینج دے DIG شری انوپ سنگھ دونویں بھدرواہ والے پاسے دوڑے تے بھدرواہ پُجن تک کھاڑکواں نے پُلس دا گھیرا توڑ کے پُلس نوں ہی اپنے گھیرے وِچ لے لیا سی۔ جد اشوک گُپتا جی اوتھے پہونچے تد کھاڑکواں نے چار سپاہیاں نوں مار دِتا سی تے شری اشوک گُپتا نوں وی اِک گولی گردن وِچ لگی سی، جیہڑی اجے وی اُونہاں دی گردن وِچ ہے، کیوں جے ڈاکٹراں نے اُس نوں اِس لئی نہیں کڈھیا کہ اِس گولی دا کوئی نُقصان نہیں ہے۔ اشوک گُپتا نوں ہیلی کاپٹر رائیں جموں لیاندا گیا پر DIG شری انوپ سنگھ دی جیپ اُتے کھاڑکواں نے گھات (Ambush) لگا کے حملہ کیتا تے جیپ نوں تباہ کر دِتا اتے انوپ سنگھ جی وی پھٹڑ ہو گئے اتے سارے زخمیاں نوں بھدرواہ ہسپتال وِچ لیاندا گیا۔

کھاڑکو بھج گئے تے پُلس دا بڑا جانی نقصان ہویا۔ مقامی ہندواں نے ہڑتال کر دِتی تے مسلماناں دِیاں دوکاناں تے گھراں تے حملے کرن لگے۔ پورے علاقے وِچ کرفیو لگا دِتا گیا تے اِنج خالد صاحب دا ڈرائیور کوئی دس دِناں تک بھدرواہ وِچ پھسیا رہیا۔ اخیر ضلع انتظامیہ نے خالد صاحب نوں بھدرواہ گھلیا تاں جے اوہ ہندو تے مُسلمان لیڈراں نال کرفیو کھولن اتے امن قائم کرن لئی گل بات کر سکن۔ گاٹھا تے اُدرانا وِچ مرحوم دیا کرشن کوتوال (جیہڑا بعد وِچ بھارتی جنتا پارٹی دا صدر وی بنیا) دے گھر ہندو تنظیماں نال خالد صاحب نے گل بات کیتی تے اِنج ہی جامع مسجد بھدرواہ وِچ مسلم نمائندیاں نال امن گل بات کیتی تے دونواں نوں اِس گل تے منا لیا کہ ہندو مُسلم مِل کے امن جلوس کڈھن۔ پورے دو دِن دے جتناں نال بھدرواہ وِچ امن قائم ہویا تے کرفیو چُک لتا گیا تے اِنج خالد صاحب اپنے ڈرائیور کُلبھوشن نوں نال لے کے واپس ڈوڈہ پرتے۔

1990ء وِچ خالد حسین پونچھ ضلع وِچ اے۔سی۔ڈی تعینات ہویا۔ اُس ویلے جموں کشمیر وِچ اُگرواد (مِلی ٹینسی) سِکھر تے سی۔ کھاڑکو پاکستان انتظام والے کشمیر توں پونچھ دے جنگلاں رائیں ساہڈے پاسے داخل ہُندے سن۔ اکثر کھاڑکو منڈی تحصیل دے علاقے ساوجیاں تے گگریاں، حویلی دے علاقے چڑی کوٹ تے ترٹی نوٹ، مینڈھر تحصیل دے علاقے بالاکوٹ تے بلنوئی وغیرہ توں بنھا ٹپ کے ایدھر آوندے سن۔ حالات بڑے خراب تے جٹل سن۔ زندگی تے موت وِچکار دا فاصلہ نہ ہون دے برابر سی۔ آئے دِن کھاڑکواں دا ٹاکرا پُلس، نیم فوجی تے فوجی جواناں نال ہُندا سی۔ ''پھاگلہ'' تے ''مڑھا'' پنڈاں دِیاں پہاڑیاں اُتے کھاڑکواں نے اپنے ٹھکانے بنا رکھے سن۔ کھاڑکو تے فوجی جوان آپس وِچ لکا میٹی دی کھیڈ کھیڈ دے رہندے سن۔ سرکار نے بہتر حکمتِ عملی نال کم چلان لئی ضلع راجوری تے ضلع

پونچھ لئی اِک سپیشل کمشنر سُدھیر سِنگھ بلوریا (آئی۔اے۔ایس) نُوں خصوصی اختیارات دے کے گھلیا سی۔ پونچھ تے راجوری دے ڈپٹی کمشنر بلوریا صاحب اگے جواب دِہ سن۔ ملی ٹینسی دے اِس جھکھڑ وِچ وی خالد حسین بلاکاں، پنچائیتاں تے پنڈاں دے دورے کردا رہندا تے کہندا کہ جیہڑی گولی اُس لئی بنی ہے، اُہ اُس نُوں ضرور لگے گی، اتے جیہڑی نہیں بنی، اُہ کدے اُس نُوں وج نہیں سکدی۔ باقی زندگی تے موت ربّ دے ہتھ وِچ ہے۔ اونہاں اوکھے دِناں وِچ نوجوان نسل نُوں ملی ٹینسی توں بچاون لئی خالد حسین نے اپنے ڈپٹی کمشنر پی۔ دھر چکروتی نُوں صلاح دِتی کہ پونچھ میلا کروایا جاوئے، جِس وِچ کھیڈاں، گیت سنگیت تے کوی دربار (مشاعرے) دا پروگرام کِیتا جاوے تاں جو نوجواناں اتے کچی عمر دے بچیاں نُوں وکھ واد، بُنیاد پرستی تے دہشت گردی دے اثر توں محفوظ رکھیا جا سکے۔ ڈپٹی کمشنر نُوں خالد حسین دا مشورہ بڑا چنگا لگا۔ اِک کمیٹی بنائی گئی، جس دے کرتا دھرتا خالد حسین اتے خوش دیو مینی سن۔ خالد نے نارتھ زون کلچرل سنٹر پٹیالہ نال رابطہ قائم کِیتا تے اونہاں دی مدد نال پونچھ وِچ اِک کامیاب رنگا رنگ ناچ، ناٹ تے سنگیت دا پروگرام ہویا۔ ہر اِک بلاک وِچ کوڈی، والی وال، کُشتی تے کرکٹ دے مقابلے کروائے گئے۔ اتے اخیر وِچ ضلع دی سطح تے فائینل مقابلے پونچھ وِچ ہوئے۔ پورن چند وڈالی تے پیارے لال وڈالی بھراواں نُوں خالد نے پونچھ لیاندا۔ وڈالی بھراواں نے پنجابی گیتاں توں چُھٹ صوفیانہ کلام وی گایا۔ خاص کر بابا بُلھے شاہ دا کلام۔ پونچھ میلا بڑا کامیاب ہویا تے اج وی پونچھ دے لوکی اُس پروگرام نُوں یاد کردے نیں۔ اِنج ہی خالد حسین نے دلّی توں چنچل بھارتی قوالن نُوں قوالیاں پیش کرن لئی پونچھ بُلایا، جِس نے قوالیاں گا کے پُونچھیاں دا دِل جِت لیا۔ ڈوڈہ ضلع وانگ پونچھ وِچ دی کُل ہند مشاعرے کروائے۔ اِس کارج لئی ڈوڈہ وِچ اقبال کھانڈے تے پونچھ وِچ پی دھر چکر ورتی اتے بلوریا صاحب دی ہلہ شیری شامل

سی۔

ملی ٹینسی دی سُنامی دے باوجود خالد حسین جناب سُدھیر سنگھ بلوریا (آئی۔ اے۔ ایس) سپیشل کمشنر راجوری تے پونچھ نال نندی شُول دی آبشار تے گیا۔ جیہڑی لورن قصبے دے پنڈ سُلطان پتھری توں چھ کلومیٹر دُور ہے۔ اتے پانی پیر پنچال پہاڑی توں ڈِگدا ہے تے آبشار دا رُوپ اختیار کر لیندا ہے۔ پیر پنچال دے پارلے پاسے کشمیر گھاٹی دا توش میدان ہے۔ نندی شُول آبشار دا پانی برف دے اک وڈے گلیشئر تے پینداا ے، جس نال گلیشئر وِچکار اِک دُونگا کھوہ بن گیا ہے۔ خالد حسین نے بلوریا صاحب دے حکم تے اوتھے اِک ہٹ وی بنوائی۔ انج ہی اک واری خالد حسین بلوریا صاحب نال مُغل روڈ اُتے پونچھ والے پاسے دے آخری پنڈ ''پوشانہ'' گیا۔ مُغل روڈ ساہڈے پاسے جھنگڑ توں آوندی اے۔ فیر نوشہرہ، راجوری، تھنہ منڈی، ڈیرا گلی، بہرام گلا، نوری چھم، چنڈی مڑھ، ڈوگریاں تے پوشانہ توں ہوندی پیر گلی (پیر پنچال) پار کردیاں ہویاں شوپیاں جا نِکلدی ہے۔ سارے رستے وِچ تھاں تھاں تے مغل سرانواں بنیاں ہویاں نیں، جنہاں وِچ اجکل بھارتی فوج نے ڈیرے لائے ہوئے نیں۔ مُغلاں دے بعد انہاں سرانواں وِچ پٹھان، سکھ تے ڈوگرہ فوجی وی رہندے رہے نیں۔ مُغل بادشاہ جہانگیر تے اُس دی ملکہ نور جہان اسے رستے نوں کشمیر جان لئی ورتدے سن۔ نُوری چھم وی اِک آبشار ہے تے ملکہ نُور جہاں دے ناں نال جُڑی ہے۔ نُور جہاں اتھے نہاندی ہوندی سی تے فیر اگلا سفر شروع کردی سی۔ جہانگیر بادشاہ دی وفات وی مغل رستے وِچ پیر گلی کول ہوئی سی تے اُس دا پیٹ چاک کر کے انتڑیاں کڈھ کے چنگس والی سراں اندر دفن کر دِتیاں گیاں سن، تا کہ لاش مُشک نہ چھڈے تے وارثاں نُوں جہانگیر دی فوتگی دا پتہ نہ چلے۔ جتھے انتڑیاں دفن کیتیاں گیاں سن اوتھے بعد وِچ لوکاں قبر بنا لئی اتے اجکل لوکی اُس قبر تے فاتح

پڑھدے نیں، نالے نذر نیاز دیندے نیں۔ لوکاں نُوں کَون سمجھائے کہ قبر اندر گندگی دفن ہے نہ کہ جہانگیر دی لاش نالے جہانگیر اِک بادشاہ سی، کوئی فقیر جاں ولی اللہ نئیں سی۔ ریاستی سرکار نے مرکزی امداد نال مغل روڈ نُوں بستاں تے ٹرکاں لئی دوبارہ بنایا ہے۔ سڑک پکی تے چوڑی بنی ہے۔ اِس سڑک تے سفر کرن نال پونچھ تے کشمیر دی خوبصورتی دا آنند مانیا جاسکدا ہے۔ اجکل پونچھ تے راجوری دے لوک مُغل روڈ رائیں ہی سرینگر جاندے ہن تے اِس دا سفر صرف 150 کلومیٹر دا ہے۔ پہلاں پونچھ توں جموں 250 کلومیٹر، فیر جموں توں سری نگر 300 کلومیٹر یعنی 550 کلومیٹر دا سفر طے کرنا پیندا سی، پر اجکل ادھ توں وی گھٹ سفر کرنا پیندا ہے۔ جے پوشانہ توں دُگجن (دُگجی) تک سرنگ بن جائے تاں اِہ رستہ باراں مہینے کھُلا رہ سکدا ہے۔ اِس مُغل سڑک تے مُغلاں دے ویلے دے بنے ہوئے وڈے چلھے، اتے پانی دیاں بولیاں وی نیں، جو مُغل کاریگری دا ودھیا نمونہ ہن۔ چوکھی برف پین دے کارن پوشانہ دے وسنیک تھنہ منڈی آ جاندے نیں۔ کُجھ لوگ شوپیاں چلے جاندے نیں، جتھے اونہاں پکے مکان بنائے ہوئے نیں۔ اِہ لوک صرف گرمیاں دے دو چار مہینے ہی پوشانہ وِچ گذاردے نیں پر سرکار کولوں پورے سال دا راشن، مٹی دا تیل تے ہور سہولتاں حاصل کردے نیں۔ ایتھے دے لوک کشمیری تے پوٹھوہاری جاں پہاڑی پنجابی بولدے نیں۔ ایتھے کھاڑکواں اتے فوج دے گھلوگھارے وِچ کئی معصوم تے بے گُناہ جوا‌ک مارے گئے نیں۔ بلوریا صاحب نے متاثرہ خانداناں تے سوگواراں نُوں سرکاری معاوضہ دِتا۔ اونہاں نال دُکھ تے افسوس دا اظہار کیتا اتے اونہاں دِیاں منگاں دی فہرست خالد حسین دے حوالے کر دِتی۔ نُوری چھم توں سجے پاسے اِک رستہ پیر پنجال دی پہاڑی ول جاندا ہے تے دُور دراڈے جا کے اِہ رستہ درہاں والی پگڈنڈی نال جا ملدا ہے۔ پیر پنجال دے انہاں پہاڑاں وِچ اٹھاراں سروور (جھیلاں) نیں۔ جہاں

دا پانی نرمل ، نرچھل تے کوارا ہے۔ اِنہاں جھیلاں دے نال لش کردیاں چراگاہواں تے گوجر بکروالاں دِیاں ڈھوکاں نیں۔ جیتھے گوجر بکروال تے گدی گرمیاں وِچ اپنے مال مویشی ، بھیڈ بکریاں ، مجھاں تے گھوڑے لے جاندے نیں اتے اپنے بنائے ہوئے کچے کوٹھیاں وِچ اپنے ٹبر نال رہندے نیں۔ انہاں جھیلاں وِچ نندن سر، کٹوری سر، چندن سر، اکال دچھنی، بھاگ سر، سمور سر، دیبا سرآد تے پیر پنجال دے دوجے پاسے کوثر ناگ ویکھن دے قابل نیں۔ جے سرکار ولوں انہاں جھیلاں نوں سڑک نال ملایا جاوے جاں ہیلی کاپٹر سروس شروع کیتی جاوے تاں سیلانی تے یاتری ایتھے آونا شروع ہو جاون گے تے مقامی لوکاں دی اقتصادی حالت سُدھرے گی۔ خالد حسین نے اس طرحاں دے کئی ایڈوینچرز کیتے ہن تے کئی واری اُدموت دے مونہہ وِچوں بچ کے نکلیا ہے۔ اُہ دو واری دچھن مڑھوا تے واڑوان پیدل گیا سی اتے دونواں واری مرگن پہاڑ نوں پار کر کے کشمیر دے ضلع انت ناگ دے پنڈ لہنوان ولوں واپس ڈوڈہ آیا سی۔ اِنج ہی خالد پہلی واری سڑک رائیں چھاتڑو دے مغل میدان ولوں سمتھن پہاڑ پار کر کے وادی کشمیر دے صحد افزا مقام ڈُکسم تے کُگر ناگا پنی جیپ وِچ وی گیا سی۔

انہاں دُور دراڈے علاقیاں وِچ جان دا اوہدا مقصد غریب لوکائی نوں راحت تے امداد پہونچانا ہُندا سی اتے اپنے اندر دے ادیب نوں وی نویں تے ان چھوے موضوع دینا اتے رب سچے دی بخشی ہوئی خوبصورتی دا لُطف لینا ہُندا سی۔ میری اُس نال سانجھ اِس لئی وی سی کہ میں وی اِک شاعر تے ادیب ہاں ، تاریخ دان ہاں ۔ میں اُردو ، انگریزی اتے کشمیری بھاشا وِچ کئی کتاباں لِکھیاں نیں۔ زندگی بارے ساہڈے دوہاں دا نظریہ اکوجیہا سی۔ اسے کر کے ساہڈی دوستی اُس دے مردے دم تک قائم رہی۔

☆

سورج دا مرثیہ

شیخ اِندرا، سمجھو تے وجوں جموں کشمیر وِچ کانگرس دی سرکار توڑ دِتی گئی تے وزیرِ اعلیٰ سید میر قاسم نے شیرِ کشمیر شیخ محمد عبداللہ لئی کُرسی خالی کر دِتی ۔ اس سمجھوتے تُوں پہلاں شیخ محمد عبداللہ دی سرکار اک سازش وجوں بھارت سرکار نے اگست 1953ء وِچ برخاست کر دِتی سی ۔اُس ویلے ریاستی اسمبلی وِچ شیخ صاحب کول مکمل اکثریت سی تے اُہ بھارت سرکار اگے منگ کر ریہا سی کہ 1952ء دا دِلی سمجھوتا پوری طرحاں لاگو کیتا جاوے۔اس دے پچھوکڑ دی کہانی اینج ہے کہ دیش دی ونڈ ویلے انگریز سرکار دے ماتحت برِ صغیر ہند دے علاقے مذہبی بُنیاد تے تقسیم کر دِتے گئے ۔ مسلماناں دی اکثریت والے علاقے جیویں پنجاب تے بنگال تقسیم ہوئے ، جد کہ سندھ صوبہ ، بلوچستان تے صوبہ سرحد (خیبر پختون خواہ) پاکستان وِچ شامل ہو گئے۔صوبہ پنجاب دے مسلم اکثریتی علاقے اتے بنگال تے آسام دے مُسلم اکثریتی علاقے

مغربی پاکستان تے مشرقی پاکستان وِچ شامل کر دِتے گئے اتے ہندو اکثریتی علاقے بھارت وِچ شامل ہو گئے۔ جیہڑیاں ریاستاں مہاراجیاں تے نواباں دے زیرِ انتظام خود مختار سن اونہاں نُوں اِہ اختیار دِتا گیا کہ اُہ جس مُلک وِچ شامل ہونا چاھندے ہن، اُہ انج کر سکدے نیں۔ نظام حیدر آباد دکن (آندھرا پردیش تے تامل ناڈو دا کجھ علاقہ) اتے جُونا گڑھ (ریاست گُجرات دا اِک علاقہ) دے نواب نے پاکستان وِچ شامل ہون جاں خود مختار رہن دا اعلان کر دِتا پر بھارت سرکار نے اونہاں دے فیصلیاں نُوں نکاردیاں ہویاں اِس بُنیاد تے جُونا گڑھ اتے حیدرآباد دکن تے فوج کشی کر کے اِہ ریاستاں بھارت وِچ شامل کر دِتیاں کہ انہاں دونواں ریاستاں وِچ اکثریت ہندُواں دی ہے، جد کہ نواب تے نظام مسلمان ہن اتے دونواں ریاستاں وِچ مسلمان اقلیت وِچ ہن تے اونہاں دی گنتی 20 فیصد توں ودھ نہیں۔ جُونا گڑھ دا نواب بھج کے پاکستان چلا گیا تے نظام نُوں قید کر لِتا گیا۔

جموں کشمیر ریاست دی وی ستھتی (حالت) کُجھ انج دی ہی سی۔ ایتھے مہاراجہ ہندو سی تے پرجا دی اکثریت مسلمان۔ مہاراجے دی مرضی سی کہ اُہ جموں کشمیر نُوں اپنی عملداری وِچ خود مختار رکھے اتے ہندوستان تے پاکستان جموں کشمیر دا ڈفینس (دفاع) سانجھیاں کرن۔ پاکستان دا کہنا اِہ سی کہ کشمیر مسلم اکثریتی ریاست ہے، اس لئی اِہ پاکستان وِچ شامل ہونی چاہیدی ہے۔ دُوجا دعوا اِہ سی کہ ریاست جموں کشمیر دا سارا علاقہ پاکستان دی سرحد نال جُڑدا ہے۔ مہاراجہ ہری سنگھ پاکستان تے بھارت دِیاں سرکاراں نال گل کتھ کر رہیا سی، پر پاکستان مہاراجہ تے زور پائی جا رہیا سی کہ اُہ چھیتی توں چھیتی فیصلہ کرے۔ مہاراجہ ہری سنگھ نے عارضی طور تے ڈاک تے تار دا نظام پاکستان دے حوالے کر کے اونہاں نال Stand Still دا معاہدہ کِیتا۔ چھ مہینے تک پاکستانی جھنڈے جموں کشمیر دے ڈاک، تار محکمہ اُتے لہراندے وی رہے۔ اس دوران

مہاراجہ ہری سنگھ پاک تے بھارت دیاں سرکاراں نال اِک خود مختار ریاست دے وجود نُوں تسلیم کرن لئی گل بات کردا ریہا، پر جد پاکستان نے ویکھیا کہ کوئی سِٹہ نہیں نِکل ریہا تاں اُس نے صوبہ خیبر پختون خواہ دے وزیرستاں اتے ہزارا ڈویژن دے آفریدی قبائیلی سرداراں نُوں جموں کشمیر تے حملہ کرن لئی تیار کیتا تے اونہاں نال اِہ سمجھوتا کیتا کہ لُٹ مار وِچ حاصل ہون والا سارا مال اونہاں دا اتے علاقہ پاکستان دا۔ 22 اکتوبر 1947ء نُوں جموں کشمیر تے قبائیلی حملہ ہویا۔ قبائیلی بڑی تیزی نال پونچھ، میر پور، کوٹلی، بھمبر، سدھنوتی، باغ، مظفر آباد، پلندری تے نیلم گھاٹی اوپر قبضہ کرن مگروں اُوڑی تے بارہ مولہ تک پہنچ گئے۔ اونہاں دِیاں کُجھ ٹُکڑیاں ''شال ٹینگ'' تک آ گیاں پر فیر آفریدی قبائیلیاں دا سردار اِہ منگ کرن لگا کہ اُس نُوں کشمیر دا سُلطان بنایا جائے، نہیں تاں اُہ اگے نہیں ودھے گا۔ (جنرل اکبر خان نے اپنی کتاب "Raider in Kasnmir" وِچ اِس دا پورا ویروا دِتا ہے)۔ اسکردو تے گلگت، نگر، حویلی، پشن، ہُنزہ تے چترال (بلتستان) وِچ مہاراجہ ولوں تعینات کیتی گئی فوجی بٹالین جے۔ کے۔ ایس نے بغاوت کر دِتی۔ انگریز سرکار نے گلگت وِچ ہمیشہ اپنا فوجی دستہ رکھیا سی۔ بغاوت ویلے میجر براؤن دی سربراہی وِچ گلگت سکاوٹ دے جوان وی بغاوت وِچ شامل ہو گئے۔ گلگت دے گورنر گھنسارا سنگھ، بٹالین کمانڈر کرنل مجید دُرانی تے ہور فوجی افسر قیدی بنا لِتے گئے تے اونہاں نُوں اٹک دے قلعے وِچ قید رکھیا گیا۔ حکومت سنبھالدیاں ہی شیخ عبداللہ نے برگیڈئر رحمت اللہ خان (ائر مارشل اصغر خان دا پئیو) نُوں قیدی بنا لیا سی تے اُس نال برگیڈئر گھنسارا سنگھ، کرنل مجید دُرانی تے ہور قیدیاں دا تبادلہ کیتا گیا۔ ہری سنگھ نے مہاراجہ پٹیالہ تے مہاراجہ کپورتھلہ کولوں فوجی مدد منگی۔ پٹیالہ تے کپورتھلہ توں آئیاں پنجابی سِکھ فوجاں وی آفریدی قبائیلیاں دی یلغار نُوں روک نہیں سکیاں تے اونہاں دا ڈاہڈا جانی نقصان ہویا۔ مہاراجہ ہری سنگھ سرینگر

چھڈ کے جموں بھج آیا۔ اُس نے بھارت سرکار کولوں فوجی مدد منگی۔ مہاراجہ کول ہُن دُوجا کوئی رستہ نہیں سی بچیا۔ اِس لئی ہندوستان دی حکومت دے آکھے لگ کے اُس نے مجبوراً عارضی الحاق دا سمجھوتا بھارت نال کیتا، جس نُوں '' دستاویز الحاق'' جاں (Instrument of Accession) کہندے نیں۔ اِس دستاویز اُتے مہاراجہ ہری سنگھ نے 26 اکتوبر 1947ء نُوں دستخط کیتے اتے 27 اکتوبر 1947ء نُوں بھارت دے گورنر جنرل لارڈ مُونٹ بیٹن نے اِس دستاویز نُوں بھارت سرکار ولوں قبولن جاں منظور کرن وجوں دستخط کیتے تے اوسو دِن توں ہی اِہ (Instrument of Accession) لاگو ہو گیا۔ بھارتی فوجاں سری نگر اتے پونچھ دے ہوئی اڈیاں تے اُتریاں اتے کُجھ فوجاں نُوں زمینی رستیاں رائیں جموں کشمیر پہنچایا گیا۔ قبائیلی اِک غیر منظم ٹولہ سی تے صرف اپنے سردار دا حُکم ہی مندا سی، جد کہ پاکستانی فوج دا افسر میجر اکبر خان (بعد وِچ میجر جنرل بن کے فوج توں سُبکدوش ہویا) جیہڑا اُونہاں نال فوجی صلاح کار وجوں نال نال چل ریہا سی، اوہدی کِسے نہ سُنی۔ (اِس دی پوری تفصیل Raider in Kashmir وِچ درج ہے) بھارت سرکار دے زور پاؤن نال شیخ عبداللہ نُوں جیل توں رہا کیتا گیا تے اُس نُوں جموں کشمیر دا ایڈمنسٹریٹر بنایا گیا۔ شیخ صاحب نُوں پنڈت نہرو نے اپنے پوئیاں تے چاڑھیا ہویا سی۔ پنڈت نہرو دے کہن تے ہی شیخ محمد عبداللہ نے مسلم کانفرنس نُوں نیشنل کانفرنس وِچ تبدیل کیتا سی۔ پنڈت نہرو نے مہاراجہ ہری سنگھ دے راج وِچ شیخ صاحب دا مقدمہ وی لڑیا سی تے کوہالہ پُل تے شیخ عبداللہ دے حق وِچ گرفتاری وی دِتی سی، کیوں جے مہاراجہ نے پنڈت نہرو نُوں ریاست وِچ داخل ہون دی اجازت نہیں سی دِتی، جد کہ محمد علی جناح نے شیخ عبداللہ نُوں ریاست دا بے تاج لیڈر کدے وی نہیں منیا۔ اِس لئی شیخ عبداللہ نے مُسلم لیگ دے منشور نُوں ردّ کردے ہوئے کانگرس اتے پنڈت نہرو نال پیار پینگاں پائیاں سن۔ انتظامی مشینری دا انتظام سنبھالدے سار

ہی شیخ محمد عبداللہ نے کشمیریاں دی اِک (Peace Bragade) ''پیس بریگیڈ'' بنائی ، جِس دا سربراہ بخشی غلام محمد نُوں بنایا گیا۔ ''پیس بریگیڈ'' نے کشمیر وِچ ہندواں تے سِکھاں نُوں قبائیلیاں توں بچاون لئی بڑا ودھیا کم کیتا تے کِسے کشمیری ہندو (کشمیری پنڈت) جاں سِکھ دا جانی یا مالی نقصان نہیں ہون دِتا، جد کہ جموں وِچ ہندو کٹر وادیاں تے فرقہ پرست عناصر نے مُسلم اقلیت دا قتلِ عام کیتا تے تقریباً دو لکھ پنجابی، پوٹھوہاری تے گوجر مسلمان مارے گئے۔ اونہاں دِیاں ہزاراں عورتاں دا اغوا تے عصمت دری کیتی گئی۔ گھر، مال اسباب ساڑھ پھوکیا تے رج کے لُٹ مار مچائی۔ جموں توں چوکھی گنتی وِچ پنجابی مسلمان پونچھ، راجوری، اوڑی تے کرناہ توں پہاڑی تے گوجر مسلمان سیالکوٹ، میرپور، مظفرآباد تے ہور دوجے علاقیاں وِچ ہجرت کر گئے۔ ریاستی فوج تے پُلس تماشائی بنی رہی۔

بھارتی فوجاں نے پیش قدمی کردیاں ہویاں اُوڑی تحصیل دا سارا علاقہ واپس لے لیا۔ پونچھ دا اِک حصہ وی آزاد کرا لیا گیا پر شیخ عبداللہ دے کہن تے اتے اقوامِ متحدہ نالے وڈّیاں طاقتاں دے زور پاؤن نال اوتھے جنگ بندی کروا دِتی، جس توں اگے پنجابی تے پہاڑی بولن والی اکثریت رہندی سی۔ اِس طرحاں جیہڑی بھارتی فوج جموں کشمیر نُوں پاکستانی حملے توں بچاون لئی ریاست وِچ داخل ہوئی سی اُہ پھر باہر نہیں نِکلی۔ اقوامِ متحدہ (U.N.O) دِیاں سبھے قرارداداں بیکار ہو گیاں۔ بھارت فوجی طاقت دے بل بوتے تے اپنا قبضہ مضبوط کردا گیا۔ پنڈت نہرو نے وزیرِ اعظم دی حیثیت وِچ کشمیریاں نال، پاکستان نال تے دُنیا دِیاں وڈّیاں طاقتاں نال اہ وعدہ کیتا سی کہ امن شانتی قائم ہُندیاں ہی بھارت اقوامِ متحدہ (U.N.O) دی دیکھ ریکھ وِچ جموں کشمیر وِچ ریفرنڈم کرائے گا اتے لوکاں دی مرضی بھارت سرکار نُوں منظور ہوئے گی۔ ڈھیر ساریاں چِٹھیاں تے تاراں جو بھارت سرکار نے اقوامِ متحدہ، پاکستان اتے شیخ

عبداللہ نُوں لِکھیاں ، اُہ ثبوت وجوں دُنیا دی ہر لائبریری وِچ موجود ہن اتے شری آر۔ گروور تے ایم۔ ایس۔ ڈیورا نے کتابی صورت وِچ "Document on Kashmir Problem" وِچ محفوظ کیتیاں ہویاں نیں۔ اِس کتاب دِیاں 19 جلداں میں خالد حسین کول آپ ویکھیاں سن، پر اِہ رائے شماری جاں ریفرنڈم اج تیکر نہیں ہویا، حالانکہ اقوام متحدہ دِیاں دوقرارداداں رائے شماری دے حق وِچ پاس ہویاں سن۔

مہاراجہ ہری سنگھ نے بھارت نال جیہڑا الحاق کیتا سی، اُس دِیاں شرطاں وِچ اِہ شامل سی کہ مہاراجہ اتے اوہدی آل اولاد دی حاکمیت تے خود مختاری ریاست جموں کشمیر تے ہمیشاں قائم رہوے گی۔ (Foreign affair) خارجی امور، ریاست دی سرحداں (defence) دی ذمہ داری ،رسل و رسائل (communication) تے کرنسی دا اختیار بھارت سرکار کول رہے گا اتے باقی معاملیاں وِچ ریاست جموں و کشمیر خود مختار ہووے گی۔ جو وی قانوں بھارت سرکار جموں کشمیر تے لاگو کرنا چاھوے گی، اُس دی منظوری مہاراجہ کولوں لینی ہووے گی۔ اِس سمجھوتے دی سیاہی سُکی وی نہیں سی کہ بھارت سرکار نے مہاراجہ ہری سنگھ نُوں ریاست بدر کر دِتا تے ممبئی بھیج دِتا اتے اُس دے پُتر راجکمار کرن سنگھ نُوں جموں کشمیر دا صدرِ ریاست تے شیخ عبداللہ نُوں وزیر اعظم بنا دِتا گیا۔ 1952ء وِچ بھارت سرکار تے وزیر اعظم جموں کشمیر شیخ محمد عبداللہ وچکار اک سمجھوتا ہویا، جس نُوں دِلی ایکارڈ کیہا جاندا ہے۔ اُس سمجھوتے تے عمل نہیں سی ہو رہیا، جس کر کے شیخ عبداللہ دُکھی سی تے اُہ تھاں تھاں تے جلسے کر کے دِلی سمجھوتے تے عمل کرن دی منگ کر رہیا سی۔ آخر دِلی والیاں اپنی کوڑ چال چلی تے مغلاں دے ویلے دے پرچلت اکھان نُوں دُہرایا کہ '' دِلی سرکار دا کیہ اعتبار ، پہلے گھلن چِٹھیاں فیر فوجاں دین اُتار'' دِلی سرکار نے بخشی غلام محمد (نائب وزیر اعظم) نُوں نال گنڈھیا۔ دُرگا پرشاد دھر (D.P Dhar) تے شیام لال صراف (دونویں کشمیری پنڈت)

پہلاں ہی مرکزی سرکار دے مُخبر سن پر ظاہرا طور شیخ عبداللہ دے ساتھی بنی پھردے سن۔ اونہاں ساریاں مِل کے خُفیہ ایجنسیاں دی مدد نال شیخ عبداللہ دی سرکار دا تختہ پلٹ دِتا تے شیخ عبداللہ نوں 9 اگست 1953ء نوں گرفتار کر کے جیل بھیج دِتا۔ اُس دے نال اوہدے وفادار ساتھی مرزا محمد افضل بیگ (محکمہ مال دے وزیر) مولانا محمد سعید مسعودی (جنرل سکریٹری نیشنل کانفرنس) تے نیشنل کانفرنس دے سارے وڈے رہنما بندی بنا لِتے گئے۔ حکومت بخشی غلام محمد دے ہتھ وِچ آ گئی۔ ڈی پی دھر تے شیام لال صراف وزیر بن گئے۔ شیخ محمد عبداللہ اُپر امریکی سازش نال کشمیر دا سلطان بنن تے جموں کشمیر نوں بھارت توں وکھ کرن دے الزام وِچ مقدمہ چلایا گیا۔ پوری کشمیر گھاٹی تے جموں دے مُسلم علاقیاں وِچ پکڑ دھکڑ، جبر تے ظلم ہون لگے۔ جلسے جلوس نِکلن لگے۔ فوج تے پُلس امن قائم کرن لئی گولیاں چلان لگی۔ پندرہ ہزار توں ودھ لوکی مرے۔ شیخ عبداللہ تے اُس دے ساتھیاں اُتے گیاراں سالاں تک مقدمہ چلدا رہیا، پر کُجھ حاصل نہیں ہویا۔ شیخ عبداللہ، مرزا افضل بیگ، مولانا مسعودی تے ہور ساتھی 21 ورہیاں تیکر جیلاں وِچ رہے۔ لوکاں دی بے چینی تے نفرت ودھدی گئی۔ اس دوران 1965ء دی جنگ ہوئی۔ 1971ء دی جنگ ہوئی۔ فیر 1975ء وِچ شیخ اندرا، سمجھوتے وجوں مُڑ جموں کشمیر سرکار دی واگ ڈور شیخ عبداللہ دے ہتھ دِتی گئی۔ اس سمجھوتے لئی شیخ صاحب ولوں مرزا افضل بیگ تے وزیر اعظم ہند اندرا گاندھی ولوں جی پارتھا سارتھی نے نمائندگی کیتی۔ کشمیر سازش کیس واپس لے لِتا گیا اتے شیخ محمد عبداللہ نے اپنی دوجی پاری وزیر اعلیٰ بن کے شروع کیتی۔ جیویں پہلاں دسیا گیا ہے کہ سید میر قاسم (وزیر اعلیٰ) نوں مرکزی سرکار وِچ وزیر بنایا گیا تے اوہدی تھاں تے کانگرس دی حمایت نال شیخ محمد عبداللہ وزیر اعظم توں وزیر اعلیٰ بنے۔ شیخ صاحب نے اپنی وزارت وِچ صرف تن وزیر شامل کیتے۔ کشمیر توں مرزا محمد افضل بیگ، جموں توں

جسٹس دیوی داس ٹھاکر تے لداخ توں سونم نربو۔ کانگرس والیاں نُوں کُرسی دا موہ مُڑ جا گیا تے اونہاں دِلّی دربار تے زور پاؤنا شروع کر دِتا کہ سرکار وِچ کانگرس نُوں وی نمائندگی دِتی جاوے۔ شیخ محمد عبداللہ نُوں کانگرس دی گل منّنی پے گئی تے وزارت وِچ توسیع کیتی گئی، پر اِہ کھچڑی بوہتی دیر تیکر نہیں پک سکی تے اخیر کانگرس نے اپنی حمایت واپس لے لئی تے شیخ صاحب دی سرکار ڈِگ پئی۔ کانگرس سرکار نے اِک واری فیر شیخ محمد عبداللہ دی پِٹھ وِچ چُھرا کھوبیا۔ گورنری راج لگ گیا تے گورنر نے 90 دِناں دے اندر اندر مُڑ چووݨا کراوݨ دا فیصلہ لیا۔

1975ء وِچ جد شیخ محمد عبداللہ وزیرِ اعلیٰ بنے تاں مینوں مرزا محمد افضل بیگ دا سٹینوگرافر تعینات کیتا گیا۔ اُس ویلے بیگ صاحب کول جنگلات، مال، تجارت تے زراعت دے محکمے سن۔ بلدیو سنگھ جسوال نُوں بیگ صاحب دا سیکرٹری اتے خالد حسین نُوں اونہاں دِناں پرسنل اسسٹنٹ (P.A) بنایا گیا۔ میرا ناں محمد یاسین ہمدانی ہے تے میں اپریل 1975ء توں لے کے ستمبر 1978ء تک خالد حسین دے نال ریہا۔ نوکری دوران اسیں اِک دوجے دے نیڑے آوندے گئے تے فیر گوڑھے یار بن گئے۔ خالد حسین دا ملاپڑا سبھاء، لوکاں دے مسئلیاں نُوں حل کرن دا طریقہ، اونہاں دیاں مُصیبتاں تے پریشانیاں نُوں سمجھن دا تجربہ اتے چنگی طرحاں مِل ورتن، اجہیاں خوبیاں سن، جو ہر اِک نُوں اُس وَل کھچدیاں سن۔ تاریخی کتاباں، چنگا ادب تے شاعری پڑھن وَل اُس دی رُچی جنُون دی حد تک سی۔ خالد حسین نُوں اُردو تے پنجابی دے سینکڑے شعر زبانی یاد سن۔ اُہ شیخ سعدی دیاں کتاباں ''گلستان'' تے ''بوستان'' دِیاں کہاوتاں تے اکھان اکثر سُناندا۔ رسول حمزہ توف دی چرچِت پُستک ''میرا داغستان'' اوہدی من پسند کتاب سی، اُس دا کہنا سی کہ ''میرا داغستان'' دی منظر نگاری کشمیر نال پوری طرحاں مِلدی ہے۔ حُقہ، سماوار، سفیدے تے چناراں دے رُخ، لباس تے

ماحول سبھ کشمیر ورگا ہے۔ اُس نُوں روسی ادب کوئی بوہتا اپنے وَل نہیں کھچ سکیا پر اُردو، بنگالی تے پنجابی ادب خاص کر صوفیاں تے سنتاں دا کلام اتے پنجابی گیت سنگیت اُس دی ہڈیں رچیا سی۔ اُہ جس محفل وِچ بہندا، اوتھے لطیفے تے شعر سُنا کے محفل نُوں کیسر کیاری بنا دیندا۔

مرزا محمد افضل بیگ، شیخ صاحب دا وفادار ساتھی سی۔ بیگ صاحب، شیخ محمد عبداللہ دے نال 1931ء توں جُڑیا سی، جد شیخ محمد عبداللہ نے مہاراجہ ہری سنگھ دے خلاف عوامی تحریک شروع کیتی سی۔ اُہ شیخ محمد عبداللہ دے دُکھ سُکھ دا ساتھی سی۔ مرزا افضل بیگ شیخ صاحب نال 22 سالاں تک جیل وِچ رہیا سی۔ 1978ء دے شروع وِچ جد لیجیسلیٹو کونسل دیاں خالی سیٹاں لئی چون کران دا فیصلہ شیخ سرکار نے لیا تاں مرزا افضل بیگ نے اِک خالی سیٹ لئی اپنے جوائی نُوں شیخ صاحب دی منظوری نال کھڑا کیتا۔ اہ گل وزیر اعلیٰ شیخ محمد عبداللہ دے جوائی غلام محمد شاہ المعروف گُل شاہ نُوں (جیہڑا مگروں اپنے سالے ڈاکٹر فاروق عبداللہ دا تختہ پلٹ کے آپ وزیر اعلیٰ بنیا سی) بڑی ماڑی لگی تے اُس نے بیگ صاحب دے جوائی مرزا یعقوب بیگ نُوں ہران لئی سازشاں رچنیاں شروع کر دِتیاں۔ گُل شاہ نُوں اس گل دی وی چڑ سی کہ شیخ صاحب نے مرزا افضل بیگ نُون نائب وزیر اعلیٰ کیوں بنایا سی۔ اُہ اندروں اندریں بیگ صاحب نال خار کھاندا سی تے کئی واری اُہ اُس دے مُونہہ تے وی کوڑے شبد بولدا سی۔ کانگرس دے اِک ممبر اسمبلی منگت رام شرما (جیہڑا بعد وِچ 2002ء توں 2005ء تک نائب وزیر اعلیٰ رہیا) پہلا شخص سی، جس نے مرزا افضل بیگ نُوں اس گل دی سُوہ دِتی کہ گُل شاہ یعقوب بیگ نُوں ہرا کے اونہاں نال اپنا حساب چُکتا کرنا چاہندا ہے۔ منگت رام نے بیگ صاحب نُوں یقین دوایا کہ کانگرس دے سارے ایم۔ ایل۔ اے یعقوب بیگ نُوں ہی ووٹ پان گے۔ ہویا وی انج ہی۔ بیگ صاحب دا جوائی 46

ووٹاں نال پہلے نمبر تے آیا اتے ایم۔ ایل۔ سی بن گیا۔ گُل شاہ نے اپنے سوہرے تے وزیرِ اعلیٰ شیخ محمد عبداللہ نُوں بیگ صاحب دے خلاف بھڑکایا تے کیہا کہ مرزا افضل بیگ نے کانگرس نال مِل کے اونہاں دی سرکار دا تختہ اُلٹان دی سازش رچی ہے تے اِنج دِلی دربار اِک واری فیر 1953ء والی کھیڈ کھیڈن جا رہیا ہے۔ 1953ء وِچ بھارت سرکار نے اِہ کم بخشی غلام محمد کولوں کروایا سی تے اج مرزا افضل بیگ نُوں استعمال کر رہی ہے۔ اُس نے شیخ صاحب نُوں مجبور کر دِتا کہ اُہ بیگ صاحب نُوں اپنی وزارت توں باہر کڈھ دیوے۔ شیخ صاحب دے دماغ وِچ اِہ گل بہہ گئی تے اونہاں مرزا افضل بیگ کولوں استعفیٰ منگ لیا۔ بیگ صاحب نے استعفیٰ دے دِتا اتے استعفے دی چٹھی خالد حسین ہی لے کے گیا سی تے اُس نے استعفے والا خط آپ شیخ صاحب نُوں اُنہاں دے گھر جا کے دِتا سی۔ استعفیٰ دین مگروں کئی وزیر، جنہاں وِچ غلام محمد بھدرواہی، پیارے لال ہنڈو، بشیر احمد کچلو تے کئی ایم۔ ایل۔ اے بیگ صاحب کول آ کے کہندے کہ اُہ بیگ صاحب نُوں ہی اپنا لیڈر من دے ہن پر ویلا آون تے اونہاں وچوں اِک وی بیگ صاحب نال نہیں رہیا۔ سارے بیگ صاحب دا ساتھ چھڈ گئے تے گُل شاہ دے کیمپ وِچ چلے گئے۔ 1953ء مگروں بیگ صاحب نے ''محاذ رائے شماری'' ناں دی سیاسی جماعت بنائی سی تے سارے کشمیریاں نُوں بھارت سرکار دے خلاف جدو جہد کرن لئی تیار کیتا سی۔ بیگ صاحب نے ہی اِک قابل وکیل وجوں کشمیر سازش کیس دی پیروی کیتی سی۔ ریاست جموں کشمیر دا آئین بنایا سی۔ کشمیر وِچ اِہ گل مشہور سی کہ مرزا افضل بیگ شیخ محمد عبداللہ دا سیاسی دماغ ہے۔ بیگ صاحب نے ہی اندرا گاندھی دے نمائندہ جی پارتھا سارتھی نال کشمیر بارے گل کیتی سی تے اندرا شیخ ایکارڈ دا ڈرافٹ تیار کیتا سی، جس دی وجہ نال شیخ صاحب نُوں دوبارہ اقتدار ملیا سی، پر افسوس کہ اِنہاں دونواں دوستاں دی 45 ورہیاں دی یاری ٹُوڑ

سیاست دی بھینٹ چڑھ گئی۔ مرزا افضل بیگ نے اِک پریس کانفرنس کرن توں پہلاں گول باغ جاں گاندھی پارک (جتھے اجکل سری نگر ہائی کورٹ تے اسمبلی دِیاں عمارتاں اُساریاں گیاں ہن) وِچ اِک جلسہ کرن دا فیصلہ کیتا پر اُس جلسے نُوں فیل کرن لئی جہانگیر ہوٹل سری نگرتوں گُل شاہ، غلام نبی کوچک، پیر حسام دین بانڈے تے ہور گل شاہ دے غُنڈیاں نے سٹیج تے پتھراؤ کرنا شروع کر دِتا۔ حمید اللہ خان ڈویژنل کمشنر کشمیر، پُلس لے کے سٹیج تے آ گیا تے بیگ صاحب نال بدتمیزی کرن لگا اتے اُس نُوں دھکے مار کے سٹیج تُوں اُتار دِتا۔ لوکی پُلس نُوں ویکھ کے نعرے بازی کرن لگے، پر اتھرو گیس تے لاٹھی چارج کارن اُہ بھج گئے۔ اِنج جلسہ ناکام بنا دِتا گیا۔ اِہ اوہو حمید اللہ خان سی، جس نُوں بیگ صاحب نے ڈپٹی کمشنر تے ڈویژنل کمشنر بنوایا سی تے جیہڑا بیگ صاحب دے بوٹاں دے تسمے بندا سی، تے جیہڑا بعد وِچ گورنر جگموہن دا منظورِ نظر بنیا تے اُس دا مشیر رہیا۔ حمید اللہ خان دی تعریف جگموہن نے کشمیر بارے اپنی کتاب (My Frozen Turbulance in Kashmir) وِچ خُوب کیتی ہے۔

جس دِن پریس کانفرنس رکھی گئی سی، اُس توں پہلی رات بیگ صاحب دے گھر چھ ایم۔ ایل۔ اے پہنچ چکے سن تاں جے سویرے پریس دے ساہمنے اونہاں نُوں پیش کیتا جاوے۔ اونہاں وِچ حاجی بُلند خان، حکیم محمد یاسین، محمد ابراہیم ڈار، عبدالصمد تیلی، محی الدین ملک (سپیکر) آد شامل سن۔ خالد حسین تے بیگ صاحب دا خاص خدمتگار محمد رمضان تے ڈرائیور عبدالرحمان ساری رات اونہاں دی سیوا کردے رہے۔ کھانا کھوایا، چاء پانی پلاندے رہے۔ سویرے ناشتہ کروان مگروں خالد حسین بیگ صاحب دے کمرے وِچ گیا تے کہن لگا کہ" اِہ سارے ایم۔ ایل۔ اے ڈرے تے سہمے ہوئے نیں اتے مینوں نہیں لگدا کہ اگے جا کے تہاڈا ساتھ دین گے۔ اس لئی میری گذارش ہے کہ پریس کانفرنس وِچ تُسیں شیخ صاحب دے خلاف کُجھ نہ بولو،

سگوں اِہ کہو کہ شیرِ کشمیر اج وی میرے لیڈر نیں اتے مردے دم تیکر میرے لیڈر رہن گے۔ جد کہ گُل شاہ دے خلاف جو بولنا چاہو ، اُہ بول دیئو۔'' خالد حسین دی گل سُن کے مرزا افضل بیگ چُپ رہے پر انڈر سیکرٹری جلال دین نے کیہا کہ'' اِس پنجابی مسلمان نُوں کشمیر دی سیاست دا کیہ پتہ ہے۔ اُس نے شیخ صاحب دے خلاف بولن لئی بیگ صاحب نُوں رَج کے اُکسایا۔

شیخ صاحب جہے چنار دے رُکھ اگے بیگ صاحب دا سیاسی بُوٹا کملا گیا۔ سارے ساتھی اِک اِک کر کے ساتھ چھڈ گئے تے اُہ گھر دی چار دیواری اندر قید ہو کے رہ گیا۔ خالد حسین تے بلدیو سنگھ جسوال ، بیگ صاحب نُوں مِلن اکثر جاندے۔ اُہ ویکھدے کہ گھر والے بیگ صاحب دا کوئی دھیان نہیں سن رکھدے۔ اُہ نوکراں ، پُتراں تے نُونہاں نُوں آواز اں ماردا رہندا پر کوئی نہیں سی سُندا۔ اُہ بے وس ہو گیا سی۔ اِک دِن خالد حسین ، بلدیو سنگھ جسوال دے نال بیگ صاحب نُوں مِلن گیا۔ اُہ اپنے کمرے وِچ اِکلّا پیا سی تے سارا کمرہ بدبو نال بھریا ہویا سی ۔ کمرے اندر نک نہیں سی دین ہُندا ۔ بیگ صاحب دا پاجامہ گندہ ہو گیا سی پر صاف کرن والا کوئی نہیں سی۔ خالد حسین تے بلدیو سنگھ جسوال نے بیگ صاحب نُوں چُک کے باتھ روم وِچ کھڑیا تے کپڑے اُتار کے اونہاں نُوں نہوایا۔ الماری وچوں صاف کپڑے کڈھ کے پوائے تے کُرسی تے بٹھایا۔ فیر خالد حسین نے بستر دی چادر تے سرہانے دا غلاف چُک کے باہر سُٹیا۔ نوکراں کولوں صاف چادر تے غلاف منگوایا تے بستر ٹھیک کیتا۔ کمرے وِچ سپرّے کروایا تے نوکرنُوں خوب ڈانٹیا۔ بستر تے پاوڈر چھڑک کے بیگ صاحب نُوں مُڑ پلنگ تے لٹایا۔ بیگ صاحب رو ریہا سی تے جسوال اتے خالد حسین نُوں کیہ ریہا سی:

''مدِ فضول ہوں ۔ کسی کو میری پرواہ نہیں ہے۔ موت مانگتا ہوں پر موت آتی

نہیں۔ نہ جانے اللہ کو کیا منظور ہے اور میں نے کتنی دیر یہ ذِلت برداشت کرنی ہے۔ آپ دونوں میرے لئے دُعا مانگو کہ مجھے موت آ جائے۔"

بیگ صاحب جسمانی طور تے معذور سی۔ اوسدا اِک ہتھ تے اِک لت وِچ نُقص سی۔ بڈھاپے وِچ سہارے بغیر اِس لاگر شریر نُوں سنبھالنا اُس دے وس دا روگ نہیں سی۔ خالد حسین دِل نُوں دہلا دین والا اُہ منظر ساری عمر نہیں بھُلیا تے اُہ میرے ساہمنے کئی واری دُعا منگدا سی کہ یا ربا! چلدیاں پھردیاں لے جانویں تے کِسے دے وس نہ پاویں، خاص کر اولاد دے۔ چنگی طرحاں دیکھ بھال نہ ہون کارن، شوگر تے بلڈ پریشر ودھن کر کے آخر بیگ صاحب فوت ہو گئے۔ خالد حسین نے اُس ویلے سیاسی موقع پرستی دے کئی چہرے ویکھے۔ شیخ عبداللہ، اونہاں دا جوائی گُل شاہ، پُتر ڈاکٹر فاروق عبداللہ اتے کشمیر دے سارے سیاسی تے مذہبی لیڈر بیگ صاب دے گھر ٹیلی ویژن کیمریاں اگے اونہوں خراجِ عقیدت پیش کر رہے سَن۔ کئی لوکاں تے رشتے داراں نے روَن دا ڈرامہ رچایا ہویا سی۔ خالد حسین، بلدیو سنگھ جسوال اتے میں اِک کونے وِچ بہہ کے اِہ سبھ کُجھ ویکھ رہے ساں۔ خالد حسین کہہ ریہا سی کہ شاید دُنیا ایسو دا ناں ہے۔ بیگ صاحب دی فوتگی مگروں اُس دے پُتر ڈاکٹر محبوب بیگ نُوں ڈاکٹر فاروق عبداللہ نے اننت ناگ اسمبلی حلقے دی سیٹ توں الیکشن لڑوایا تے اُہ ایم۔ ایل۔ اے بن گیا، پر فاروق عبداللہ نے ڈاکٹر محبوب بیگ نُوں اپنی وزارت وِچ نہیں لیا، جس کر کے اُہ دُکھی سی۔ جد گورنر جگموہن نے 1984ء وِچ فاروق عبداللہ دی سرکار نُوں برخاست کر دِتا تاں ڈاکٹر محبوب بیگ اوسو گُل شاہ نال مِل گیا، جس نے اُس دے پیو مرزا افضل بیگ نُوں ذلیل کر کے شیخ عبداللہ دی وزارت چوں کڈھایا سی تے موت دے مُنہ وِچ پہنچایا سی۔ راج نیتی تے سیاست کِنی ظالم، بے رحم، بے حِس تے حرام زادی ہُندی ہے، ایس دا ذِکر خالد حسین اکثر کردا رہندا سی۔ وزیر بنن مگروں محبوب

بیگ نے اپنے والد دے پُرانے ساتھیاں نُوں بُلایا پر فیر خالد حسین کدی محبوب نُوں نہیں مِلیا، سوائے اِک واری جد محبوب بیگ دی دِھی دا ویاہ سی۔ اُہ ڈاکٹر محبوب بیگ دے گھر گیا تے ورتن کر کے پرت آیا سی۔ (ڈاکٹر محبوب بیگ اجکل نیشنل کانفرنس ولوں پارلیمنٹ دا ممبر ہے)

خالد حسین دا اِک دوست، جموں کشمیر دا مشہور اُردو شاعر حکیم منظور سی۔ اُہ بیگ صاحب دے وزیر بنّن ویلے ڈپٹی کسٹوڈین سی۔ اوہنیں خالد حسین نُوں بیگ صاحب نال ملان لئی کیہا۔ پہلاں تاں خالد ٹالدا ریہا تے فیر اُس نے میرے نال گل کیتی۔ میں اُس نُوں کیہا کہ جے حکیم منظور اُس دا یار ہے، نالے چنگا شاعر ہے تاں بیگ صاحب نال ملان وِچ کوئی حرج نہیں ہے۔ خالد حسین نے حکیم منظور نُوں بیگ صاحب نال ملایا۔ دو چار ملاقاتاں وِچ ہی اُس نے بیگ صاحب تے اجیہا منتر پُھوکیا کہ بیگ صاحب آپ شامیں اُس نُوں بُلاندا تے اُس نال گپّاں ماردا۔ حکیم منظور ہی کلچرل اکادمی دے سیکریٹری محمد یوسف ٹینگ نون بیگ صاحب کول لے گیا۔ دونویں چرب زبان سن تے بیگ صاحب محفل پرست۔ چھیتی ہی دونویں بیگ صاحب دے چہیتے بن گئے۔ اکثر رات دی روٹی دونویں بیگ صاحب دے دستر خوان تے ہی کھاندے۔ بیگ صاحب نے ہی حکیم منظور نُوں کشمیر ایڈ منسٹریشن سروس وِچ جگہ دِلائی۔ کسٹوڈین جموں بنایا تے ہور بہت ساریاں سہولتاں دِتیاں پر جد بیگ صاحب کُرسی تُوں اُتریا تاں حکیم منظور تے یوسف ٹینگ نے اکھاں پھیر لیاں۔ اِک دِن بیگ صاحب نے خالد حسین نُوں کیہا کہ حکیم منظور نُوں بُلا کے لیا، کیوں کہ اُس دا دِل اوہنوں مِلن لئی ترس ریہا ہے۔ جد خالد حسین نے حکیم منظور نُون بیگ صاحب دا سُنیہا دِتا تاں اوہدا جواب سی، "لعنت مار اُس ٹُنڈے نُوں۔ توں جاندا نہیں ایں کہ اوہدے گھر دے چار چوفیرے پُلس تے سی۔آئی۔ڈی والے چکر ماردے رہندے نیں۔

اِس لئی توں وی اپنی نوکری بچا۔'' جد خالد نے ٹیلیفون تے ہی گل کرن لئی کیہا تاں اُس نے دو چار گاہلاں ہور سُنا دِتیاں ۔ حکیم منظور تے محمد یوسف ٹینگ گل شاہ اگّے گوڈے ٹیک چکے سن ۔ خالد حسین نے اُس توں بعد کدی حکیم منظور نوں مُنہ نہیں لایا۔

جد خالد حسین جالندھر وِچ ریاستی سرکار ولوں پبلک ریلیشن افسر (عوامی رابطہ افسر) وجوں کم کر رہیا سی تاں اُس ویلے بیگ صاحب دا اِکا پُتر ممتاز افضل بیگ جالندھر دُور درشن وِچ پروڈیوسر سی۔ اُس نال اوہدی ماں وی رہ رہی سی۔ جد خالد حسین نوں پتہ لگّا تاں اونہاں نوں مِلن لئی ممتاز افضل دے گھر گیا ۔ کرائے دے مکان وِچ اِک دری تے بیٹھی ہوئی بُڈھی ماں، نہ کوئی کُرسی، نہ میز، نہ پلنگ ،نہ پردہ۔ اَگ پھُوکدی گرمی وِچ پکھی جھولدی چُپ چپیتی بیٹھی ۔ خالد حسین نُوں اِہ منظر ویکھ کے ڈاہڈا افسوس ہویا۔ اُہ خُدا دی خُدائی دے رنگ ویکھ رہیا سی کہ جِس سوانی دے اگّے پچھّے کاراں ہُندیاں سن ،نوکر چاکر سیوا کردے سن، اُہ اج کِس حالت وِچ پُتر کول رہ رہی سی، کیوں جے سری نگر وِچ دوجے پُتراں نے جائداد دی ونڈ دا پواڑا پایا ہویا سی۔

جد خالد حسین نُوں تیجی وار 1995ء وِچ ڈوڈہ ضلع دا اے۔سی۔ ڈی تعینات کیتا گیا سی تاں اُس نے بلاک گھٹ وِچ بڑی ہیرا پھیری ویکھی ۔ اِک مد دا پیسہ دوجی مد تے خرچ کیتا گیا سی ۔ سالانہ منصوبے وِچ جس کم لئی پنج لکھ روپے مختص کیتے گئے سن ، اُس کم اُتے پنجی لکھ دا خرچ ہو چکیا سی تے ہور پیسے منگے جا رہے سن۔ نرسریاں تے بُوٹے صرف کاغذاں تے لگائے گئے سن پر موقعے تے ہاشم دا پکھا سی۔ خالد نے اک دِن بلاک دفتر تے چھاپہ ماریا تے سارا ریکارڈ ضبط کرلیا۔ اُس نے بی۔ ڈی۔او دے خلاف کیس تیار کیتا تے وجیلنس کمشنر نُوں بھیج دِتا۔ انج ہی جد خالد حسین پونچھ وِچ ڈپٹی کمشنر سی تاں اوہنوں شکایت مِلی کہ سُرنکوٹ بلاک دے بلاک میڈیکل افسر ڈاکٹر ممتاز بُخاری نے 45 بندیاں نُوں غیر قانونی طور تے بھرتی کیتا سی۔خالد

حسین نے بلاک میڈیکل افسر سُرنکوٹ دے دفتر دا ریکارڈ ضبط کیتا تے شکایت نُوں صیحح پایا۔ اُس نے اہ کیس خود ویجیلنس کمشنر نُوں جا کے دِتا پر دوہاں معاملیاں وِچ کاروائی اُلٹی ہوئی۔ غلام نبی وانی بی۔ ڈی۔ او تے ڈاکٹر ممتاز بُخاری دی انکوائری ٹھپ کر دِتی گئی تے خالد حسین دے خلاف دو کیس بنا کے انکوائری شروع کیتی گئی۔ شکایت کرن والیاں نے اِہ الزام لایا سی کہ خالد حسین کول اِک سٹیل مِل لدھیانے وِچ، تِن مکان جموں، دو کوٹھیاں سری نگر تے اِک ہٹ پٹنی ٹاپ وِچ ہے اتے اُس دی بیوی کول پنج کِلو سونا تے لکھاں روپیے دے کپڑے اتے پنج کاراں ہن۔ خالد حسین دے خلاف اس کاروائی پِچھے دو تِن بکھی پاڑ افسر تے ڈاکٹر ممتاز بخاری دے پچیرے بھراہ سید مشتاق بخاری دا وی ہتھ سی، جیہڑا سُرنکوٹ دا ایم۔ ایل۔ اے تے ریاستی کابینہ وِچ وزیرِ مملکت وی سی۔ پنج سال خالد حسین نُوں ویجیلنس والیاں نے تنگ کیتا تے اخیر" فائلاں تے کوئی ثبوت نہیں ملیا" لِکھ کے کیس بند کر دِتا۔ اج وی ویجیلنس دفتر وِچ غلام نبی وانی تے ڈاکٹر ممتاز بخاری دِیاں فائلاں ریکارڈ وِچ کِتے بند پیاں ہون گیاں، کیوں جے خالد حسین دی فوتگی توڑی اونہاں مسلاں تے کوئی کاروائی نہیں سی ہوئی۔

کدے کدے خالد حسین اپنی ہڈ بیتی وی سُناندا سی۔ اِک واری اُس نے مینوں دسیا کہ جد اُہ جوانی دی موہاٹ تے کھڑا سی تاں اُس نُوں اُودھم پور وِچ اپنے پنیو دا دے دی بنائی ہوئی جائیداد دا خیال آیا یعنی سیلاں دے تلاہ محلے وِچ بنیا مکان تے دُکاناں اتے بس اڈے کول دو کنال زمین۔ جد اُہ اُدھم پور گیا تاں اونہیں ویکھیا کہ دُکاناں تے مکان ڈھ ڈھیری ہو چکے سن اگ لاون کارن سبھ کُجھ سڑ گیا سی تے ملبہ پیا ہویا سی۔ صرف زمین دا کھولا سی، جس نُوں جاں تے ویچیا جاندا جاں فیر ملبہ ہٹا کے نویں عمارت اُساری جاندی۔ خالد حسین نے اپنی ماں تے بھین نال صلاح مشورہ

کیتا تے کوئی وی اُدھم پور وِچ مڑ وَسن نُوں تیار نہیں سی ، کیونکہ 1947ء دی وڈ ٹک دی چھاپ اونہاں دے دِلاں چوں نہیں سی مٹی ۔

آخر خالد حسین نے اپنے پُرکھاں دی تھاں ویچ چھڈی ۔ جدوں اُہ بس اڈے دے نال لگدی زمین تے گیا تاں اونہیں ویکھیا کہ عبدالغنی ناں دے اِک کشمیری بجن نے اُس تے قبضہ کیتا ہویا سی۔ اُہ اُدھم پور وِچ مُسلم ڈھابہ چلاندا سی ، نالے قصائیاں دا کم کردا سی۔ اُہ لوکاں نُوں ماسٹر غلام حسین دا رشتے دار کہندا سی اتے دسدا سی کہ اُس خاندان وچوں کوئی نہیں بچیا۔ جد خالد حسین نے اونہوں پچھیا کہ اِہ زمین کس دی ہے تاں اونہیں جواب دِتا سی کہ اس دا مالک اُہ ہے۔ خالد نے کیہا کہ شیخ غلام حسین دے دو پتّر تے اِک دِھی زندہ نیں تاں اُہ لڑن لگا تے کہن لگا کہ اِس زمین دے مالک سن سنتالی وِچ مرکھپ گئے نیں تے اونہاں دا کوئی وارث زندہ نہیں ہے۔ جد خالد نے اپنا تعارف دِتا تاں اُہ کہن لگا کہ جو کرنا ہے کرلوے پر زمین اُس نے نہیں چھڈنی ۔ خالد حسین نے عبدالغنی نُوں ست دِناں دی مہلت دِتی کہ اُہ اُس دی زمین خالی کردے نہیں تاں نتیجہ بھگتن لئی تیار رہوئے ۔ خالد حسین جموں آگیا۔ اونہاں دِناں اُہ محکمہ'' دیہات سدھار'' وِچ کلرک سی ۔ گرمیاں وِچ دفتر سویرے اُٹھ وجے لگدے نیں تے سردیاں وِچ دس توں پنج بجے تک۔ اِک دِن خالد حسین نے دفتر وِچ حاضری لائی تے اپنے وڈے افسر کولوں ہسپتال جان دی اجازت لئی تاں جو اُہ اپنی بیمار ماں نُوں ہسپتال لے جا سکے۔ اجازت مِلدیاں ہی خالد حسین نے ٹیکسی کیتی تے اپنے دوستاں نصیر احمد میر تے محمد اشرف خان المعروف افو نُوں نال لے کے اُدھم پور عبدالغنی دے ڈھابے تے پہونچیا۔ اُس نے غنی نُوں ڈھابے توں کھچ کے باہر لیاندا تے ہاکیاں نال اونہوں کُٹیا۔ خالد نے اونہوں دھمکی دِتی کہ ہُن وی جے اُس نے زمین خالی نہیں کیتی تاں اگلی واری عبدالغنی نُوں جانوں مار دِتا جائے گا۔ کاروائی کرن مگروں اُسے

ٹیکسی وِچ اُہ جموں واپس آ گئے ۔ خالد سِدھا اپنے دفتر چلا گیا ۔ اوتھوں اوسو دِن اُہ اپنے ڈائریکٹر نال اکھنور تے چھمب چلا گیا۔ کُجھ دِناں مگروں خالد حسین دے گھر اُدھم پور دی عدالت وِچ حاضر ہون دا سمن آیا۔ خالد حسین نے گھٹناں والے دِن دی حاضری دی نقل اتے اپنے وڈّے افسر کولوں اِہ سارٹیفکٹ وی لے لیا کہ اُس دِن خالد حسین دفتر توں اونہاں نال اکھنور تے چھمب دورے تے گیا سی ۔ جد خالد اُدھم پور دی عدالت وِچ حاضر ہویا تاں جج اُس دا جماعتی نکلیا ۔ اُس نے ساری گل سُنی نالے زمین دے کاغذ ویکھے اتے خالد حسین دے حق وِچ فیصلہ دے دِتا ، نالے پُلس نُوں حُکم دِتا کہ اُہ زمین دا قبضہ اصل وارثاں نُوں دوائے۔ خالد حسین نے اُہ زمین اُودھم پور دے مہاجن شکتی گُپتا (سُی لائٹ سنیما دا مالک) نُوں ویچ دِتی تے اِنج اُدھم پور نال خالد حسین دا رِشتہ ہمیشاں لئی ٹُٹ گیا تے اُہ جموں وِچ پکّے پیریں وَس گیا۔ جموں وِچ رہ کے اُس نے جائیداد بنائی ۔ بچیاں نُوں پڑھایا لِکھایا۔ اونہاں دے ویاہ کروائے تے ساریاں ذمہ داریاں نُوں مُکت ہو کے آپ وی اپنے اصلی گھر چلا گیا۔ ربّ اوہدی قبر ٹھنڈی رکھے۔

☆

سُخن جِنہاں دا ہوئے دارُو

خالد حسین میری بڑی عزت کردا سی۔اُہ ''دیہات سُدھار'' پرچے دا نائب مُدیری تے میں اُس میگزین دا مُدیر ساں۔ اِک کہانی کار وجوں میری پچھان پورے بھارت وِچ بن چُکی سی اتے نُور شاہ دا ناں اُردو ادبی حلقیاں وِچ اِک جانیاں پچھانیاں ناں سی، کیوں جے میں، یعنی نُور شاہ اُردو دے مشہور ماہنامیاں تے اخباراں وِچ چھپدا رہندا ساں۔ جنہاں وِچوں ''بیسویں صدی''، ''شمع''، ''آجکل''، ''شاعر'' تے ''روبی'' دے ناں قابلِ ذِکر ہن۔ خالد حسین میریاں کہانیاں پڑھدا سی تے میرے نال کہانیاں بارے اپنے خیال تے وچار سانجھے کردا سی اتے اِنج اُہ اُردو ادب وِچ دلچسپی لین لگا۔ اوہنوں میں سعادت حسن منٹو، کرشن چندر، راجندر سنگھ بیدی، خواجہ احمد عباس، عصمت چغتائی تے کئی ہور مشہور افسانہ نگاراں دِیاں کتاباں پڑھن لئی دیندا ساں پر میں ویکھیا کہ اُس نوں شاعری دِیاں کتاباں پڑھن وِچ بوہتا مزہ آوندا سی۔ اُہ

غالبؔ ، میرؔ ، اقبالؔ، فراقؔ، قتیلؔ، فیضؔ ، ناصر کاظمی، علی سردار جعفری تے ساحرؔ نوں بڑے چاہ نال پڑھدا سی۔ اِک دِن اُہ اِک کہانی لِکھ کے لیایا تے مینوں سُنان لگا۔ کہانی دِمدار سی تے اُہ اُردو وِچ خالد حسین دی پہلی کہانی سی تے اُس دا ناں ''گھر کی جنت'' سی۔ میں کہانی وِچ ماڑی جہی سودھ کیتی تے اُہ ''دیہات سُدھار'' وِچ چھاپ دِتی ۔ شمارہ سی اکتوبر نومبر 1969ء دا۔ انج خالد حسین نے اپنا ادبی سفر 1969ء توں شروع کیتا۔ 1970ء تک اوہدیاں دو ہور کہانیاں ''روپ اور سائے'' تے ''شیشہ گھر'' اُردو وِچ چھپیاں۔ اُہ دونویں کہانیاں نند گوپال باوا نے اپنے اُردو ماہنامہ'' نوری چھم'' وِچ چھاپیاں۔ خالد نے اپنی چھوتھی کہانی وی اُردو وِچ ہی لکھی تے کہانی دا ناں سی '' شمع ہر رنگ میں جلتی ہے''۔ اُہ کہانی سرینگر دے اِک ہفتہ وار اخبار وِچ چھپی تے کِسے منچلے نے اِس اخبار دِیاں کاپیاں پورے سیکرٹریٹ وِچ ونڈ دِتیاں۔ اِک بھونچال آ گیا۔ ہر پاسے اِس کہانی دا اچرچا ہون لگا۔ کہانی وِچ اِک وڈّے سرکاری افسر، جیہڑا سیکرٹریٹ وِچ سیکرٹری دے عہدے تے براجمان سی اتے اُس دی پی۔ اے۔ دے واشنا وِچ لبڑے تعلقات بارے چرچا کیتی گئی سی۔ اِس کہانی وِچ خالد نے غلطی اِہ کیتی سی کہ کرداراں دے ناں اصلی دے دِتے سن۔ اِک طوفان مچیا تے خالد نُوں نوکری توں معطّل کر دِتا گیا۔ اُس تے اِہ الزام لگایا گیا کہ اُس نے سیکرٹریٹ دے اِک وڈّے افسر تے اوہدی پی۔ اے نُوں بدنام کرن لئی اِک فحش لیکھ لِکھیا ہے اتے لیکھ لِکھن لئی سرکاری ملازماں نُوں پہلاں منظوری لینی پیندی ہے۔ خالد حسین نے اپنے جواب وِچ لِکھیا کہ اُس نے کوئی مضمون نہیں لِکھیا سگوں افسانہ لِکھیا ہے۔ اُس دا ترک اِہ سی کہ کہانی لِکھن لئی سرکاری اجازت نامہ لین دی لوڑ نہیں ہُندی اتے اُس نے کوئی فحش کہانی نہیں لِکھی ۔ سرکار نے خالد حسین دی دلیل نُوں نامنظور کر دِتیاں ہویاں اِک انکوائری کمیشن بنایا، جس دا سربراہ اِک سیشن جج سی تے اُس دا ناں غلام

رسول ہمدانی سی ۔ انکوائری کمیشن نے اِہ ثابت کرنا سی کہ کیہ خالد حسین نے مضمون لِکھیا ہے جاں کہانی اتے اِس وِچ ورتی گئی بولی فحاشی دے زُمرے وِچ آوندی ہے جاں نہیں۔ سرکاری وکیل دا زور سی کہ اِہ لیکھ اشلیل (فحش) ہے جد کہ خالد دے وکیلاں دا دعوا سی کہ خالد حسین نے کہانی لِکھی ہے اتے فِکشن لِکھن لئی سرکاری منظوری دی لوڑ نہیں ہُندی اتے اَج تک کوئی وی اِہ ثابت نہیں کر سکیا کہ فِکشن وِچ فحش زبان ورتی گئی ہے۔ اونہاں اپنی بحث وِچ کیہا کہ پاکستان وِچ منٹو اُتے فحاشی دے الزام وِچ کئی مقدمے چلائے گئے پر سرکاری پکھ اِہ ثابت نہیں کر سکیا کہ منٹو نے فحش لِکھیا ہے۔ جِتھے تیکر ناواں دا تعلق ہے، اُہ کِسے دے وی ہو سکدے نیں ۔ خالد دے وکیلاں نے دلیل دِتی کہ اِس گل دا فیصلہ کرنا کہ کہانی ہے جاں مضمون اتے اس وِچ فحش زبان ورتی گئی ہے ، بھاشا گیانیاں تے ماہرِ لسانیات اتے ماہر ادیباں تے تنقید نگاراں دا ہے، کیوں کہ اُہ ہی صحیح پارکھو نیں۔ اِس دلیل نُوں من کے جج صاحب نے کیہا کہ اگلی پیشی وِچ اس بارے ماہرِ لسانیات، نقاداں تے ادیباں دی رائے پیش کیتی جائے۔ اونہاں دِناں سرینگر وِچ خواجہ احمد عباس تے بلراج ساہنی اک فلم بنان دے سلسلے وِچ کشمیر آئے ہوئے سَن ۔ خالد حسین اونہاں نُوں ملیا تے ساری گل دسی۔ اونہاں نے کہانی پڑھی تے اپنی رائے لِکھ کے دے دِتی ۔ دوناں نے کہانی نُوں اک ادبی تخلیق منیا سی اتے فحاشی دے الزام نُوں نکاریا سی۔ بلراج ساہنی تے خواجہ احمد عباس اُس ویلے دے ریاستی وزیر اعلیٰ غلام محمد صادق دے یار بیلی سَن ، کیوں جے صادق صاحب وی کمیونزم دے نظریے دے حامی سَن۔ اونہاں صادق صاحب نُوں کیہا کہ اک نواں تے اُبھردا تخلیق کار لال فیتہ شاہی دا شکار نہیں ہونا چاھیدا اتے اُس نُوں بحال کر دِتا جائے، تاں جے اُس دے اندر دا ادیب زندہ رہوے۔ خالد حسین نے کشمیری تے اُردو دے کہانی کاراں اختر محی الدین ،علی محمد لون اتے محمد یوسف ٹینگ

کولوں وی اونہاں دے لِکھتی وِچار حاصل کِتے ۔ میں وی اپنی رائے لِکھ کے دِتی ۔ اگلی پیشی تے سارے ادیباں ، دانشوراں ، نقاداں تے فنکاراں دِیاں تحریراں خالد حسین دے وکیلاں نے جج اگے پیش کِتیاں ۔ اِس طرحاں نو مہینیاں مگروں کمیشن نے اپنی رپورٹ ریاستی سرکار نُوں دے دِتی ۔ خالد حسین بری ہو گیا تے اوہدی نوکری بحال کر دِتی گئی ۔ اِس گھٹناں نے اوہدے اندر دے تخلیق کار تے کہانی کار نُوں پوری طرحاں باہر لیاندا ۔ اُو اُردو وِچ کہانیاں ، ادبی ، تاریخی ، سماجی تے سیاسی لیکھ لِکھن لگا ۔ 1971ء وِچ اوہدے مِتر تے کہانی کار ہربھجن سنگھ ساگر نے خالد حسین نُوں پنجابی ول موڑیا ۔ خالد ہربھجن سنگھ ساگر نال پنجابی ساہت سبھا دے دفتر ''مائی سوما'' جان لگا تے ادبی گوشٹیاں وِچ بھاگ لین لگا ۔ ساگر دی تحریک (پریرنا) صدقے خالد حسین نے پنجابی وِچ کہانی '' ٹھنڈی کانگڑی '' دے عنوان ہیٹھ پنجابی ساہت سبھا سری نگر دی ہفتہ وار گوشٹی وِچ پڑھی ۔ مہارتھیاں ، جیویں پریم سنگھ ، سرن سنگھ ، گورچرن سنگھ گلشن تے کنول کشمیری نُوں کہانی چنگی نہیں لگی ۔ اونہاں کہانی وِچ کئی خامیاں کڈھیاں ۔ دوجے دِن خالد نے اہ کہانی مینوں ، ہربھجن سنگھ ساگر ، بندھو شرما ، برج نندن ، نرسنگھ دیو جموال تے دینو بھائی پنت نُوں سُنائی ۔ اساں ساریاں کہانی نُوں سراہیا ۔ خالد دی اہ کہانی زبان تے بیان اتے پلاٹ پکھوں اک مکمل افسانہ سی اتے اُس وِچ کوئی گھاٹ نہیں سی ۔ خالد حسین نے اپنی پہلی پنجابی کہانی '' ٹھنڈی کانگڑی '' نُوں '' ناگ منی '' وِچ چھپوان لئی گھلیا ۔ امرتا پریتم دی ادارت وِچ '' ناگ منی '' اُس زمانے وِچ پنجابی دا اُگھا تے چرچیت ماہنامہ سی جیہڑا دِلی توں چھپدا سی ۔ '' ناگ منی '' وِچ چھپن والے اپنے آپ نُوں بڑے خوش قسمت سمجھدے سن ۔ خالد حسین دی کہانی وی '' ناگ منی '' وِچ چھپ گئی ۔ احمد سلیم ، جیہڑا لہور توں اونہاں دِناں '' کونج '' لڑی کڈھدا سی ، اوہنیں '' ٹھنڈی کانگڑی '' دا گورمکھی توں شاہ مکھی وِچ اُلتھا کر کے '' کونج '' وِچ چھاپیا ۔ انج اپنی

پہلی کہانی توں ہی خالد حسین چڑھدے تے لہندے پنجاب وِچ اپنی پہچان بناون لگا۔
کُجھ دِناں مگروں پنجاب کھیتی باڑی (زرعی) یونیورسٹی لُدھیانہ دے پنجابی وبھاگ (شعبہ) دے ودیارتھی (طالب علم) اپنے مُکھی پروفیسر سُریندر سنگھ دُوسانجھ دی اگوائی وِچ کشمیر دی سیر کرن لئی آئے۔ اونہاں چھیویں پادشاہی گوردوارے وِچ خالد حسین بارے پُچھ پڑتیت کیتی۔ پروفیسر پریم سنگھ نے اونہاں نُوں دوجے دِن امیرا کدل دے خالصہ ہوٹل وِچ چاء تے بُلایا اتے کیہا کہ اوتھے اونہاں دی خالد نال ملاقات کروائی جائے گی۔ دوجے دِن سارے ودیارتھی اپنے مُکھی پروفیسر سُریندر سنگھ دُوسانجھ نال خالصہ ہوٹل آئے تے خالد حسین نال ملاقات کیتی۔ اونہاں وِچ شمشیر سنگھ سندھووی سی جیہڑا اج دا اک مشہور گیت کار ہے۔ خالد حسین نُوں نوجوان طالب عِلماں نُوں مِل کے بڑی خوشی ہوئی تے اوہدا من گدگد کر اُٹھیا سی۔ دوجے دِن دفتر وِچ اونہیں مینوں ساری گل سُنائی۔ خالد دی دوجی پنجابی کہانی ''مائے نی میں کینوں آکھاں'' وی ''ناگ منی'' وِچ چھپی۔ بس فیر خالد نے پِچھے مُڑ کے نہیں ویکھیا۔ اُہ پنجابی وِچ بڑی تیزی نال کہانیاں لِکھن لگا تے بھارت تے پاکستان دے سارے اُگھے پنجابی پرچیاں وِچ چھپن لگا۔ ''ناگ منی'' وِچ اُس دِیاں اوپروتھلی پنج کہانیاں چھپیاں تے اِک انٹرویو، جیہڑا امرتا پریتم نے آپ لیا سی۔ اِہ انٹرویو پنجابی توں علاوہ ہندی دے مشہور ماہنامے ''سوریہ انڈیا'' وِچ وی چھپیا اتے امرتا پریتم دی انٹرویواں والی کتاب وِچ وی خالد دا اِہ انٹرویو شامل ہے۔ خالد حسین پنجابی ماہنامیاں تے اخباراں دی پہچان بن گیا۔
''نیل منی'' (جالندھر) ''سیدھ'' (دِلّی) ''ساہت کار'' (امرتسر) ''عکس'' (دِلّی) ''پنجابی ڈائجسٹ'' (دِلّی) ''پریرنا'' (چندی گڑھ) ''لَو'' (امرتسر) ''اکھر'' (امرتسر) ''پروچن'' (جالندھر) ''پریت لڑی'' (امرتسر) ''سمدرشی'' (دِلّی) ''ترشنکو'' (لُدھیانہ) وغیرہ بے شمار پرچیاں وِچ اُس دیاں کہانیاں چھپیاں۔ انگریزی، ہندی، ڈوگری،

کشمیری تے ہور کئی زباناں وِچ اُس دِیاں کہانیاں دے ترجمے چھپے۔ اِس توں علاوہ پاکستانی پنجاب وِچ ''پنج دریا''، ''کونج''، ''سورج مُکھی''، ''پنچم''، ''لہراں''، ''انٹرنیشنل سویر''، ''پنج رنگ'' (لہور توں چھپن والے ماہنامے) ''وارث شاہ''، ملتان وغیرہ توں علاوہ دونواں پنجابیاں دِیاں اخباراں وِچ وی خالد حسین دِیاں کہانیاں لگاتار چھپدیاں رہندیاں۔ اُس نے تقریباً ہر کُل ہند پنجابی ادبی کانفرنس وِچ حصہ لیا۔ ورلڈ پنجابی کانفرنس چنڈی گڑھ تے پٹیالہ وِچ وی بھاگ لیا۔ اہ شاید 1972ء دی گل ہے کہ خالد حسین نے جالندھر دی اِک کانفرنس وِچ اپنی کہانی ''دھرتی روندی اے'' پڑھی۔ کہانی گوشٹی دی صدارت مشہور فلم ایکٹر تے پنجابی ادیب بلراج ساہنی کر رہے سن۔ محفلِ افسانہ ختم ہون مگروں بلراج ساہنی خالد نوں لے کے ''سکائی لارک'' ہوٹل جالندھر چلے گئے۔ اوتھے کافی پلاندیاں بلراج ساہنی نے خالد حسین دی کہانی اوپر اپنی رائے دِتی۔ کہانی وِچ بھارتی مسلماناں دی ونڈ پچھوں دُردِشا تے ماڑی حالت درسائی گئی سی۔ بلراج ساہنی نے کیہا کہ اُنج تاں کہانی ہر پکھوں اک ودھیا کوشش ہے پر اس وِچ کہانی کار اک خاص فرقے نال جُڑ کے رہ گیا ہے، جد کہ بھارت وِچ دلت ہندو (شودر) تے سکھ اتے عیسائیاں دی بوہتی گنتی اجہی ہے کہ اونہاں نوں وی روٹی، کپڑا تے مکان میسر نہیں۔ ذات برادری، رنگ تے نسل کارن اونہاں نال وی نفرت تے ہتک والا سلوک کیتا جاندا ہے۔ اونہاں دی حالت مسلماناں کولوں چنگی نہیں ہے۔ جے مُسلم سماج نوں مرکزی نقطہ نہ بنا کے غریب تے استحصالی طبقے دا ذِکر کردا، جِس وِچ مسلمان وی شامل ہن تاں کہانی ہور خوبصورت بن جاندی۔ بلراج ساہنی نے کیہا سی کہ اِک شاعر جاں ادیب نوں کِسے خاص فرقے، دھرم جاں سماج دا ہی نہیں ہو کے رہنا چاھیدا، سگوں اُس دی تخلیق عالمی جاں یونیورسل بنی چاھیدی ہے تاں جو ہر تھاں دا پڑھیار اہ سمجھے کہ تخلیق کار نے اونہاں دی گل کیتی ہے۔ اس تعلق وِچ بلراج

ساہنی نے ممبئی توں خالد حسین نوں دو تن چٹھیاں وی لکھیاں، جیہڑیاں میں آپ ویکھیاں ہن۔ اونہاں چٹھیاں وچ بلراج ساہنی نے اپنا نظریہ بیان کرن دے نال چنگا ادیب بنن لئی خالد نوں ودھیا مشورے وی دتے سن۔ اُس توں بعد خالد حسین نے مُڑ کوئی اجیہی کہانی نہیں لکھی، جس وچ کسی خاص دھرم، فرقے جاں ذات برادری دا پکھ لیا گیا ہووے۔

1975ء وچ خالد حسین پنجابی ساہت سبھا سری نگر دا صدر چُنیا گیا۔ اُس نے اپنی صدارت دے دوران جموں کشمیر وچ پہلی (تے شاید آخری) کُل ہند پنجابی ادبی کانفرنس سری نگر وچ 7/8 جولائی 1975ء نوں ٹیگور ہال وچ کروائی۔ خالد حسین دے ذاتی تعلقات کارن اُس کانفرنس وچ دلّی تے پنجاب دے مشہور دانشور، شاعر، ادیب، کالجاں تے یونیورسٹیاں دے پروفیسر اتے نقاد شامل ہوئے، جنہاں دی گنتی ڈھائی سو توں ودھ سی۔ اونہاں وچ پروفیسر وشوا ناتھ تیواڑی، ڈاکٹر عطر سنگھ، پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں، ڈاکٹر ایس۔ ایس۔ اہلووالیہ، ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان، ڈاکٹر گلونت سنگھ، ڈاکٹر سوہن سنگھ شیتل، ڈاکٹر ہربھجن سنگھ، ڈاکٹر سادھو سنگھ ہمدرد، ڈاکٹر دھرم پال سنگل، ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر امریک سنگھ پونی، (آئی۔ اے۔ ایس) ڈاکٹر رگھبیر سنگھ وغیرہ توں علاوہ وریام سندھو، مختار گل، گُل چوہان، ڈاکٹر کرنیل سنگھ شیر گل، پرمندر جیت، پاش، امی توج، چندن نیگی تے ہور کئی شاعر تے ادیب شامل سن۔ اُس کانفرنس دی صدارت جموں کشمیر دے وزیر اعلیٰ شیر کشمیر شیخ محمد عبداللہ نے کیتی سی تے چیف گیسٹ سن پنجاب دے اُس ویلے دے وزیر اعلیٰ گیانی ذیل سنگھ۔ اونہاں نال پنجاب دے سابقہ وزیر اعلیٰ تے شاعر اتے ادیب گیانی گورمکھ سنگھ مسافر تے پنجاب دے وزیر تعلیم تے ہور کئی افسراں نے کانفرنس وچ بھاگ لیا۔ جموں کشمیر وزارت دے سارے وزیر وی سبھ توں وڈے اِس پروگرام وچ شامل ہوئے۔ ریاست دے وزیر

تعلیم سردار رنگیل سنگھ نے چوکھی مدد کیتی اتے مہماناں نُوں امر سنگھ کلب وِچ اِک رات دا عالیشان ڈنر وی کرایا۔ اِس کانفرنس وِچ کشمیری ، اُردو، پنجابی، ڈوگری، گوجری تے پہاڑی دے مقامی ادیب شاعراں نے وی حصہ لیا۔اونہاں دِناں وِچ دیش وِچ ایمرجنسی لگی ہوئی سی۔ کانفرنس دا فائدہ چُکدیاں ہویاں پنجاب سرکار دے دو منتریاں نے سادھو سنگھ ہمدرد ، چیف ایڈیٹر روزنامہ ''اجیت'' (جالندھر) دے ساہمنے اِہ تجویز رکھی کہ اِس کُل ہند پنجابی کانفرنس وِچ ایمرجنسی دے حق وِچ متا پاس کروایا جائے۔ اِس گل دی اُگھ سُگھ خالد حسین نُوں نہیں سی اتے نہ ہی اُہ سیاسی چالبازیاں توں جانوں سی، پر جد شاعر پاش نے اوہنوں متا پاس کروان بارے دسیا نالے دھمکی دِتی کہ جے اِہ متا کانفرنس وِچ پیش کیتا گیا تاں سارے نوجوان ادیب اُس دا زوردار ورودھ (مخالفت) کرن گے اتے اِس وجہ نال جے کانفرنس وِچ کھلبلی مچ گئی تاں اُس لئی اُہ ذمے دار نہیں ہون گے۔ خالد حسین نے ساری گل سادھو سنگھ ہمدرد ڈاکٹر عطر سنگھ تے ڈاکٹر وشوا ناتھ تیواڑی نال سانجھی کیتی ۔ اونہاں بڑے طریقے تے سلیقے نال اِس معاملے نوں سُلجھایا اتے ایمرجنسی والا متا پیش ہی نہیں ہون دِتا۔ اِس کانفرنس دی دین اِہ سی کہ جموں یونیورسٹی وِچ بابا فرید چیئر پنجاب سرکار ولوں قائم کیتی گئی۔ اِہ چیئر ہی مگروں پنجابی شعبہ دی بُنیاد بنی تے ڈاکٹر کرتار سنگھ سُوری پُتر نانک سنگھ (ناولسٹ) اِس دا صدر بنایا گیا۔ دوسری دین اِہ سی کہ جموں کشمیر سرکار نے سارے سرکاری سکولاں وِچ پرائمری سطح تک پنجابی پڑھاون دا اصولی فیصلہ کیتا۔ وزیر اعلیٰ پنجاب گیانی ذیل سنگھ ہوراں پنجابی ساہت سبھا سری نگر نُوں مالی مدد وی دِتی۔ چندن نیگی دا ادبی سفر ایسو کانفرنس وِچ کہانی پڑھن توں شروع ہویا، پر اِس تاریخی کانفرنس نُوں پنجابی دے کئی مقامی تے موڈھی اکھوان والے ادیباں بھیڑی اکھ نال ویکھیا ، کیوں جے اونہاں دی چودھر ختم ہو گئی سی۔ پنجابی ساہت سبھا سری نگر اونہاں نام نہاد پُرانے کھڈاریاں تے

مڈھلیاں دے ہتھوں نِکل جائے، اِہ گل اونہاں نُوں منظور نہیں سی۔ کُل ہند پنجابی ادبی کانفرنس نُوں ناکام کرن لئی پروفیسر سیوا سنگھ، پروفیسر پریم سنگھ، گورچرن سنگھ گُلشن تے اونہاں ساریاں دا گورُو کنول کشمیری پیش پیش سن۔ اونہاں سادھو سنگھ ہمدرد اتے پنجاب دِیاں یونیورسٹیاں نُوں تاراں پائیاں تے کانفرنس ملتوی ہون دی اطلاع دِتی۔ جد ہمدرد صاحب نے خالد حسین نُوں ٹیلیفون تے پُچھیا تاں خالد نے دسّیا کہ اِہ افواہ دوجے گروپ نے پھلائی ہے۔ اِہ اونہاں دی گھٹیا شرارت ہے۔ خالد نے کیہا کہ کانفرنس مِتھی گئی تاریخ تے ہو رہی ہے تے ضرور ہووے گی۔ ہمدرد صاحب نے دوجے دِن دی ''اجیت'' وِچ کانفرنس بارے خبر وی لائی تے ایڈوٹوریل وی لکھیا اتے سارے پنجابی ادیباں، شاعراں تے دانشوراں تے پنجابی پیاریاں نُوں کانفرنس وِچ شمولیت کرن دی گزارش وی کیتی۔ اونہاں گیانی ذیل سنگھ جی نال ذاتی طور تے رابطہ قائم کر کے ساری گل دسّی۔ اِنج پنجابی لئی قربان ہون والے انہاں موڈھی ساہت کاراں دی سازش ناکام ہو گئی۔ کانفرنس توں اِک دِن پہلاں اِہ سارے پلٹی مار گئے تے سبھا دے دفتر وِچ آئے تے کہن لگے کہ پچھلی گلاں نوں چھڈّو تے اونہاں گوچرے کم دسو۔ خالد حسین نے ہتھ بنھ کے عرض کیتی کہ شرارتاں چھڈّو تے کانفرنس وِچ شامل ہون لئی کل ٹیگور ہال وِچ آؤ۔ کانفرنس والے دِن اونہاں سٹیج تے قبضہ کرن دی کوشش کیتی پر خالد دے ساتھیاں نے اِہ کوشش وی ناکام بنا دِتی۔ کانفرنس لئی چِٹھی پتر، دعوت نامے تے ہور لکھن پڑھن دا سارا کم اِکلے ہربھجن سنگھ ساگر نے کیتا، جیہڑا اُس ویلے سبھا دا جنرل سیکرٹری سی۔ اوتار سنگھ چندن تے اِک دو ہور ساتھیاں نُوں لے کے خالد تے ہربھجن ساگر گورودواریاں، دوکاناں تے پنجابی گھراں وِچ چندہ منگن جاندے تے راتیں سارے بہہ کے کانفرنس دے پروگرام نُوں آخری شکل دیندے۔ جے خالد حسین نال ہربھجن سنگھ ساگر تے اوتار سنگھ چندن ورگے پُر خلوص متر نہ ہُندے

تاں کانفرنس دا ہونا ناممکن سی ۔ کُجھ ورہیاں مگروں جد کنول کشمیری سبھا دا پردھان بنیا تاں اُس نے کُل ہند پنجابی کانفرنس دا سارا ریکارڈ غائب کر دِتا ۔ فوٹو البم، فائلاں، رسید بُکاں تے حساب کتاب دِیاں پوتھیاں سبھ غائب کر دِتیاں تاں جو کانفرنس بارے کدے کوئی ذِکر نہ ہووے۔ اِس توں وڈی دُکھ والی گل ہور کیہ ہو سکدی ہے کہ سری نگر پنجابی ساہت سبھا دی سبھ توں وڈی حصول یابی بارے سارے ثبوت سبھا دے دفتر توں گُم کر دِتے جان ۔ اِس گل دا خالد حسین نُوں ڈاہڈا دُکھ سی۔

جدوں خالد حسین پکی پیریں جموں وِچ رہن لگا تاں اوہ پنجابی لیکھک سبھا جموں وِچ جان لگا تے ادبی مجلساں وِچ حصہ لین لگا۔ اوتھے اِک واری پروفیسر بھوپندر سنگھ سودن بارے گل بات ہو رہی سی تاں خالد نے وی اپنے وچار دسے ۔ خالد دِیاں گلاں توں اوکھیاں ہو کے مہندر سنگھ رنجھور نے خالد حسین تے کُرسی کڈ ماری ۔ کُرسی تے اُس نوں نہیں لگی پر اُس گل دا وِرودھ سبھا دے کسے ممبر نے نہیں کیتا۔ خالد حسین چُپ کر کے سبھا دے دفتر توں باہر نِکل آیا۔ کِسے نے اُس نُوں روکیا نہیں۔ صرف کہانی کار اِچھو پال باہر آیا تے خالد کولوں معافی منگن لگا تے واپس سبھا وِچ آون لئی کہن لگا، پر خالد نہیں گیا۔ اوہ اپنے گھر پرت آیا تے مُڑ اٹھاراں ورہیاں تیکر اوہنیں پنجابی لیکھک سبھا جموں دے دفتر دی موہاٹھ نہیں ٹپی ۔ اگلے اِگلے سارے خالد دے گھر آ کے معافی منگن گئے ، پر خالد دی اوہ منگ کسے نہ منی کہ سبھا ولوں اُس واردات دی مذمت کیتی جائے تے لِکھتی رُوپ وِچ معافی منگی جائے ۔ ایتھوں تک کہ مہندر سنگھ رنجھور ، ڈاکٹر سوشیل شرما نُوں لے کے خالد دے گھر گیا تے اپنے کیتے تے معافی منگی پر سبھا ولوں کوئی لِکھتی معافی نامہ خالد نُوں نہیں مِلیا۔ 2010ء وِچ جد شمشیر سنگھ چوہالوی سبھا دا پردھان بنیا تاں اُس نے پردھان دی حیثیت وِچ لِکھتی معافی نامہ گھلیا اتے خالد نُوں سبھا دِیاں بیٹھکاں وِچ حصہ لین لئی گزارش کرن لگا۔ انج اٹھاراں

سالاں بعد جد خالد حسین اُردو دے مشہور شاعر پرتپال سنگھ بیتاب نال سبھا دے دفتر گیا تاں دفتر دی حالت ویکھ کے دُکھی ہویا۔ نہ کوئی کُرسی نہ کوئی میز نہ کوئی الماری نہ کتاباں نہ بجلی نہ پکھا تے کل دو ممبر دفتروں باہر گلی کول دری وچھا کے بیٹھے سن۔ ساڈے جان نال گنتی چار ہوگئی۔ ہور کوئی نہ آیا۔ اِک گھنٹہ انتظار کر کے خالد حسین تے بیتاب واپس آ گئے۔ اُس دے بعد خالد حسین فیر کدے سبھا دے دفتر نہیں گیا۔ خالد حسین نے ڈاکٹر سوشیل شرما، سرن سنگھ تے ہربھجن سنگھ ساگر نال مِل کے ''پنجابی ادبی سنگت'' ناں دی اِک سبھا بنائی، جس دے کم دی تفصیل وِچ میں نہیں جاناں چاہندا۔

اِہ شاید 1976ء دی گل ہے کہ خالد حسین نے ''بیڑے دی لنکا'' ناں دی کہانی پنجابی ساہت سبھا سری نگر دی ہفتے وار گوشٹی وِچ پڑھی۔ اُس محفل اِفسانہ دی صدارت فِلم ''انارکلی'' تے ہور کئی مشہور فِلماں دے گیت کار تے مشہور اُردو شاعر تے دانشور علی سردار جعفری کر رہے سن۔ گورچرن سنگھ گلشن، کنول کشمیری تے سیوا سنگھ جی نے کہانی دے پرخچے اُڑا دِتے تے ''بیڑے دی لنکا'' نوں کہانی مَنن تُوں ہی اِنکار کر دِتا۔ ہربھجن سنگھ ساگر تے بندھو شرما توں علاوہ ساریاں کہانی نُوں نکار دِتا، جد محفل دے صدر علی سردار جعفری نے اپنا صدارتی خطبہ دِتا تاں اونہاں خالد حسین دی کہانی نُوں سراہندیاں ہویاں کیہا کہ اِہ کہانی اِک مکمل افسانہ ہے اتے خالد دی اِک نمائندہ کہانی کہی جا سکدی ہے۔ فیر اونہاں کہانی دا تقابلی ٹاکرہ کرشن چندر، بیدی تے منٹو دِیاں کہانیاں نال کیتا تے خالد حسین نُوں کیہا کہ اِس کہانی دا جے اُہ اُردو ترجمہ کرے تاں اُہ اُس نُوں اپنے ماہنامے ''گفتگو'' وِچ چھاپن گے۔ گوشٹی ختم ہون تے اونہاں خالد نُوں دسیا کہ کل اُہ واپس ممبئی جا رہے نیں۔ جے کل سویرے ''بیڑے دی لنکا'' دا اُردو وِچ ترجمہ اونہاں نُوں دے دِتا جائے تاں اُہ نال لے جان گے، نہیں تاں ڈاک رائیں کہانی بھیج دے۔ ساری رات بہہ کے خالد حسین نے کہانی دا اُردو ترجمہ آپ

کیتا تے سویرے سرکاری گیسٹ ہاؤس وِچ جا کے کہانی علی سردار جعفری دے حوالے کیتی۔ دوجے مہینے دے ''گفتگو'' وِچ کہانی چھپی سی تے اُردو حلقیاں وِچ اِہ کہانی بوہت سراہی گئی۔ اِہ کہانی پنجابی وِچ امرتسر توں چھپن والے ماہنامے ''ساہت کار'' تے لہور توں شائع ہون والے پنجابی رسالے ''لہراں'' وِچ وی چھپی، اتے انگریزی دے مشہور ادیب تے صحافی خشونت سنگھ نے اِس دا انگریزی ترجمہ ''السٹریٹڈ ویکلی آف انڈیا'' دے فروری 1980ء دے شمارے وِچ چھاپیا، جس دا اُس ویلے خشونت سنگھ مُدیر سی۔ اونہاں کہانی اُردو ماہنامے ''گفتگو'' توں ترجمہ کیتی سی تے لِکھیا سی "Courtesy from Guftugoo"۔

اِہ کہانی خالد حسین دے پہلے پنجابی افسانوی مجموعے ''تے جہلم وگدا رہیا'' وِچ شامل ہے۔ جد اُستاد محلے جموں دے وسنیکاں اِہ کہانی پڑھی تاں اِک نواں پواڑا پے گیا، کیوں جے اِس کہانی دا پلاٹ تے کُجھ کرداراں دے ناں ''محلہ اُستاد'' دے جیوندے جاگدے کرداراں نال مِلدے سن۔ لوکاں خالد حسین دے خلاف مُڑ عدالت وِچ ہتک عزت دا کیس دائر کر دِتا۔ چار پنج مہینیاں تیکر محلے وِچ خالد نُوں بُرا بھلا آکھیا جان لگا۔ کُجھ سجن متر سوم رس پی کے خالد دے گھر گالی گلوچ کردے۔ آخر کُجھ سوجھواں دوستاں تے لنگوٹیے یار بیلیاں دی کوشش نال اتے خالد حسین دے معافی منگن نال اِہ پواڑا ختم ہویا'' تے جہلم وگدا رہیا'' مگروں خالد حسین دا دوجا افسانوی مجموعہ ''گوری فصل دے سوداگر'' چھپیا۔ اِس وِچ کہانی ''گوری فصل دے سوداگر'' دا تعلق اُس ویلے دے اِک سیاسی وڈیرے دی لونڈے بازی نال سی پر سابقہ تجربیاں نُوں مُنھ رکھدے ہوئے خالد نے کرداراں دے ناں اصلی نہیں سن دِتے اتے کہانی علامتی لفاظی وِچ لِکھی سی۔ تھانواں دے ناں وی اصلی نہیں سن دِتے۔ خوشامدی ٹٹواں نے وڈیرے نوں بھڑکایا تے اُکسایا پر اُہ چُپ رہیا۔ خالد حسین دے اُردو افسانیاں دا

پہلا مجموعہ '' ٹھنڈی کانگڑی کا دُھواں '' 1981ء وِچ چھپیا۔ اُس وِچ ادھیاں کہانیاں پنجابی چوں ترجمہ کیتیاں ہویاں سن تے باقی اُردو وِچ ہی لِکھیاں سن۔ اِس افسانوی مجموعے وِچ وی پنجابی کہانی '' گوری فصل دے سوداگر '' شامل سی جیہڑی اُردو دے مشہور ماہنامے '' شب خون '' وِچ چھپی سی، جس نُوں مشہور اُردو نقاد شمس الرحمان فاروقی کڈھدے سن۔ اوسو شمارے وِچ اج دا مشہور فلمی گیت کار تے سکرپٹ رائٹر اتے جان نثار اختر دا پُتر جاوید اختر وی پہلی واری چھپیا سی۔ خالد دِیاں کئی اُردو کہانیاں '' شمع ''، '' روبی ''، '' شاعر ''، '' الفاظ ''، '' سطور ''، '' پاسبان ''، '' آجکل ''، '' سب رس ''، '' تعمیر ''، '' شیرازہ ''، '' اوراق ''، '' ادبِ لطیف ''، '' تحریکِ ادب '' وغیرہ وِچ وی چھپیاں۔ اُس دا دوجا اُردو افسانوی مجموعہ '' اشتہاروں والی حویلی '' تے تیجا اُردو افسانوی مجموعہ '' ستی سر کا سورج '' اُردو ادب دے گنجینے وِچ شامل ہے۔ اِنج ہی اُس دِیاں کئی کہانیاں دا ہندی ترجمہ وی چھپیا ہے۔ ڈاکٹر کیرتی کیسر، دیس راج کالی، سردار پنچھی، ڈاکٹر اگنی شیکھر، ستیش ومل تے کئی ہور ہندی ودھواناں نے اوہدیاں کہانیاں دا ہندی ترجمہ کِیتا جو '' بھاشا ''، '' سمکالین بھارتی ساہت ''، '' دینک جاگرن ''، '' دینک بھاسکر ''، '' دینک ٹربیون ''، '' امر اُجالا ''، '' پنجاب کیسری '' وغیرہ وِچ چھپیاں۔ خالد حسین دیاں پنجابی کہانیاں دا تیجا مجموعہ '' دُونگے پانیاں دا دُکھ '' سی تے چوتھا '' بلدی برف دا سیک '' سی۔ اِک ہور کہانی مجموعہ '' عشق ملنگی '' چھاپے چڑھ ریہا ہے۔

خالد حسین دی کہانیاں دا سفر بڑا لمیرا ہے، جس تے اُہ پچھلے چالی سالاں توں چل ریہا ہے۔ اُس دے کئی انٹرویو چھپے ہن۔ اُس دیاں کہانیاں اُتے نقاداں کئی لیکھ لکھے ہن۔ اِہ لیکھ کتابی صورت وِچ '' خالد حسین دا کتھا جگت '' دے عنوان نال چھپ چکے ہن۔ اُس نے آپ وی کئی کھوج تے پرکھ پڑچول دے لیکھ لکھے ہن، جیہڑے ہند تے پاک دے کئی پنجابی اُگے پرچیاں وِچ چھپے ہن، جنہاں وِچ '' سمدرشی ''

(دلّی) ''کھوج'' (لہور) '' الوچنا'' (لُدھیانہ) ''کھوج پتریکا'' (پٹیالہ) ،'' اکھر'' (امرتسر) تے ہور کئی ماسک پرچے، اِنہاں وِچوں کئی لیکھ'' میرے رنگ دے اکھر'' سِرنانویں ہیٹھ کتابی رُوپ وِچ وِی چھپے ہن۔اُس دِیاں کہانیاں جموں یونیورسٹی، پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ تے پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ دے نصاب وِچ شامل رہیاں ہن۔ جے میں کہاں کہ جموں کشمیر وِچ خالد حسین پاکستان تے ہندوستان وِچ سبھ توں ودھ چھپن والا ادیب تے لِکھاری سی تاں شاید اِہ غلط نہیں ہووے گا۔ ایسو کارن اُس نُوں ہند پاک دی ادبی کانفرنساں وِچ بُلایا جاندا تے اُہ وی اونہاں وِچ ھُم ھُما کے بھاگ لیندا سی۔ اُس نُوں گورو نانک دیو یونیورسٹی دے پنجابی وبھاگ نے وی اپنا ویزیٹنگ فیلو بنایا۔ اُہ کئی کالجاں تے یونیورسٹیاں وِچ ادبی پرچے پڑھن تے بھاشن دین جاندا۔ اُس نوں کئی انعام تے سنمان ملے ۔ پنجابی یونیورسٹی نے اپنی ستھاپنا دے پنجاہ سالہ (گولڈن جوبلی) جشن سمے خالد حسین نُوں پنجابی ادب لئی اُس دی خدمات دے صدقے خلعتِ فاخرہ عطا کیتی، بابا فرید صوفی فاؤنڈیشن تے پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دی Standing Committee دا ممبر بنیا۔ ساہت اکادمی نویں دِلّی دی پنجابی مشاورتی کمیٹی دا پنج سالاں تیکر ممبر رہیا۔ ہور وی کئی اداریاں نال وابستہ رہیا۔ خالد حسین دیاں کہانیاں دا مُکھ وِشا ہندوستان تے پاکستان خاص کر دونواں پنجاباں دی سانجھی رہتل دی گل کرنا، دونواں مُلکاں وِچ پیار پاؤنا، جموں کشمیر دی راج نیتی ،سماجی تے اقتصادی کمزوریاں نُوں بیان کرنا سی۔ تنقید نگاراں دا منّنا ہے کہ خالد دِیاں کہانیاں دونواں مُلکاں وِچ چنگے رِشتیاں لئی اِک پُل دا کم کر سکدیاں نیں۔ سُرجیت پاتر نے ٹھیک ہی کیہا ہے:

'' اُس نُوں خالد دِیاں کہانیاں پڑھ کے محسوس ہُندا ہے کہ اُہ لہندے تے چڑھدے پنجاب وِچکار بیٹھے کِسے درویش جیہا لگدا ہے جو پنجاب دے پنج دریاواں

دِیاں چھلاں دا پنجابی وِچ ترجمہ کر رہیا ہووے۔''

وریام سنگھ سندھو لِکھدا ہے:

خالد اِک جیونت کہانی کار ہے تے سنجیدہ تے سُو ہر دپاٹھکاں نے اوہدی کہانی دی دین نُوں گل نال لایا ہے اتے رچناتمک (تخلیقی پلاں وِچ) چھناں وِچ خالد کِسے دھرم جاں ملک دا نہیں ہُندا تے اُس لئی حداں تے سرحداں کوئی ارتھ نہیں رکھدیاں۔''

ڈاکٹر اگنی شیکھر کہندا ہے:

''خالد حسین اپنیاں کہانیاں اتے شبد شکتی رائیں لہندے تے چڑھدے پنجابیاں لئی اِک اثاثہ ہے۔''

2004ء وِچ پنجابی ادیباں، شاعراں تے فنکاراں دا جیہڑا وفد'' ولڈ پنجابی کانفرنس'' وِچ حصہ لَین لئی اُس ویلے دے پنجاب دے وزیر اعلیٰ کیپٹن امریندر سنگھ دی اگوائی وِچ لاہور گیا سی، خالد حسین نے اُس ڈیلیگیشن وِچ جموں کشمیر دی نمائندگی کیتی سی۔ خالد دے دوست پرنسپل اوتار سنگھ سِدھو نے لہندے پنجاب دے وزیر اعلیٰ پرویز الٰہی اگے عرض کیتی کہ اُہ اپنی جنم بھومی منٹگمری جانا چاہندا ہے تے اُس نوں اُوتھے جان دی اجازت دِتی جائے تاں جے اُہ اپنے گھر دی مٹی لیاوے۔ پرویز الٰہی ہوراں بڑی فراخدلی نال محکمہ ٹورازم دی کار سفر لئی دِتی، نال ہی کیہا کہ لارڈ منٹگمری تے انگریز بر صغیر ہند و پاک نُوں چھڈ کے کد دے جا چکے ہن، اس لئی اساں منٹگمری دا ناں'' ساہیوال'' رکھیا ہے، کیوں کہ ساہی جٹ ایتھے وسدے سن۔ دوجی سویرے سرکاری ڈرائیور کار لے کے اُس ہوٹل وِچ اپڑیا، جس وِچ خالد حسین، ڈاکٹر اوتار سِدھو تے بیبا بلونت ٹھہرے سن۔ اِہ داستان خالد حسین نے مینوں خود سُنائی سی تے دسیا سی کہ جد اُہ اُکاڑا پہنچے تے پانی پین لئی کار نُوں رُکوایا تاں باہر نکلدیاں ہی لوکاں نے بڑی گرم

جوشی نال اونہاں دا سواگت کیتا تے اونہاں نُوں رکنواں دا جوس پلایا اتے رکنواں دے دو لفافے کار وِچ وی رکھ دِتے۔ اونہاں پیسے دین دی بڑی کوشش کیتی پر ساریاں دا کہنا سی کہ اُہ اونہاں دے مہمان ہن، اِس لئی پیسے نہیں لینے۔ اُہ لوک چڑھدے پنجاب ولوں ونڈ ویلے اُدھر گئے سن، کوئی لُدھیانے دا سی، کوئی فیروز پور دا، کوئی جالندھر تے نکودر دا۔ سارے اونہاں نُوں عرض کر رہے سن کہ اونہاں نُوں وی اپنی جنم بھومی ویکھن دی اجازت ملنی چاہی دی ہے۔ جد خالد حسین، ڈاکٹر اوتار سِدھو تے بیبا بلونت ساہیوال ضلع دے ''پنڈ گریجویٹ چک'' پہونچے تاں کِسے نُوں وی سِدھو دے گھر دا پتہ نہیں سی۔ اخیر اک 90 سالاں دی بُڈھی نُوں بُلایا گیا تے اُس نے سِدھو دے گھر تے جنم بھومی دی نشان دہی کیتی۔ پنڈ والے غریب لگدے سن پر دِل دے امیر سن۔ اونہاں ساریاں روٹی، چاء، پانی دا بندوبست کیتا سی۔ اساں ساریاں پنڈ دی چوپال وِچ اکٹھیاں بہہ کے کھانا کھادا تے چاء پیتی خالد نے مینوں اُہ فوٹوواں وی دسیاں سن، جنہاں وِچ پنڈ والیاں دا پیار جھلکدا سی۔ خالد کہندا سی کہ پاکستانی لوکاں وِچ بھارتیاں لئی کوئی دُشمنی نہیں، اُہ اک دوجے نال مِلنا چاھندے نیں۔ آپس وِچ گلوکڑیاں پاونا چاہندے نیں پر دونواں مُلکاں دِیاں سرکاراں تے سیاست داناں نے خورے کِس گل دا آڈا لائی رکھے دا ہے۔ اہ اڑبھ پُنا کیہ ہے تے اہ کیسی سیاست ہے جو جوڑن دی تھاں توڑن وِچ یقین رکھدی ہے۔ واپسی تے ڈرائیور اونہاں نُوں اوتھوں دس کلو میٹر دُور ہڑپہ لے گیا، جیہڑا موہنجو دوڑو تے ہڑپہ تہذیب دا حصہ ہے۔ اونہاں سبھناں ہڑپہ دی کُھدائی وِچوں نکلے پُرانے تے نایاب آثار ویکھے جیہڑے اوتھے دے عجائب گھر وِچ رکھے ہوئے سن۔ اونہاں کئی کلو میٹر پیدل چل کے کھدائی والے علاقے ویکھے۔ خالد حسین نے سُنایا کہ لہندے پنجاب وِچ ملتان، ہنّی، گجرات، جہلم، چکوال اتے ہور کئی علاقے بن جتھے وید رچے گئے، اُپنیشد لکھے گئے، جتھے سکندر تے پورس

دِیاں فوجاں دی لڑائی ہوئی، ٹیکسلا جہی بودھ یونیورسٹی دا جنم ہویا، جتھے دراوڑی، آریائی تے گندھاراں تہذیباں دے آثار چارو پاسے کھلرے پئے نیں۔ خالد دا کہنا سی کہ اُس دھرتی اُتے ویدک دھرم، بُدھ مت، جین مت، تے اسلامی تہذیب دِیاں نشانیاں ساہنوں کہندیاں نیں کہ تُسیں بے شک مُلک ونڈ لو، دھرتی تے زمین ونڈ لو پر تہاڈی تہذیب، رہتل، بولی تے ثقافت دِیاں جڑاں سانجھیاں نیں۔ اس لئی دوہاں مُلکاں نُوں بھراواں وانگر رہن تے اِک دوجے دا آدر کرنا چاہیدا ہے۔ سیاسی چالبازیاں چھڈ کے آپس وِچ مِل ورتن ودھانا چاہیدا ہے۔ اُوہ کہندا سی کہ دونویں مُلک اپنی لوکائی لئی آوا جائی دے رستے کھولن، پاسپورٹ تے ویزا سسٹم ختم کرن، خاص کر جموں کشمیر دے دوہاں حِصیاں وِچ رہن والے لوکاں نُوں آپو وِچ مِلن دین، جس لئی جموں۔ سیالکوٹ، اکھنور۔ بھمبر، نوشہرہ۔کوٹلی، کرگل۔ اسکرڈو اتے ٹیٹوال۔ شاردا (نیلم) والے پُرانے رستے کھول دین۔ خالد حسین دا ترک سی بھئی جے بھارت تے نیپال اتے امریکہ تے کنیڈا وِچ کھلی آوا جائی ہے تاں ساہڈے مُلکاں وِچ کیوں نہیں۔ جے اسی دونویں مُلک وپار ودھایئے، اِک دوجے دے خلاف بیان بازیاں تے نفرت ختم کر دیئے تاں انہاں اُپرالیاں نال دونواں مُلکاں وِچ دوستی، بھائی چارے تے امن، شانتی نُوں بل ملے گا، شک، شکوک تے تلخیاں ختم ہوون گیاں، ویرتے پواڑے مُک جان گے، کیونکہ اِک نسل، اِک بھاشا، اِک رہتل تے ثقافت نُوں مذہبی بُنیاداں تے وکھ نہیں کیتا جا سکدا۔ سنتاں تے صوفیاں دی بانی اتے عارفانہ کلام تے لوک ورثے نُوں کسے وی حالت وِچ وکھرے نہیں کیتا جا سکدا۔ اس سانجھے وسیب تے کلچر نُوں صدیاں تیکر تاں اُوں زندہ رکھیا جا سکدا ہے جے اسیں اپنیاں جڑاں نُوں سانجھ دا پانی دیندے رہاں گے۔ اوہدا کہنا سی کہ بھوئیں کدے نہیں ونڈی جاندی۔ زمین دے کدے ٹُٹوے نہیں ہُندے۔ پر زمین ونڈن والے مرکھپ جاندے نیں تے اونہاں دا

کوئی وجود نہیں رہندا۔ دیر راتیں اُہ واپس اپنے ہوٹل ''شاہ تاج'' پرت آئے۔ دوجی سویر بھارتی وفد جناب فخر زمان تے ڈاکٹر ستندر سنگھ نور دی اگوائی وِچ قصور گیا۔ اوتھے بابا بُلھے شاہ دے مزار تے خالد حسین، بیبا تے اوتار نے چادر چڑھائی۔ فیر قصور واسیاں ولوں بھارتی وفد نُوں دِتے گئے عشائیے وِچ شمولیت کیتی، اپنے روحانی مُرشد دے مزار تے قوالیاں سُنیاں، فیر لہور واپس آون توں پہلاں قصور توں پنج کلومیٹر تے ''پنجابی کھوج گھر'' للیانی دے اِک مشاعرے وِچ شامل ہوئے، جس وِچ ہند پاک دے اُگھے پنجابی شاعراں نے اپنا کلام سُنایا۔ اُہ ودھیا محفل ادھی رات تک چلی۔ تیجے دِن اک کہانی گوشٹی لہور وِچ ہوئی، جس وِچ خالد حسین نے اپنی نویں کہانی ''حلالہ'' پڑھی۔ اوسو دِن پنجابی رائٹرز گِلڈ لہور دے دفتر وِچ خالد حسین نے اِک ادبی محفل وِچ حصہ لیا، جس دی صدارت الیاس گھمن نے کیتی اتے راجہ رسالو ہوراں کاروائی نُوں چلایا۔ اوتھے پنجابی ادیباں نے خالد حسین نُوں شاہ مُکھی وِچ کہانیاں دی کتاب چھاپن لئی کیہا تاں جو اُہ اُس دیاں کہانیاں لہندے پنجاب دے پنجابی پڑھیاروی پڑھ سکن، کیوں کہ سارے لوک پنجابی ماہنامے نہیں پڑھدے۔ رات نُوں ''الحمرہ'' اڈیٹوریم وِچ پنجابی گائیکی دا لُطف اُٹھایا۔ اوتھے پاکستانی گائیکاں دے نال نال چڑھدے پنجاب توں آئے پنجابی لوک ناچاں نُوں نویں زندگی بخشن والے ''پمی بھائی'' نے ''جھومر'' تے ہور دوجے اونہاں ناچاں نُوں سٹیج تے پیش کیتا، جیہڑے اج الوپ ہُندے جا رہے ہن۔ ''پٹیالہ گھرانے'' دے مشہور گائک اُستاد حامد علی خان، ''شام چوراسیا'' گھرانے دے شفقت علی خان تے سلطان باہو دا صوفیانہ کلام گاون والے اقبال باہو نے اپنی گائیکی نال ناظرین دا من موہ لیا۔ راتیں گوال منڈی دی ''فوڈ سٹریٹ'' وِچ بھارتی تے پاکستانی ادیباں تے فنکاراں لئی کھانے دا انتظام کیتا گیا سی۔ اِس نویکلے انتظام نُوں بھارتی وفد نے چوکھا سراہیا تے کھانے دا خوب مزا لیا۔ اگلی سویرے خالد

دے سنگی ساتھی پنجاب دے گوردواریاں وِچ متھا ٹیکن لئی چلے گئے، اتے خالد لہور دی سیر نُوں نکل گیا۔ اونہاں شالامار باغ دی سیر کیتی، شاہی مسجد تے شاہی قلعہ ویکھیا، مہاراجہ رنجیت سنگھ دی سمادھ، علامہ اقبال دا مقبرہ، منارِ پاکستان، ہیرا منڈی تے انارکلی بازار ویکھیا۔ شاہ حسین، میاں میر تے داتا گنج بخش دیاں درگاہواں تے حاضری دِتی تے فاتح پڑھی۔ اُس عالمی پنجابی کانفرنس وِچ بڑیاں اہم قرارداداں پاس کِیتیاں گیاں، جنہاں وِچ دونویں مُلکاں دے ادیباں تے فنکاراں نُوں آن جان لئی ویزا ختم کرن، لہندے پنجاب وِچ مُڈھلی سطح تے پنجابی نُوں پڑھان دا پربندھ کرن، شاہ مُکھی نُوں گورمُکھی اتے گورمُکھی توں شاہ مُکھی لپی وِچ دوہاں پنجاباں وِچ تخلیق کیتے جا رہے پنجابی ادب نُوں اُلتھا کر کے چھاپن، لہور وِچ بھگت سنگھ تے لالہ لاجپت رائے دِیاں یادگاراں بنان، عام لوکاں لئی سرحد کھول دین، پنجابی کلچرل گروپ اِک دوجے پاسے بھجوان اتے پنجابی لوک گیت تے لوک ورثے دی سانبھ سنبھال دے متے شامل سن۔

خالد حسین جِنے دِن لہور رہیا، اُس کول لہندے پنجاب دے ادیب تے شاعر ملن آوندے رہے۔ روز محفل سجدی۔ ''شاہ تاج'' ہوٹل دا کمرہ، جِس وِچ خالد حسین تے بیبا بلونت ٹھہرے سن، اوتھے شاعری دِیاں محفلاں جمن لگیاں۔ لطیفے بازی سِکھر تے پہونچ جاندی۔ پاکستانی گائیک اپنیاں گائیاں ہویاں رچناواں سُناندے۔ پرویز مہدی، شفقت علی خان تے حامد علی بیلا دا پُتر پنجابی گیتاں نال اونہاں نُوں نہال کردے۔ وفد دے تقریباً سارے ممبر تے ڈیلیگیٹ کانفرنس ختم ہون مگروں واپس امرتسر چلے گئے، پر خالد حسین، بیبا بلونت تے پرنسپل اوتار سنگھ سِدھو عید کر کے لہور ٹھہر گئے۔ لہور وِچ خالد دی ماسی تسس گلبرگ وِچ رہندی ہے۔ خالد حسین تے اوہدے دوستاں نے وڈّی عید اونہاں نال منائی۔ اِنج اُہ یادگاری سفر پورا ہویا۔

اپنے ادبی سفر دے آغاز وِچ ریاستی کلچرل اکادمی نے خالد حسین نُوں اپنے

خرچے تے پنجاب وِچ رہندے پنجابی ادیباں، شاعراں تے دانشوراں نُوں مِلن اتے اونہاں نال پنجابی زبان تے ادب بارے گفتگو کرن لئی گھلیا۔ خالد حسین نے اپنے سفر دا پہلا پڑاہ ''پریت نگر'' امرتسر مِتھیا۔ اوتھوں کہانی کار مختار گِل نُوں نال لیا۔ فیر امرتسر تُوں کہانی کار ڈاکٹر کرنیل سنگھ شیر گل اتے گُل چوہان نُوں اپنے نال جوڑیا۔ اِنج چارو پنجابی کہانی کار جالندھر، لُدھیانہ تے چنڈی گڑھ دے ساہت کاراں نُوں ملدیاں ہویاں پٹیالہ دے اِک پِنڈ وِچ پہونچے، جِتھے کہانی کار مُوہر جیت دے گھر رات گُزاری اتے دوجے دِن اُس نُوں وی نال لیا تے دِلّی ول ٹُر پئے تاں جے امرتا پریتم، کرتار سنگھ دُگل اتے اجیت کور دے نال ملاقات ہو سکے، نالے دِلّی دِیاں پنجابی ادبی سبھانواں وِچ جا کے ساہت کاراں نال وچار وٹاندرا کر سکئیے۔ خالد حسین نُوں چھڈ کے باقی سارے اوہدے یار بیلی خونخوار شرابی سن تے اونہاں دو دِناں وِچ ہی جمع پونجی شراب دی نذر کر دِتی۔ اخیر وِچ اِہ فیصلہ ہویا کہ رات گورودوارے وِچ گُزاری جائے۔ اونہاں دِناں گورودوارہ رکاب گنج نواں نواں بنیا سی۔ خالد حسین نے اوتھے جان دی صلاح دِتی، نال ہی سمجھایا کہ کوئی وی گورودوارے دی مریادہ نُوں بھنگ نہیں کرے گا۔ کارن اِہ سی کہ مُوہر جیت سِگریٹاں پھوکن دا عادی سی تے خالد حسین نُوں اِہ بلکُل گوارا نہیں سی کہ مُوہر جیت گورودوارے وِچ سِگریٹ پیئے۔ گورودوارے دے سیوادار نے اونہاں سبھناں دا آدر مان کِیتا، پرشادے چھکائے (روٹی کھوائی)، نویں بستر سوون لئی دِتے تے جاندی واری اِک سیوادار نے خالد حسین نُوں مونا (بال کٹنا) سمجھ کے اِہ گزارش کِیتی کہ اُہ دھومر پان (سِگریٹ پینا) نہ کرے۔ رات باراں بجے مُوہر جیت نُوں عمل چڑھیا تے اُہ سِگریٹ سُلگان لگا۔ خالد حسین نے اُس دے ہتھ چوں سِگریٹ کھولئی تے مُوہر جیت نال کوڑا بولن لگا۔ موہر جیت دا کہنا سی کہ اُہ گورودوارے وِچ ضرور سِگریٹ پیئے گا۔ جے اِتھے بغاوت نہیں کِیتی تاں اُہ کاہدا

ادیب ہے۔ کاہدا اگاں ودھو (آزاد خیال) لِکھاری ہے۔ دوہاں دی جھڑپ دا اِہ سِٹہ نکلیا کہ رات نُوں سارے گورودوارہ چھڈ کے پیدل پہاڑ گنج دے اِک تیجے درجے دے ہوٹل وِچ رات گزارن لئی پہنچے۔ سویرے ناشتہ کرن مگروں جد ہوٹل توں نکلے تاں کسے کول کوئی پیسہ نہیں سی۔ ڈاکٹر کرنیل سنگھ نے اپنے وڈے بھراہ کولوں پیسے منگے، جیہڑا دِلّی وِچ انڈین نیوی دے مرکزی دفتر وِچ اِک افسر سی۔ اُس توں رقم لے کے ڈاکٹر کرنیل سنگھ شیر گل نے سارے ساتھیاں نُوں گھر واپسی لئی بس دا کرایا دِتا تے اِنج اُس منگتی ٹولی دا سفر مُکیا، پر خالد حسین نُوں دوجی واری دِلّی جانا پیا تے سارے ادیباں نُوں مِل کے اُس نے اپنی رپورٹ سیکرٹری کلچرل اکاڈمی نُوں پیش کیتی۔

اپنی ادبی آوارہ گردی دا اِک ہور قِصہ خالد حسین نے مینوں سُنایا سی۔ اُہ اِنج سی کہ اِک واری خالد ادبی کانفرنس وِچ حصہ لین لئی لُدھیانہ گیا۔ اوہدے نال مختار گل وی سی۔ اوتھے اُہ سُرجیت پاتر نُوں ملن لئی اوہدے گھر گیا۔ سُرجیت پاتر اونہاں دِناں وِچ اِک پُرانے محلے وِچ رہندا سی تے اُس دا گوانڈی عجائب چِتر کار سی۔ پاتر تے اوہدے کئی دوستاں مِل کے خالد نُوں سیلی بریٹ کرن دا فیصلہ کِیتا، پر گل بات توں پتہ چلیا کہ پیسے کسے کول نہیں ہن۔ سُرجیت پاتر دا نوکر نیپالی گورکھا سی۔ پاتر نے اُس کولوں پیسے منگے۔ جد اُس نے وی انکار کر دِتا تاں پاتر اتے اِک ہور دوست نے دارو تے مچھی لین لئی چوڑا بازار جان دا فیصلہ کیتا۔ اونہاں ساہنوں وی نال لے لیا۔ دو رِکشیاں اُتے سارے چوڑا بازار چلے گئے۔ خالد تے مختار گل نُوں اونہاں کتاباں والی پھڑی کول کھڑا ہون لئی کیہا تے آپ بزار ول ٹُر پیئے۔ کُجھ چِر مگروں دونویں "سونفی" مارکہ شراب دِیاں دو بوتلاں لے کے آئے تے مچھی والی ریہڑی توں اِک کِلو مچھی خریدی تے دو رِکشیاں تے ہی واپس سُرجیت پاتر دے کرائے والے مکان اچ آ گئے۔ اوتھے اونہاں ہسدیاں ہسدیاں اِہ گل سُنائی کہ پیسے اونہاں اِک کالج پڑھدی

ٹیار کولوں اُدھار منگّے سن تے بہانہ اہ بنایا سی کہ اُہ امرتسر میڈیکل کالج وِچ پڑھدے ہن تے اپنے وڈّے بھراہ نُوں مِلن لئی لدھیانے آئے سن پر اُہ دِلّی چلا گیا ہے تے اونہاں کول واپس جان جوگا کرایہ نہیں ہے۔ اِنج اُس کُڑی کولوں دو سو روپئے اُدھار لے کے خالد حسین نُوں سیلی بریٹ کیتا گیا سی۔ اِس قِسم دی ادبی آوارہ گردی دِیاں کئی وارداتاں نیں، جنھاں کر کے خالد حسین تے اُس دے پنجابی ساہتکار مِتر جانے جاندے سن تے اِہ نِگھا رِشتہ اونہاں خالد حسین دی فوتگی تک رَج کے نبھایا۔

جالندھر دی پوسٹنگ دوران خالد دا دفتر تے رہائش شاستری چوک لاگے سی۔ ''ہند سماچار'' گروپ دِیاں اخباراں ''جگ بانی''، ''پنجاب کیسری'' تے ''ہند سماچار'' (پنجابی، ہندی تے اُردو) ''اجیت'' (پنجابی) ''ملاپ'' تے ''پرتاپ'' (اُردو) اتے ''ویر پرتاپ'' (ہندی) اخباراں دے دفتر وی شاستری چوئنک دے نیڑے سن۔ پنجابی دے ادیب تے شاعر اکثر خالد حسین کول آوندے تے اپنیاں رچناواں سُناندے۔ سوہن سنگھ مِیشا بلا ناغہ خالد دے گھر آوندا تے سگریٹاں پھُوک کے اپنے گھر چلا جاندا، کیونکہ اُہ اپنی بیوی سامنے اہ کرتوت تے کُوڑ وپار نہیں سی کر سکدا۔ کئی ہور پنجابی شاعر تے ادیب وی خالد حسین دے ڈیرے آ کے سگریٹ پیندے سن۔ سنت سنگھ سیکھوں، سادھو سنگھ ہمدرد، ڈاکٹر عطر سنگھ، پریم پرکاش، کلدیپ سنگھ بیدی، کرتار سنگھ دُگل تے ہور کئی مشہور پنجابی ادیب، شاعر، نقاد تے دانشور خالد کول آوندے۔ خالد اونہاں دی سیوا چاء پانی اتے دارُو تے مچھی نال کردا۔ اخباراں دے نائب مدیر تے ڈیسک اُتے کم کرن والے صحافی وی اُس کول دارُو پین لئی آوندے تے خالد حسین اونہاں نُوں سرکاری دارُو پلاندا، کیونکہ محکمہ اطلاعات ولوں اونہوں بریفنگ گرانٹ مِلدی سی، جو ایسو کم لئی سی۔ دارُو پلان دی وجہ نال خالد حسین دے تعلقات اخبار نویساں نال نِگھے بن گئے سن تے اُہ خالد دی ہر خبر اخباراں وِچ لاندے۔ اہ سی ساڈا خالد حسین، جِس

نے اپنی محنت ، صِدق تے خلوص نال ادبی حلقیاں وِچ اپنی شناخت بنائی ۔ اُہ اکثر مینوں بابا فریدؔ دے شلوک سُناندا رہندا سی، جِس وِچ اِہ شلوک میری روح اندر اُتریا ہویا سی۔

فرِیدا خاک نہ ہِندیئے ، خاکو جیڈ نہ کوئے
جیوندیاں پیراں تھلے ، مویاں اوپر ہوئے

اج ساڈا خالد خاک وِچ سما گیا ہے تے مناں مٹّی اوہدے اوپر پئی ہوئی ہے ۔ اللہ سائیں اوہدی بخشش کرے۔

☆

چیتے آیاں کِس دفنایاں

جموں کشمیر وِچ انگریزی تے ہندی پترکاری (صحافت) دی واگ ڈور چوکھے سمے تک غیر مسلم صحافیاں کول رہی۔ 1995ء تک کشمیر توں شاید ہی کوئی انگریزی دا روزنامہ نکلدا سی۔ ساریاں اخباراں جالندھر، چنڈی گڑھ تے دِلّی توں آوندیاں سن۔ جنہاں وِچ پنجاب توں ''ٹربیون''، ''انڈین ایکسپریس'' انگریزی وِچ تے ''پنجاب کیسری''، ''ویر پرتاپ'' ہندی وِچ تے ''ہند سماچار'' تے ملاپ اُردو وِچ چھپدیاں سن۔ اِنہاں اخباراں نے کشمیر وِچ اپنی مناپلی بنائی ہوئی سی۔ ملاپ تے پرتاپ کافی چر پہلوں بند ہو چُکیاں نیں پر باقی دِیاں اخباراں لگاتار اج وی کشمیر وِچ پڑھیاں جاندیاں نیں۔ اِس توں علاوہ جموں توں ''کشمیر ٹائمز'' تے'' ڈیلی ایکسلسٹر'' انگریزی وِچ اج تیکر نِکلدیاں نیں۔ اِنہاں اخباراں وِچ ریاستی سرکار دے حق وِچ جاں خلاف لِکھنا مرکزی سرکار تے خفیہ ایجنسیاں دی ہدایت مطابق ہُندا سی۔ محکمہ اطلاعات تے

چوتھا چر غیر مسلم افسراں دا قبضہ رہیا۔ کدے کوئی ٹانواں ٹانواں ہی مسلم سربراہ لگدا سی۔ 1983ء وِچ جد ڈاکٹر فاروق عبداللہ نے کانگرس دی اِس تجویز نُوں نہیں منیاں کہ مشترکہ طور تے الیکشن لڑیا جائے تاں دِلّی دی کانگرس سرکار اتے ریاست دی نیشنل کانفرنس جماعت وِچ پھِک پینی شروع ہوگئی۔ فاروق عبداللہ صدر نیشنل کانفرنس نے اپنی جماعت ولوں الیکشن لڑیا تے دو تہائی اکثریت حاصل کیتی، اتے حکومت بنائی۔ کانگرس بُری طرحاں ہار گئی۔ اِہ گل کانگرس صدر تے وزیر اعظم شریمتی اندرا گاندھی تے کانگرس دے دوجے لیڈراں خاص کر مقامی چمچیاں نُوں ہضم نہیں ہوئی۔ اندرا گاندھی نے سرکاری ایجنسیاں تے مرکزی محکمہ اطلاعات نُوں ڈاکٹر فاروق عبداللہ اتے اوہدی سرکار نُوں بدنام کرن لئی استعمال کرنا شروع کر دِتا۔ پنجاب تے دِلّی توں چھپن والیاں اخباراں فاروق عبداللہ دے خلاف جھوٹ سچ لِکھن لگیاں۔ کشمیر لبریشن فرنٹ دے بانی صدر مقبول بٹ تے امان اللہ خان نال ڈاکٹر فاروق عبداللہ دے فوٹو چھاپے جان لگے تے اُس نُوں دیش دشمن ثابت کیتا جان لگا۔ بِلکل اُسو طرحاں، جس طرحاں اُس دے باپ شیخ محمد عبداللہ نُوں 1953ء وِچ کیتا گیا سی۔ حالانکہ شیخ محمد عبداللہ دی فوتگی مگروں فاروق عبداللہ نُوں نگران وزیر اعلیٰ بنان دا فیصلہ خود وزیر اعظم شریمتی اندرا گاندھی دا ہی سی۔

خالد حسین اُس ویلے بلاک ڈویلپمنٹ افسر ارناس بلاک سی، پر اِک پنجابی ادیب ہون دے ناطے، نالے پنجاب دی ادبی تے صحافتی دُنیا وِچ چنگی جان پچھان رکھن وجوں ریاستی سرکار نے اُس نُوں پنجاب وِچ گھلن دا فیصلہ اس لئی کیتا سی کہ اُہ نیشنل کانفرنس دی حکومت دے خلاف پراپوگنڈا مہم نُوں ختم کرا سکے اتے جموں کشمیر دی سیاسی تے اقتصادی حالت بارے صحیح تصویر پیش کر سکے۔ خالد حسین نے جالندھر وِچ رہ کے جتھے وزیر اعلیٰ ڈاکٹر فاروق عبداللہ تے اوہدی سرکار دے خلاف پھیلائیاں گیاں

غلط فہمیاں دُور کِتیاں، اوتھے اُس نے کئی ادیباں، اخبار نویساں تے شاعراں نال ذاتی تعلقات وی بنائے، جنہاں وِچ میں وی شامل ساں۔ میرا نام کلدیپ سنگھ بیدی ہے تے میں جالندھر دے ''ہند سماچار گروپ ولوں چھپن والی پنجابی اخبار'' جگ بانی'' دا نائب مدیر ساں، اتے میگزین سیکشن دا انچارج۔ جس دِن اپنی نویں اسامی داچارج لین لئی خالد حسین جالندھر اپڑیا تاں اسیں سارے دوست روزانہ'' نواں زمانہ'' دے دفتر وِچ اکٹھے ہوئے تے اُہ رات خالد نے کرشن کمار رتّو (اجکل چندی گڑھ دُور درشن دا ڈائریکٹر) دے کرائے والے گھر وِچ گُزاری، جتھے صرف اِک کمرہ تے اِک نِکی جہی رسوئی سی۔ پلنگ تے خالد حسین، کرشن کمار رتُّو تے اوہدی پتنی'' سوشیل بھابی'' سُتے۔ یاراں دِیاں محفلاں جمن لگیاں تے ادبی مجلساں سجن لگیاں۔ اِک دِن میں خالد نُوں لے کے ڈاکٹر سروج پاتھے دے گھر گیا تاں جو اسیں اُس دے پتی پرشوتم پاتھے دی موت دا افسوس کر آییے۔ اِنج خالد دا سروج دے گھر آونا جاونا شروع ہو گیا۔ سروج اُس ویلے سرکاری کالج ہوشیارپور وِچ فائن آرٹ دی لیکچرار سی تے خاوند دے فوت ہون کر کے بڑی دُکھی رہندی سی۔ اُس دا خاوند انڈین ائر فورس دا پائلٹ سی تے 1971ء دی جنگ وِچ پھٹڑ ہون مگروں اُس نُوں ائر فورس توں سیوا مکت (ریٹائر) کر دِتا گیا سی۔ اُہ مشہور عالمی ہاکی کھڈاری سُرجیت سنگھ لئی ہند۔ پاک امدادی میچ دِیاں تیاریاں دے سلسلہ وِچ جالندھر، امرتسر تے چندی گڑھ وچکار سُرجیت سنگھ دا اکثر ہمسفر ہُندا۔ اِک واری امرتسر تُوں جالندھر آوندے ہوئے اُونہاں دی جیپ دا ایکسیڈنٹ ہو گیا تے دونویں اکال چلانا کر گئے۔ اِہ حادثہ نواں ہون کارن سروج اندرو اندری ٹُٹ چکی سی تے اُس نُوں اُس ماحول وِچوں باہر کڈھنا ضروری سی۔ سروج نُوں اُس حالت وِچوں کڈھن لئی شاردارانا نال مل کے خالد حسین نے اک ودھیا رول ادا کیتا۔ شاردارانا ہماچل دی رہن والی اِک دلیر تے ہمّتی کُڑی سی۔ اُہ جالندھر وِچ

پڑھائی دے نال نال ''ہندی ملاپ'' وِچ وی کم کردی سی۔ پرشوتم دے مرن مگروں اُہ سروج کول ہی رہن لگی۔ خالد حسین تے میں وی اکثر سروج دے گھر جاندے۔ ادبی گل کتھ ہُندی۔ خالد اپنی کوئی نویں رچنا سُناندا تے اِنج ماحول نُوں خوشگوار بنا دیندا۔ روز شامیں اسیں سارے جالندھر دِیاں سڑکاں تے سیر کردے۔ سروج ہولی ہولی سیج ہُندی گئی تے خالد حسین نال اُس دی دوستی دِیاں گنڈھاں پکیاں ہُندیاں گیاں۔ سروج دے ماں پئیو خوش سن کہ اونہاں دی دِھی زندگی نُوں مُڑ جیون لگی ہے۔ جالندھر دے دِناں وِچ خالد حسین نے کُجھ ودھیا کہانیاں لِکھیاں۔ جیویں ''کوار گندل''، ''اشتہاراں والی حویلی''، ''کھوکھلا سورج'' وغیرہ۔ خالد دِیاں کہانیاں تے سروج پاتھے نے اِک خوبصورت پرچہ لِکھیا، جیہڑا خالد حسین دی کتاب ''ڈونگے پانیاں دا دُکھ'' وِچ شامل ہے۔ خالد حسین کہندا ہُندا سی کہ جالندھر پوسٹنگ دے دِن اوہدی زندگی دے بہت ہی خوبصورت دِن سن، جتھے اُس نُوں رُوح دی خوراک مِلدی سی تے اُس نُوں لِکھن دی تحریک۔ خالد دا دوست سوہن سنگھ میشا، جیہڑا اُس ویلے آل انڈیا ریڈیو جالندھر دا ڈپٹی ڈائریکٹر سی، روز سویرے سیر کردیاں اُس کول رُکدا سی۔ سگریٹ تے چاء پی کے اپنے گھر چلا جاندا سی۔ ''بلیو سٹار اپریشن'' ویلے خالد حسین جالندھر وِچ ہی سی۔ جد تیراں دِناں دے بعد کرفیو وِچ ڈھِل دِتی گئی تاں شام نُوں سوہن سنگھ میشا اُس کول آیا تے سگریٹ منگن لگا۔ اُہ بڑا دُکھی سی۔ جد خالد نے اُس دا حال پُچھیا تاں اونہیں جواب دِتا سی ''پگ ڈھٹھی پئی اے تے پت لُٹی پئی اے۔'' اِس اِک جملے نے ساری سِکھ قوم دی پیڑا نُوں بیان کیتا سی۔ چاء پین مگروں اُہ دونویں گھُمن لئی بزار ول نکلے۔ میشے کول فئیٹ کار سی، جس وِچ بیٹھ کے اُہ دونویں چوڑیاں والے بزار ول گئے۔ بھیڑ چوکھی سی۔ لوکی کاراں سکوٹراں تے رِکشیاں تے سوار خریداری لئی بزار وِچ آئے سن۔ اک رِکشے والے بھئیے دی سائکل راڈ میشا دی کار نال ٹکرائی۔ کار نُوں

ماڑی جہی جھڑپ لگی۔ میشے کولوں رہیا نہ گیا۔ اُس نے کار روکی تے بیٹھاں اُتر کے رِکشا چلان والے نُوں چنڈ کڈھ ماری۔ رِکشے تے اِک بانیا (لالہ) بیٹھا سی۔ لالے نے بڑے رعب نال میشے نُوں روکیا تے کیہا:

''اِہ میرا رِکشا چالک ہے۔ اِس نُوں مارن دا تینوں کوئی حق نہیں۔ اِہ 20 روپئے پھڑ تے کار نُوں پینٹ کرا لے۔'' لالے نے واسکٹ دے بوجے وِچوں ویہی/ 20 روپئے دا نوٹ کڈھدیاں میشے نُوں کیہا۔نوٹ ویکھ کے میشاوٹ کھا گیا تے رکشے تے بیٹھے بانئے نُوں کہن لگا:

''اویے! تُوں مینوں پیسے دسناں پیا ایں'' لالے نے واسکٹ دے بوجے وِچ مُڑ ہتھ پایا تے سوروپئے دا نوٹ کڈھدیاں کیہا:

''جے اِہ گھٹ نیں تے اِہ لے پھڑ سو روپئے اتے جے ہور چاھیدے نیں تاں ہور وی دس۔'' بس اِنی گل تے میشا لال پیلا ہو گیا تے اُس نال غُصے وِچ کھورا بولدے ہوئے کہن لگا:

''اُہوے کنجرا! تُوں مینوں پیسے دسناں ایں۔تُسیں ساہنوں پیسیاں نال خریدنا چاھندے او۔ جا، اُس کُتی باہمنی (اندرا گاندھی) نُوں کہہ دے کہ سِکھ اجے مریا نہیں اتے نہ ہی اُس دی انکھ مری ہے۔'' خالد حسین میشا نُوں پھڑ کے جد کار وِچ بٹھان لگا تاں اُس نے خالد نُوں دھکا ماردیاں کیہا سی:

''پراں ہٹ مُسلیا! تُساں کیہڑی ساہڈے نال گھٹ کیتی ہے'' بڑی مشکل نال خالد نے میشا نُوں کار وِچ بٹھایا تے اُہ دونویں اوتھوں چل پئے۔ رستے وِچ خالد حسین نے میشا دِیاں اکھاں وِچ اتھرو ویکھے ۔گھر پہونچدیاں ہی خالد حسین نے نوکر نُوں چاء پلان لئی کیہا تے میشا نُوں سگریٹاں والی ڈبی پھڑائی۔ سگریٹ دے چار پنج کش لاندیاں ہی میشا دی حالت سدُھر گئی تے جد اُس دا من ہولا ہویا تاں اُہ خالد

نوں کہن لگا:

''مینوں معاف کر دیویں، خورے مینوں کیہ ہویا سی۔ یار خالد! میں کدے گوروودارے نہیں گیا۔ میں سکھاں دا مخول اُڈاندا رہناں واں۔ نہنگاں دے لطیفے سناندا رہناں واں۔ دھرم نال میرا کوئی لین دین نہیں۔ فیر اِہ مینوں کیہ ہو گیا سی۔شاید جیہڑے سنسکار ساہنوں ماں باپ کولوں ملدے نیں اتے جس ماحول وِچ ساہڈا بچپن گُزردا ہے، اُہ سنسکار ساہڈے اندر مردے دم تیکر زندہ رہندے ہن۔ بھانویں اسی کِنّے وی فارورڈ جاں ترقی پسند ہوندے پھریئے۔''

شاردا رانا دا خیال خالد حسین نِکیاں بھیناں وانگ رکھدا سی۔ اُہ اِک اُدّمی کُڑی سی تے سِلف میڈ۔ جدوں سروج دی بدلی پٹیالے دے گورنمنٹ کالج وِچ ہوئی تاں شاردا نے ملاپ اخبار دی نوکری چھڈ دِتی تے سروج نال ہی پٹیالے آ گئی۔ سروج نے کُجھ دوستاں دی مدد تے سفارش نال شاردا نوں ''دینک ٹربیون'' چنڈی گڑھ وِچ سب ایڈیٹر دی نوکری دلوا دِتی۔ اجکل شاردا ''دینک ٹربیون'' دی چیف سب ایڈیٹر ہے۔اُس دا چنڈی گڑھ وِچ اپنا فلیٹ ہے۔ کار تے بائیک ہے۔ اُس نے ویاہ نہیں کرایا پر بھین بھراواں دی بڑی مدد کیتی تے اونہاں دے بچیاں نوں چنڈی گڑھ وِچ اعلیٰ تعلیم دوائی اتے نوکریاں دوان وِچ بھرواں حصہ پایا۔ سروج گورنمنٹ کالج پٹیالہ توں پنجابی یونیورسٹی پٹیالے دے فائن آرٹس ڈیپارٹمنٹ وِچ آ گئی تے اِک سال پہلوں پروفیسر تے ہیڈ دے طور تے ریٹائر ہو گئی۔اُس نے ہندی دے مشہور ادیب تے دانشور ڈاکٹر چمن لعل گپتا نال ویاہ کرا لیا سی، جو کِسے ویلے مشہور کہانی کار اجیت کور دا جوائی سی تے ارپنا نے اُس کولوں طلاق لے لئی سی۔ ڈاکٹر سروج رانی فائن آرٹ دی پروفیسر ہون دے نال نال اِک ودھیا لکھاری وی ہے۔ اُس دے لیکھ انگریزی ہندی تے پنجابی وِچ اکثر چھپدے رہندے ہن۔خالد حسین دی سانجھ اُس

دے نال مردے دم تک قائم رہی۔ اُہ جد وی پئیالے جاندا تان اوہنوں ضرور مِلدا۔ اونہاں دے رشتے دی گرم جوشی خالد حسین دا قیمتی سرمایا سی۔

1983ء نُوں جدوں ڈاکٹر فاروق عبداللہ وزیر اعلیٰ بنیا تان اُس ویلے شریمتی اندرا گاندھی دا ماما، بی۔ کے نہرو جموں کشمیر دا گورنر سی۔ اُہ اصول والا بندہ سی۔ جد وزیرِاعظم شریمتی اندرا گاندھی نے فاروق عبداللہ دی سرکار نُوں گِران لئی شری نہرو نُوں کیہا تاں اُس نے جواب دِتا سی کہ اِہ آئین دے خلاف ہے کہ دو تہائی ممبراں دی اکثریت والی سرکار نُوں ختم کیتا جائے، اُہ وی بغیر کسے وجہ دے۔ شری بی۔ کے نہرو نے وزیرِاعظم تے اپنی بھانجی شریمتی اندرا گاندھی دا حکم منّن توں صاف انکار کر دِتا سی۔ جس دا سِٹّہ اِہ نکلیا کہ بی۔ کے نہرو نُوں گورنری چھڈنی پئی تے اونہاں دی تھاں جگموہن نُوں جموں کشمیر دا گورنر تعینات کیتا گیا۔ جس نے آوندیاں سار ہی فاروق عبداللہ دی سرکار دا تختہ اُلٹ دِتا۔ کُجھ چِر لئی گورنر راج لگ گیا تے فیر خُفیہ ایجنسیاں نُوں استعمال کر کے نیشنل کانفرنس دے 16 ایم ایل اے توڑ کے فاروق عبداللہ دے بہنوئی غلام محمد شاہ المعروف گُل شاہ دی قیادت وِچ کانگرس دی مدد نال نویں سرکار بنا دِتی گئی۔ دِلّی میڈ وزیر اعلیٰ جموں کشمیر دے نصیب وِچ 1953ء توں پینے شروع ہوئے۔ بخشی غلام محمد، خواجہ شمس الدین، خواجہ غلام محمد صادق، میر قاسم، شیخ محمد عبداللہ، فاروق عبداللہ تے گُل شاہ، اِہ لمبی کہانی اے، جیہڑی دِلّی تے کشمیر دے سیاست داناں دے جوڑ توڑ نال بھری پئی ہے۔ جگموہن دی کرتُوت نے اِہ ثابت کر دِتا کہ جموں کشمیر دے لوکاں نُوں اپنی مرضی دی سرکار کدے نہیں مِل سکدی اتے اوتھے اوہو سرکار کم کر سکدی ہے جیہڑی مرکزی سرکار اگے دُم ہلاندی رہوے۔ خیر گُل شاہ دی سرکار نے جیہڑا پہلا آڈر کڈھیا، اُہ خالد حسین نُوں تبدیل کرن اتے اُس نُوں جنرل ایڈمنسٹریشن ڈیپارٹمنٹ وِچ اٹیچ کرن دا سی تے اِنج خالد حسین نُوں واپس سری نگر جانا پیا۔ پنجاب

وِچ اونہاں دِناں وِچ کُجھ پنجابی لکھاریاں خاص کر کہانی کاراں نے مِل کے کہانی گوشٹی دا اِک پروگرام بنایا سی تے اُس دا ناں رکھیا سی ،'' دیوا بلے ساری رات''۔ اِہ گوشٹی کِسے اِک کہانی کار دے گھر ہُندی تے اُس وِچ دارُو پین دی سخت مناہی ہُندی۔ رات دی روٹی کھان مگروں گوشٹی شروع ہُندی تے دو کہانیاں پڑھیاں جاندیاں۔ اونہاں تے بھرویں بحث ہُندی ۔ اِہ بحث لکھاری لئی فائدہ مند ہُندی۔ اِس وِچ کہانی دے پلاٹ ، بُنت ، کرافٹ ، لفاظی تے فنی لوازمات بارے کہانی کار اپنے تجربے سانجھے کردے اتے وکھ وکھ زباناں دے مشہور افسانہ نگاراں دِیاں تحریراں توں حوالے دِتے جاندے۔ اِتھے میں ہندی دی ادیبہ ڈاکٹر کیرتی کیسر دا ذکر کرنا ضروری سمجھدا ہاں، جس نال خالد دی بڑی نیڑتا سی۔ اُہ جالندھر دے گورو گوبند سنگھ نگر رہندی ہے تے پیشے توں ماسٹرانی سی۔ خالد دیاں ادبی محفلاں وِچ اُہ شامل ہُندی۔ اُس نے خالد دِیاں کئی کہانیاں دا ترجمہ ہندی وِچ کر کے ہندی دے مشہور ماہنامیاں تے اخباراں وِچ چھپوایا، جنھاں وِچ '' بھاشا'' (دِلّی)،''سمکالین بھارتیہ ساہت'' (دِلّی)،'' دھرم یُگ'' (دِلّی)،'' دینک جاگرن''،'' دینک بھاسکر''، ''امر اُجالا''، وغیرہ ذِکر یوگ ہن۔

ادبی سرگرمیاں دے نال نال خالد حسین سماجی کم کرن وِچ وی دلچسپی رکھدا سی۔ اِک دِن روزانہ پنجابی '' اجیت'' دے مدیر اعلیٰ ڈاکٹر سادھو سنگھ ھمدرد نے خالد نُوں کیہا کہ جالندھر دے لاگے'' سِدھواں دُونا'' ناں دے پنڈ وِچ اِک مسلمان پنجابی شاعر تے آرٹسٹ رہندا ہے۔ اُس دا ویاہ کِسے مسلم گھرانے وِچ کران لئی اُہ مدد کرے۔ خالد '' کنور جیت خان'' ناں دے اُس مسلم نوجوان نُوں مِلیا، جو سرکاری سکول وِچ ٹیچر سی تے جیہڑا سو کنال زمین دا مالک وی سی اتے اُہ ماں پیؤ دا اِکو پتر سی ۔ اوہدے پیؤ دا ناں رحمت خان سی ، جو فوت ہو چکیا سی تے اُہ اپنی ماں نال سِدھواں دُونا وِچ

رہندا سی۔ اُس دِیاں دو بھیناں شادی شُدہ سن۔ 1947ء وِچ جد چڑھدے پنجاب وِچ مسلماناں دی وڈّ ٹک ہورہی سی تے مسلمان لہندے پنجاب ول بھج رہے سن تاں پِنڈ والیاں نے اِس مسلم پریوار نُوں پِنڈ چوں باہر نہیں جان دِتا اتے اونہاں دی پوری حفاظت کیتی، کیونکہ کنور جیت خان دی ماں پِنڈ دی اِکلی دائی سی تے پِنڈ والیاں نُوں اوہدی ڈاہڈی لوڑ سی۔ اِس کر کے اونہاں اِس خاندان نُوں جان نہیں دِتا۔ سادھو سنگھ ھمدرد جی نے کنور جیت دی شرافت تے قابلیت دی گارنٹی دِتی تے پوری ذمے داری اپنے سر لئی۔ خالد نے جموں آ کے اپنی اِک دُور دی رِشتے دار آپاں سکینہ اتے اوہدے خاوند مسعود بیگ نال گل کیتی، جہناں دِیاں ست کُڑیاں سن تے جیہڑے چنگے رِشتیاں لئی بڑے پریشان سن۔ اُہ لوک مُنڈا ویکھن لئی تیار ہو گئے۔ خالد حسین اونہاں نوں لے کے سِدھواں ڈونا آیا تے اوتھے لوکاں کولوں کنور جیت دے گھر دا پتہ پچھن لگا۔ پر کِسے نے وی پتہ نہیں دسیا۔ جد خالد نے پچھیا کہ اِیتھے تہاڈے پِنڈ وِچ کوئی مسلمان گھر ہے تاں ساریاں نے ہاں وِچ جواب دِتا تے اونہاں نُوں لے کے کنور جیت دے گھر پہنچے تے بڈھی مائی نُوں کہن لگے کہ بے بے تہاڈے مہمان آئے نیں۔ کنور جیت نال گل بات ہوئی۔ اُس دی ماں نال گلاں ہویاں۔ جد خالد حسین نے کنور جیت نُوں آکھیا کہ تیری پچھان اس پِنڈ وِچ مسلمان کر کے ہے نہ کہ کنور جیت کر کے۔ فیر تُوں مسلماناں والا ناں کیوں نہیں رکھدا۔ کنور جیت نے جواب دِتا سی کہ اِہ ناں اُس دی ماں نے رکھیا سی پر تُسی میرا نواں ناں مسلماناں والا رکھ دیئو۔ خالد حسین نے اوہدا ناں کنور امتیاز رکھیا تے انج سکینہ بیگم تے مسعود بیگ دی تیجی کُڑی فریدہ بانو دا ویاہ کنور امتیاز نال ہو گیا۔ کنور امتیاز پنجابی دا اِک چنگا شاعر سی تے پنجاب دے ادبی حلقیاں وِچ اُس نے اپنی پچھان بنائی ہوئی سی۔ کنور امتیاز دے گھر دو بچیاں نے جنم لیا۔ بیٹے دا ناں شاہباز خان تے بیٹی دا ناں صنوبر رکھیا گیا۔ فریدہ تے کنور امتیاز دی

ودھیا سِکھ مت نال دونواں بچیاں نے ایم اے پاس کیتا، صنوبر نے جموں یونیورسٹی توں پنجابی وِچ پی ایچ ڈی کیتی۔ اُہ پنجابی ایم اے وِچ وی ٹاپر سی۔ صنوبر دا ویاہ جموں وِچ اپنی ماسی دے گھر ہویا۔ اوہدا خاوند اعجاز چب پُلس وِچ انسپکٹر ہے تے صنوبر زنانہ کالج پریڈ گراونڈ جموں وِچ پنجابی دی لیکچرار ہے۔ شاہباز نے ایم سی اے کیتا تے اُہ اپنے پِنڈ سِدھواں ڈونا وِچ ہی سرکاری ملازم ہے۔ اُس دا ویاہ مالیر کوٹلہ وِچ ہویا ہے۔ انج اِہ رسدا وسدا سُکھی پریوار خالد حسین دی وجہ نال آباد ہویا۔

مالیر کوٹلہ وِچ خالد حسین اِک جانیا پچھانیا ناں ہے۔ اُس دا یار مرحوم خالد کفایت اوتھے دا اِک ودھیا اُردو تے پنجابی شاعر سی۔ یاری دی بُنیاد انج پئی کہ 1979/80ء وِچ خالد حسین امرتسر توں چھپن والے پنجابی ماہنامے ''ساہتکار'' وِچ پرکھ پڑچول دے ناں ہیٹھ اِک کالم لِکھدا سی، جِس دے وِچ پچھلے انک دِیاں خوبیاں تے خامیاں بارے اپنی رائے دیندا سی۔ ''ساہتکار'' دے اِک شمارے وِچ خالد کفایت دی اِک پنجابی غزل چھپی سی۔ غزل وِچ سادہ تے پُر اثر زبان دا استعمال، وزن تے بحر جاں چھندا بندی، غرض ہر پکھوں اِک خوبصورت غزل سی۔ خالد حسین نے اپنے کالم وِچ غزل دی تعریف کردیاں ہویاں مُدیر نوں پچھیا سی کہ اِہ خالد کفایت کیہ چیز ہے؟ میگزین پڑھن مگروں خالد کفایت نے بڑی سوادلی چھٹی لکھی سی، نالے دسیا سی کہ اُہ کوئی ''چیز'' نہیں ہے، سگوں ناچیز ہے۔ دونویں دوستی کرن تے نبھان دے گُر جاندے سن، اِس لئی دونویں گوڑھے یار بن گئے۔ خالد حسین دے اعزاز وِچ خالد کفایت نے مالیر کوٹلہ وِچ کئی کہانی گوشٹیاں کروایاں، جِتھے خالد حسین نے رات دے دو دو بجے تک اپنیاں کہانیاں سُنائیاں۔ اِک دِن خالد کفایت اپنے واقف کار بشیر احمد شاہ نوں لے کے جالندھر خالد کول آیا تے کہن لگا کہ بشیر شاہ دے بھتیجے دِلشاد لئی جموں دی کسے کُڑی دا رشتہ دسو۔ خالد حسین نے بشیر احمد شاہ دے بھتیجے دا ویاہ جموں دے

مشہور ٹیلر ماسٹر اسلم پال دی دِھی یاسمین نال کروا دِتا۔ اسلم پال دی دوجی دِھی دا ویاہ وی خالد حسین نے رضوان فاروقی ناں دے نوجوان نال کروایا۔ اپنے اِک ہور دوست محمد امین بیگ دی دِھی وی خالد حسین نے مالیر کوٹلے دے جاوید قریشی نال ویاہی، جیہڑا چارٹڈ اکونٹینٹ ہے تے جِس دا اِک بھراہ ارشاد کامل فلماں دے گیت، مقالمے تے منظر نامے لِکھدا ہے۔ خالد نے اپنے اِک رِشتے دار دی کُڑی دا ویاہ وی بشیر شاہ دے دوجے بھتیجے نال کروایا اتے بشیر شاہ دی دِھی فرحت بانو دا ویاہ اپنے پُتر ذاکر حسین نال کروایا۔ خالد حسین نے اپنے کئی ہندو تے سِکھ دوستاں دے بچیاں دِیاں شادیاں لئی وی رِشتے لبھ کے دِتے۔ شاید اِس نیک سماجی کم دا وردان اِہ مِلیا کہ اُس دِیاں اپنیاں دِھیاں لئی وی بوہت چنگے رشتے ملے۔ اُس دا اِک جوائی انجینئر ہے تے دوجا ڈاکٹر۔ ویاہ شادیاں کروان والے وچولیاں نُوں اکثر گاہلاں دا گلقند کھانا پیندا ہے پر خالد حسین نے جِتنے وی رِشتے کروائے، اُہ سارے سُکھی، آباد تے خوشحال وسدے نیں۔ جِس کارن خالد نُوں کدے وی گاہلاں دی سوغات نہیں ملی، سگوں اوہنوں بڑی عزت تے محبت ملی۔ اوہدی فوتگی تے اُہ سارے ٹبر تے پنجاب دے ادیب اتے لِکھاری اوہدے جنازے وِچ شامل ہون لئی آئے سن۔ واہیگورو سچے پادشاہ اوہنوں اپنے چرناں وِچ نواس بخشے تے پِچھے پریوار نُوں بھانا منّن دا بَل بخشے۔

☆

کھیڈ تماشے

بھارت تے پاکستان دے رشتیاں بارے سارے جاندے نیں کہ لوہار دی سنی کدے اگ وچ ہندی ہے تے کدے پانی وچ۔اجہے رشتیاں دا دکھ تے درد پنجاب تے جموں کشمیر دے لوکی 1947ء توں ہن تیکر اپنے تن من تے ہنڈاوندے آ رہے نیں۔ بھارت تے پاکستان دی گوڑ سیاست ساہڈیاں تلیاں دے چھالے تے گل دے بگلو بن چکی ہے۔ انہاں رشتیاں نے 47ء وچ خلقت مروائی۔ 1965ء تے 1971ء دی جنگ کروائی اتے دونواں پاسے لوکاں دی تباہی مچائی۔ فیروی سرکاراں دی مت ٹھکانے نہیں آئی۔ سیاست دان کوئی نہ کوئی شرلی اک دوجے دے خلاف چھڈ دیندے نیں ۔ اجہے حالات شاید کدے نہ سدھردے پر امریکہ 9/11 دے بعد افغانستان تے حملہ کر کے بری طرحاں پھس گیا ۔ طالبان تے القاعدہ نے اوہدا نک وچ دم کر دتا سی۔ اس جنگ دی وجہ نال امریکہ دی اقتصادیات ڈانواں ڈول ہو گئی۔

القاعدہ تے طالبان پاکستان دے صوبیاں بلوچستان تے خیبر پختون خواہ نُوں امریکی تے ناٹو فوجیاں تے حملہ کرن لئی استعمال کرن لگے، جس کارن امریکہ دا بڑا جانی تے مالی نقصان ہون لگا۔ ڈرون حملے، امریکی تے پاکستانی کاروائیاں وی طالبان دا زور توڑن وِچ ناکام ہوگیاں۔ ایدھر پاکستان دی سرزمین توں کھاڑُواں نے جموں کشمیر وِچ اپنیاں کاروائیاں جاری رکھیاں سن۔ پاکستان کھاڑُواں نُوں ٹریننگ، اسلحہ تے پیسہ دے کے بھارتی کشمیر ول دھک ریہا سی تاں جو بنگلہ دیش دی ہار دا بدلہ لیا جا سکے۔ تے کشمیر نُوں بھارت توں وکھ کیتا جا سکے۔ جس طرحاں 1971ء وِچ بھارت نے اپنے فوجی ''مکتی باہنی'' دے روپ وِچ مشرقی پاکستان وِچ افرا تفری پھیلان لئی گھلے سن۔ اوہو فارمولہ پاکستان نے ساہڈے والے پاسے دے جموں کشمیر وِچ آزمایا ہویا سی۔ امریکہ چاھندا سی کہ افغان سرحد تے پاکستان اپنی فوج نُوں تعینات کرے تے طالبان اتے القاعدہ دے جنگ جواں نُوں پاک افغان سرحد عبور نہ کرن دیوے پر پاکستان جموں کشمیر اتے پاک بھارت سرحد توں اپنی فوج ہٹھان نُوں تیار نہیں سی تے متوقع بھارتی حملے دا جواز پیش کر ریہا سی۔ امریکہ نُوں بھارت تے پاکستان دوناں دی ڈاہڈی لوڑ سی، تاں جو افغانستان وِچ لڑی جا رہی جنگ نُوں جِت سکے۔ اِس لئی اُوہنیں دوناں مُلکاں دے حاکماں تے دباء پایا کہ اُہ اپنے رشتے ٹھیک کرن، جس دا سِٹہ اِہ نکلیا کہ آر پار دی لڑائی کرن والے اتے پاکستان دی سرحد اُتے دس مہینے تک بھارتی فوج کھڑی کرن والے اٹل بہاری باجپائی، جنرل مشرف نُوں مِلن لئی تیار ہو گئے۔ امن تے شانتی دیاں گلاں ہون لگیاں۔ ''دوست تاں بدلے جا سکدے نیں پر ہمسائے تے ماں جائے نہیں بدلے جا سکدے'' ورگے فلسفے بکھیرے جان لگے۔ اِس لئی گل بات رائیں مسئلیاں نُوں حل کیتا جائے۔ گل کتھ چلدی رہی تے بھارت وِچ کانگرس دی سرکار بن گئی تے جموں کشمیر دے مسئلے نُوں حل کرن لئی پہلا قدم چکّیا گیا

تے فیصلہ ہویا کہ جموں کشمیر دے دونویں پاسے بس سروس چلائی جائے، اتے پاسپورٹ تے ویزا دی تھاں پرمٹ سسٹم رائیں جموں کشمیر دے دونوں پاسے لوکاں دی آوا جائی شروع کیتی جائے۔ پاکستانی انتظام والے کشمیر اتے بھارتی کشمیر دے اونہاں لوکاں کولوں درخواستاں منگیاں جان لگیاں، جنہاں دے رشتے دار سرحد دے دونواں پاسے وسدے سَن۔ ابُو دے اِک برخوردار تے اُردو شاعری دی نویں آواز ڈاکٹر لیاقت جعفری نے وی پونچھ تُوں باغ تے راولاکوٹ جان لئی درخواست دِتی سی تے پرمٹ دا فارم لیا ہویا سی۔ اوہدا چاچا تے پھوپھیاں پار لے پونچھ تے باغ وِچ رہندے سَن، جنہاں نُوں مِلن لئی اُس نُوں پرمٹ فارم مِلیا سی۔ دونواں سرکاراں درمیان ہوئے سمجھوتے موجب سری نگر مظفر آباد بس سروس چلان دا فیصلہ ہویا سی تے پہلی بس جس دا ناں ''کاروانِ امن'' رکھیا گیا سی، 7 اپریل 2005ء نُوں سری نگر توں مظفر آباد جانی سی اتے اُسے دِن ہی مظفر آباد توں اِک بس آونی سی، پر ماں دی بیماری کارن لیاقت جعفری دا مظفر آباد جانا مشکل ہُندا جا رہیا سی۔ اُہ بڑا پریشان سی۔ اِک دِن اُس نے مینوں کیہا کہ تیرے ابُو خالد صاحب نے جے رشتے داراں نُوں مِلن لئی پاکستانی کشمیر جانا ہووے تاں اُہ اپنا فارم خالد صاحب نُوں دے سکدا ہے۔ میں اپنے ابُو نال اس بارے گل کیتی تاں اُہ فوراً تیار ہو گئے۔ میں لیاقت جعفری کولوں فارم لیا تے اسیں دونویں پئیو پُتر سی آئی ڈی دے ایس۔ ایس۔ پی جناب نثار منہاس نُوں ملے تے ضروری کاروائی اونہاں کولوں کروائی۔ 15/16 دِناں مگروں جموں کشمیر دے دونواں پاسے آن جان والے مسافراں دی فہرست وِچ امی تے ابُو دا ناں شامل سی تے لِسٹ اخباراں وِچ چھپی سی۔ اِک دِن سویرے جد میں اپنے ابُو کول بیٹھا ساں تاں اِک فون کال آئی۔ فون کال کرن والا کشمیری لہجے وِچ اُردو بول رہیا سی تے ابُو نُوں مظفر آباد جان توں روک رہیا سی۔ دونواں وچکار کافی چر تیکر تیز کلامی ہُندی رہی۔ میرے ابُو

کہہ رہے سن:

''اسیں دونویں میاں بیوی ہند تے پاک سرکاراں دی رضامندی نال مظفر آباد جا رہے ہاں۔ ساہنوں اوتھے جان لئی پرمٹ ملیا ہویا ہے اتے دوہاں سرکاراں دا اِہ فیصلہ قابلِ تعریف ہے کہ 57 سالاں مگروں لوکی اپنے رِشتے داراں نُوں مِل سکن گے پر تہانوں کیہ تکلیف ہے؟ -----کیہ کیہا جے -----بس چلن نال تہاڈی تحریک نُوں نقصان پہنچے گا -----ایسی تحریک دا بند ہونا ہی بہتر ہے، جِس نُوں آر پار بس چلن نال نقصان پُجدا ہووے۔''

اِہ فون کال کسے کھاڑکو ولوں سی تے اُہ ابُو نُوں دھمکی دے ریہا سی تے کہہ ریہا سی بھئی جے اُس دی گل نہیں منی گئی تاں اُہ اپنی اُلٹی گِنتی شروع کر دیوے۔ ابُو نے جواب دِتا سی:

''جے تہاڈی گولی نال میری موت لِکھی ہے تاں دُنیا دی کوئی طاقت مینوں بچا نہیں سکدی، اتے جے رب سچے نے میری زندگی لِکھی ہے تاں دُنیا دی کوئی طاقت مینوں مار نہیں سکدی۔''

اِہ فون کال لندن تُوں آئی سی۔ ابُو نے جموں کشمیر دے انسپکٹر جنرل پولیس (سی۔ آئی۔ ڈی) شری اشوک بھان نُوں اِک چِٹھی لِکھی، جِس وِچ فون نمبر تے کھاڑکو نال ہوئی گل بات دا ویروا دِتا گیا سی۔ اشوک بھان جی نے ابُو دے موبائل نمبر تے ہوئی اِس گل بات دی ریکاڈنگ منگوائی تے وزیر اعلیٰ مفتی محمد سعید نُوں سُنائی۔ اونہاں دوجے دِن اُہ ریکارڈنگ اسمبلی وِچ ممبراں نُوں سُنائی اتے کھاڑکواں دے خلاف دو چار بیان وی دے دِتے۔ جد ٹیلی ویژن چینل والیاں نُوں پتہ لگا تاں سارے ابُو دا انٹرویو لین دوڑے۔ شاید ہی کوئی نیشنل چینل بچیا ہوئے، جس نے اُس گھٹناں نُوں نہ اُچھالیا ہوئے اتے ابُو دا انٹرویو نہ لیا ہوئے۔ اِیتھوں تک کہ بی بی سی،

الجزیرہ تے امریکی ٹیلی ویژن والیاں نے وی اِس خبر نُوں نشر کیتا تے درسایا اتے ابُو دے وچار وی لوکاں نُوں سُنائے۔ ابُو دا کہنا سی کہ اُہ مظفر آباد ضرور جان گے، بھانویں کُجھ بھی ہوئے۔4اپریل دی رات نُوں بخشی نگر جموں توُں جگدیش راج ٹنڈن ابُو نُوں مِلن آئے تے کہن لگے کہ اونہاں دا اِک بھراہ تے دو پھُپھیرے بھراہ ہٹیاں دوپٹہ وِچ رہندے نیں۔ اونہاں دا پتہ لوا کے اونہاں دی گل کرائی جائے۔ ٹنڈن صاحب نے اپنا فون نمبر تے موبائیل نمبر ابُو نُوں دِتا۔ قبائلی حملے ویلے جگدیش راج ٹنڈن دے والد لالہ ہری چند دا سارا ٹبر پنڈ دے مسلم نمبردار تے لالہ ہری چند دے یار دے گھر ویاہ دِیاں خوشیاں وِچ شامل ہون لئی گئے سن، جد مسلم بلوائیاں نے وڈ ٹُک کرنی شروع کر دِتی ،تاں لالہ ہری چند، جوان بچے تے عورتاں اوتھوں بھج کے پونچھ ول جان لگے پر اُہ تِن بھراہ بوہت چھوٹے سن، اِس لئی نمبردار نے اونہاں نُوں اپنے کول رکھ لیا تے کیہا کہ حالات ٹھیک ہون مگروں بچے اپنے گھر بھیج دِتے جان گے۔ حالات کدے ٹھیک نہیں ہوئے تے اُہ بچے نمبردار کول ہی رہے۔ ابُو نے وعدہ کیتا کہ اُہ مظفر آباد پہونچ کے پہلا کم اِہ ہی کرن گے کہ ٹنڈن صاحب دے بھرانواں دا پتہ لوان گے تے اونہاں نال گل کروان گے۔ 5 اپریل نُوں ابُو تے امّی سری نگر چلے گئے۔ 6 اپریل نُوں شناختی کارڈ تے ہور کاغذی کاروائیاں پوریاں کرن مگروں اُہ اپنے اِک رِشتے دار دے گھر آئے۔ اونہاں آوندیاں ہی ٹیلی ویژن لگایا تے سکرین تے ویکھیا کہ پولو گراونڈ کول سرکاری یاتری نواس (Tourist Receiption Centre) اگ دے بھانبڑاں وِچ سڑھ رہیا ہے تے خبر اِہ دِتی جا رہی ہے کہ'' دو کھاڑکو موٹر سائیکل تے یاتری نواس اندر داخل ہوئے تے اونہاں یاتری نواس نُوں اگ لا دِتی اتے اِک بندے نُوں مار دِتا۔ اِک عورت زخمی ہوئی۔ ویر جواناں بڑی بہادری نال اونہاں دا مقابلہ کیتا تے دوہاں کھاڑکواں نُوں مار دِتا گیا۔'' اِس سیاحتی مرکز وِچ مظفر آباد جان

والے 26 مسافر ٹھہرائے گئے سن۔ 7 اپریل 2005ء نُوں سویرے اونہاں ساریاں مظفر آباد جانا سی۔ ٹیلی ویژن تے سیاحتی مرکز نُوں سڑھدیاں ویکھ کے میری امّی نسیم فردوس بے ہوش ہو گئی۔ جد ہوش آیا تاں اُس نے مظفر آباد جان توں صاف انکار کر دِتا۔ اوسو ویلے میری وڈّی بھین ڈاکٹر ہما تبسم تے جیجا ڈاکٹر عشرت چودھری وی آ گئے۔ اسیں سارے ابُو نُوں واسطے پاون لگے کہ مظفر آباد جان دا اِرادہ چھڈ دیئو تے کشمیر دی سیر کرو۔ اونہاں دا جواب سی:

''میں تاں ضرور جانا ہے۔ تُسیں اپنی ماں نُوں اپنے کول رکھ لو۔''

رات اساں ساریاں ابُو دے یار تے ریاستی وزیر انکل تاج محی الدین دے گھر گزاری۔ سویرے پتہ چلیا کہ مظفر آباد جان والے 28 مسافراں وِچوں نو لوکاں نے جان توں انکار کر دِتا تے اُہ سنتور ہوٹل توں کسے نُوں دسّے بغیر چلے گئے سن۔ انسپکٹر جنرل پولیس جاوید مخدومی باقی مسافراں نُوں حوصلہ دے رہیا سی، نالے دس دس ہزار روپئے نقد ونڈ رہیا سی۔ ریاستی سرکار نُوں اِہ خطرہ سی کہ اگر اِہ لوک وی بھج گئے تاں بڑی نموشی ہووے گی، کیونکہ 7 اپریل دی سویرے پردھان منتری منموہن سنگھ، یو پی اے دی چیئر پرسن شریمتی سونیا گاندھی، فارن منسٹر نٹور سنگھ، غلام نبی آزاد تے ہور مرکزی وزیر مظفر آباد جان والی بس ''کاروانِ امن'' نُوں ہری جھنڈی وکھان تے بس نُوں روانہ کرن والے سن۔ 7 اپریل 2005ء دی سویرے اِک ڈی۔ ایس۔ پی ابُو تے امّی نُوں لین لئی تاج انکل دے گھر آیا۔ ابُو نے اپنا سامان سنتری نُوں پھڑایا تاں ساہڈی امّی نے وی اپنی اٹیچی اُس نُوں دے دِتی تے چُپ چاپ ابّو دے پچھے پچھے چلن لگی۔ ماڑی ماڑی بارش ہو رہی سی تے سارے مسافراں نُوں سنتور ہوٹل توں امر سنگھ کلب دے لاگے کرکٹ گراونڈ وِچ لیاندا گیا۔ ابُو تے امّی وی پُلس دی کار وِچ کرکٹ سٹیڈیم پہنچے۔ بس نُوں ودھیا ڈھنگ نال شنگاریا گیا سی۔ اُسے ویلے وزیر

اعظم منموہن سنگھ ، شریمتی سونیا گاندھی، نئور سنگھ، غلام نبی آزاد ، جموں کشمیر دے وزیر اعلیٰ مفتی محمد سعید ، منی شنکر ائیر تے ہور مرکزی لیڈر پہونچے۔ ڈاکٹر منموہن سنگھ تے شریمتی سونیا گاندھی نے ساریاں مسافراں نُوں مومنٹو دِتے اتے وشیش (خاص) ٹوپیاں یادگار وجوں پیش کیتیاں۔ ریاستی سرکار دی ساری مشینری ، چیف سیکرٹری ڈاکٹر سُدھیر سنگھ بلوریا دی سربراہی وِچ موجود سی۔ مسافراں نُوں بس وِچ بٹھایا گیا۔ ڈاکٹر منموہن سنگھ جی نے بس نُوں ہری جھنڈی دتی تے بس مظفر آباد لئی روانی ہوگئی۔حریت کانفرنس تے کھاڑکُواں نے ہڑتال دی کال دِتی ہوئی سی ، جس دی وجہ نال سارے بازار بند سن تے سڑکاں ویران۔ بس جد پٹن کول پہونچی تاں اُس تے دو رائفل گرنیڈ سُٹے گئے ، جہڑے بس توں کوئی دوسو فُٹ دُور شالی (جھونے) دے کھیت وِچ پھٹے۔سری نگر دے سیاحتی مرکز نُوں اگ لاون تے رائفل گرنیڈ سُٹن دا مقصد مظفر آباد جان والے مسافراں نُوں ڈرانا سی تے اونہاں دوہاں حادثیاں نُوں عام لوکی خُفیہ ایجنسیاں دی کارستانی دس رہے سن ، کیونکہ اگر دونواں مُلکاں وِچ حالات سازگار ہو جاندے نیں اتے کشمیر دے مسئلے دا کوئی معقول حل نکلدا ہے تاں سبھ توں ودھ نقصان دونواں مُلکاں دِیاں ایجنسیاں نُوں ہی ہووے گا ، جنہاں نُوں ہر سال کروڑاں روپئے ملدے نیں ، اگ بھجان تے اگ لوان لئی ، اتے نہ ہی اس خطیر رقم دا آڈٹ ہُندا ہے۔ اِس خفیہ گرانٹ دا حساب کتاب کسے کول نہیں ہُندا ۔ جے ہُندا وی ہے تاں دیش واسیاں نُوں دسیا نہیں جاندا ، جنہاں دے انکم ٹیکس نال اِہ سارا گورکھ وپار چلدا ہے۔لوکاں دے شک دی وجہ اِہ وی سی کہ سیاحتی مرکز وِچ مارے گئے دو کھاڑکُواں دِیاں لاشاں کتھے گیاں اتے موٹر سائیکل کتھے گئی، جس تے بہہ کے کھاڑکو آئے سن، حالانکہ تِن جگہ تے لوہے دے وڈے رکلاں والے بیری کیٹ لائے ہوئے سن تے ہر بیری کیٹ تے روک کے تلاشی لتی جاندی سی اتے رکلاں نُوں پار کر پانا تے موٹر سائیکل دے ٹائر پنچر

نہ ہون، اِہ ناممکن سی۔ شک دی دوجی وجہ اِہ سی کہ سرکار نے اِس گھٹناں دی کوئی انکوئری نہیں کروائی۔ خیر اوڑی دے ہیڈ کوارٹر سلام آباد وِچ مسافراں لئی دوپہر دا کھانا بنایا گیا سی۔ کشمیری وازوان دا لُطف لیند یاں ہویاں کئی ٹیلی ویژن چینلاں دے رپورٹر مسافراں دے انٹرویو وی لیندے رہے۔ اِیتھے پہلی واری میری امّی نے ٹیلی ویژن کیمریاں دا سامنا کیتا سی تے انٹرویو دیندی رہی۔ اِیتھے اُوڑی اسمبلی حلقے دے ممبر اسمبلی اتے ریاستی وزیر نالے میرے ابُو دے دوست تاج انکل، بارہ مولہ ضلع دے ڈپٹی کمشنر اتے ضلع پُلس افسر تے اُوڑی بریگیڈ دے فوجی کمانڈر فِدا حسنین سواگت لئی پہونچے سن۔ (جناب فِدا حسنین اجکل بھارتی فوج دے لیفٹیننٹ جنرل ہن)۔ کھانا کھان مگروں مسافراں دی بس ''کمان پُل'' ول روانہ ہوئی۔ اِس پُل نُوں فوجیاں ''امن سیتو'' (رستہ) دا ناں دِتا ہے۔ بس وِچ مسافراں توں علاوہ وزیرِ اعلیٰ مفتی محمد سعید دی دِھی اتے پی ڈی پی دی صدر تے ممبر پارلیمنٹ محبوبہ مفتی سری نگر توں ہی ابُو دے نال بیٹھی سی تے ابُو نُوں بار بار کہہ رہی سی کہ اِس گل دا دھیان رکھن کہ کوئی مسافر اِیتھے نہ رہ جائے۔ ''کمان پُل'' دے کول کسٹم والیاں لئی شیڈ بنائے گئے سن۔ کسٹم دے عملے نے مسافراں دے سامان دی جانچ پڑتال کیتی تے اوتھے لیائے گئے مزدوراں رائیں سامان ''کمان پُل جاں امن سیتو'' تک پہونچایا گیا۔ ''کمان پُل'' دا ادھا حصہ ساہڈے قبضے وِچ ہے تے باقی دا ادھا پاکستانی فوج دے قبضے وِچ۔ مزدوراں سامان پُل دے ادھ تک لیاندا تے اوتھوں اُنہاں دے مزدوراں نے سامان نُوں اُس بس وِچ رکھیا، جیہڑی پاکستانی اِنتظام والے کشمیر دی سرکار نے ایدھر دے مسافراں نُوں مظفر آباد لے جان لئی لیاندی سی تے جِس وِچ اودھروں آون والے مسافر مظفر آباد توں آئے سن۔ محبوبہ مفتی بوہت خوش سی، کیونکہ اونہاں دا مِشن Healing Touch کامیاب ہویا سی۔ اُہ وی پُل دے پار تک گئی اتے مظفر آباد دے

ڈپٹی کمشنر اتے ڈویژنل کمشنر نال ہتھ ملا کے واپس اپنی سرحد اندر آ گئی۔ ساہڈی بس مظفرآباد توں آون والیاں سواریاں نُوں لے کے سری نگر ول روانہ ہوگئی تے اونہاں دی بس ساہڈیاں سواریاں نُوں لے کے چکوٹی ول چلی گئی تے میں یعنی اپنے ابُو دا نِکا پُتر یاسر عمران ''کمان پوسٹ'' توں واپس سری نگر آ گیا۔

☆

کابک وِچ پھسے صوفی کبوتر

جد بس چکوٹی پہونچی تاں آزاد جموں کشمیر دے وزیر اعظم سردار سکندر حیات خان تے اونہاں دی وزارت دے ساتھی بھارتی کشمیر دے مسافراں دے استقبال لئی کھڑے سَن ۔ سارے مسافراں نُوں پھُلاں دے ہار پوائے گئے تے چاء پانی دی سیوا کیتی گئی۔ کسٹم والیاں بغیر جانچ کیتیاں مسافراں دا سامان بس وِچ مُڑ رکھوایا تے بس مظفر آباد ول چل پئی۔ میرا ناں تصور سلہریا ہے۔ خالد حسین میرا بہنوئی ہے تے نسیم فردوس میری بھین۔ میں تے میرا اِنکا بھراہ عاشق سلہریا اِنہاں نُوں لین لئی چکوٹی آئے ساں پر حاکماں نے بھائی جان خالد حسین تے بھین نسیم فردوس نُوں ساہڈے نال کار وِچ جان دی اجازت نہیں دِتی تے کیہا کہ مظفر آباد تک سارے مسافر بس وِچ ہی جان گے۔ اسیں دونویں بھراہ بس دے نال نال چل پئے۔ اسیں جدی پُشتی جموں دے رہن والے ہاں تے ساہڈا گھر محلّہ اُستاد غوث محمد خان وِچ اج وی موجود ہے۔ میرے

والد نصیر الدین سلہریا تے ماں وزیر بیگم 1947ء دی شورش وِچ جموں توں سیالکوٹ آگئے ساں۔ فیر سیالکوٹ تُوں اسیں میر پور آگئے تے پکے پیریں اِیتھے آباد ہو گئے۔ ساہڈا اِک وڈّا بھراہ نعیم سلہریا لندن وِچ رہندا ہے تے دوجا قمر دین سلہریا پیرس وِچ رہندا ہے۔ ساہڈی وڈّی بھین ڈاکٹر پروین اتے اوہدا خاوند ڈاکٹر کرنل عنایت حسین راولپنڈی وِچ چکلالہ رہندے نیں اتے نِکی بھین نگہت وی لندن وِچ اپنے پریوار نال رہندی ہے۔

چکوٹی توں لے کے مظفر آباد تک ساری سڑک نُوں محراباں نال سجایا گیا سی تے لوکی بس تے پُھل پتیاں دی بارش کر رہے سن۔ چکوٹی توں بس ''چناری'' پہونچی لوکاں نے بھارتی مسافراں نُوں اوتھے دُدھ پلایا تے فیر بس ''امراساون'' پُجی۔ اوتھے وی لوکاں نے مٹھایاں نال سواگت کیتا۔ سارے رستے وِچ جہلم دریا سڑک دے نال نال وہندا جا ریہا سی۔ ''گُجھاں سیداں'' تُوں اِک رستہ ''لیپا وادی'' نُوں جاندا ہے، جو اُوتھوں ڈیڑھ سو کلو میٹر دور ہے۔ فیر بس ''ہٹیاں والا''، ''سرن گکڑ واڑا''، ''چھٹیاں ٹِنگی''، ''گہڑی دوپٹہ''، ''مجوہی''، ''ٹھٹھا'' تے ''تنبولی'' توں لنگھدی ہوئی پنج وجے مظفر آباد پہونچی۔ ساریاں سواریاں نُوں مظفر آباد دے ہوٹل وِچ ٹھہرایا گیا تے رات دے کھانے دی دعوت وزیر اعظم آزاد کشمیر سردار سکندر حیات خان ولوں دِتی گئی سی، جس وِچ بھارتی کشمیر دے مسافراں تُوں علاوہ آزاد جموں کشمیر دے صدر جنرل انور خان، وزارت دے ساتھی تے سرکاری محکمیاں دے سربراہواں نے حِصہ لیا۔ اِیتھے بھائی خالد نے وزیر اعظم آزاد کشمیر سردار سکندر حیات خان نال جگدیش لال ٹنڈن دے بھراواں بارے گل کیتی تے ٹنڈن دا فون نمبر وی دِتا۔ سردار سکندر حیات خان صاحب نے یقین دِلایا کہ اُہ اونہاں دا پتہ کر کے ٹنڈن صاحب نال گل کروان گے۔ اونہاں خالد بھائی نُوں تیرتھ رام آملہ بارے پُچھیا کہ اُہ کیوں نہیں آئے۔ وزیر

اعظم صاحب نے دسّیا کہ تیرتھ رام آملہ صاحب دا بھراہ گیان چند آملہ فوت ہو چُکیا ہے پر اُوہدے بچے تے باقی خاندان والے رسدے وسدے نیں۔ اونہاں تیرتھ رام آملہ جی نُوں آزاد کشمیر آون دی دعوت وی دِتی ۔ بھائی خالد حسین نے سردار سکندر حیات جی نُوں اونہاں دی بھتیجی دا خط وی دِتا، جیہڑی جموں وِچ رہندی ہے۔ دوجی سویرے سرکاری سیاحتی مرکز توں مسافراں نُوں اپنے اپنے ٹھکانیاں تے جان لئی اجازت نامے دِتے گئے۔ فیر مسلم کانفرنس دے صدر نے آزاد جموں کشمیر دے سابقہ وزیر اعظم تے سابقہ صدر سردار عبدالقیوم خان ولوں ناشتہ کھوایا، جس وِچ آزاد کشمیر دے ،صدر، وزیر اعظم، وزراء تے حریت کانفرنس دے مقامی عہدے دار تے مسلم کانفرنس دے نمائندے اتے مظفرآباد شہر دے کُجھ وڈّے وی شامل ہوئے۔ تقریراں ہویاں تے فیر بھارتی کشمیر دے مسافراں دے گروپ لیڈر خالد حسین نُوں بولن لئی کیہا گیا۔ بھائی جان خالد حسین نے اپنی تقریر وِچ بھارت تے پاکستان دے اس قابلِ تعریف اُپرالے دی سراہنا کیتی، جس دی وجہ نال ناممکن نُوں ممکن بنایا گیا سی۔ اوتھے اِک بینر تے لِکھیا ہویا سی کہ ''کشمیر بنے گا پاکستان'' اتے دوجے بینر تے لِکھیا سی ''کشمیر پاکستان کی شہ رگ ہے''۔ اونہاں دوہاں بینراں نُوں ویکھ کے خالد حسین نے کیہا کہ نہ تاں ''کشمیر پاکستان دی شہ رگ ہے'' اتے نہ ہی ''اٹوٹ انگ''، کیوں جے 1947ء توں لے کے اج تیکر اِس شہ رگ توں بے حساب خون دِیاں ندیاں وگ چُکیاں نیں اتے اِک اِک انگ ٹُٹ بھج چُکا ہے۔ اِس لئی لوکاں دی بہتری واسطے اِس مسئلے دا حل ہونا بہت ضروری اے اتے اِس حل لئی دونواں سرکاراں نے پیر پُٹیا اے ۔ آس کرنی چاہیدی ہے کہ گل بات رائیں اُس منزل تک پہونچیا جا سکدا اے، جتھے امن ،شانتی، پیار تے محبت دا مارگ (منزل، رستہ) ہے۔ خالد جی نے سری نگر، مظفرآباد توں چھٹ جموں، سیالکوٹ ، پونچھ ، راولاکوٹ، (اِہ رستہ بعد وِچ کُھل گیا سی) اکھنور ، بھمبر،

نوشہرہ، کوٹلی تے میر پوراتے کرگل، اسکردو دے پرانے رستے وی کھولن دی منگ کیتی تاں جو لوکی اپنے رشتے داراں نوں مل سکن تے اپنی جنم بھومی نوں ویکھ سکن تے پیار سوغاتاں ونڈ سکن۔ اس آوا جائی نال غلط فہمیاں دُور ہون گیاں تے لوکی اپنی اکھوں آر۔ پار ہو رہی ترقی ویکھ سکن گے۔ خالد حسین دا کہنا سی کہ دونواں مُلکاں اتے ریاست جموں کشمیر دے دوہاں پاسے وپار تے کاروبار ودھنا چاھیدا۔ اِہ کاروباری رِشتے مضبوط ہوون۔ پرمٹ سسٹم دی بجائے شناختی کارڈ اُتے لوکاں نوں دونواں پاسے آن جان دِتا جائے۔ اس نال شک تے شکُوک ختم ہون گے۔ تہاڈے بچے اعلیٰ تعلیم لئی بھارت ساہڈے پاسے پڑھن لئی آون۔ اِنج ہندو، مسلمان اتے پاک بھارت دی دشمنی ختم ہوئے گی۔ خالد حسین دے بعد سردار قیوم خان ہوراں خطاب کیتا۔ سردار عبدالقیوم خان نوں مجاہد اول وی کیہا جاندا ہے، کیونکہ بھارت دے خلاف اتے کشمیر دی آزادی لئی پہلی بندوق سردار قیوم خان نے ہی چکی سی۔ اونہاں نے خالد حسین دے خیالات نوں نکاردیاں ہویاں کیہا کہ اونہاں کشمیر دی آزادی لئی بڑیاں قربانیاں دِتیاں نیں تے کشمیر اک نہ اک دِن پاکستان بن کے رہوے گا۔ اونہاں امن تے شانتی لئی دونواں حکومتاں ولوں کیتے جان والے اُپرالیاں دی تعریف وی کیتی۔ سردار قیوم خان دیاں گلاں دا جواب دینا ممکن نہیں سی، کیوں جے صدارتی خطبے بعد بولنا پروٹوکول دے خلاف سمجھیا جاندا ہے پر اونہاں دے وچاراں تے بھارتی کشمیر دے سیاسی لیڈراں دے خیالاں وِچ اتے سوچ وِچ بڑا انتر سی۔ فیر بریک فاسٹ کرن مگروں سبھے مسافر اپنیاں اپنیاں ٹھکانیاں ول چلے گئے۔ اساں وی باجی نسیم تے بھائی خالد نوں اپنی کار وِچ بٹھایا تے راولپنڈی ول چل پئے۔ کوہالہ پُل تک ریاست جموں کشمیر دی حد سی تے پُل ٹپدیاں ہی پنجاب صوبے دے راولپنڈی ضلع دی حد شروع ہو جاندی ہے۔ کوہالہ تک دریا جہلم سڑک دے نال نال چلدا ہے اتے جہلم دریا دے پار

خیبر پختون خوا صوبے دی ہزارہ ڈویژن دے علاقے پیندے نیں۔ کوہالہ توں ''چھانگا گلی''، ''کوہ مری''، ''گھوڑا گلی'' توں لنگدیاں ہویاں پاکستان دی راجدھانی اسلام آباد تے فیر راولپنڈی پہونچے، جتھے بھین نسیم دی پھوپھی زاد تے ساہڈی سکی بھین ڈاکٹر پروین چکلالہ وِچ رہندی ہے۔ اساں ساریاں رات اوتھے گزاری۔ اونہاں دے خاوند فوج توں ریٹائر ہون مگروں اجکل پرائیویٹ پریکٹس کردے نیں۔ دوجے دِن یعنی 9 اپریل 2005ء نُوں وی اسیں سارے باجی پروین کول ہی رہے۔ اوتھے اساں بھائی خالد تے باجی نسیم نُوں راولپڈی دے بازاراں وِچ گھمایا۔ اونہاں پنجابی دے پُرانے پاکستانی گیتاں دِیاں سیڈیاں تے کیسٹاں خریدیاں، فیر ''بحریہ ٹاؤن شپ'' ول چلے گئے۔ اِہ اِک بہت ہی خوبصورت نویں کالونی اُساری گئی ہے، جِس دِیاں سڑکاں تے کوٹھیاں ویکھن جوگیاں نیں۔ رات بھائی خالد دے کُروم فاروق بیگ دی ماں تے بھراواں نُوں مِلن لئی اسلام آباد گئے اتے رات دی روٹی اوتھے ہی کھادی۔ تیجی سویرے ساہڈے بہنوئی ڈاکٹر کرنل عنایت حسین دے دوست تے پاک فوج دے ریٹائرڈ بریگیڈئر بھائی خالد نُوں ملن آئے۔ اُنہاں نال خالد صاحب دی لمبی چوڑی گل بات ہوئی تے کشمیر دا مسئلہ ہی زیادہ دیر تک بحث دا موضوع بنیا رہیا، بھائی خالد دا کہنا سی کہ کشمیر بارے پاکستان دا نظریہ حقیقت تے گھٹ اتے جذبات نال بوہتا جُڑیا ہویا ہے۔ لوکاں دے دِل دماغ تے کشمیر ہی سوار ہے، جو صحیح اپروچ نہیں ہے، کیونکہ کشمیر دی بھاشا، وسیب تے رہتل پاکستان دے کسی وی علاقے نال نہیں مِلدی۔ اونہاں کیہا کہ پاکستانی انتظام والے کشمیر دا سارا علاقہ جموں صوبے نال تعلق رکھدا ہے۔ مظفر آباد، میر پور، کوٹلی، نیلم، شاردا، باغ، پلندری تے حویلی پونچھ سارا پوٹھوہاری جاں پہاڑی تے گوجری بولدا علاقہ ہے۔ ٹنگدھار، ٹیٹوال تے اُوڑی بھارتی کشمیر دے پہاڑی بولدے علاقے نیں، جد کہ پونچھ، راجوری، نوشہرہ تے سُندربنی وی پہاڑی بولن

والے علاقے نیں، جنہاں دی کُل آبادی 70 لکھ بندی ہے پر کشمیر گھاٹی دا تمدن، وسیب تے بولی کشمیری ہے تے آبادی 40 لکھ۔ شاید ایہو کارن سی کہ شیخ عبداللہ نے 1947ء وِچ جتھے کشمیری بولن والا علاقہ ختم ہُندا سی اُوتھے Cease Fire کروا دِتا سی۔ تاکہ بھارتی کشمیر وِچ کشمیری بھاشا بولن والے اکثریت وِچ آ جان اتے حکومت اونہاں دے ہتھاں وِچ ہی رہوے۔ اِس لئی جے کشمیر پاکستان بن جائے تاں اوتھے فیر اوہو حالات بن جان گے، جو 1947ء توں پہلاں سن اتے جے پورے جموں کشمیر نُوں آزاد کر دِتا جائے تاں کشمیری اقلیت وِچ ہو جان گے تے اونہاں دی حکومت کدے وی نہیں بن سکدی۔ اِس لئی کشمیر مسئلے دا حل اِہ ہے کہ، جو علاقے پاکستان کول نیں، اُہ اونہاں نُوں مبارک تے جو بھارت کول نیں، اُہ بھارت نُوں۔ چھوٹی موٹی ایڈجسٹمنٹ نال موجودہ تقسیم ہی اِس مسئلے دا حتمی حل ہے۔ خالد حسین نے کراچی دے ماہنامے ''بدلتی دُنیا'' لئی سابقہ ممبر قومی اسمبلی اسلم گورداسپوری جی نوں اِس سلسلے وِچ اِک مفصل انٹرویو وی دِتا سی۔ باقی بھارتی کشمیر وِچ پھیلی بے چینی تے سیاسی اُتھل پُتھل لئی بھارت سرکار نُوں سنجیدگی نال غور کرنا چاہیدا ہے تے کشمیر صوبے نُوں اندرونی خودمختاری دے دینی چاہیدی ہے۔ 10 اپریل نُوں اسیں باجی نسیم تے بھائی خالد نُوں لے کے میر پور ول روانہ ہوئے۔ رستے وِچ ''مندرا''، ''گُجر خان''، ''سوہاوا'' تے ''دینہ'' دے قصبے دونواں نُوں وکھاندے آئے۔ ''دینہ'' نیشنل ہائی وے یعنی جی۔ ٹی روڈ تے آباد قصبہ ہے تے اِیتھوں اِک رستہ جہلم شہر نُوں جاندا ہے تے دوجا میر پور نُوں، اتے گرینڈ ٹرنک روڈ (G.T.Road) لہور تُوں اگے امرتسر تے دِلّی تک جاندی ہے، جِس نُوں کِسے ویلے شیر شاہ سوری نے بنوایا سی۔ ''دینے'' توں میر پور 25 کلو میٹر ہے۔ میر پور توں پہلاں ''منگلا'' قصبہ آوندا ہے تے جہلم دریا تے پاکستان دا سبھ توں وڈا ڈیم ''منگلا'' وِچ ہی بنیا ہے، جِس نُوں ''منگلا ڈیم'' کہندے

نیں۔ اِیتھوں جہڑی بجلی پیدا ہندی ہے ، اُہ ادھے پاکستان نُوں بجلی دیندی ہے۔ پُرانے میر پورشہر دا 90% علاقہ ''منگلا ڈیم'' وِچ آ چُکیا ہے تے تھوڑی دُور پہاڑی تے نواں میر پورشہر وسایا گیا ہے۔ بھائی خالد بھارتی مسافراں دے گروپ لیڈر سن ، اِس لئی میر پور ڈویژن دے کمشنر سلیم بسمل صاحب (جہڑے پونچھ دے پِنڈ گُنیاں توں اپنے والدین نال 1965ء وِچ پاکستانی کشمیر وِچ جا وسے سن) نُوں اونہاں دی آمد دا پتہ لگ چُکیا سی۔ میر پور پُجدیاں ہی ایڈوکیٹ شریف طارق صاحب (جہڑے 1965ء دی بھارت پاک جنگ ویلے راجوری توں میر پور آ وسے سن) آزاد کشمیر دے ریٹائرڈ چیف جسٹس عبدالمجید ملک صاحب ، میر پور بار دے صدر ریاض انقلابی صاحب تے اُردو دے روزنامہ ''خبریں'' دے مقامی ایڈیٹر چغتائی صاحب تے پرنٹ اتے الیکٹرانک میڈیا نال جُڑے راؤ الطاف صاحب تے ہور صحافی بھائی خالد نُوں مِلن آ گئے۔اونہاں نے شام نُوں اِک مقامی ہوٹل وِچ میر پور واسیاں ولوں استقبالیہ رکھیا سی۔ مینوں اپنی سرکار نے بھائی خالد نال نوڈل افسر لایا سی، اِس لئی جد تک اُہ اِیتھے رہے میں اونہاں دے نال نال ہی رہیا۔ شامی پنج بجے ہوٹل وِچ ڈھائی تِن سو دے قریب میر پورشہر دے ہر طبقے تُوں تعلق رکھن والے معزز لوک جمع ہوئے سن۔ ریٹائرڈ چیف جسٹس عبدالمجید ملک صاحب دی صدارت وِچ پروگرام شروع ہویا ، میر پور بار دے صدر، ایڈوکیٹ شریف طارق تے اِک ادھ مقامی لیڈراں نے تقریراں کیتیاں تے کشمیر مسئلے بارے اپنے خیالات دا اظہار کِیتا، جو عام طور تے پاکستانی نظریے نال میل کھاندا سی ۔ کئی بُلاریاں نے کشمیر دی مکمل آزادی دی گل کیتی۔ جد بھائی خالد نُوں بولن لئی کیہا گیا تاں اونہاں اپنی تقریر شروع کرن توں پہلاں ''دشمنی'' ناں دا اپنا اِک افسانچہ سُنایا، جِس وِچ ہندوستان تے پاکستان دی نفرت نُوں محبت وِچ بدلن دا پیغام دِتا گیا سی۔ فیر اونہاں اپنی تقریر وِچ صاف صاف لفظاں وِچ کیہا کہ ہندوستاں اپنے

قبضے والے کشمیر دی اِک اِنچ زمین وی پاکستان نُوں دین لئی تیار نہیں ہے۔ بھاویں امریکی روسی جاں ہور وڈّیاں طاقتاں دا کِنّا وی دباء کیوں نہ ہوئے۔ تِن جنگاں اِس مسئلے دا حل نہیں کرسکیاں۔ اِس لئی کشمیر دے مسئلے دا حل اِہ ہے کہ، جو علاقہ تہاڈے کول ہے، اُہ تہاڈا اے جو ساہڈے کول ہے، اُہ ساہڈا تے ایل۔او۔سی نُوں ماڑی جہی ردو بدل نال انٹرنیشنل بارڈر بنا دِتا جائے۔ معصوم بچیاں نُوں مذہبی زنجیراں وِچ قید نہیں کِیتا جاوے۔ اونہاں لئی بنائے گئے عسکری کیمپ بند کِیتے جان۔ لوکاں دی آوا جائی لئی سارے رستے کھولے جان۔ پاسپورٹ تے ویزا ختم کِیتا جائے۔ غلط فہمیاں دُور کِیتیاں جان۔ نفرت نُوں محبت دا شربت پلایا جائے۔ اعلٰی تعلیم یعنی سائنس، انجینیر نگ تے کمپیوٹر دی تعلیم لئی تہاڈے بچے بھارتی سائنسی تے ٹیکنیکل اداریاں وِچ پڑھائی کرن تے اپنا جیون سوارن۔ ایہو کشمیر مسئلے دا حل ہے۔ دونواں مُلکاں دے سربراہاں نے جو قدم چکیا ہے اُہ قابلِ تعریف ہے۔ بھائی خالد نے کیہا کہ بچیاں دے ہتھ وِچ بندوق پھڑان دی تھاں کتاباں پھڑایاں جان۔ بارُود صرف موت دیندا ہے ،زندگی نہیں۔ بھائی خالد دی تقریر کُجھ بندیاں نُوں چنگی نہیں لگی پر اُہ چُپ رہے۔ چیف جسٹس عبدالمجید ملک صاحب نے اپنے صدارتی خُطبے وِچ کیہا کہ خالد صاحب ساہڈے مہمان نیں تے اونہاں دے اپنے ذاتی خیالات نیں تے اونہاں دِیاں گلاں نال سبھ دا ہم خیال ہونا ضروری نہیں۔

پاکستان انتظام والے کشمیر دے ست ضلع نیں، جنہاں دے ناں اِس طرحاں نیں: مظفرآباد، باغ، سدنوتی، پونچھ، (راولاکوٹ) میرپور، کوٹلی تے بھمبر۔ (اٹھواں ضلع نیلم کُجھ چِر پہلے بنیا ہے)۔ گلگت، اسکردو۔ ہنزا، حویلی، چترال تے پشن وغیرہ علاقے پاکستان سرکار دے سِدھے کنٹرول وِچ نیں اتے اِنہاں علاقیاں نُوں گلگت بلتستان کیہا جاندا ہے۔ (اِہ سارے علاقے 1947ء توں پہلاں ریاست جموں

کشمیر دا حصہ سن پر اِنہاں تے انگریزی سرکار دا فوجی کنٹرول سی تے انگریز رزیڈنٹ اِتھے مستقل رہندا سی۔ گلگت بلتستان انگریزی سرکار دی عملداری وِچ ہی ریہا پر جد انگریز ہندوستان نُوں چھڈ کے جا رہے سن تاں مہاراجہ ہری سنگھ نے ریاستی فوج دی اِک بٹالین کرنل عبدالمجید خان دُرانی دی سربراہی وِچ گلگت دا کنٹرول سنبھالن لئی بھیجی تے بریگیڈیئر گھنسارا سنگھ نُوں گلگت بلتستان دا گورنر بنا کے نال گھلیا۔ اُس ویلے انگریزاں دی اِک بٹالین گلگت سکاوٹ دے ناں نال اوتھے موجود سی، جس دا کمانڈر میجر سکاٹ سی۔ جد ریاستی فوج دی بٹالین چارج لے رہی سی اوسو ویلے ریاست جموں وکشمیر وِچ افراتفری پھیل گئی تے ہندوستان دی ونڈ وجوں فوج وی ہندو تے مسلمان فوجیاں وِچ ونڈی گئی۔ مہاراجہ ہری سنگھ دی فوج نے بغاوت کر دِتی۔ ہندو تے مسلمان سپاہی آپس وِچ مرن لگے۔ گلگت سکاوٹ دے جوان جو زیادہ تر مسلمان سن، اُہ ریاستی فوج دے مسلمان جواناں نال مِل گئے تے گلگت تے پورا کنٹرول کر لیا۔ گورنر بریگیڈیئر گھنسارا سنگھ، کرنل عبدالمجید خان دُرانی تے کُجھ ہور افسراں نُوں فوج نے قیدی بنا لیا۔ فیر اونہاں نُوں اٹک دے قلعے وِچ قید رکھیا گیا۔ بھارتی فوج جس نے ایدھر جموں کشمیر دا کنٹرول سانبھ لیا سی تے شیخ عبداللہ نُوں وزیراعظم بنا دِتا گیا سی۔ اونہیں بریگیڈیئر رحمت اللہ خان نُوں قید کر لیا(جو پاکستانی ائرفورس دے چیف ائر مارشل اصغر خان دا پئیو سی۔ اونہاں دی کوٹھی اج وی وزارت روڈ جموں وِچ موجود ہے)تے بریگیڈیئر گھنسارا سنگھ اتے کرنل عبدالمجید خان دُرانی دے تبادلے وِچ پاکستانی فوج دے حوالے کیتا۔ اِہ تبادلہ واہگہ سرحد تے ہویا سی۔ آزاد کشمیر دو ڈویژناں وِچ ونڈیا گیا ہے۔ مظفرآباد ڈویژن تے میرپور ڈویژن۔ 11 اپریل 2005ء دی سویرے کمشنر میرپور ڈویژن سلیم بسمل تے ڈپٹی کمشنر میرپور نے ٹیلیفون کر کے رات دے کھانے دی دعوت تے بُلایا۔ اِہ سرکاری دعوت سی، جس وِچ میرپور ڈویژن دے سارے ڈپٹی

کمشنر، سرکاری افسر تے شہر دے معزز لوکاں نے شمولیت کیتی سی۔ بھائی خالد نے دعوت قبول کیتی تے سلیم بسمل ہوراں کولوں کھڑی شریف جان دی اجازت منگی تا کہ میاں محمد بخش دی زیارت تے حاضری دِتی جا سکے۔ خواجہ سلیم بسمل ہوراں نے سرکاری کار سفر لئی بھیج دِتی۔ میں، باجی نسیم تے بھائی خالد حسین نُوں لے کے کھڑی پہونچے، جو میر پور توں 13/14 کلو میٹر دُور سی۔ اساں ''سیف الملوک'' دے رچن ہار تے مشہور صوفی درویش میاں محمد بخش دے مزار تے چادر چڑھائی ۔ اونہاں دے مُرشد دمڑی والے پیر دے مزار تے فاتح پڑھی ۔ دونویں زیارتاں اِکو احاطے وِچ نیں۔ اِتھے پورے سال لگا تار لنگر چلدا رہندا ہے۔ اساں ساریاں لنگر دی روٹی کھادی ۔ درگاہ دے مجاور نے بھائی خالد نُوں تبرک دین توں علاوہ عِزت افزائی وجوں سِر تے پگ بنھی تے ''سیف الملوک'' دا نواں ایڈیشن وی دِتا۔ واپسی تے اساں ''منگلا ڈیم'' دی سیر کیتی ۔ چینی انجینئر ڈیم دے چوفیرے بنھ نُوں اُچا کرن دا کم کر رہے سن۔ لوڈے ویلے چار بجے نثار احمد ناں دا اِک نوجوان بھائی خالد نُوں مِلن لئی ساڈے گھر آیا۔ اُس نے دسیا کہ اُہ بارہ مولہ دا رہن والا ہے اتے 1990ء وِچ مجاہد بن کے اسلحے دی ٹریننگ لئی آزاد کشمیر آیا سی پر اسلحہ چلان دی تربیت لین دے باوجود اُہ واپس اپنے گھر نہیں پرتیا کیونکہ اوہدے ماپیاں اُس نُوں آزاد کشمیر وِچ ہی رہن لئی کیہا سی، کیوں جے بھارتی فوج اوہدی تلاش وِچ سی تے اُس نُوں کشمیر آوندیاں سار ہی مار دِتا جاندا۔ نثار احمد نے میر پور وِچ رہن دا فیصلہ کیتا تے اُس نے میر پور وِچ ہی ویاہ کرا لیا تے اوہدے دو بچے وی نیں پر ہُن اوہنوں اپنے ماں پئیو تے بھین بھراہ اتے وطن دی یاد ستا رہی ہے تے اُہ بھائی خالد توں اِس سلسلے وِچ مدد منگ ریہا سی۔ ایڈووکیٹ شریف طارق ہوراں چاء دی دعوت دِتی سی تے اوتھے وی کشمیر دی سیاست ہی حاوی رہی۔ اونہاں دا الزام سی کہ بھارتی فوج کشمیریاں تے بڑا ظلم کر رہی ہے۔ معصوم لوکاں

نُوں مار رہی ہے، عصمت دری کر رہی ہے اتے ساڑھ پھوک تے لُٹ مار کر رہی ہے۔ بھائی خالد دا کہنا سی کہ بھارتی فوج 1990ء توں پہلاں تاں بیرکاں وِچ سی ۔ دہشت گردی دا مقابلہ کرن لئی اتے قانون دی حکمرانی لئی اوہنوں سڑکاں تے لیاندا گیا۔ اتے جد فوج بیرکاں توں باہر آوندی ہے تاں اوہو کُجھ کردی اے جو پاکستانی فوج نے بنگلہ دیش وِچ کیتا جاں جو اُہ اجکل وزیرستان تے فاٹا دے علاقیاں وِچ کر رہی ہے۔ بھارتی فوج وی ضرورت توں زیادہ طاقت دا استعمال کردی اے اتے اپنیاں من مانیاں کر کے پوری دُنیا وِچ بدنام وی ہے۔ ہیومن رائٹس تے دوجے بین القوامی اداریاں نے کئی واری اُس اُتے سخت نکتہ چینی وی کیتی ہے پر سیاسی تے فوجی زیادتیاں دا خمیازہ عام لوکائی بھگت رہی ہے۔ اِس وِچ کوئی دو رائے نہیں ہے۔ رات نُوں ضلع انتظامیہ ولوں دِتی گئی دعوت وِچ بھائی خالد تے بھین نسیم اتے میری تے عاشق سلہریا دی فیملی وی شامل ہوئے، جس وِچ میر پور ڈویژن دے سارے ڈپٹی کمشنر تے اعلیٰ افسر شامل ہوئے سن۔ جسٹس عبدالمجید ملک، ایڈوکیٹ شریف طارق، بار کونسل دے صدر ایڈوکیٹ ریاض انقلابی، ایڈوکیٹ منیر احمد تے میڈیا دے نمائندے وی آئے سن۔ اِتھے زیادہ تر کشمیر دی انتظامیہ اتے دوجے امور تے گل بات ہوئی تے خالد بھائی نے کئی غلط فہمیاں دُور کِتیاں۔ 12 اپریل نُوں میر پور پریس کلب ولوں رکھے گئے ظہرانے وِچ باجی نسیم تے بھائی خالد نے شرکت کیتی۔ اخبار روزانہ ''مشرق''، ''جنگ'' تے ''خبریں'' دے مقامی رپورٹراں نُوں انٹرویو دِتے اونہاں ولوں پُچھے گئے سوالاں دا جواب دِتا اتے جموں کشمیر وِچ ہوئی ترقی بارے دسیا۔ تعلیمی معیار، چھ یونیورسٹیاں دی کارکردگی، میڈیکل تے ڈنٹل کالجاں تے انجینیئرنگ کالجاں بارے جانکاری دِتی ۔ مذہبی آزادی بارے تفصیل نال گل بات کیتی ۔ پانی، بجلی، سڑکاں اتے دوجی سہولتاں دا ویروا دِتا۔ لڑکیاں دی تعلیم بارے خالد بھائی نے کیہا کہ جموں کشمیر وِچ

80% کُڑیاں پڑھیاں لِکھیاں ہن اتے ڈاکٹر تے انجینئر کُڑیاں دی بے شمار گنتی ہے۔ 13 اپریل شام نُوں بارکونسل میرپور ولوں چاء دی دعوت سی۔اوتھے وی بھارت تے پاکستان دے رِشتیاں بارے گل کتھ ہوئی، کشمیر بارے کئی سوال کِیتے گئے، جنہاں دا جواب بھائی خالد نے تفصیل نال دِتا۔ جموں توں 1947ء وِچ ہجرت کر کے آئے تے میرپور وِچ آباد کئی لوک بھائی خالد نُوں مِلن آئے اتے جموں بارے پُچھ پڑتیت کردے رہے۔ 14 اپریل نُوں بھائی خالد تے باجی نسیم نُوں لے کے میں واپس راولپنڈی آیا۔ اوتھے بھائی خالد دے گُرم دے بھرانواں محسن بیگ تے محبوب بیگ دے گھر اسلام آباد وِچ کھانا کھادا۔ فاروق بیگ دی بیٹی ثنا فاروق، بھائی خالد دے نکے پُتر یاسر عمران دی ووہٹی ہے۔ فاروق بیگ تے اُونہاں دے دو وڈے بھراہ یاسین بیگ تے امین بیگ دے ٹبر جموں وِچ ہی رہندے نیں۔ اُہ دونویں فوت ہو چُکے نیں پر اونہاں دی اولاد ماشااللہ خوشحال جیون گُزار رہی ہے، جد کہ فاروق بیگ دے نِکے دو بھراہ اسلام آباد وِچ، تیجا محمود بیگ مسقط وِچ تے چوتھا جمیل بیگ دوبئی وِچ ہُندا ہے۔ اونہاں دی بھین جمیلہ وی اونہاں نال اسلام آباد وِچ ہی رہندی ہے۔ اساں سبھناں نے اسلام آباد دی چوکھی سیر کیتی۔ اِس خوبصورت شہر نُوں ویکھ کے بھائی خالد دا کہنا سی کہ شاید اِہ شہر ایشیا دا سبھ توں سوہنا شہر ہے۔ باجی نسیم، باجی پروین دے گھر چلی گئی تے میں بھائی خالد نُوں لے کے ٹیکسلا تے حسن ابدال چلا گیا۔ گندھارا تہذیب دا تاریخی شہر ٹیکسلا، راولپنڈی توں 30 کلومیٹر دُور ہے، اتے اوتھوں مشہور سِکھ تیرتھ ستھان ''پنجا صاحب'' گورودوارہ 15 کلومیٹر دُور ہے، جیہڑا حسن ابدال وِچ ہے۔ بھائی خالد نے ''پنجا صاحب'' گورودوارے وِچ حاضری دِتی تے فیر واپس ٹیکسلا آ گئے۔ ٹیکسلا اپنے ویلے دی مشہور یونیورسٹی سی جِتھے دُور دراڈیوں لوکی عِلم حاصل کرن لئی آوندے سن۔ یونیورسٹی دے آثار چاروں پاسے بکھرے پئے نیں۔ اِک وڈے

میوزیم وِچ گندھارا تہذیب دے آثار محفوظ رکھے گئے نیں۔ کھنڈرات وِچوں پتھر چُن کے اِک پوری دیوار میوزیم اندر بنا کے رکھی ہوئی ہے۔ مہاتما گوتم بُدھ دیاں بے شمار خوبصورت تے قیمتی مورتیاں، اُس ویلے دے زیورات، سکّے، برتن غرض ہر چیز ویکھن یوگ ہے۔ کھیتی باڑی دے اوزار، پُرانی ریہتل دا نمونہ ہن۔ اِس میوزیم وِچ پنجابیاں دی تِن ہزار سال پُرانی تہذیب دا جھلکارا مِلدا ہے۔ پالی زبان تے لِپی بھوج پتراں تے لِکھی تے پتھراں تے تراشی مِلدی ہے۔ بُدھ دھرم دے گرنتھ، پالی بھاشا وِچ بھوج پتراں توں علاوہ پیتل تے تانبے دیاں پلیٹاں تے اُکرے ملدے نیں۔ عورتاں دے گہنے بِلکل اج ورگے لگدے نیں۔ اِس میوزم وِچ لِکھتی لٹریچر وی ملدا ہے، جو سیاحت تے آئے لوکاں نُوں ٹیکسلا بارے پوری جانکاری دیندا ہے۔

ٹیکسلا وِچ ہی پاکستان آرڈیننس فیکٹری وی ہے، جس وِچ ''ال خالد'' تے ''ال جرار'' ٹینک بندے نیں۔ چھوٹیاں توپاں تے دوجے فوجی ہتھیار وی۔ بھائی خالد نے ٹیکسلا تے گندھارا بارے لِکھیاں گیاں دو کتاباں خریدیاں تے فیر اسیں واپس راولپنڈی پرت آئے۔ 15 اپریل 2005ء نُوں باجی نسیم، بھائی خالد تے میں راولپنڈی توں لہور جان لئی ''ڈی اووو'' بس سروس (Deowoo Bus Service) دی ائر کنڈیشن بس پکڑی۔ اہ اِک ودھیا بس سروس ہے۔ اس وِچ اِک لیڈی ہوسٹس، سواریاں نُوں پانی، کولڈ ڈرنکس تے سنیکس دیندی ہے۔ اہ بس '' موٹر وے'' تے چلدی ہے۔ '' موٹر وے'' لہور توں لے کے اسلام آباد، کراچی تے پشاور تک جاندی ہے۔ اِہ چھ لین سڑک شمالی کوریا دی مدد نال بنائی گئی ہے۔ سڑک دے دونواں پاسے خاردار تاراں لگیاں نیں تاں جے کوئی جنور جاں آدمی سڑک نُوں پیدل ٹپ نہ سکے۔ اِس سڑک تے چلن والیاں گڈیاں دی رفتار 120 کلومیٹر فی گھنٹہ ہونی چاھیدی ہے، جس بس وِچ اسیں بیٹھے ساں، اُس نے 400 کلومیٹر دا سفر چار گھنٹے وِچ پورا کیتا، جس وِچ چاء پانی

پین لئی ادھے گھنٹے دا سٹاپ وی سی۔ لہور وِچ اسیں باجی نسیم دی ماسی ، خالہ رضیہ دے گھر وِچ رہے، جیہڑا گلبرگ وِچ ہے۔ خالہ نے ساہڈی آون دی اطلاع لہور وِچ رہندے جموں واسیاں نُوں پہلاں ہی دے دِتی سی۔ اِس لئی شام تک اوتھے اونہاں دے رشتے داراں تے دوجے لوکاں دا میلا لگ گیا، جیہڑے 1947ء وِچ جموں چھڈ کے سیالکوٹ تے لہور بس گئے سن۔ ساہنوں ملن لئی آون والے سارے عمر رسیدہ سن، جنہاں دی عمر 70 توں 80 ورہیاں دی ہوے گی۔ اُہ سارے جموں بارے گلاں کرن لگے۔ بوہتے لوکی جموں شہر توں ہجرت کر کے آئے سن۔ کوئی پُرانی منڈی بارے پُچھ ریہا سی تے کوئی سراجاں دی ڈھکی بارے۔ کوئی پیر مِٹھا، تالاب کھٹیکاں، دلپتیاں تے جولاہکے محلیاں بارے بھائی خالد نُوں کُرید رہے سن تے کوئی نہر تے لگن والے بیساکھی ، بسنت تے دسہرے دے میلیاں بارے۔ سبھناں دِیاں تاہنگھاں تے سدھراں اونہاں دے مہاندریاں توں پڑھیاں جا سکدیاں سن۔ اُہ سارے جموں نُوں مرن توں پہلاں ویکھنا چاھندے سن۔ اِہ لوک اپنی جنم بھومی تے اپنی مٹی نالوں حالیں تیکر وی نہیں سن ٹُٹے۔ ساہنوں مِل کے سارے خوش سن۔ خالہ رضیہ نے رات دے کھانے لئی ساریاں نُوں روک لیا سی تے کوئی 11/12 بجے اُہ اپنیاں اپنیاں گھراں نُوں چلے گئے۔ 16 اپریل نُوں باجی نسیم تے بھائی خالد اتے میں پُرانے تے نویں لہور نُوں ویکھن چلے گئے۔ کِسے نے ٹھیک ہی کیہا ہے کہ جِنے لہور نہیں ویکھیا ، اُہ جمیاں ای نہیں تے باجی نسیم دا کہنا سی کہ اِنج سمجھو کہ میں اج ہی جمی آں۔ پُرانے لہور وِچ، مزنگ، رام دئی ہسپتال، گنگا رام ہسپتال، دیال سنگھ کالج، باغِ جناح، لکشمی چونک، مینارِ پاکستان، شاہی مسجد، شاہی قلعہ، علامہ اقبال دا مزار، مہاراجہ رنجیت سنگھ دی سمادھی، داتا گنج بخش دی درگاہ، پنجاب یونیورسٹی دا اورینٹل کالج ، الحمرہ آڈیٹوریم، انارکلی، تے ہور کئی بازار تے بے شمار تنگ گلیاں نیں پر نویں لہور دی شان ہی وکھری ہے۔ خوبصورت

عمارتاں ، چوڑیاں سڑکاں، بے مثال چونک، مال، ہوٹل، ریسٹورانٹ، قدافی سٹیڈیم، دِلدار لوک، گیت سنگیت دے دیوانے، ڈرامیاں دے شوقین، مُکدی گل اِہ ہے کہ لہور، لہور ہی ہے۔

دوپہر دا کھانا کھان مگروں بھائی خالد تے میں 12ویں ورلڈ پنجابی کانفرنس وِچ شمولیت لئی پنج ستارہ ''ہوٹل ایمبیسڈر'' وِچ گئے۔ جیہڑا ڈیوس روڈ تے ہے۔ بھارت تُوں کوئی ادیب تے فنکار نہیں سی آیا، کیونکہ اوہناں نُوں ویلے سِر ویزا نہیں سی مِلیا۔ صرف بھارت دے اقلیتی کمیشن دے چیرمین سردار ترلوچن سنگھ تے کُجھ سِکھ یاتری ہال وِچ بیٹھے سن۔ اِس عالمی پنجابی کانفرنس دا بیڑا جناب فخر زمان ہوراں چُکیا سی، جیہڑے عالمی پنجابی کانگرس دے چیرمین نیں۔ پورے پاکستاں تے خصوصی طور تے لہندے پنجاب تُوں ڈیلیگیٹ پہونچے سن تے اوہناں نُوں وکھ وکھ ہوٹلاں وِچ ٹھہرایا گیا سی۔ امریکہ، کنیڈا، انگلینڈ تے کُجھ ہور مُلکاں دے ادیب وی سن۔ بھائی خالد تے میں ''ایمبیسڈر ہوٹل'' دے کمرہ نمبر 9 وِچ ٹھہرے ساں۔ کھان پین تے رہائش دا اعلیٰ انتظام سی۔ 17 اپریل نُوں الحمرہ وِچ 12ویں عالمی پنجابی کانفرنس دا باقاعدہ افتتاح پاکستان دے سابقہ صدر تے ریٹائرڈ چیف جسٹس سپریم کورٹ آف پاکستان جناب رفیق تارڑ نے کیتا تے سبھ تُوں پہلاں مشہور پنجابی گائیک شوکت علی دا گایا ہویا تے اعزاز احمد آذر دا لِکھیا ہویا دوہاں دیشاں دی سانجھ بارے گیت دی ویڈیو وکھائی گئی، جو دِل نُوں چھوہن والی سی۔ تقریراں ہویاں۔ ہند پاک دوستی، پنجابی بھائی چارہ تے سرحداں نُوں نرم کرن دی منگ کیتی گئی۔ دوپہر دے کھانے مگروں ادبی پروگرام شروع ہویا۔ پنجابی زبان تے ادب نُوں پیش آون والیاں اوکڑاں تے اوہناں دے حل، پنجابی زبان نُوں مُڈھلی سطح تے پڑھان، تخلیقی تے تحقیقی موضوعات تے کئی پرچے پڑھے گئے۔ رات نُوں ''الحمرہ'' وِچ ہی گیت سنگیت دا پراگرام ہویا، جس وِچ

پاکستانی پنجاب دے کلاکاراں نے اپنی خوبصورت گائیکی نال رنگ جمایا۔ 18 اپریل 2005ء نُوں پہلے سیشن وِچ خالد بھائی جان دی کہانیاں دی کتاب ''بلدی برف دا سیک'' دی مُونہہ وِکھائی ہوئی، جیہڑی شاہ مُکھی وِچ اُچیچے طور تے پاکستانی پنجابی پڑھیاراں لئی لکھی گئی سی۔ (اہ کتاب بعد وِچ ''چیتنا پرکاشن'' لُدھیانے والے بھائی خالد دے دوست ستیش گلاٹی نے گورمُکھی اکھراں وِچ وی چھاپی) اِس سیشن دی صدارت لہندے پنجاب دے وزیر تعلیم نے کیتی۔ دوجے سیشن دی صدارت سردار ترلوچن سنگھ جی نے کیتی۔ اس سیشن وِچ وی کئی مضمون پڑھے گئے۔ تیجے سیشن دے صدارتی منچ وِچ بھائی خالد وی شامل سن۔ اِس وِچ کئی متے (قراردداں) پاس کیتے گئے، جیہاں وِچ دوہاں پنجاباں وِچ آون جاون لئی پاسپورٹ تے ویزا ختم کرن دی منگ کیتی گئی، نالے شہید بھگت سنگھ دے ناں تے لہور دے شادمان چونک دا ناں بھگت سنگھ چونک رکھن دی منگ وی شامل سی۔ (پنجاب سرکار نے اِس منگ نُوں من لیا ہے) کانفرنس دا آخری سیشن مُکدیاں ہی امجد سلیم تے اونہاں نال کُجھ ہور نوجوان پنجابی لکھاری خالد بھائی جان نُوں ٹیمپل روڈ تے ''سانجھ'' دے دفتر لے گئے، جتھے 25/30 نوجوان ادیب تے شاعر اکٹھے ہوئے سن۔ پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی وبھاگ دے پروفیسر سعید بھٹا صاحب، جیہڑے آپ وی پنجابی تے سرائیکی دے مشہور ادیب تے کئی کتاباں دے لِکھاری ہن اتے جناب افضل ساحرؔ نے بھائی خالد حسین دا تفصیلی تعارف کروایا۔ افضل ساحر ہوراں ''بلدی برف دا سیک'' وچوں خالد حسین ولوں اپنے بارے لِکھیا لیکھ ''کہے حسین فقیر سائیں دا'' پڑھ کے سُنایا۔ اس اکٹھ وِچ خالد صاحب نے اپنی نویں کہانی سُنائی۔ نوجوان لکھاریاں نال گل بات کر کے تے اونہاں دی شاعری اتے نثری تخلیق سُن کے بھائی خالد دی رُوح سرشار سی تے خُمار اونہاں دے چہرے تے دِس رہیا سی۔ اُس ویلے مینوں احساس ہویا کہ کُونج اپنی ڈار وِچ ہی خوش

رہندی ہے۔ رات دا کھانا کھان مگروں ''الحمرہ'' وِچ ہی پاکستانی گائیکاں شوکت علی، ریشماں، ثُریا خانم، اُستاد حامد علی خان تے ''فیویزن گروپ'' نے واہ واہ رنگ جمایا۔ اِہ پروگرام ادھی رات تک چلدا ریہا۔ 19 اپریل نُوں بھائی خالد ''ایمبیسڈر'' ہوٹل چھڈ کے خالہ رضیہ کول گلبرگ آ گئے۔ ناشتہ کرن مگروں اسیں دونویں زاہد بھائی نال اونہاں دے دفتر گئے، جتھے اونہاں دے کاروباری ساتھی بھٹی صاحب نال دوہاں مُلکاں دی سیاست تے رج کے گل کتھ ہوئی۔ دوپہر دا کھانا اساں بھائی جاوید بٹ دے گھر کھادا تے رات دا کھانا خالہ رضیہ دی بیٹی غزالہ تے اونہاں دے داماد عامر بھائی دے گھر کھادا۔ خالہ زبیدہ خالہ رضیہ کول ہی رہندی ہے۔ اُس دی دِھی سیالکوٹ ویاہی ہوئی ہے تے باجی نسیم دی تیجی خالہ ثریا دا گھروی نال دی بستی وِچ ہی ہے۔ بھائی زاہد دی بیوی تے باجی نسیم دی خالہ زاد بھین گوگی نے ساہڈی بوہت سیوا کیتی۔ خالہ رضیہ دے دوجے پُتر بھائی طارق قریشی نال وی چنگی گپ شپ ہُندی رہی۔ اگلی صبح اساں ناشتہ کیتا تے فیر باجی نسیم، بھائی خالد تے میں لہورتوں گجرات چلے گئے۔ رستے وِچ '' کالا شاہ کاکو'' (ضلع شیخو پورہ)، ''کھڑک پنڈ داس''، ''گوجرانوالہ'' تے'' ایمن آباد'' ویکھدے ہوئے بھائی خالد اپنے دوست تے گائیک اتے گُجرات دے مشہورڈاکٹر (Skin Specialist) ماہر امراض جِلد اظہر محمود چوہدری نُوں مِلن لئی اونہاں دے گھر پہونچے۔ ڈاکٹر صاحب نے بوہت سیوا کیتی تے دوستی دا حق پوری طرحاں ادا کیتا۔ ڈاکٹر اظہر محمود نے سُرجیت پاتر دے اِک گیت ''کچ دا گلاس'' گا کے سُنایا۔ اِس گیت دی دھُن اونہاں دِل کھچویں بنائی سی۔ گیت سُن کے وجد طاری ہو گیا۔ ڈاکٹر اظہر محمود ہوراں مشہور شاعر، ادیب تے الوچک شریف کُنجاہی جی نال وی ملایا۔اونہاں ساہنوں تحصیل '' چیلیاں والا'' وِچ اُس تاریخی میدان بارے وی دسیا، جتھے راجہ پورس تے سکندر دی لڑائی ہوئی سی۔شام نُوں اسیں راولپنڈی ول ٹُر پئے۔ رستے وِچ '' لالہ

موسیٰ''، ''کھاریاں''، ''سرائے عالمگیر تے'' جہلم'' شہر ول جھات ماردے آئے۔ دیر رات نوں باجی پروین دے گھر چکلالہ (راولپنڈی) پہونچے۔ تحصیل ''چیلیاں والا'' دے تاریخی میدان وِچ سِکھاں تے انگریز فوجاں درمیان وی لڑائی ہوئی سی تے انگریز سپاہی چوکھی گنتی وِچ مرے سن۔ انگریزاں اپنے سپاہیاں نوں دفنان لئی اوتھے قبرستان وی بنایا سی، جو اج وی موجود ہے۔

20 اپریل 2005ء نوں دوپہر دا کھانا باجی پروین دے گھر کھان مگروں اسیں مظفرآباد لئی روانہ ہوئے تے رات نوں مظفرآباد دے ڈاک بنگلے پہونچے، جتھے بھائی خالد لئی آزاد کشمیر سرکار نے رہن دا بندوبست کیتا ہویا سی۔ اوتھے آزاد کشمیر دے وزیرِ اعظم دے سیاسی مُشیر سردار فاروق حیدر، خالد بھائی نوں مِلن آئے تے دسیا کے وزیرِ اعظم صاحب نے جگدیش لال ٹنڈن دے بھائیاں دا پتہ لا کے اونہاں دی فون تے آپ گل بات کرائی ہے تے کیہا ہے جے جگدیش ٹنڈن اپنے رشتے داراں نوں مِلن آونا چاہندے نیں تاں اُہ پرمٹ فارم بھرن۔ آزاد کشمیر سرکار اونہاں نوں کلیرنس دے دے گی۔ 21 اپریل نوں میونسپل کارپوریشن مظفرآباد ولوں بھارتی کشمیر دے مسافراں نوں ناشتہ اتے دوپہر دا کھانا کھوایا گیا۔ مظفرآباد ڈویژن دے کمشنر نے بھائی خالد نوں چاندی دی اِک شِیلڈ بطورِ یادگار دِتی۔ دوپہر دے بعد میں بھائی خالد تے باجی نسیم نوں لے کے اونہاں دے مرحوم فاروق بیگ دے تائے دے پُتر غلام رسول بیگ دے گھر گیا تاکہ اونہاں نال ملاقات ہو سکے۔ اونہاں دا گھر نیلم دریا دے کنڈے دومیل تے ہے۔ اِتھے اِک پاسے دریائے نیلم (کشن گنگا) تے دوجے پاسے جہلم دریا آپس وِچ ملدے نیں۔ بھائی غلام رسول بیگ اُنج تاں بیمار سی پر جموں توں آئے مہماناں دا سُن کے اپنے پلنگ توں اُٹھ کے بہہ گیا اتے جموں دے اپنے یار بیلیاں تے رشتے داراں بارے پچھن لگا۔ اُس نے دینو بھائی پنت بارے وی پچھیا تے اونہاں دی اک

ڈوگری نظم زبانی سُنائی۔ اپنے یار ذوالفقار جعفری بارے پُچھیا۔ فیر اونہاں کیہا کہ جموں ریڈیو توں خالد حسین ناں دا اِک بندہ پنجابی کہانیاں سُناندا ہے، اُس نُوں میرا سلام آکھیو۔ جد خالد نے دسّیا کے اُہ بندہ تہاڈے سامنے بیٹھا اے تاں غلام رسول بیگ صاحب نے اُٹھ کے بھائی خالد نُوں گلوکڑی پالئی تے بھائی خالد دے ہتھ چُمن لگا۔ اِنج اہ ملاقات بڑی سوادلی رہی۔ 22اپریل 2005ء نُوں سری نگر دا واپسی سفر شروع کرن توں پہلاں بھائی خالد نُوں آزاد کشمیر دے پہلے مجاہد تے سابقہ وزیراعظم اتے سابقہ صدر سردار قیوم خان ہوراں نے ناشتے تے بُلایا۔ اپنی گل بات وِچ اونہاں کیہا کہ اُہ عمر دے اُس حصے وِچ داخل ہو چکے نیں، جتھے کسے ویلے وی زندگی دا خاتمہ ہو سکدا ہے، اِس لئی اُہ چاہندے نیں کہ کشمیر دا مسئلہ اونہاں دیاں اکھاں بند ہون توں پہلاں حل ہو جائے۔ اونہاں کیہا کہ بھارت تے پاکستان دیاں سرکاراں جے اِس مسئلے دا حل لبھ لیندیاں نیں تاں اُہ مخالفت نہیں کرن گے۔ اونہاں کیہا کہ اِہ پیغام کشمیر دے لیڈراں نُوں اونہاں ولوں دے دِتا جائے۔ بھائی خالد نے جواب دِتا سی کہ اُہ حریت جاں وکھ وادی لیڈراں نُوں نہیں جاندے پر کشمیر دے وزیراعلیٰ نُوں اونہاں دا پیغام ضرور دے دین گے۔ 11 بجے مظفرآباد توں کمان پُل تک جان والی بس روانہ ہوئی۔ مظفرآباد وِچ موجود ساری سرکاری مشینری، لیڈراں تے معزز شہریاں بھارتی کشمیر دے مسافراں نُوں خدا حافظ کہہ کے ٹوریا۔ مظفرآباد دے ڈپٹی کمشنر چودھری لطیف بس دے نال کمان پُل تک آئے۔ جد اُہ واپس جان لگے تاں بھارتی فوج دے بریگیڈئر فِدا حسنین (جیہڑے بعد وِچ جنرل بن کے کشمیر وِچ کور کمانڈر وی رہے) نے نوجوان تے خوبصورت ڈپٹی کمشنر مظفرآباد نُوں چاء پین دی دعوت دِتی۔ ڈپٹی کمشنر مظفرآباد کمان پُل ٹپ کے بھارتی فوج ولوں لگائے گئے سائبان وِچ آئے، چاء پیتی تے فیر واپس پُل پار کر کے چکوٹی ول چلے گئے۔ فِدا حسنین جی آپ اونہاں نُوں پُل

تک چھڈ کے آئے سن۔ میں وی اونہاں نال ہی مظفر آباد آ گیا تے دوجے دِن ٹیکسٹ بُک (Text Book Department) شعبے وِچ اپنی ڈیوٹی تے حاضر ہو گیا۔ کُجھ دِناں مگروں بھائی خالد دا دُسو ہے توں فون آیا تے اونہاں دسیا کہ دوپہر دا کھانا باجی نسیم تے بھائی خالد نے سلام آباد (اوڑی) وِچ کھادا تے شام ست بجے سری نگر پہونچ گئے۔ انسپکٹر جنرل پولیس جاوید مخدومی ہوراں اونہاں نوں پُلس گیسٹ ہاوس وِچ رات گزارن لئی ٹھہرایا تے دوجے دِن اُہ دونویں اپنے گھر جموں خیری میری نال پہونچ گئے سن۔ اونہاں اِہ وی دسیا کہ سردار عبدالقیوم خان ہوراں دا پیغام وی وزیر اعلیٰ مفتی محمد سعید نُوں دے دِتا گیا سی اتے مفتی صاحب نال مُلاقات وِچ اونہاں آزاد کشمیر دے دورے دی ساری تفصیل وی سُنائی سی۔ کُجھ مہینیاں مگروں بھائی خالد دی چِٹھی آئی۔ لِکھیا سی کہ جموں پُجدیاں ہی اونہاں جگدیش لال ٹنڈن نُوں فون کیتا تے پُچھیا کہ کیہ اوہناں اپنے بھرانواں اتے ہور رشتے داراں نال گل کتھ کیتی سی؟ تاں ٹنڈن صاحب، بھائی خالد نُوں مِلن لئی اونہاں دے گھر آئے تے دسیا کہ اونہاں دے بھراہ فوت ہو چکے نیں پر بھتیجے، بھتیجیاں اتے ہور بچیاں نال گلاں ہویاں نیں۔ اونہاں دسیا کہ اُہ بڑے امیر نیں، کیوں جے اونہاں دے بھتیجے تے اونہاں دے بچے انگلینڈ، امریکہ تے فرانس وِچ رہندے نیں۔ اسلام آباد، کراچی تے لہور وِچ کاروبار کردے نیں۔ فیر ٹنڈن صاحب نے بھائی خالد نوں گزارش کیتی کہ آزاد کشمیر جان لئی اُہ اونہاں دی مدد کرن۔ بھائی خالد نے جگدیش ٹنڈن، اونہاں دے بھراہ بستی رام تے پُتر دے پرمٹ بنوان وِچ مدد کیتی تے اُہ وی اپنے رشتے داراں نُوں مِلن لئی ہٹیاں والا تے گھڑی دوپٹہ گئے۔ جتھے اونہاں دے سارے رشتے دار پورے پاکستان توں مِلن لئی آئے سن۔ پورے پِنڈ نُوں دعوت دِتی گئی سی تے جشن دا سماں سی پر دوجے دِن ہی 8 اکتوبر 2005ء نُوں پاکستان دی تاریخ دا خوفناک بھونچال آیا، جِس وِچ پورا

مظفر آباد تباہ ہو گیا۔ جگدیش لال ٹنڈن تے اونہاں دے پُتّر اپنے گھر وچ ہی زخمی ہوئے جد کہ بستی رام مکان ہیٹھ دب کے مر گیا۔ اوہدا کِریا کرم ہٹیاں وچ ہی کیتا گیا۔ لوکاں نے جگدیش ٹنڈن تے اونہاں دے پُتّر نوں زخمی حالت وِچ پتھراں چوں باہر کڈھیا تے ہیلی کاپٹر رائیں دونواں پئیو پُتّراں نوں اسلام آباد دے ہسپتال وِچ علاج لئی لیاندا تے دو مہینیاں مگروں ہیلی کاپٹر تے ہی اونہاں نوں واہگے بارڈر تے بھارتی افسراں دے حوالے کیتا۔ بھائی خالد نے لِکھیا سی کہ ٹنڈن صاحب تے اونہاں دا پُتّر ہُن صحت مند ہن۔ بعد وِچ بھائی خالد نے جگدیش لال ٹنڈن دے اپنے رشتے داراں نال ملاقات توں متاثر ہو کے ''لکیر'' ناں دی اِک کہانی لِکھی، جِس کہانی اُتے پوٹھواری وِچ پہلی فِلم ''لکیر'' بنی جس دے مکالمے تے منظر نامہ انگلینڈ وِچ وسّے میر پور جائے علی عدالت نے لکھے تے ہدایت شِو دت نے دِتی۔ اِہ فلم کامیابی نال جموں اتے جموں کشمیر دے پہاڑی علاقیاں وِچ دِکھائی گئی تے اِس نے سِلور جُبلی وی منائی۔

☆

دِل گیریاں

1990ء دا سال خالد حسین لئی بڑا اوکھا ورہا ریہا۔ اِس توں پہلاں 1988ء تے 1989ء ورہیاں وِچ وی اونہاں نوں سُکھ دا ساہ نہیں مِلیا۔ کوئی نہ کوئی اجہی گھٹناں ہُندی رہی ، جِس کارن اوہ پریشانی تے مصیبت وِچ اُلجھے رہے۔ اوہ چنگے بھلے اُستاد محلے وِچ رہندے سن ، جِتھے اونہاں دا بچپن تے جوانی گُزری سی تے جیتھوں اونہاں دی جنج چڑھی سی اتے جِتھے اونہاں دے گوانڈی ہندو ، مسلمان تے سِکھ سن۔ اُس سانجھی رہتل وِچ رہ کے خالد صاحب دے بچے پڑھدے رہے تے بچیاں دا بہن کھلون تے یاری دوستی وی ہر کِسے نال سی پر 1987ء وِچ خالد جی نے گوجر نگر کالونی وِچ اِک وڈا مکان بنایا تے اُس وِچ رہن لگے۔ گوجر نگر اِک نویں کالونی سی جِس اوپر اوہ اکھان پورا ڈھکدا سی کہ ''کِتے دی اِٹ تے کِتے دا روڑا، بھان متی نے کُنبہ جوڑا''، کیوں جے اِس بستی وِچ پونچھ، راجوری، ڈوڈہ، بھدرواہ، کشتواڑ ، بانہال تے کشمیر

گھائی دے وسنیکاں مکان بنائے سن۔ اونہاں وچوں کُجھ پکے طور تے گوجر نگر وِچ رہندے سن تے کُجھ سردیاں دے چار پنج مہینے گزار کے مُڑ وطناں نُوں مُڑ جاندے۔ اِہ ساری بستی مسلماناں نال بھری ہوئی سی۔ اِتھے خالد صاحب دے وڈّے پُتّر ذاکر حسین دا اُٹھن بیٹھن کُجھ کٹڑوادی تے مذہبی بنیاد پرستاں نال ہو گیا۔ اِہ نوجوان پنج وقت دے نمازی سن تے بے عیب۔ جد خالد دی پلیٹھی دی دِھی سمی دا ویاہ ہویا تاں اِنہاں مُنڈیاں نے چوکھا کم کیتا۔ گوجر نگر والے مکان وِچ آ کے عجیب عجیب گلاں ہویاں۔ بچیاں اتے خالد صاحب دی بیوی نُوں ڈراؤنے خواب آوندے رہندے۔ کمرے دے باہر تے کدے برامدے وِچ تازہ لہو دے تپکے فرش تے پئے مِلدے۔ اونہاں دی بیوی پہلے دِن توں ہی کہن لگی سی کہ واپس اُستاد محلے چلو، اِتھے اساں نہیں رہناں پر خالد صاحب نے کِسے دی نہیں منّی۔ 1988ء وِچ توی دریا وِچ زبردست ہڑھ آیا۔ دریا دا پانی پُل نُوں چھون لگا اتے ہڑھ دا پانی خالد جی دے گھر وِچ وڑھ گیا، کیوں کہ اونہاں نے اپنا مکان توی دریا دے کنڈے تے بنایا سی تے سیانیاں دی اِس مت ول دھیان نہیں سی دِتا کہ دریا دے کنڈے اتے پہاڑ دے دندے کدے گھر نہ اُسارو۔ اِس دا خمیازہ اونہاں بُھگتیا۔ پانی وِچ مکان دی ہیٹھلی منزل پوری طرحاں ڈُب گئی سی۔ چوکھا نقصان ہویا سی۔ دوجے سال مُڑ ہڑھ آیا۔ پانی مکان دے اندر تاں آ گیا پر کوئی نقصان نہیں ہویا۔ خالد حسین جی دے اِک نوکر دا ناں وی ذاکر حسین سی۔ اُہ بجلی دی ہائی ٹینشن وائر نال جا چمبڑیا پر مردے مردے بچ گیا۔ اُس دے علاج تے وی بوہت پیسہ خرچ ہویا۔ فیر 1990ء دی گل ہے، جد کشمیر وِچ کھاڑکواں نے اپنیاں کاروائیاں کرنیاں شروع کر دِتیاں سن۔ لوکاں دے جلوس نکلدے سن۔ جلوساں وِچ لکھاں لوکی شامل ہُندے۔ آزادی دے نعرے لگدے سن۔ ڈاکٹر فاروق عبداللہ دی سرکار نے استعفےٰ دے دِتا، کیوں کہ مرکزی سرکار نے ریاستی حکومت توں مشورہ کیتے بغیر ہی

جگموہن نُوں مُڑ جموں کشمیر دا گورنر بنا کے گھلیا سی تے اِہ گل ڈاکٹر فاروق عبداللہ نُوں منظور نہیں سی۔ جگموہن نے چارج سنبھالدیاں ہی کشمیریاں نُوں سبق سِکھان دا فیصلہ کیتا۔ کشمیر وِچ کشمیری پنڈت برادری، جس دی کُل گنتی تِن چار لکھ تُوں ودھ نہیں سی، اُہ وڈّے وڈّے جلوساں نُوں ویکھ کے ڈری تے سہمی ہوئی سی۔ مسیتاں دے لاوڈ سپیکراں تے وی آزادی دے نعرے لگائے جا رہے سن۔ ایویں لگ ریہا سی جیویں پوری کشمیر گھاٹی آزادی دے نعریاں نال گونج رہی ہے۔ کھاڑکُواں نے سبھ تُوں پہلاں اونہاں کشمیری پنڈتاں نُوں مار دِتا، جیہڑے بھارت سرکار دِیاں خفیہ ایجنسیاں وِچ کم کردے سن۔ اُس پنڈت جج نُوں وی قتل کر دِتا، جِنّے ''کشمیر لبریشن فرنٹ'' دے بانی چیرمین محمد مقبول بھٹ نُوں پھانسی دی سزا دِتی سی۔ اِس توں چھُٹ کئی کشمیری مسلماناں نُوں وی قتل کر دِتا، جیہڑے ہندوستان نواز سن۔ حالات اِنّی تیزی نال وِگڑے سن کہ مرکزی سرکار نُوں اِہ سمجھ نہیں سی آ ریہا کہ کِنج لوکاں نُوں شانت کیتا جاوے اتے حالات تے قابو پایا جاوے۔ ایسولئی دِلّی سرکار نے جگموہن نُوں دوجی وار گورنر بنا کے گھلیا سی۔ بھارت نواز مسلماناں دے نال نال پنڈتاں نُوں ٹارگٹ بنا کے ماریا جان لگا۔ اُہ اپنے آپ نُوں بے کس تے بے وس سمجھن لگے۔ کشمیری مسلماناں دا الزام ہے کہ جگموہن نے پنڈتاں نُوں کشمیر تُوں ہجرت کرن لئی منا لیا اتے کرفیو لگا کے گورنمنٹ ٹرانسپورٹ دے ٹرکاں اتے بساں وِچ اونہاں نُوں سنٹرل ریزرو پولیس دی نگرانی وِچ سامان سمیت جموں پہونچایا، جدکہ لگ بھگ پنج، چھ سو کشمیری پنڈتاں دا کھاڑکُواں دے ہتھوں قتل، قانون دی حکمرانی دا خاتمہ، آزادی دے نعرے تے ڈر خوف اونہاں دی ہجرت دی اصل وجہ سی، جس دا فائدہ جگموہن نے چُکیا۔ کشمیری پنڈت جیہڑے صدیاں تُوں اپنے کشمیری مسلمان بھراواں نال گھیو کھچڑی ہو کے رہندے سن، جیہڑے کشمیر دے پُشتینی باشندے سن تے جِنہاں دا خون کشمیری مسلماناں دِیاں رگاں

وِچ دوڑ دا سی ، جنہاں دی نسل ،رنگ ذاتاں، بھاشا تے ریہتل سانجھی سی، اُہ کشمیر توں ہجرت کر گئے۔ ہجرت دے اِس فیصلے وِچ کوڑ سیاست دا وی ہتھ سی، نہیں تاں اِہ کِنج ممکن ہے کہ ست لکھ فوج تے تِن لکھ پیرا ملٹری جاں نیم فوجی سکیورٹی فورس دے ہُندیاں ہویاں وی اِنّی وڈی گنتی وِچ ہجرت ہو جائے۔ اگر سرکار دی مرضی نہیں ہُندی تاں جواہر ٹنل تے ہی ساریاں نُوں روکیا جا سکدا سی تے اونہاں نُوں اِک اِک کلسٹر وِچ رکھ کے پوری سکیورٹی دِتی جا سکدی سی، پر اِنج نہیں ہویا۔ کشمیری پنڈت اپنے گھراں ، مکاناں ، باغاں ، زمیناں، خوبصورت موسم اتے سبھیاچار نُوں چھڈ کے اُدھم پور ،جموں ، دِلّی تے ہور کئی تھانواں تے شرنارتھی بن کے رہن لگے۔ کئی پنڈت گرمی دی شدت برداشت نہیں کر سکے تے بے موت مارے جان لگے۔ سپّاں دا ڈنگ، سن سٹروک تے ہارٹ اٹیک نال بے شمار پنڈت مر گئے۔ سری نگر شہر اتے وڈے وڈے قصبے کشمیری پنڈتاں توں خالی ہو گئے پر کُجھ کشمیری پنڈت دُور دراڈے پنڈاں وِچ رہ گئے تے اونہاں اپنیاں زمیناں تے گھر چھڈن تُوں انکار کر دِتا تے اُہ اج وی کشمیر وِچ رہندے ہن تے اونہاں دی حفاظت مقامی مسلمان آبادی کر دی ہے۔ ہُن جگموہن کول میدان کُھلا سی ، اُس نے جلوساں تے گولیاں چلان دا حُکم دِتا ،عام لوکی مارے جان لگے۔ فوج، سکیورٹی فورس اتے پُلس دِیاں زیادتیاں نے لوکاں دے روس تے غُصے نُوں خوب بڑھکایا۔ اِس نال کھاڑکواں لئی لوکاں دے دِلاں وِچ ہمدردی ودھن لگی۔ اونہاں دی پوزیشن ہور مضبوط ہون لگی۔ نیانے تے نوجوان مجاہد بنن لئی ٹریننگ لین سرحد پار کرن لگے۔ بُنیاد پرستاں تے ورغلان والیاں ، شہادت تے غازی دا فلسفہ بچیاں دے دِماغاں وِچ پا دِتا، سِول حکومت ختم ہو گئی ، بندوق تے بارُود دا راج قائم ہویا۔ بندوق بھانویں کھاڑکواں کول سی جاں سرکاری فوجیاں کول، اس نال تباہی پھیلن لگی۔کھاڑکواں نُوں یقین سی کہ کشمیر دا میر واعظ مولوی فاروق بھارتی ایجنٹ

ہے۔ اونہاں مولوی فاروق نُوں مار دِتا تے الزام فوجیاں تے لگ گیا۔ لوکاں نے مولوی فاروق دی ہلاکت دے خلاف جلوس کڈھے تے سارا دوش پُلس اتے فوج اُتے مڑ دِتا۔ جد مولوی فاروق دے جنازے دا جلوس نکلیا تاں اُس اُتے بارڈر سکیورٹی فورس تے سنٹرل ریزرو پولیس دے جواناں نے فائرنگ کر دِتی، جس نال پنجاہ تُوں ودھ نہتے شہری ہلاک ہوئے تے ڈیڑھ سوتوں ودھ پھٹڑ ہوئے۔ اِس حماقت نال لوکاں دا یقین پکا ہو گیا کہ مولوی نُوں سرکار نے ہی مروایا ہے۔ انج ہی ''بجبیہاڑا'' وِچ اِک وڈّے احتجاجی جلوس اُتے سکیورٹی فورس نے فائر کھول دِتا۔ لگ بھگ 60 کشمیری بے گناہ مارے گئے تے ڈیڑھ دو سو بندے زخمی ہوئے۔ بھارتی فوج بیرکاں تُوں باہر آچکی سی تے اِس وِچ وادھا ہُندا جا رہیا سی۔ دیش دے وکھ وکھ حصیاں تُوں فوج کشمیر وادی وِچ بغاوت نُوں دبان لئی بھیجی جان لگی۔ ست لکھ فوجی جوان، دو لکھ بی ایس ایف، تے سی آر پی، اتے اِک لکھ مقامی پُلس کارن پوری وادی اِک فوجی چھاونی بن گئی۔ کریک ڈاؤن عام ہو گیا۔ مرداں نُوں گھراں چوں کڈھ کے میدان وِچ کھڑا کیتا جاندا تے گھراں دی تلاشی لئی جاندی۔ کئی واری کُجھ بدمست فوجی جوان عورتاں دی بے حرمتی وی کردے، جس کارن غُصہ ہور بھڑک پیندا تے معصوم لوک موت دا شکار ہو جاندے۔ ضلع کپواڑا دے پِنڈاں کنّن تے پوش پورہ وِچ فوجیاں نے 50 تُو ودھ عورتاں نال جنسی زیادتی کیتی۔ تحقیق ہوون تے فوج نے تسلیم کیتا کہ 22 عورتاں دی عِصمت لُٹی گئی ہے۔ اہ معاملہ اج وی فوجی عدالت وِچ لٹکیا ہویا ہے۔ فوجی جوان گبھرواں نُوں پھڑ کے لے جاندے تے اونہاں دِیاں لاشاں سُٹ جاندے۔ اتیا چار ودھدے گئے۔ اُدھروں کھاڑکو وی گھٹ نہیں سن کردے۔ اُہ وی فوجیاں اتے خُفیہ ایجنسیاں دے مُخبراں نُوں ماردے۔ بھارت نواز لوکاں دا اغوا کردے تے اونہاں نُوں تسیہے دے دے کے ماردیندے۔ غرض کشمیری لوکائی دو دھاری تلوار دی شکار سی۔

نوجوان بدلہ لین دی نیت نال کھاڑُواں دی جتھے بندیاں وِچ شامل ہُندے گئے۔ مُخبراں اتے فوج دے مددگاراں نے اپنی ذاتی دشمنی لئی بے گناہواں نُوں کھاڑُو دس کے مروا دِتا۔ سرکاری تے کھاڑُواں دی دہشت گردی نے کشمیر نُوں سورگ توں نرک بنا دِتا۔ گاؤ کدل، بجبہاڑا تے ہور تھانواں تے جلوساں اتے گولیاں چلان تے معصوم جاناں دے قتلِ عام دا وڈیاں طاقتاں نے سخت نوٹس لیا۔ ہیومن رائٹس اداریاں اتے اقوامِ متحدہ دے اداریاں نے مذمّتی قراردادان منظور کیتیاں، جس دا سِٹہ اِہ نکلیا کہ دِلّی سرکار نے جگموہن نُوں واپس بُلا لیا پر کشمیر وِچ اُگرواد، پلیگ دی بیماری وانگ پھیلدا گیا تے اِس دا اثر جموں، اودھم پور، ڈوڈہ، کشتواڑ، بانہال، پونچھ، راجوری تے ہور دوجے مُسلم علاقیاں وِچ وی پیا۔ ریاست جموں کشمیر وِچ مِلی ٹینسی لیان لئی پاکستان سِدھا ذمے وار سی۔ اُہ ہتھیار تے پیسے بھیج رہیا سی تے اپنے علاقیاں وِچ مُنڈیاں نُوں ٹریننگ وی دے رہیا سی۔ جموں صوبے دے مسلم علاقیاں وِچ وی مِلی ٹینسی زور پھڑ رہی سی۔ ایتھوں وی نوجوان مُنڈے تربیت لئی پاکستانی انتظام والے کشمیر وِچ جان لگے تے بندوقاں لے کے اپنیاں کاروائیاں کرن لگے۔ جموں وِچ کاکا حسین ناں دے اک نوجوان نُوں جموں کشمیر لبریشن فرنٹ دے چئیر مین محمد یاسین ملک نے جموں وِچ اپنی جتھے بندی نُوں قائم کرن تے نوجواناں نُوں بھرتی کرن دا کم سونپیا سی۔ کاکا حسین معصوم تے سِدھے سادھے بچیاں نُوں روز رات ویلے گوجر نگر قبرستان وِچ بُلاندا تے اونہاں نُوں بھارتی فوج دے ظُلم تے بے گُناہ لوکاں دی ہلاکت دے سچے جھوٹے قصے مرچ مصالحے لا کے سُناندا۔ اُس نے اٹھ، نو مُنڈیاں دی اِک جماعت بنائی تے خود اُس دا ایریا کمانڈر بن گیا۔ اُہ قبرستان وِچ ہی نِکی عمر دے اونہاں نیانیاں نُوں بندوق چلان دی تربیت وی دیندا۔

اِس کاکا حسین نے خالد حسین دے پُتر ذاکر حسین نُوں وی ورغلایا تے اپنی

جماعت وِچ شامل کر لیا۔ اُس ویلے ذاکر دی عمر پندراں سال سی تے اُس نے دسویں جماعت دا امتحان دِتا سی۔ ذاکر حسین نُوں کار چلان دا بڑا شوق سی، کاکا حسین ذاکر حسین نُوں اپنی ماروتی وین وِچ لے جاندا تے کار چلانی سکھاندا۔ کُجھ ہی دِناں وِچ ذاکر گڈی چلانی سِکھ گیا تے اُہ اوہدی ماروتی وین لے کے گھُمن پھرن لئی جاندا۔ کاکا حسین جموں وِچ کوئی وڈّا کانڈ کرنا چاھندا سی، جس لئی اُس نے گُمٹ چونک دے اِک ویشنو ڈھابے نُوں چُنیا۔ کانڈ کرن توں اِک دِن پہلاں اُس نے ذاکر نُوں ماروتی وین دِتی تے شیشیاں نُوں کالی فِلم لوان لئی گھلیا۔ ذاکر وین نُوں شہر وِچ گھُماندا رہیا تے اخیر کالی فِلم لگوا کے وین نُوں کاکا حسین دے حوالے کر کے اپنے گھر آ گیا۔ دُوجے دِن کاکا حسین نے گُمٹ دے ویشنو ڈھابے تے اپنی وین توں فائرنگ کیتی تے بھج گیا۔ اوہدے نال وین وِچ دو تِن مُنڈے ہور سن۔ گولیاں چلان نال دو بندے مر گئے تے کُجھ زخمی ہو گئے۔ کانڈ کرن مگروں کاکا حسین وین نُوں لے کے گاندھی نگر ول چلا گیا۔ اوتھے اِک گلی وِچ اُس نے ماروتی وین نُوں کھڑا کر دِتا تے چارے مُنڈے وکھ وکھ پاسے بھج گئے۔ اگلی صبح اِہ خبر ساریاں اخباراں وِچ چھپ گئی۔ پُلس نے وین ضبط کر لئی سی تے اُہ اِس گل دی تفتیش کر رہی سی کہ وین نُوں کون چلا رہیا سی۔ پُلس نُوں اِس گل دا پتہ چل گیا سی کہ وقوعہ تُوں اِک دِن پہلاں ذاکر حسین ضبط کیتی گئی ماروتی وین نُوں چلا رہیا سی۔ پھڑ پھڑائی شروع ہو گئی۔ ذاکر دے اِک دو دوستاں توں ذاکر بارے پُچھ گِچھ ہون لگی۔ جد ذاکر نُوں پتہ چلیا تے اُہ گھروں بھج گیا۔ خالد صاحب دی پوسٹنگ اُس ویلے بطورِ اسسٹنٹ کمشنر ڈیویلپمنٹ پونچھ وِچ سی۔ ذاکر بارے سُندیاں ہی اُہ پونچھ تُوں جموں پہونچے۔ گھر وِچ ماتم دا ماحول سی ماں تے بھیناں رو رہیاں سن خالد صاحب نے اونہاں نُوں حوصلہ دِتا تے ذاکر نُوں ڈھونڈنا شروع کیتا پر ذاکر حسین دا کوئی پتہ نہیں لگا۔ کُجھ دِناں مگروں کاکا حسین سری نگر وِچ

گرفتار ہویا تاں اُس نے اپنے سارے ساتھیاں دا ناں پتہ دس دِتا، جس وِچ ذاکر حسین دا ناں وی شامل سی۔ بس فیر کیہ سی، ویلے کویلے خالد حسین دے گھر چھاپے وجن لگے۔ کدے رات دے دو بجے، کدے راتیں بارہ بجے، کدی سرگھی ویلے پُلس چھاپے ماردی رہندی۔ سی۔ آئی۔ڈی۔ دے بندے کئی روپ بنا کے خالد صاحب دے گھر آوندے تے ذاکر بارے کنسو لیندے۔ بڑے اوکھے دیہاڑے سن، جس وچوں خالد حسین تے اونہاں دا پریوار لنگھ ریہا سی۔ اِک دِن خالد صاحب نُوں ٹھانے بُلایا گیا، جتھے بارڈر سکیورٹی فورس دے اِک وڈّے افسر نے اونہاں دی تفتیش کیتی۔ اُہ پہلاں خالد صاحب دا ہمدرد بن کے ملیا تے اپنا ناں افسر خان دسّیا تاکہ خالد جی مُسلم ناں سُن کے اُس نُوں اپنا حمایتی سمجھن تے دردی سمجھن گے۔ خالد حسین جی نے اپنے بارے، اپنے خاندان بارے تے ذاکر حسین بارے ساریاں گلاں دا جواب دِتا اتے اُس افسر نُوں اِہ وی کیہا کہ اونہاں نُوں اِس گل نال کوئی فرق نہیں پیندا کہ تفتیش کرن والا افسر ہندو ہے جاں مسلمان۔ اُہ ہندوستانی ہے تے ذاکر نے اوہدی سوچ تے سَن ماری ہے، جس دا خمیازہ اُہ آپ بھگتے گا۔ پُچھ پڑتیت کرن مگروں اُس افسر نے خالد صاحب نُوں چاء پلائی تے ٹھانے والیاں نُوں لِکھ کے دِتا کہ اونہاں نُوں کدی ٹھانے نہیں بُلایا جائے اتے نہ ہی تنگ کیتا جائے پر فیر وی گھر تے چھاپے وجدے رہندے سن۔ شاید اِہ گوجر نگر والے مکان وِچ رہن دی وجہ نال سی کہ جد تیکر اُہ اُس مکان وِچ رہے، گھر دے کِسے وی جی نُوں سُکھ دا ساہ نصیب نہیں ہویا۔ گوجر نگر وِچ سارے ہی اوپرے لوک رہندے سن تے کِسے نُوں وی اِک دُوجے بارے پوری جانکاری نہیں سی۔ نمازاں اُتے بوہتا زور سی۔ لمیاں داڑھیاں سن تے ہتھاں وِچ تسبیح پر اِہ کِسے نُوں پتہ نہیں سی کہ اونہاں وِچ مُخبر کون ہے تے مجاہد کون۔

اِہ ساریاں گلاں مینوں خالد صاحب نے آپ سُنایاں سن، جد اُہ پونچھ توں

ٹرانسفر ہو کے دوجی واری 1991ء وِچ ڈوڈہ ضلع دے اے۔سی۔ڈی بن کے آئے سن۔ میرا ناں اختر حسین گتو ہے۔ میں اُونہاں دے بہت نیڑے ساں، اونہاں مینوں سارا دفتری کم سِکھایا سی تے اُہ مینوں اپنا نِکا بھراہ سمجھدے سن۔ اُہ روز شامی مینوں اپنے سرکاری کوارٹر وِچ بُلاندے تے اپنا دُکھ سُکھ سانجھا کردے۔ اونہاں دِناں ضلع ڈوڈہ وِچ مسٹر ایلنگو ناں دا اِک آئی۔ پی۔ ایس افسر سینئر سُپر یٹنڈنٹ پولیس تعینات سی۔ اُہ بڑا ملاپڑا ہس مُکھ تے ودھیا انسان سی۔ اُس دی خالد حسین نال چنگی سانجھ تے دوستی سی۔ دونویں دُنیا دے ادب اتے بھارت وِچ لکھے جان والے ساہت بارے گلاں کردے تے اِک دوجے نُوں پڑھن لئی کتاباں دیندے۔ کُجھ چر مگروں مسٹر ایلنگو دا تبادلہ ہو گیا تے اوہنوں جموں دا ایس۔ ایس پی بنایا گیا۔ اِک دِن ایلنگو صاحب نے خالد ہوراں نُوں جموں تُوں فون کیتا تے خالد صاحب نُوں جموں بُلایا۔ خالد جی جموں پہونچے تے ایلنگو صاحب نُوں اونہاں دے سرکاری کورٹر وِچ مِلے۔ ایلنگو نے دسیا کہ ذاکر حسین اجکل جموں وِچ ہے تے پُلس نُوں پتہ ہے کہ اُہ رات کِس کِس دے گھر گزاردا ہے۔ اونہاں خالد صاحب نُوں کیہا کہ اُہ ذاکر نُوں سرنڈر کرن لئی زور پان، نہیں تاں پُلس مقابلے وِچ اوہدی جان دا نقصان ہو سکدا ہے تے اُہ نہیں چاہندے کہ اونہاں دے دوست دا پُتر پُلس مقابلے وِچ ماریا جائے۔ خالد صاحب نے گھر آوندیاں ہی ذاکر دے یاراں نُوں بُلایا تے ذاکر بارے پچھیا۔ کِسے نُوں وی ذاکر دا تھوہ پتہ نہیں سی۔ فیر اونہاں ذاکر دے گوڑے یار ایوب نُوں اِک پاسے کھڑ کے ساری گل سمجھائی تے اوہدے ترلے کیتے کہ اُہ ذاکر نُوں پُلس اگے سرنڈر کرن لئی مجبور کرے، نہیں تاں ماریا جائے گا۔ شام نُوں ایوب نے آ کے دسیا کہ ذاکر سرنڈر کرن لئی تیار نہیں ہے، کیونکہ اُہ ڈردا ہے کہ اِنج کرن نال کھاڑکو اُس دے پریوار نُوں مار دین گے۔ دُوجے دِن سویرے خالد صاحب مسٹر ایلنگو نوں ملے تے اونہاں

پونچھ وِچ اِک فوجی تقریب نوں خطاب کردیاں ہویاں

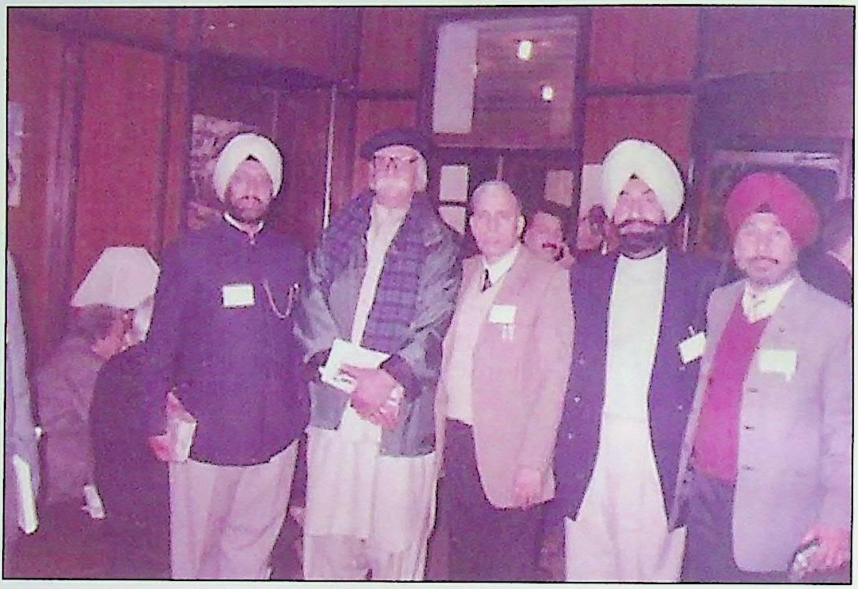
مسعود کھدر پوش ٹرسٹ لہور ولوں سنمان لیندے ہوئے

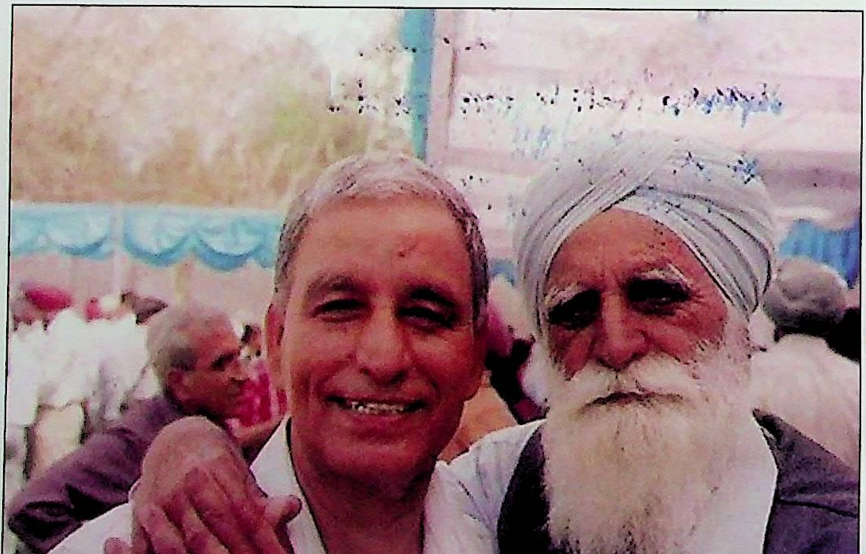
عالمی پنجابی کانفرنس 2004 لہور سمے پاکستانی پنجابی ادبیاں نال

جموں وِچ منعقدہ جشنِ فیض دے موقعے تے پاکستانی گائیک اُستاد حامد علی خان نال

پاکستانی ادیب افضل احسن رندھاوا تے پروفیسر ہربھجن سنگھ بھاٹیہ (گورونانک دیو یونیورسٹی) نال

مشہور پنجابی ناول نگار جسونت سنگھ کنول نال

جشنِ فیض وچ شرکت کرن لئی آئے پاکستانی شاعر تے فنکار، کشور ناہید، اُستاد حامد علی تے نایاب علی، انور مسعود، ایوب خاور تے اعزاز احمد آزر نال، جموں دے ہوٹل جہلم رَیزارٹ اندر

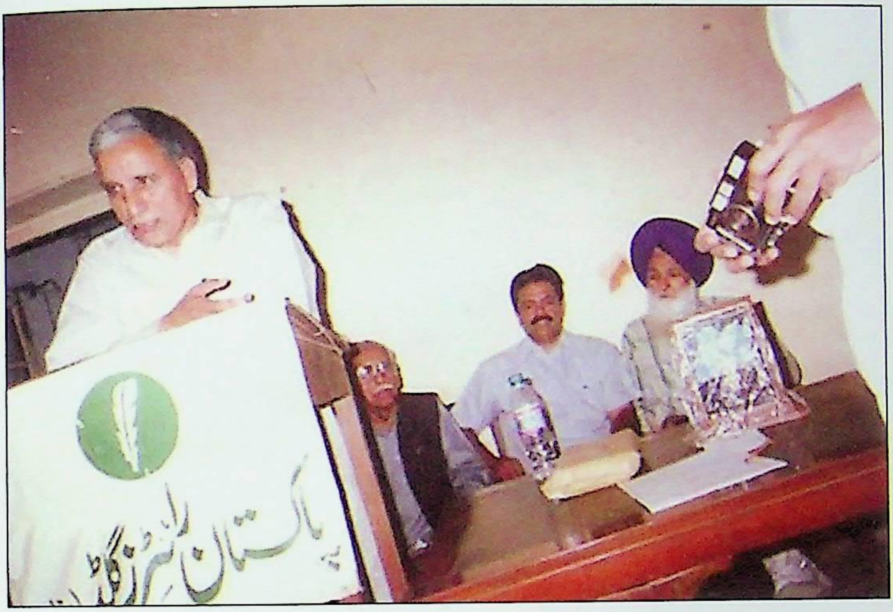
کشمیری شاعر تے اتہاس کار ولی محمد اسیرؔ نال

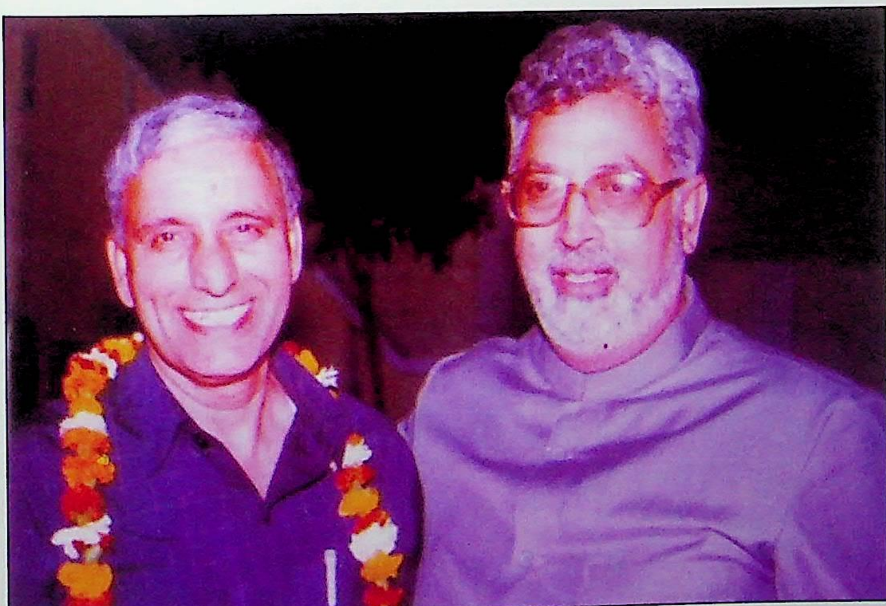
پنجاب سرکار دے وزیر ہیرا سنگھ گابریا تے ایم ایل اے راکیش پانڈے اتے سروپ سنگھ ولوں سنمان لیندے ہوئے

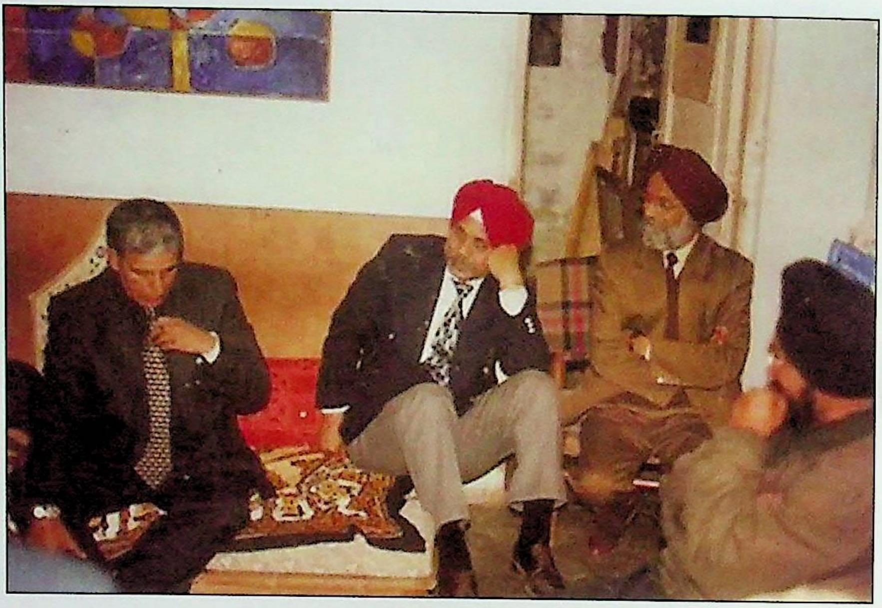
پنجابی ماہنامہ ''لہراں'' لہور دے بانی مدیر مرحوم ڈاکٹر اختر حسین اختر بیبا بلونت تے پرنسپل اوتار سنگھ سدھو نال

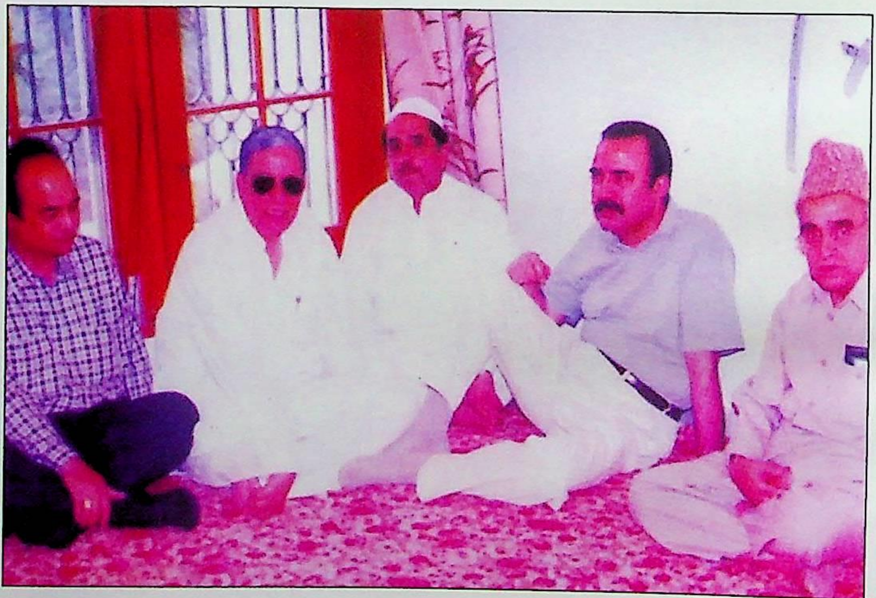
پاکستان رائٹرز گلڈ دی تقریب وِچ بولدے ہوئے۔ الیاس گھمن تے مرحوم راجہ سالو کرُسیاں تے بیٹھے ہوئے

اپنے بچپن دے یار تاج محی الدین ہوراں نال

پنجابی دے مشہور شاعر تے دوست سُرجیت پاتر نال

اقبال کھانڈے (آئی اے ایس، اونہاں دے والد عبدالغنی کھانڈے تے محمود نال

لہور دے فیلٹی ہوٹل وِچ پاکستانی ادیباں نال

پاکستانی گائیک مرحوم پرویز مہدی تے شاعرا تے سابقہ ایم ایل اے اسلم گورداس پوری نال

عالمی شہرت یافتہ اُردو تے پنجابی شاعر مُنیر نیازی تے حکیم شہزاد نال (لہور وِچ)

محترمہ سُشما چوہدری (آئی اے ایس) تے شری اشوک انگورانا (آئی اے ایس) نال

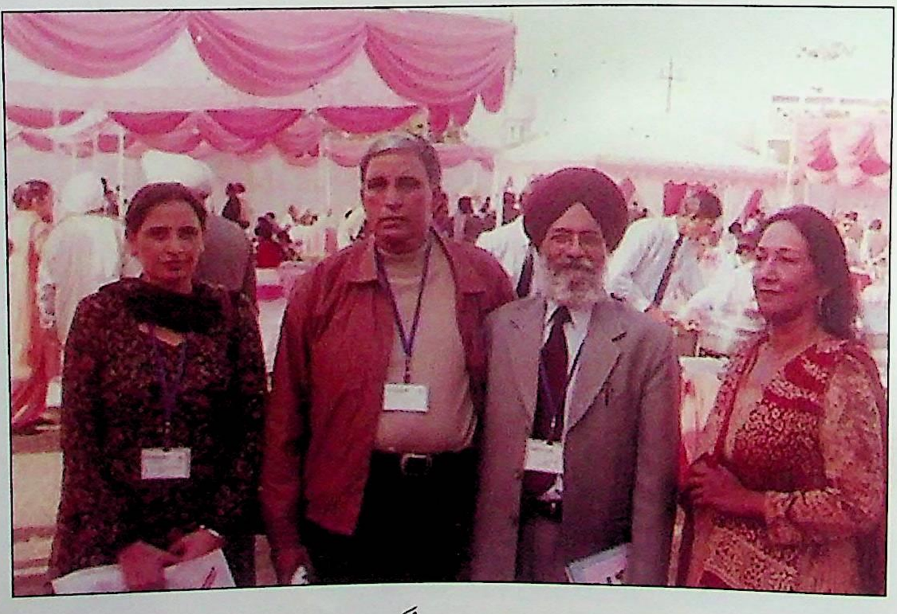
اُردو شاعر سردار پنچھی، نسرین نقاش تے پنجابی شاعرہ سُرجیت سکھی نال

مفتی اعظم پنجاب مولانا فضیل الرحمان خالد دی کتاب ''نوری رِشماں'' دی گُنڈ چکائی کردے ہوئے

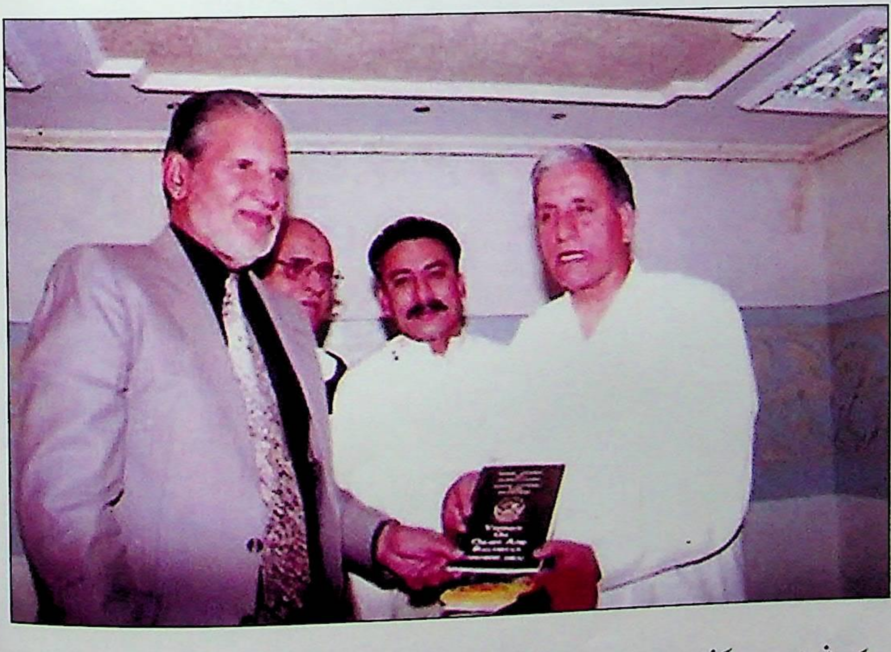
اپنے دوستاں حاجی عبدالرشید، محمود احمد تے عجب سنگھ نال

پنجابی شاعر سُرجیت پاتر تے شاعرہ سُکھوندر امرت نال

سِول سوسائٹی میر پوروالوں دِتے گئے استقبالیہ وِچ تقریر کردے ہوئے۔

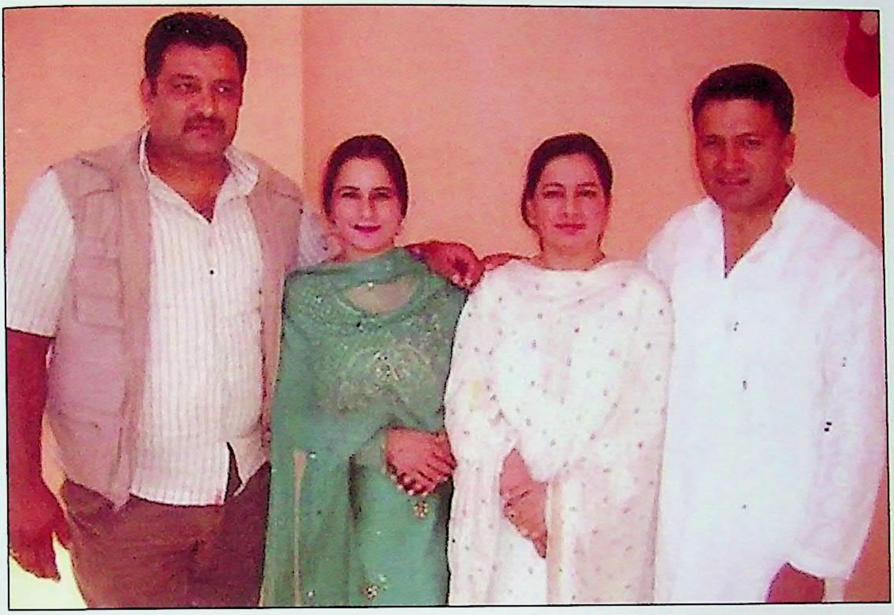
پاکستانی انتظام والے کشمیر دی سپریم کورٹ دے ریٹائرڈ چیف جسٹس جناب عبدالمجید ملک کولوں سنمان لنیدے ہوئے

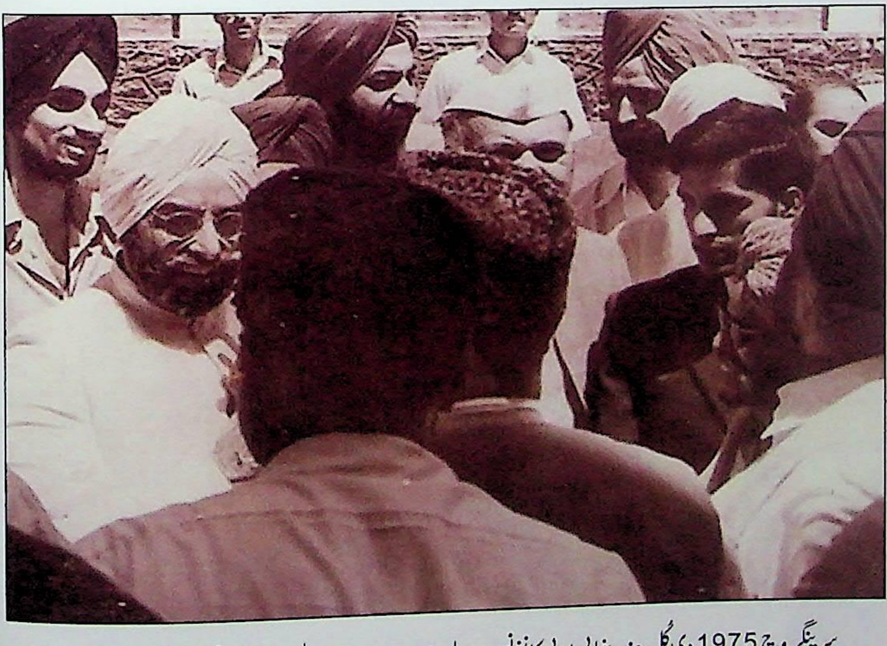
اُردو دے مشہور شاعر بشیر بدر نال،

بیگم نسیم فردوس، بیٹی ڈاکٹر ھما تے وڈے داماد ایوب وانی نال

ذاکر، سمی، ھما تے یاسر۔ خالد حسین دے بچے

سرینگر وِچ 1975 دی کُل ہند پنجابی ادبی کانفرنس ویلے پنجاب دے وزیر اعلیٰ مرحوم گیانی ذیل سنگھ جی دا استقبال
کردے ہوئے۔

پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دی گولڈن جوبلی تقریب وِچ پنجابی زبان تے ادب دی خدمت لئی وزیر اعلیٰ پنجاب پرکاش سنگھ
بادل ولوں سنمان لیندے ہوئے۔ یونیورسٹی دے وائس چانسلر ڈاکٹر جسپال سنگھ نال کھڑے نیں۔

اپنے عزیز کمل دیپ سنگھ نال

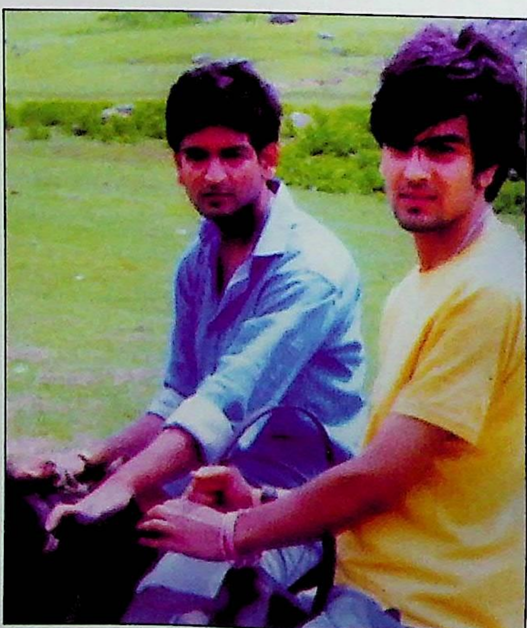
اپنے دوستاں اُردو شاعر پنڈت ودیا رتن عاصی اتے پنجابی شاعر ستیش گلاٹی نال

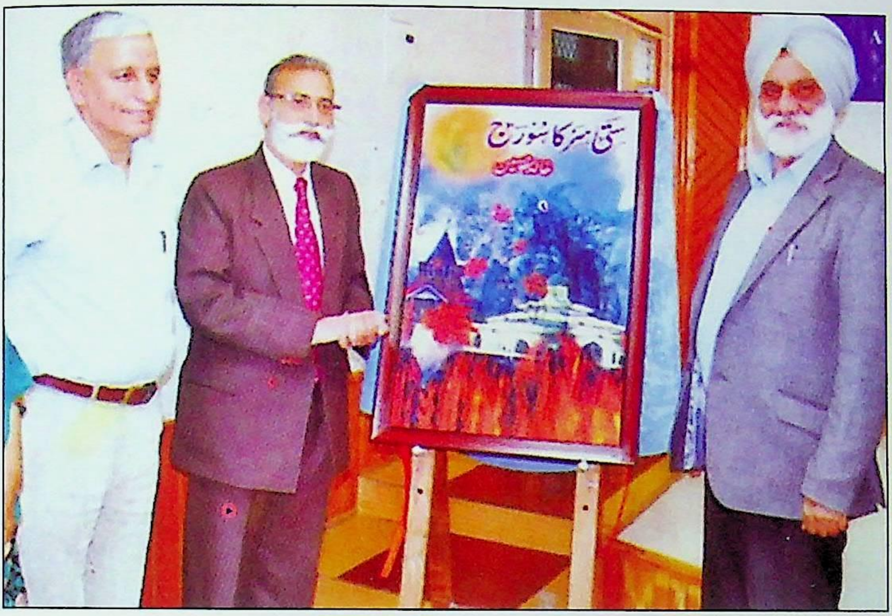
ہند پاک ادیباں تے کلاکاراں نال، لہور وِچ

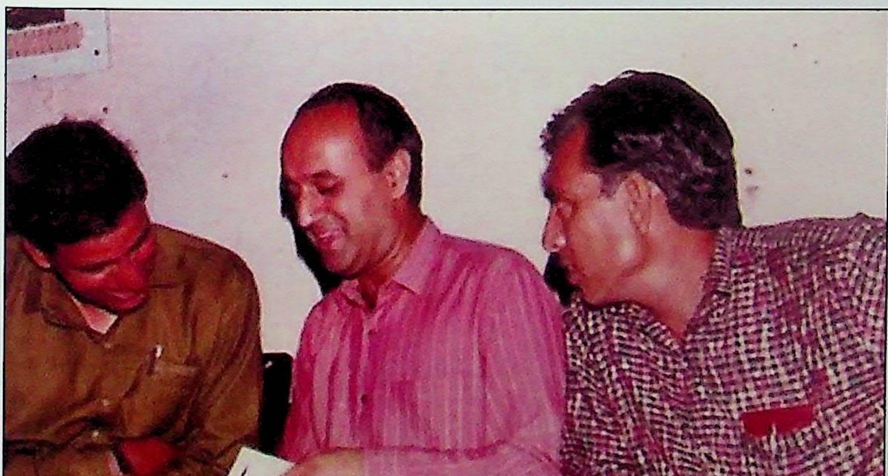
خالد دا پوتر ایشب

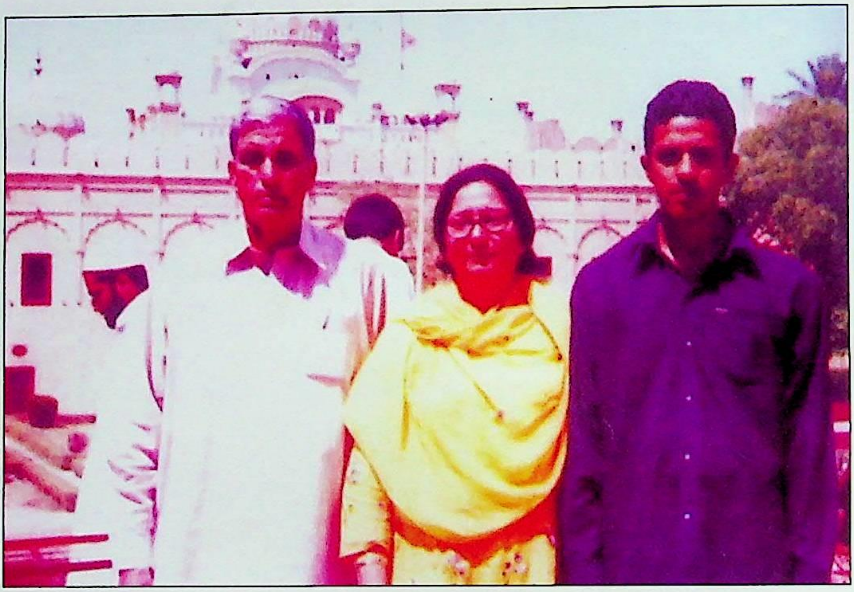
خالد دے دھوترے گوہر تے احمر

ڈاکٹر سُدھیر سنگھ بلوریہ وائس چانسلر سنٹرل یونیورسٹی جموں اتے ڈاکٹر موہن پال سنگھ ایشر وائس چانسلر جموں یونیورسٹی، خالد
دی اُردو کتاب ''ستی سر کا سورج'' دی کنڈ وکھالی کردے ہوئے

خالد حسین دا اُردو افسانوی مجموعہ ''اشتہاروں والی حویلی'' دی نقاب کُشائی کردے شری پرویز دیوان (آئی اے ایس)
اتے خالد کفایت

مہاراجہ رنجیت سنگھ دی سمادھ تے اپنی بیگم نال

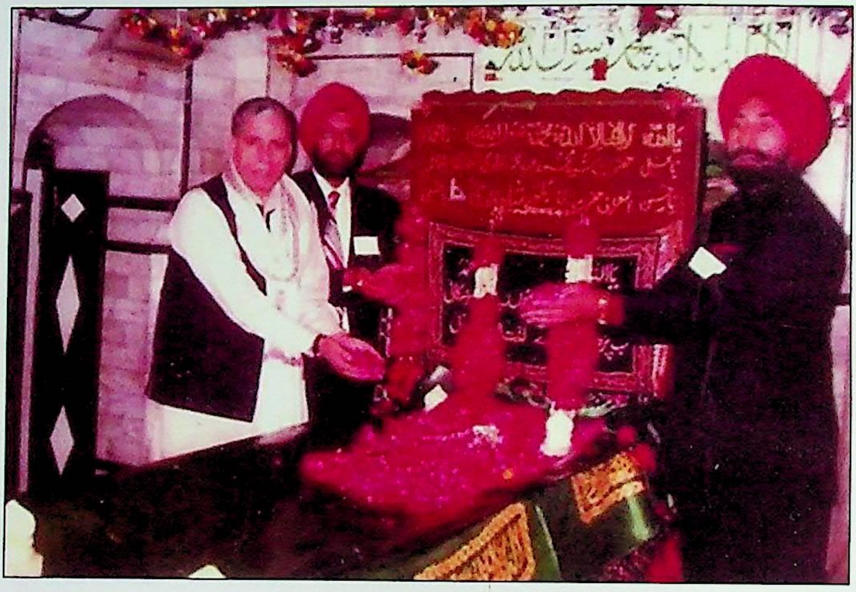
خالد حسین دا بیٹا ذاکر حسین، نُونہہ فرحت بانو تے پوتریاں زارا تے رمشا

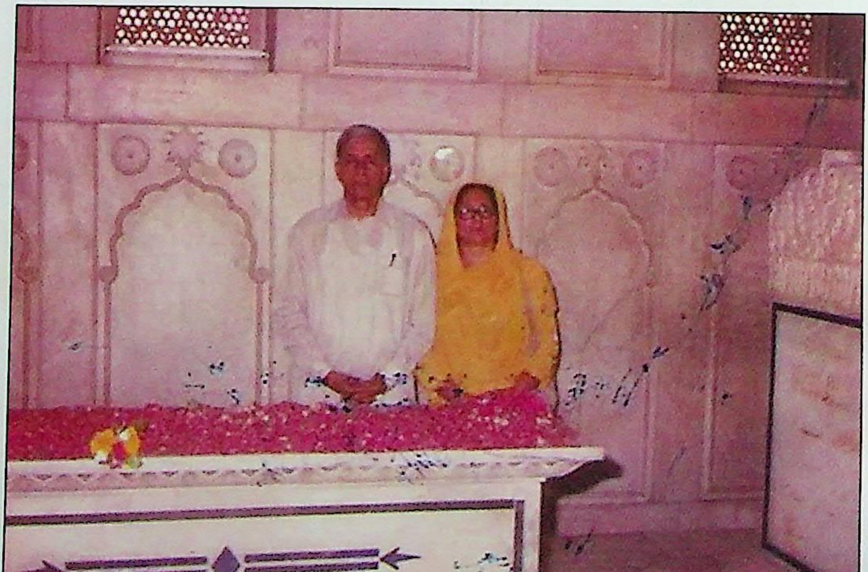
جموں کشمیر دے گورنر شری این این ووہرا نال

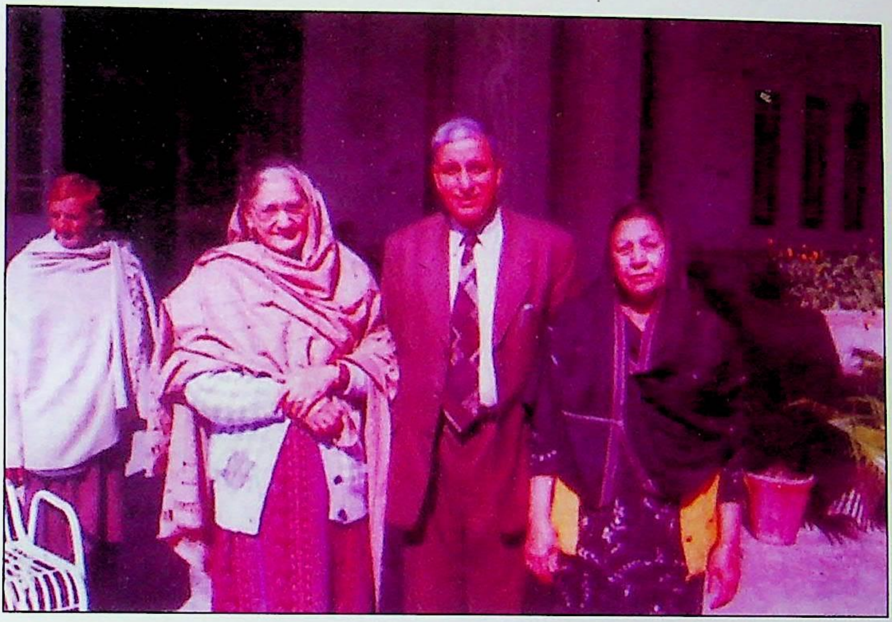
خالد حسین دی بیٹی ڈاکٹر ھما تبسم، داماد ڈاکٹر عشرت چوہدری تے دھوترے آریب اتے ارحم

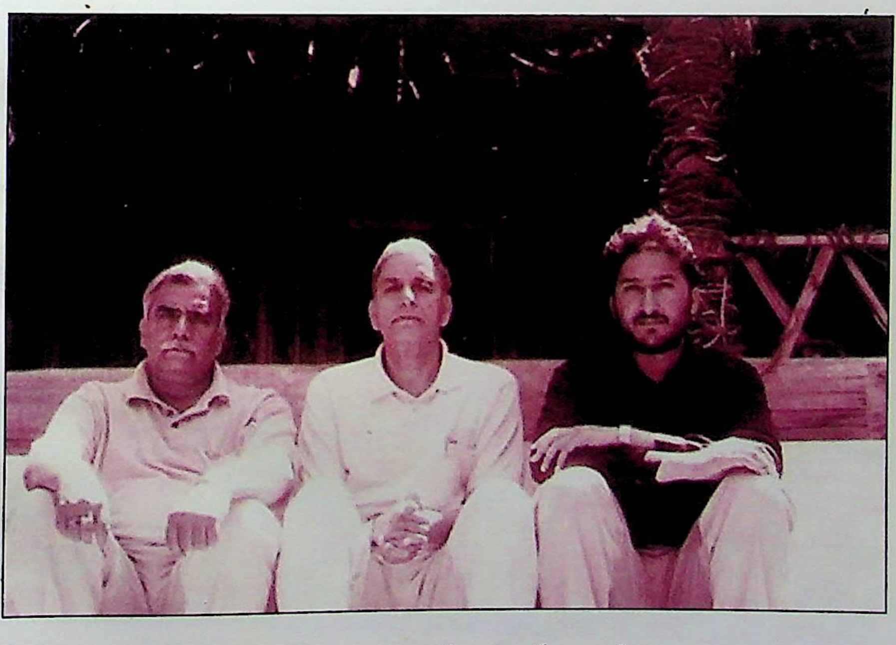
بابا بُلھے شاہ دے مزار (قصور) تے پُھلاں دی چادر چڑھاندے ہوئے

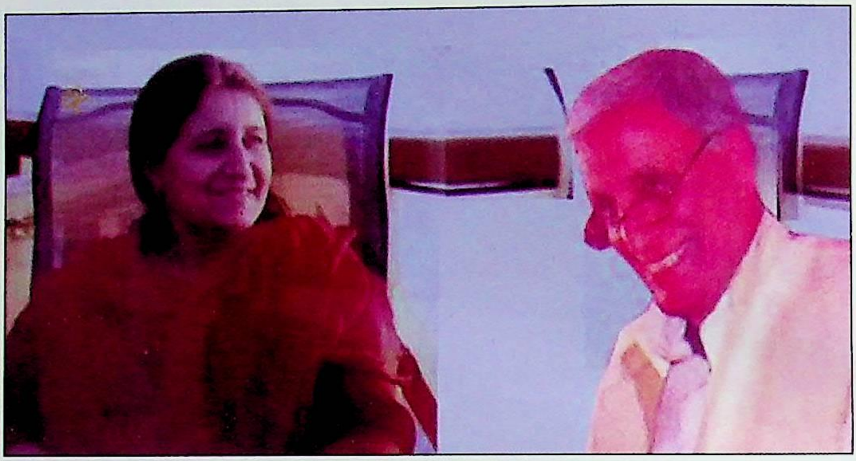
اپنی بیگم نال علاقہ اقبالؔ دے مزار (لاہور) تے حاضری دنیدے ہوئے

خالہ رضیہ تے خالہ زبیدہ نال، گلبرگ لہور وِچ

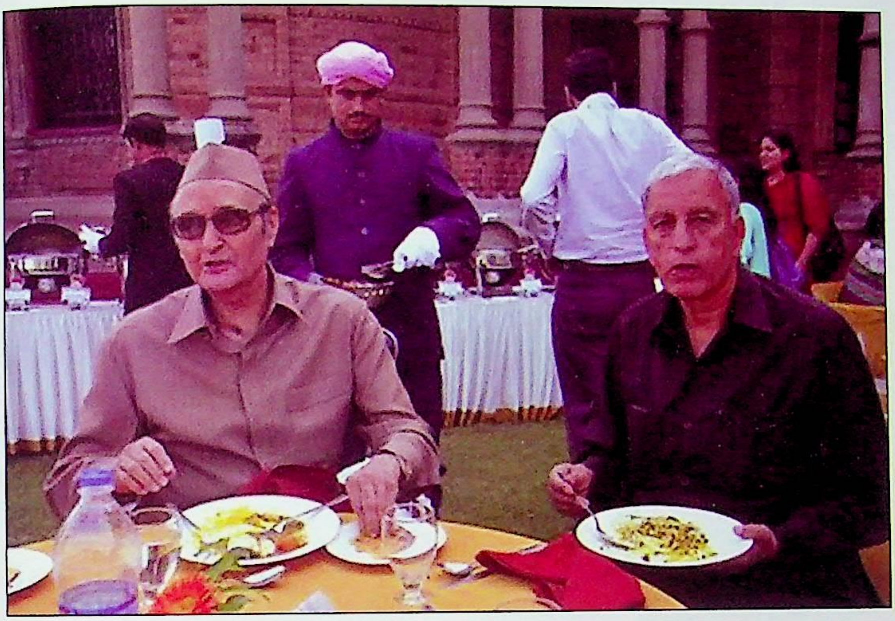
ڈاکٹر للت گپتا تے ڈاکٹر لیاقت جعفری نال

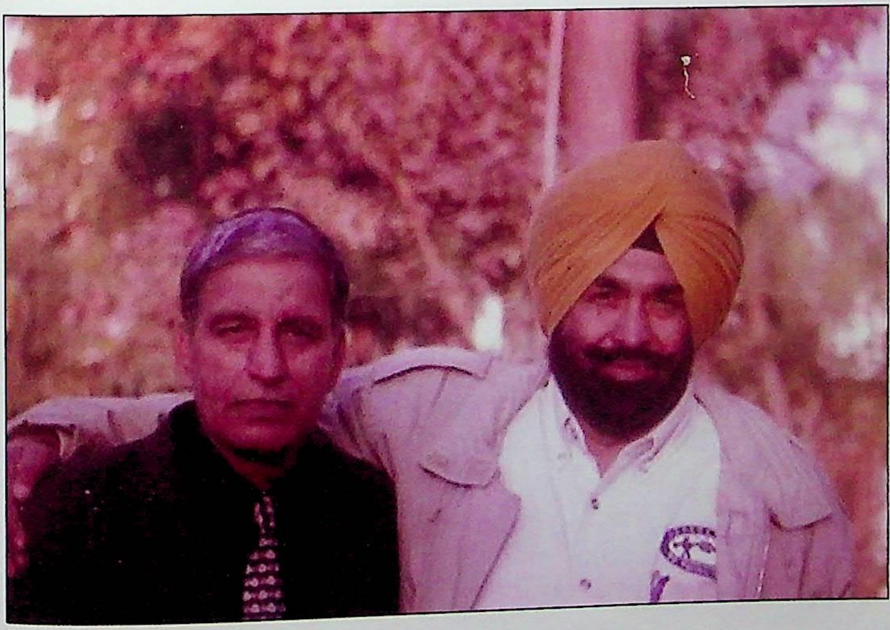
بھین تنویر جہاں (آئی اے ایس) نوں کہانی سناندے ہوئے

نِکے پُتر یاسر عمران، نُونہہ ثنا فاروق، پوترا ایشب تے پوتری آئرا

جموں کشمیر دے پہلے صدرِ ریاست تے گورنرا تے سابقہ مرکزی وزیر تے ممبر پارلیمنٹ ڈاکٹر کرن سنگھ جی نال

اپنے دوست تے پنجابی کہانی کار کرنل جسبیر بھُلر نال

نُوں ساری گل دسّی ۔ خالد جی واپس ڈوڈے آ گئے پر اُہ بے چین رہندے سن۔ میں دیر رات تیکر اونہاں کول بہندا تے اونہاں دِیاں پیڑاں تے ملہم لگان دی کوشش کردا۔ دو تِن دناں بعد اسیں دورے تے بانہال گئے ۔ رات اساں اِک گرام سیوک دے گھر کٹی۔ میں اونہاں دے کمرے وِچ ہی سُتا ساں ۔ رات دے دو بجے خالد جی اُٹھ کے بہہ گئے۔ اُہ ڈاہڈے پریشان سن تے کہن لگے کہ میں سُپنے وِچ ذاکر حسین نُوں گرفتار ہوندیاں ویکھیا ہے۔ اوہنوں گولی لگی ہے ۔ مرن توں پہلاں میں اُس دا منُہہ تکنا چاہندا ہاں۔ اِس لئی ہُنیں جموں چلو۔ میں سمجھایا کہ رستہ ٹھیک نہیں اے ۔ کل سویرے ہی چل پاں گے۔ دُوجے دِن اُہ ڈوڈے جان دے بدلے جموں چلے گئے۔ اُسے شام پُلس نے سارے گوجر نگر نُوں گھیرا پایا ہویا سی تے پُلس دے ایس۔ ایس ۔ پی شری ایلنگو تے ایس۔ پی شری شیش پال وید (جیہڑے اجکل ایڈیشنل ڈائریکٹر جنرل پولیس ہن تے شری ایلنگو R.A.W وِچ اِک وڈّے عہدے تے کم کر رہے نیں تے ڈائریکٹر جنرل پولیس دے رینک دے افسر ہن) خالد صاحب دے گھر دے اندر داخل ہوئے تے ذاکر بارے گلاں کرن لگے۔ اُس ویلے نال دے مکان چوں اُچیاں اُچیاں آوازاں آون لگیاں۔ اِہ مکان کشتواڑ دے اقبال شیخ دا سی تے اوہدی بیوی پروین اختر اپنے بچیاں نال اُس وِچ رہندی سی۔ ذاکر حسین اُوسو مکان وِچ سُتا سی، جس دا پتہ نہ خالد صاحب نُوں سی اتے نہ ہی اونہاں دے پریوار نُوں سی۔ پُلس نے ذاکر نُوں پروین اختر دے گھروں پھڑ لیا۔ مسٹر ایلنگو نے خالد جی نُوں کیہا کہ اُس نے پُلس نُوں حکم دِتا سی کہ ذاکر تے گولی نہیں چلائی جائے، اتے جے ذاکر کول ہتھیار ہوئے تاں وی اُہ گولی لتّیاں وِچ مارن گے۔ اونہاں خالد جی نُوں سمجھایا کہ ربّ دا شُکر ہے کہ تہاڈا بچہ صحیح سلامت ہے تے جد تیکر اُونہاں دی حراست وِچ اے، اُس تے کوئی تشدد نہیں کیتا جائے گا۔ خالد جی دے گھر ہاہاکار مچ گئی۔ ذاکر دی امّی تے بھیناں ورلاپ

کرن لگیاں۔ ڈر دے مارے کوئی ہمسایہ جاں رشتے دار اونہاں دا دُکھ ونڈن نہیں آیا۔ سارے ڈر دے سن کہ خالد صاحب دے گھر جان نال کِتے اُہ مصیبت وِچ نہ پھس جان۔ مسٹر ایلنگو نے اپنا وعدہ پوری طرحاں نبھایا سی تے جد تیکر ذاکر پُلس حراست وِچ رہیا اُس تے کوئی تشدد نہیں کیتا گیا۔ اُس لئی روٹی وی گھروں جاندی سی پر اٹھویں دِن اُس نُوں سٹی تھانے توں تفتیشی مرکز تالاب تِلو بھیج دِتا گیا۔ انٹیروگیشن سنٹر دا انچارج ڈی۔ ایس۔ پی مکھن لال شرما سی، جیہڑا خرانٹ تے سخت سبھاء دا بندہ سی تے اُس کولوں کھاڑکو، وکھ وکھ جتھے بندیاں دے لیڈر تے ہور ملزم تھر تھر کنبدے سن۔ انٹیروگیشن سنٹر وِچ قیدیاں نُوں بڑے تسیہے دِتے جاندے سن۔ اونہاں نُوں کئی کئی راتاں سَون نہیں سی دِتا جاندا۔ دِن رات جگائی رکھدے، جُواں والی کوٹھڑی وِچ رکھیا جاندا۔ لتاں تے گوڈیاں وِچ لکڑ پھسا کے ٹِکٹکی لگائی جاندی۔ بجلی دے جھٹکے دِتے جاندے، برف دِیاں سِلاں تے لٹایا جاندا تاں جے قیدی سچ اُگلن۔ پُلس افسر وی اوہنوں سفارش کرن نُوں ڈردے سن۔ مکھن لال شرما اُنج تاں اِک اصول والا افسر سی۔ بڑا پوجا پاٹھی سی پر اُس اندر مسلماناں لئی تلخی وی بھری ہوئی سی، جس دا کارن اِہ سی کہ 1947ء وِچ میرپور جاں کوٹلی اندر مسلمان بلوائیاں نے اوہدے باپ تے ہور رشتے داراں نُوں قتل کر دِتا سی تے اوہنیں اپنا بچپن یتیمی وِچ گزاریا سی تے اِس حادثے نُوں اُہ گورنر جگموہن وانگر نہیں سی بُھلیا، کیونکہ جگموہن دے ساک سنبھدی وی لہور وِچ مارے گئے سن۔ قیدیاں نال سختی کردیاں کدے کدے مکھن لال شرما اُس رَو وِچ بہہ جاندا سی۔ ذاکر حسین نُوں انٹیروگیشن سنٹر گئے اِک مہینے توں ودّھ ہو گیا سی۔ اُس دی ماں تے بھیناں ذاکر نُوں ویکھن لئی ترلومچھی ہو رہیاں سن، سبھے خالد صاحب نُوں مجبور کردے کہ اُہ پُلس دے وڈّے افسراں نُوں مِل کے ذاکر نال ملاقات کروان دی کوئی سبیل ڈھونڈن۔ جناب پرتھوی راج گندوترا اُس ویلے سی۔ آئی۔ ڈی دے

ایس۔ ایس۔ پی سن (جیہڑے بعد وِچ انسپکٹر جنرل دے عہدے توں ریٹائر ہوئے) تے مکھن لال شرما اونہاں دا ماتحت سی۔ خالد صاحب اپنے یار تے گندوترا صاحب دے بیچ میٹ خالد دُورانی ہوراں نُوں نال لے کے گندوترا صاحب نُوں ملیا تے ذاکر نال ملاقات کروان لئی درخوست کیتی۔ گندوترہ صاحب نے ڈردے ڈردے مکھن لال ہوراں نُوں فون کیتا تے دسّیا کہ خالد دُرانی تے خالد حسین اونہاں دے دوست نیں تے اُہ ذاکر حسین نال ملاقات کرن لئی میرے کول آئے نیں۔ مکھن لال شرما جی نے صاف انکار کر دِتا تے کیہا کہ حالیں تک ذاکر دی تفتیش پوری نہیں ہوئی اے۔ گندوترہ صاحب دے زور پان تے شرما صاحب نے ملاقات لئی اٹھویں دِن دا وقت دِتا۔ اٹھویں دِن خالد صاحب، اونہاں دی بیوی تے بیٹیاں سمیت تے ٹھما اتے پُتر یاسر انٹیروگیشن سنٹر تالاب تِلو پہونچے۔ مکھن لال شرما خالد نال کھورا بولن لگّا تے کہن لگّا کہ تہاڈے گھراں وِچ بھارت مخالف تے پاکستان دے حق وِچ گلّاں ہُندیاں نیں تاں اُوں تہاڈے بچے دہشت گرد بن جاندے نیں۔ گلاں گلاں وِچ اوہنیں دسّیا کہ اوہدا پئیو تے ہور رشتے دار مسلماناں دے ہتھوں شہید ہوئے سن تے اُہ سارے پاکستان دی بھینٹ چڑھ گئے۔ جواب وِچ خالد صاحب نے کیہا کہ اونہاں دا وی سارا خاندان 1947ء وِچ کنڑ پنتھی ہندوواں نے قتل کر دِتا سی۔ دادا، پئیو، چاچے تے بھراہ، پر اُہ اِس لئی ہندوواں نُوں قصوروار نہیں مندے، کیوں جے اجیہے کم کرن والے نہ ہندو ہُندے نیں نہ مسلمان۔ اِہ کم وحشی جنوراں داہُندا اے، نہ کہ انساناں دا۔ خالد صاحب تے اونہاں دے پریوار نُوں اِک دُوجے کمرے وِچ لے جایا گیا تے اوتھے ذاکر حسین نُوں لیاندا گیا۔ ذاکر دی حالت ویکھ کے اوہدی ماں تے ٹھما بے ہوش ہوگئیاں۔ ذاکر دے پیر تے سارا شریر سُجھیا ہویا سی۔ اُو نیندرے کارن اُوہدیاں اکھاں دے حالے کالے سیاہ ہو گئے سن تے ڈیلے لال سُرخ۔ اُہ چل وی نہیں سی سکدا تے دو سپاہیاں

نے اُس نُوں سہارا دے کے کمرے اندر لیاندا سی۔ خالد صاحب نُوں ویکھدیاں ہی ذاکر دِیاں چیخاں نکل گیاں تے اُہ تفتیش کرن والیاں دِیاں شکائتاں کرن لگّا تے کہن لگّا کہ اِنہاں اُس نُوں بوہت ماریا ہے۔ بجلی دے جھٹکے لائے نیں تے پندراں دِن تے راتاں سَون نہیں دِتا۔ جُواں نے سارا جسم زخمی کر دِتا ہے۔ باپ نے پُتّر نُوں گلے لایا تے کیہا:

" تُوں غلط صحبت وِچ پے گیا سیں۔ تینوں اپنے گھر دی روٹی تے آرام چنگا نہیں لگیا تے تُوں کاکا حسین جہے کنجر نال یاری لائی، جس نے تینوں استعمال کیتا۔ تہانوں کیہڑی آزادی چاھیدی ہے؟ اِتھے تہانوں کِس گل دی گھاٹ ہے؟ تیرا پیئو اِک وڈّا افسر ہے تے اوہدی وجہ نال تُسیں رج کے آزادی دے مزے لُٹ رہے ہو۔ فیر تینوں کیہ ہویا؟ اِہ تفتیش کرن والے تیرے انکل نیں۔ تینوں چنگا ماڑا سمجھان والے۔ اِہ تینوں چنگی راہ تے لگاون گے۔ اِس لئی جے تُوں کوئی غلطی کیتی ہے تاں اِہ سارے انکل تیری غلطی نُوں سُدھارن گے۔ ملاقات مگروں مکھن لال شرما جی نے خالد صاحب نُوں اپنے کمرے وِچ بُلایا تے پورے پریوار نُوں قہوہ پلایا اتے کیہا کہ اُس دی تفتیش مکمل ہو چکی ہے تے کُجھ ہی دِناں وِچ اُہ ذاکر نُوں عدالتی حراست وِچ جیل بھیج دین گے۔

ذاکر حسین تے ٹاڈا لگایا گیا سی۔ اتے ٹاڈا عدالت وِچ چالان پیش کر دِتا گیا سی، جس وِچ پُلس نے اُس نُوں اِک خطرناک اُگروادی اتے جموں وِچ جے۔ کے۔ ایل۔ ایف جتھے بندی نُوں مضبوط کرن دا الزام وی لگایا سی۔ اوہنوں ایریا کمانڈر جموں بنایا گیا سی تے خورے کِنّے ہی بمب بلاسٹ تے قتل اوہدے کھاتے پائے گئے سن۔ ذاکر نُوں ڈسٹرکٹ جیل جموں رکھیا گیا تے اوتھوں پنجاب دی سنگرور جیل اتے سنگرور جیل توں راجستھان دی جودھ پور جیل وِچ رکھیا گیا۔ دو دو وکیل کیتے گئے تے

ٹاڈا کورٹ جموں وِچ ، ساجد بٹ، خالد چوہدری، محمد اشرف ، پروین اختر، غلام محمد رنگساز تے ذاکر حسین دا مقدمہ لڑیا گیا۔ ذاکر حسین لئی خالد حسین نے اُچیچے طور تے اِک مہاجر کشمیری پنڈت وکیل بنسی لال چٹہ نوں کیتا سی، جس نے جی جان نال ذاکر دا مقدمہ لڑیا۔ گواہاں دے بیان قلمبند ہون لگے۔ سرکاری وکیل تے ذاکر دے وکیلاں درمیان بحث ہُندی رہی۔ گواہان تے جرح کیتی گئی ۔ چار سالاں تک عدالتی کاروائی چلدی رہی۔ اِس دوران خالد صاحب اپنی بیوی تے چھوٹی بیٹی ھما نوں لے کے ذاکر نوں مِلن لئی جودھ پور گئے۔ جموں توں لے کے جودھ پور تک کار خالد حسین جی دے گوڑے یار تے غم خوار عجب سنگھ وزیر نے چلائی۔ گیاراں سو کلومیٹر دا سفر دو دِناں وِچ پورا کیتا گیا۔ ضابطے مطابق جودھ پور دے ڈسٹرکٹ جج کولوں ذاکر نوں مِلن دا اجازت نامہ لینا ضروری سی ۔ اِس لئی اُہ سارے پہلاں کچہری گئے ۔ اونہاں نوں ساری کچہری وِچ اِکو سِکھ وکیل لبھیا ۔ عجب سنگھ دوڑدا ہویا اُس کول گیا ۔ اُس نوں ساری گل دسی ۔ سِکھ وکیل نے مُلاقات لئی آپ درخواست بنائی ۔ خالد صاحب دے دستخط کروائے تے اونہاں نوں لے کے سیشن جج کول پیش ہو گیا۔ جج صاحب نے اجازت نامے تے دستخط کر دِتے تے سردار جی نے اجازت نامہ عجب سنگھ نوں دِتا۔ جد عجب سنگھ نے وکیل صاحب کولوں محنتانہ پُچھیا تاں سردار جی نے عجب سنگھ نوں جپھی پا کے کیہا کہ کیوں شرمندہ کردے ہو ۔ اج چوکھے چِر بعد اِک سِکھ بھراہ نوں ویکھیا ہے، اِس لئی تہاڈے کولوں کوئی پیسہ نہیں لینا۔ اُہ سارے اجازت نامہ لے کے جودھ پور جیل گئے ۔خالد حسین جی نے اپنا شناختی کارڈ تے اجازت نامہ جیلر نوں گھلیا۔ اُس نے سبھناں نوں اپنے کمرے وِچ بُلایا ۔ اپنی کُرسی توں اُٹھ کے خالد حسین جی نوں سلیوٹ ماریا ، بڑی عزت نال چاء پلائی ۔ فیر کہن لگا کہ میں اپنا پروٹوکول پورا کر دِتا ہے ہُن تہانوں وی باقی ملاقاتیاں وانگ اونہاں سارے جیل قانوناں دی پالنا کرنی

پوے گی ۔ اِک کوٹھری وِچ ذاکر نوں لیاندا گیا۔ ادھا گھنٹہ مُلاقات ہوئی ۔ ذاکر دی صحت ٹھیک سی تے اوہدے چہرے دا رنگ نکھریا ہویا سی۔ اُہ پتلا تے اُچا لمبا بڑا سوہنا لگ ریہا سی ماں تے بہن دی تسلی ہوئی۔ رات اونہاں جودھ پور وِچ کٹی تے دُوجے دِن اجمیر شریف وِچ درگاہ دی زیارت کیتی ۔ رات اجمیر وِچ گزاری تے تیجے دِن دِلّی اپڑے ۔ دِلّی اونہاں حضرت نظام الدین اولیا دی درگاہ تے حاضری دِتی تے بڑی دیر تیکر امیر خُسرو دے مزار تے بیٹھے رہے۔ خالد صاحب دی بیوی تے بیٹی نے ذاکر دی رہائی لئی دُعا منگی ۔ درگاہ دے منگتیاں نُوں خالد صاحب نے روٹی کھوائی ، کیونکہ اونہاں نوں اِک پنڈت نے کیہا سی کہ ذاکر نُوں کمینے گریہاں نے گھیریا ہویا ہے۔ اِنج دوجے دِن خالد صاحب ، عجب سنگھ، ذاکر دی ماں تے بھین جموں پرت آئے۔ جموں پہونچ کے خالد جی تے اونہاں دی بیوی ہر جمعرات نُوں ستواری والے پیر بابا بُڈھن شاہ دی درگاہ اتے پنج پیر (اِس درگاہ دا ذِکر قدرت اللہ شہاب نے وی اپنی آپ بیتی ''شہاب نامہ'' وِچ کیتا ہے)والی زیارت تے جاندے تے اوتھے منگتیاں نُوں ذاکر دے ناں دی خیرات دیندے نالے چھولیاں والے پلاؤ دی دیگ پکا کے کھواندے۔ اُہ گُمٹ دے نوگزئے پیر دی درگاہ تے وی جا کے ذاکر لئی دُعا منگدے اِنج ہی دونویں میاں بیوی اتوار والے دِن رگھوناتھ مندر تے رنبیریشور مندر دے باہر بیٹھے باویاں تے منگتیاں نُوں وی دان دیندے تاں جے ذاکر دے ماڑے گریہا کمزور پین تے اوہدی جند گڑکی چوں چھٹے ۔ اپنی اولاد لئی بندہ کیہ کیہ نہیں کردا۔ بھانویں اُہ اِنہاں گلاں تے یقین نہیں وی رکھدا ہووے پر تاں وی اُہ ہر کسے دی من کے تے آکھے لگ کے شرک والے کم وی کردا ہے اتے اپنی عقل تے سُوجھ دے بوہے بند کر دیندا ہے۔ اونہاں دِناں ہی خالد صاحب دی ترقی ہوئی تے اونہاں نُوں ڈپٹی ڈائریکٹر اسٹیٹ جموں لگایا گیا۔ اُس دفتر وِچ اِک کشمیری پنڈت مہاجر (جس دے ماپے

رسدے وسدے گھر دے مالک سن تے اننت ناگ دے رہنے والے سن) ڈیلی ویجر دے طور تے کم کر رہیا سی تے اوہدا ناں وجے کمار کول سی ۔ اُہ خالد صاحب دی پریشانی نُوں جاندا سی۔ اِک دِن اونہیں کیہا کہ اُہ ذاکر دے معاملے وِچ خالد صاحب دی مدد کر سکدا ہے، کیوں جے اُس دا نیڑے دا رشتے دار ترلوکی ناتھ بٹ ٹاڈا کورٹ دا جج ہے۔ خالد صاحب نے بے دِلی نال اوہنوں کیہا کہ کیہ اُہ ذاکر نُوں جودھ پور جیل تُوں جموں لیا سکدا ہے۔ تاں وجے کمار نے آکھیا کہ اُہ کوشش کرے گا ۔ اِک دِن وجے کمار خالد صاحب نُوں ٹاڈا کورٹ دے سیشن جج ترلوکی ناتھ جی دے گھر لے گیا۔ اوتھے خالد جی نے کیہا کہ جودھ پور اونہاں کولوں بار بار نہیں جایا جا سکدا ۔ اِس لئی ذاکر نُوں جموں دی جیل وِچ منتقل کرواؤ۔ جج صاحب نے دوجے دِن ریاست دے ہوم کمشنر محمود الرحمان صاحب نُوں (جیہڑے بعد وِچ علی گڑھ مسلم یونیورسٹی دے وائس چانسلر بنے سن) اِک سخت چٹھی لِکھی تے اونہاں کولوں وضاحت منگی کہ ذاکر نُوں کِس دی اجازت نال جودھ پور گھلیا گیا ہے، جد کہ اُہ عدالتی حراست وِچ سی اتے اونہاں دی منظوری بغیر اوہنوں کِتے نہیں سی لے جایا جا سکدا۔ اونہاں ذاکر حسین نُوں اگلی پیشی تے ہر حالت وِچ حاضر کرن دا حُکم دِتا اتے وارننگ دِتی کہ ذاکر نُوں اگلی پیشی تے حاضر نہیں کیتا تاں اُہ اُس دے خلاف کیس خارج کر دین گے۔ اُس چٹھی دی وجہ نال ساری پُلس حرکت وِچ آ گئی تے اِنج ذاکر حسین ڈیڑھ سال بعد جموں ''ڈسٹرکٹ جیل امپھلا'' وِچ آ گیا۔ جودھ پور جیل وِچ جیلر نے ذاکر حسین نُوں اِسلامی کتاباں تے قرآن مجید دا اُردو تے ہندی ترجمہ پڑھن لئی دِتا تے آپ وی اُس دی برین واشنگ کردا رہیا ۔ اوتھے ذاکر نُوں وکھ واد تے آزادی والے کئی لیڈراں نال مِلن دا موقع مِلیا تے اُس نے چنگی طرحاں سمجھ لیا کہ اِنہاں لوکاں دی کتھنی تے کرنی وِچ بڑا فرق ہے۔ اِہ لوک بھارت تے پاکستان دِیاں ایجنسیاں کولوں پیسے کھاندے نیں ۔ پاکستان

کشمیر دے لوکاں نُوں ہندوستانی تسلط دے خلاف بھڑکان تے آزادی دی تحریک نُوں زندہ رکھن لئی اتے ہندوستان اِس تحریک نُوں دبان لئی کُھلا پیسہ خرچدا ہے، تاں اوُں تاں اِنہاں نام نہاد آزادی دے پروانیاں نے کروڑاں روپئے دی جائیداد بنائی ہے۔ ذاکر دے سارے بھید بُھلیکھے مُک چکُے سن۔ اُس نُوں کھرے کھوٹے تے چنگے مندے دی پہچان ہو چُکی سی ۔ جموں آوندیاں ہی اُس نے خالد صاحب نُوں کیہا کہ اُہ اُس دی رہائی لئی کوشش کرن ، کیونکہ اُس نُوں آزادی لئی تحریک چلان والیاں دی اصلیت دا پتہ چل چکیا ہے۔ اونہاں دِناں ''الجہاد'' تنظیم دا مُکھی شبیر شاہ تے ''جموں کشمیر لبریشن فرنٹ'' دا نائب صدر جاوید میر المعروف جاوید نلکہ وی جموں ضلع جیل وِچ سن۔ اونہاں نُوں مِلن انٹیلی جنس بیورو(I.B) دے افسر سپریم کورٹ دے وکیل اتے دِلّی سرکار دے وچولئے اکثر آوندے، جس دا سِٹہ اے نکلیا کہ شبیر شاہ نُوں وزیر اعلیٰ بنان دا جھانسہ دِتا گیا تے اُس نُوں رہا کیتا گیا۔ شبیر شاہ دا استقبال کرایا گیا۔ تے ''مانسر ہوٹل'' بُک کیتا گیا ، اُس نے کٹھوعے تُوں عوامی جلسے کرنے شروع کیتے ۔ پونچھ، راجوری ، اُدھم پور تے ڈوڈہ ضلعیان دا دورہ کردیاں ہویاں جد اُہ بانہال پہونچیا تے اوتھے لوکاں دا رُخ ویکھ کے تقریراں دا انداز بدل گیا تے جد اُہ کشمیر وادی وِچ پُجیا تاں لوکاں دی نبض ویکھ کے اُسدی پوری پھوک نکل چکی سی۔ لوکاں اُس نُوں غدار کہنا شروع کر دِتا سی۔ اوتھے اُس نے فیر آزادی دی گل کرنی شروع کر دِتی پر اِناں ضرور ہویا کہ اُس دے اِک کمانڈر بابر بدر (فردوس بابا) نُوں ایم۔ ایل۔سی بنایا گیا تے کُجھ ہور ساتھیاں نُوں کاروبار لئی رقم دِتی گئی۔ بساں دے پرمٹ مِل گئے تے ''الجہاد'' تنظیم دا جنازہ کڈھ دِتا گیا۔ شبیر شاہ کروڑ پتی بن گیا تے اُس نے انکم ٹیکس والیاں اگے ست کروڑ دی جائیداد دا اعتراف کیتا۔ ''ضمیر دا قیدی'' دا خطاب حاصل کرن والے کول اِنی رقم کِتھوں تے کِنج آئی ۔ اِس گل دی کِسے پرواہ نہیں کیتی نہ مرکزی سرکار نے

اتے نہ ہی ریاستی سرکار نے ۔ اُس ویلے مرکز وِچ جنتا پارٹی (یو) دی مخلوط سرکار سی تے وزیر اعظم دیو گوڑا صاحب سن ۔ اِک دِن جد خالد صاحب ذاکر نال مُلاقات کرن لئی جموں ضلع جیل وِچ گئے تاں اونہاں اوتھے انٹیلی جنس بیورو دے کُجھ افسراں نُوں جاوید میر نال گل بات کردیاں ویکھیا۔ اونہاں وِچ اِک افسر دی جان پچھان خالد صاحب نال سی کیوں جے اُس نے پونچھ وِچ نوکری کیتی سی تے خالد صاحب اودوں اوتھے اے۔سی۔ڈی ہُندے سن ۔ اُس نے خالد جی کولوں ذاکر دی خیریت پچھی نالے کیہا کہ ’’ اسیں جاوید میر دے کہن تے لبریشن فرنٹ دے چھ بندے چھڈ ریہاں۔ تُسیں جاوید میر نُوں ذاکر دی رہائی لئی وی سفارش کرن نُوں کہو۔ اسیں اُس نُوں وی چھڈ دِیاں گے‘‘۔ جد خالد صاحب نے ذاکر نال ذِکر کیتا تاں اُس نے سختی نال انکار کر دِتا تے کیہا کہ خالد صاحب ٹاڈا کورٹ وِچ اوہدی ضمانت لئی کوشش کرن۔ اِنہاں بکاؤ لیڈراں دی سفارش تے اُہ باہر نہیں آونا چاھندا۔ اودوں بھارت سرکار نے کئی تنظیماں دے لیڈراں نُوں خرید لیا سی ۔ کُوکا پرے تے عثمان مجید نُوں فوج دے بل بوتے تے الیکشن لڑوایا تے جتایا گیا۔کوکا پرے دی دِھی دی شادی وِچ فوج دے اعلیٰ افسر، خفیہ ایجنسیاں دے افسر تے پوری لوکل انتظامیہ شامل سی۔ آزادی لئی جدو جہد کرن والیاں دے اِہ اصلی چہرے سن۔ ذاکر حسین نُوں اِنہاں نام نہاد لیڈراں نال سخت نفرت سی ،جیہڑے کشمیر مسئلے دے حل لئی تِن فریقاں یعنی ہندوستان، پاکستان تے کشمیریاں دی گل کشمیر وِچ کردے نیں پر دِلی جا کے دُوجی بولی بولدے نیں۔ اُہ اِنہاں لیڈراں نال کِسے قِسم دا رابطہ نہیں سی رکھنا چاھندا، جنہاں اُس دی زندگی خراب کر دِتی سی۔ ٹاڈا عدالت وِچ مقدمہ چلدا ریہا۔ کشمیری پنڈت وکیل بنسی لال چٹہ ہر پیشی وِچ اپنیاں دلیلاں دیندا تے خالد صاحب مجاز افسراں نُوں ذاکر دی رہائی لئی مِلدے رہندے۔ سرکار نے گھٹ جُرم کرن والے گبھرواں دی رہائی لئی اک سکریننگ

کمیٹی بنائی سی، جس وِچ محترمہ سُشما چوہدری تے غلام محمد ٹھاکر نُوں جموں کشمیر سرکار ولوں ممبر بنایا گیا سی۔ باقی ممبراں وِچ ''ریسرچ اینڈ انیلائسِس وِنگ (RAW) ''، ''آئی ۔ بی''، ''ایس۔جی''، ''بی۔ایس ۔ایف''، ''ایم ۔آئی'' تے ریاستی پُلس دی ''سی۔ آئی ۔ ڈی''توں افسراں دا انتخاب کیتا گیا سی۔ سکرینگ کمیٹی دی اِک میٹنگ وِچ ریاست جموں کشمیر دی پہلی آئی۔ اے۔ ایس افسر مِس سُشما چوہدری جی نے ذاکر دی رہائی دی رّج کے وکالت کیتی ۔ اِنج ہی جی۔ ایم۔ ٹھاکور نے وی ذاکر نُوں چھڈن لئی زوردار بحث کیتی پر سِٹہ کُجھ نہ نکلیا۔ اونہاں دِناں وِچ ہی خالد صاحب دے مِتر تے آئی۔ اے۔ ایس افسر جناب سُدھیر سِنگھ بلوریا (جیہڑے بعد وِچ چیف سیکرٹری بنے تے اجکل سنٹرل یونیورسٹی جموں دے وائس چانسلر نیں) داخلہ امور دے سیکرٹری لگے سن۔ اونہاں چارج سنبھالدیاں ہی ذاکر دے کیس دی مِسل اُس ویلے دے انسپکٹر جنرل پولیس سی۔ آئی۔ ڈی شری گوپال شرما نوں دِتی تے کیہا کہ ذاکر نُوں سکرینگ کمیٹی تُوں کلیر کروا دیوے۔ (گوپال شرما بعد وِچ جموں کشمیر دا ڈائرکٹر جنرل پولیس بنیا تے ہُن ریٹائرڈ لائف گزار ریہا ہے) جج ترلوکی ناتھ بٹ دی بدلی کسے ہور عدالت وِچ ہو گئی تے اُس دی تھاں سردار مہندر سنگھ ٹاڈا عدالت دے جج تعینات ہوئے سن۔ اونہاں نے دو تِن پیشیاں وِچ ہی ذاکر حسین تے اُس دے نال بندی بنے تِن ہور ساتھیاں دی ضمانت کر دِتی پر ذاکر نُوں رہائی تاں وی نصیب نہیں ہوئی۔ سکرینگ کمیٹی دی اگلی کسے میٹنگ وِچ گوپال شرما جی نے ذاکر دی فائل کمیٹی دے ممبراں اگے رکھی ۔ اونہاں دے شک تے شکوک دُور کیتے تے اونہاں کولوں ذاکر دی رہائی لئی منظوری لے لئی۔ بلوریا صاحب نے خالد جی نُوں بُلا کے کیہا کہ سکرینگ کمیٹی نے اس شرط تے ذاکر دی رہائی منظور کیتی اے کہ اُوہ ذاکر نُوں جاں تے اگے پڑھن لئی جموں توں باہر کسے دوسری ریاست وِچ بھیج دے جاں فیر اُس دا ویاہ کروا دے۔

رہائی دے پندراں دِناں دے اندر اندر اوہنوں دوجی ریاست وِچ بھیجنا جاں ویاہ کرانا لازمی شرط ہے۔ ذاکر نے گیارویں، بارویں تے تیرویں جماعت جیل وِچ ہی امتحان دے کے پاس کیتی سی پر اُہ کسے دوسری ریاست وِچ جان لئی تیار نہیں سی۔ اِس لئی خالد صاحب نے اُس دا ویاہ کران دا فیصلہ کیتا۔ جموں کشمیر وِچ اپنے رشتے داراں تے یار بیلیاں کولوں ذاکر دا رِشتہ منگیا پر کوئی وی تیار نہ ہویا۔ اخیر اُہ مالیر کوٹلہ پنجاب گیا تے اوتھے اپنے اِک دوست سید بشیر شاہ توں اوہدی دِھی دا رِشتہ ذاکر لئی منگیا۔ سید بشیر شاہ نے وڈا دِل کر کے خالد صاحب نُوں کیہا کہ تہاڈی کُڑی اے، جد چاہو آ کے لے جاؤ۔ واپس آ کے خالد جی نے اِہ گل بلوریا صاحب نُوں دسی تے اِنج 3 نومبر 1995ء نُوں پونے پنج سالاں مگروں ذاکر نُوں ضمانت تے رہائی نصیب ہوئی۔ پندراں دِناں دے اندر اندر اوہدا ویاہ کیتا گیا، ویاہ وِچ بلوریا صاحب اپنے پریوار سمیت شامل ہوئے۔ خالد صاحب دے سارے غیر مُسلم دوستاں نے شادی وِچ شرکت کیتی، کیوں جے خالد صاحب دے اوکھے ویلے وِچ اُہ سبھے اونہاں نال جُڑے رہے تے اونہاں دے دُکھ نُوں اپنا دُکھ سمجھدے رہے۔ اونہاں مِتراں وِچ اُہ وی شامل سن، جنہاں ذاکر دی رہائی لئی ہر توڑ کوشش کیتی سی۔ ایتھے اِہ گل دسن یوگ ہے کہ اِس پنج سالہ اوکھے سفر وِچ خالد صاحب نُوں کسے نے تنگ نہیں کیتا، نہ پُلس نے تے نہ ہی کسے خُفیہ ایجنسی نے۔ اونہاں دی کوئی پرموشن نہیں رُکی تے اونہاں دی پوسٹنگ چنگی توں چنگی تھاں تے ہُندی رہی۔ اُہ ایڈیشنل رجسٹرار کواپریٹیو صوبہ جموں بنے۔ ایڈیشنل ڈپٹی کمشنر جموں تے ایڈمنسٹریٹر اوقاف جموں بنے تے ڈپٹی کمشنر پونچھ بنائے گئے۔

1990ء وِچ جد مِلی ٹینسی زوراں تے سی تاں کشمیر گھاٹی توں شوپیاں تے پلوامہ دے چالی پنجاہ پڑھے لکھے گبھرو اسلحہ چلان دی تربیت حاصل کرن لئی پونچھ دے رستے اِک گائیڈ دی مدد نال پاکستانی انتظام والے کشمیر ول گئے سن۔ اُس گائیڈ دا

ناں غلام رسول ہِتڑو سی۔ ہِتڑو نوں بھارتی فوج دی بٹالین راشٹریہ رائفل دے کرنل نے خرید لیا سی۔ اِہ بٹالین اُس ویلے منڈی وِچ تعینات سی تے ہِتڑو فوج دا مُخبر بن گیا۔ٹریننگ لین مگروں واپسی تے اونہاں کشمیری نوجواناں نے مُڑ ہِتڑو نال رابطہ قائم کیتا۔ ہِتڑو نے فوج دے کرنل نُوں اونہاں دی آمد بارے دسیا تے اِہ طے ہویا کہ اونہاں نُوں کِسں رستے ولوں ہِتڑو لے کے آوے گا۔ ہِتڑو نے اپنے اِک ہور ساتھی مُخبر نُوں نال لیا تے اُہ کشمیری نوجواناں کول پہونچیا۔ اُہ اونہاں نُوں لے کے منڈی دے جنگل وِچ آیا۔ اونہاں نُوں اوتھے رکھ کے آپ ٹرک لین لئی گیا، جیہڑا پروگرام دے مطابق پہلے ہی سڑک تے کھڑا سی۔ فیر اونہاں 34 مُنڈیاں نُوں اُس نے ٹرک وِچ سوار کیتا تے اونہاں دا اسلحہ اوپر ٹُول بکس وِچ رکھوایا تے کیہا کہ اگے فوج دا ناکہ لگیا اے۔ اِس لئی ہتھیار چھُپانے ضروری نیں۔ اُس نے اپنے ساتھی مُخبر نُوں وی ٹرک وِچ بٹھایا تے سمجھایا کہ فوجیاں دے پُچھن تے اُہ اپنے آپ نُوں مزدور دسّن تے کہن کہ اُہ ''ساوجیاں'' تُوں آرہے نیں۔ اِنج اِہ قافلہ منڈی ول چل پیا۔ پروگرام دے مطابق ٹرک ناکے تے روکیا گیا۔ ہِتڑو، اوہدا ساتھی مُخبر تے کھاڑُکواں دا مُکھی اگلی سیٹ تے بیٹھے سن، جدکہ باقی مُنڈے ٹرک دے پچھے۔ ہِتڑو ٹرک توں اُتریا تے فوجیاں کول گیا۔ فوجی دوجے ساتھی دا انتظار کرن لگے، جنہوں اُس جماعت دے لیڈر نے ٹرک توں ہیٹھاں نہیں اُترن دِتا۔ جذبات وِچ آ کے آزادی لئی لڑن والے اِہ سارے بچے، جنہاں دی عمر اٹھاراں تُوں پنجی سال دی سی تے جنہاں وِچ کوئی انجینئرنگ دی پڑھائی کر رہیا سی تے کوئی ڈاکٹری کر رہیا سی، اِہ سارے ہِتڑو کارن فوجی جال وِچ پھس چُکے سن۔ اِک ادھ منٹ دوجے مُخبر دا انتظار کرن مگروں فوجیاں نے ٹرک اُتے فائر کھول دِتا۔ چارے پاسیوں ٹرک تے گولیاں چلن لگیاں تے چونتی دے چونتی نوجوان مارے گئے اتے مُخبر وی مارا گیا۔ اونہاں دِیاں لاشاں نُوں منڈی

لیاندا گیا۔ بریگیڈئر نے لاشاں اُتے پٹرول سُٹ کے اگ لان دا حکم دِتا پر موقع تے پُلس دے ڈی۔ ایس۔ پی شیخ غلام احمد نے بریگیڈئر نُوں سمجھایا کہ سیول ایڈمنسٹریشن لئی لا اینڈ آڈر دا مسئلہ پیدا ہو جائے گا، اِس لئی اونہاں نُوں دفنان دی اجازت دِتی جائے۔ بریگیڈئر من گیا پر اُس نے اِس کم وِچ کسے قسم دی مدد دین توں انکار کر دِتا۔ ڈی۔ ایس۔ پی شیخ نے راتیں باراں بجے نیشنل کانفرنس دے مقامی بلاک صدر غلام محمد گنائی المعروف ''ماما گنائی'' نُوں جگایا تے ساری گل دسی۔ ماما گنائی نے منڈی دے لوکاں نُوں جگایا تے ''سیکلو'' کول اِک کھیت وِچ گیاراں گیاراں دِیاں تِن لائیناں وِچ 33 قبراں کھدوائیاں تے 34 ویں قبر چوتھی لائین وِچ کھدوائی۔ دوکاناں کُھلوا کے کفن لئی لٹھا لیاندا گیا۔ باقاعدہ نماز جنازہ پڑھی گئی۔ اِنج سویرے پنج وجے تک ساریاں لاشاں نُوں دفن کر دِتا گیا۔ اج وی اِہ قبراں سیکلو وِچ موجود نیں۔ اُس ویلے ضلع پونچھ دا ایس۔ ایس۔ پی پِتمبر لال گُپتا تے ڈپٹی کمشنر پی۔ دھر چکرورتی سن اتے خالد صاحب اے۔ سی۔ ڈی پونچھ سن۔

جِنہاں دِناں خالد صاحب پونچھ دے ڈپٹی کمشنر سن، تاں اونہاں دِناں وِچ وی کشمیر دے کُجھ گبھرو اسلحہ چلان دی ٹریننگ لین لئی پاکستانی کشمیر وِچ گئے سن۔ جد اُہ واپس آئے تاں ''جمیاں گلی'' دے جنگل وِچ تھکاوٹ دُور کرن لئی آرام کر رہے سن کہ مُخبر نے اونہاں دے ٹھکانے دی خبر پُلس نُوں دِتی۔ ایس۔ ایس۔ پی شری پنکج سکسینہ پُلس دی اِک ٹُکڑی لے کے موقع تے پہونچ گیا تے اُس نے مُنڈیاں نُوں گھیرے وِچ لے لیا تے سرنڈر کرن لئی کیہا۔ کھاڑُوواں نے موقع دی نزاکت نُوں سمجھدیاں ہویاں سرنڈر کر دِتا۔ اُہ سارے گبھرو کشمیری سن۔ اونہاں وِچ کوئی وی غیر کشمیری نہیں سی پر پنکج سکسینہ نُوں راجوری تے پونچھ دے ڈی۔ آئی۔ جی رام لبھایا تے جموں توں اعلیٰ پُلس افسراں ولوں اِہ حُکم دِتا جا رہیا سی کہ اُہ اِنہاں ''سالیاں'' نُوں گولیاں نال

بھُن دیوے، پر نوجوان ایس۔ ایس۔ پی اُنہاں دی گل نہیں سی من ریہا۔ پنکج آئی۔ پی۔ ایس کیڈر دا اِک سچا تے سُچا، پوجا پاٹھی تے ایماندار افسر سی۔ اُس نے خالد صاحب نال وائرلیس تے گل کیتی تے دسیا کہ کھاڑکواں نے ہتھیار سُٹ کے سرنڈر کیتا ہے تے نہتھیاں اُتے گولی چلانا قانونی تے اخلاقی جُرم ہے اتے پُلس دا کم ملزماں نُوں پھڑنا اتے اونہاں دا چلان عدالت وِچ پیش کرنا ہے، نہ کہ اُنہاں نُوں مارنا۔ جد خالد صاحب نُوں اِہ دسیا گیا کہ پکڑے گئے مُنڈے کشمیری نیں تاں اونہاں لِکھتی روپ وِچ بطورِ ڈسٹرکٹ مجسٹریٹ لِکھ کے دِتا کہ سرنڈر ہوئے سارے مُنڈیاں نُوں پونچھ تھانے وِچ لیاندا جائے تے اونہاں دے خلاف کیس تیار کر کے چالان عدالت وِچ پیش کیتا جائے۔ پندراں دِناں مگروں جموں کشمیر دے ڈائریکٹر جنرل پولیس گوربچن جگت پندراں لکھ روپئے لے کے پونچھ آئے تے اُونہاں پُلس دے جواناں نُوں انعام دِتا، جنہاں ایس کاروائی وِچ حصہ لیا سی۔ اُنہاں خالد جی دی وی سراہنا کیتی کہ اونہاں موقع دی نزاکت نُوں ویکھدیاں ہویاں سچویشن نُوں سانبھ لیا۔ اِنج ہی پونچھ دے بالاکوٹ بلاک دے پِنڈ ترکُنڈی، جیہڑا ایل۔او۔سی تے ہے، دی ساری آبادی فوجیاں دی زیادتی کارن سرحد پار کر گئی سی تے پُورا پِنڈ بے چراغ ہو گیا سی۔ اونہاں دی اگوائی پِنڈ دے لمبڑدار تے سرپنچ نے کیتی سی۔ خالد حسین تے پنکج سکسینہ نُوں چیف سیکرٹری تے ڈائریکٹر جنرل پولیس ولوں حُکم ملیا کہ دونویں ترکُنڈی پِنڈ دا دورہ کرن تے اونہاں وجوہات دا پتہ لان، جِس کارن سارا پِنڈ بے چراغ ہو گیا تے آبادی سرحد پار کر کے پاکستانی انتظام والے کشمیر وِچ چلی گئی سی۔ خالد حسین تے پنکج سکسینہ جی ترکُنڈی تُوں پہلاں جد آخری فوجی چوکی تے پہنچے اتے فوج دے بٹالین کمانڈر کولوں پِنڈ واسیاں دی ہجرت کرن بارے معلومات حاصل کرن دی کوشش کیتی تاں فوج دے کرنل تے دو میجر اِہ ثابت کرن وِچ لگے سن کہ پِنڈ واسی کھاڑکواں نُوں

اپنے گھراں وِچ پناہ دیندے سن، جس کر کے کجھ بندیاں دی تفتیش کیتی گئی تے اونہاں دے ورغلان تے لوکی سرحد دے پار چلے گئے، جد کہ پِنڈ دے پٹواری، گرام سیوک تے نائب تحصیلدار دا کہنا سی کہ شام دے پنج وجے توں لے کے سویرے دے چھ وجے تک فوج کسے وی پِنڈ واسی نوں گھروں باہر نہیں نکلن دیندے اتے فوج پورے ترکُنڈی پِنڈ وِچ گشت کردی رہندی اے، ایس لئی فوج دا الزام بِلکُل جھوٹ ہے۔ جد پنکج سکسینہ تے خالد جی پِنڈ وِچ جان لگے تاں فوج دے میجر نے اونہاں نوں روک دِتا تے کیہا کہ ساہمنے والی پہاڑی تے پاکستانی فوج چوکی اے تے تہانوں ویکھدیاں ہی پاکستانی فوجیاں نے گولی چلانی شروع کر دینی ہے۔ جد ڈپٹی کمشنر خالد حسین تے ایس۔ ایس۔ پی شری پنکج سکسینہ نے اونہاں دی گل نہیں منی تے پِنڈ نوں جاندی پگڈنڈی جاں ڈھکی اُترن لگے تاں اپنیاں ہی فوجیاں نے فائرنگ شروع کر دِتی تے گولیاں دوہاں دے سِراں دے اُوپروں لنگھ گیاں۔ اینے وِچ اوہی میجر اونہاں کول آ کے بڑے غُصے وِچ کہن لگا کہ تُہانوں روکیا سی پر تُسیں نہیں رُکے اتے تہانوں ویکھ کے ہی پاکستان دے فوجیاں نے فائرنگ کیتی ہے۔ پنکج سکسینہ جی نوں اِہ سُن کے بڑا وٹ چڑھیا تے اُہ اوکھے ہو کے بولے کہ پُلس دی نوکری کرن توں پہلاں اُہ فوج وِچ کمیشنڈ افسر تے سیکنڈ لیفٹیننٹ دے عہدے تے براجمان سن۔ ایس لئی اُہ ”ایل۔ ایم۔ جی“، ”اے۔ کے۔ 47“ تے دوجے ہتھیاراں توں چلن والی گولی باری دی پہچان رکھدے نیں۔ دوجی گل اِہ ہے کہ ساہمنے والی پہاڑی توں نہیں سگوں ساہڈے پچھے توں گولی باری ہوئی ہے اتے پچھے توں آون والیاں گولیاں ساہڈے اپنے فوجی بھراواں دِیاں ہی ہو سکدیاں نیں نہ کہ پاکستانی فوجیاں ولوں۔ ایس۔ ایس۔ پی پنکج سکسینہ دِیاں گلاں سُن کے میجر وٹ کھا کے کہن لگا کہ اُہ تہانوں کسے وی حالت وِچ پِنڈ ول نہیں جان دین گے۔ خالد صاحب تے پنکج جی اِک رُکھ دی چھاں ہیٹھ بہہ

گئے۔ میجر نے کُجھ فوجیاں نُوں رستے وِچ کھڑا کر دِتا، تاں جو دونویں پِنڈ ول نہ جا سکن۔ کُجھ چِر مگروں اِک بُڈھی تے بُڈھا سِر تے بھانڈے تے بسترے چُک کے ڈھکی چڑھ رہے سی۔ اونہاں دے اگے اگے دو گانواں تے اِک مجھ سی۔ جد اُہ خالد جی تے پنکج صاحب کول پہنچے تاں خالد جی نے اُس بُڈھے کولوں پِنڈ دی اصل کہانی سُننی چاہی پر اُہ ڈر دے مارے کُجھ نہیں سی بول ریہا۔ جد اُنہاں نے دسیا کہ اُہ ضلع پونچھ دے ڈپٹی کمشنر تے ضلع پُلس افسر نیں اتے ترگُنڈی دے واسیاں دی ہجرت بارے اصل حقیقت جاننا چاھندے نیں تاں بُڈھے تے بُڈھی دی اکھیاں وِچ اتھرو آ گئے۔ تے اونہاں دسیا کہ'' فوجیاں نے کل شامی پِنڈ والیاں نُوں بڑا کُٹیا۔ جوان کُڑیاں تے جد اُہ ہتھ چُکن لگے تاں سارے مرد فوجیاں نُوں پے گئے پر فوجیاں کول بندوقاں سن۔ اونہاں مرداں عورتاں، بچیاں، بُڈھیاں اتے نوجواناں نُوں بوہت ماریا۔ پِنڈ دے لمبڑدار تے سرپنچ نے سارے پِنڈ واسیاں نُوں پِنڈ چھڈن تے لائن آف کنٹرول دے پار پاکستانی علاقے ول ٹپن دا فیصلہ سُنایا۔ بُڈھے نے دسیا کہ ترگُنڈی پِنڈ دے وسنیک مسلمان راجپوت ہن اتے راجپوت بے غیرت نہیں ہندے۔ اِس لئی اُہ پِنڈ چھڈ کے پار چلے گئے۔ ساہڈی دِھی ترگُنڈی وِچ ویاہی ہوئی سی۔ سویرے جد ساہنوں پتہ لگا تاں اسیں اونہاں دا گھر بوہا سانبھن آئے ساں پر پورا پِنڈ ہی ہجرت کر گیا ہے۔ اِہ مال بچھا ساہڈے جوائی دا ہے۔ اِس نُوں لے کے اپنے گھر جا رہے ہاں تاں جے ڈنگر فاقے نہ مرن'' رات نُوں خالد صاحب تے ایس۔ ایس۔ پی پنکج سکسینہ، راجوری وِچ ڈی۔ آئی۔ جی رام لبھایا دے گھر گئے۔ اوتھے پاکستان دے سرکاری ٹیلیویژن (PTV) توں خبراں آ رہیاں سن۔ اوسو ویلے ترگُنڈی پِنڈ دے لمبڑدار تے سرپنچ کیمرے ساہمنے بھارتی فوجیاں دی مار کُٹائی بارے بول رہے سن اتے اُہ ساریاں گلاں بیان کر رہے سن، جیہڑیاں اُس بُڈھے نے دنیں اونہاں نُون دسیاں سن۔ پونچھ اپڑدیاں ہی اونہاں

دونواں نے اِک سانجھی رپورٹ تیار کیتی تے اپنے دستخطاں نال چیف سیکرٹری اشوک جیٹلی تے ڈائریکٹر جنرل پولیس گوربچن جگت تے جموں صوبے دے ڈویژنل کمشنر شری انل گوسوامی (جیہڑے اجکل بھارت سرکار دی داخلہ وزارت وِچ سیکرٹری دے عہدے تے کم کر رہے نیں، یعنی مرکزی وزارتِ داخلہ دے سیکرٹری) اتے جموں صوبے دے انسپکٹر جنرل پولیس شری راجونوں بھیج دِتی۔ ڈویژنل کمشنر انل گوسوامی جی نے رپورٹ دی کاپی فوج دے کور کمانڈر نوں اِس کانڈلئی ذمے دار فوجیاں دے خلاف کاروائی کرن لئی بھیجی۔ کور کمانڈر نے اپنے جواب وِچ خالد حسین تے پنکج سکسینہ دے خلاف لِکھدیاں ہویاں کیہا کہ اِہ دونویں ضلع افسر اُگرواد یاں دی بولی بول رہے نیں، انہاں دے خلاف سخت کاروائی کیتی جائے۔ اِس رپورٹ دی کاپی خالد صاحب نے مینوں پڑھائی سی۔ کُجھ دِناں مگروں چیف سیکرٹری جناب اشوک جیٹلی نے خالد صاحب نوں اپنے دفتر بُلایا تے اِس گھٹنا بارے ساری گل سُنی۔ اونہاں تحصیلدار، پُلس دے مقامی افسر تے ہور موقع دے ملازماں دے لِکھتی بیان وی ویکھے تے کیہا کہ اُہ ڈیوٹی دین تے کِسے کولوں ڈرن دی کوئی لوڑ نہیں۔

پونچھ ضلع دے ڈسٹرکٹ ہسپتال دی حالت بڑی ماڑی سی۔ آئے دِن لوکی ڈاکٹراں دے خلاف دھرنے دیندے سن۔ مینڈھر، سُورنکوٹ، منڈی، بالاکوٹ تے پونچھ دے ہسپتالاں بارے روز ڈی۔سی صاحب نُوں شکایتاں مِلدیاں سن۔ ڈاکٹراں دی ڈیوٹی تُوں غیر حاضری، مریضاں کولوں پیسے لینے اتے سرکاری دوائیاں ویچن دے الزام عام سن۔ ضلع ہسپتال دے باہرتاں لگاتار دھرنے لگدے رہندے سن۔ ڈاکٹراں دی نالائقی تے غریب مریضاں نُوں لُٹن دے قصے عام سن۔ ایسو دوران اِک راتیں خالد صاحب نُوں بڑی سخت درد اُٹھی۔ اُہ درد نُوں برداشت کردے رہے۔ جد پوہ پھٹی تاں اُونہاں اپنے نوکر نُوں جگایا تے اپنی تکلیف بارے دسیا۔ نوکر نے ضلع دے

چیف میڈیکل افسر تے ضلع ہسپتال دے سربراہ نُوں فون کیتے۔ کُجھ چر مگروں چار، پنج ڈاکٹر خالد صاحب دی سرکاری کوٹھی وِچ آ گئے تے اونہاں نُوں ایمبولنس وِچ پا کے ہسپتال لے گئے۔ ایکس رے تے الٹرا ساؤنڈ کیتا گیا۔ رپورٹ ویکھ کے ڈاکٹراں نے دسیا کہ اپینڈا اسائڈ (وادھو ناڑ) ہے تے تڑنت آپریشن کرنا پوے گا۔ ڈاکٹراں صلاح دِتی کہ ڈی۔ سی صاحب نُوں ہیلی کاپٹر تے جموں آپریشن لئی جانا چاھیدا ہے پر خالد صاحب نہیں منے۔ لوکاں نُوں ڈاکٹراں دی قابلیت دا بھروسہ دلان لئی اونہاں پونچھ ہسپتال وِچ ہی آپریشن کران دا فیصلہ کیتا۔ آپریشن ضلع ہسپتال دے سپیشل سرجن ڈاکٹر عبد الرشید ہوراں کیتا۔ دو چار دِناں بعد ہسپتالوں چھُٹی وی ہو گئی پر درد نہ گئی۔ آخر خالد صاحب نے جموں آ کے اِک مشہور ڈاکٹر ہی۔ ایل۔ گُپتا جی نُوں دسیا۔ اُس نے وی ایکس رے تے الٹرا ساؤنڈ کروان لئی کیہا۔ جد ڈاکٹر نے رپورٹ پڑھی تاں اُہ ہسن لگے تے کہن لگے کہ تہاڈے گُردیاں وِچ پتھری ہے۔ اِک گُردے وِچ تِن پتھریاں نیں تے دوجے وِچ دو اتے درد دی وجہ وی اِہ پتھریاں ہن۔ پونچھ دے ڈاکٹراں نے غلط آپریشن کر دِتا ہے، پر چلو وادھو ناڑ کڈھ دِتی ہے اونہاں نے۔ چنگا ہو گیا پر جے ڈپٹی کمشنر نال اِہ ہوسکدا ہے تاں عام مریضاں نال اُہ ڈاکٹر کیہ کردے ہون گے۔

پہاڑی علاقیاں وِچ سرکاری سکولاں دے ماسٹر تے ماسٹرانیاں اکثر اپنی ڈیوٹی نہیں دیندے۔ اِہ ٹیچر اپنی تھاں تے کسے بے روزگار پڑھے لکھے مُنڈے جاں کُڑی نُوں دو تِن ہزار روپئے مہینہ دے کے دُور دراڈے سکولاں وِچ پڑھان لئی رکھ لیندے سن۔ اونہاں بیچاریاں دا جیب خرچ چلدا ہے تے ٹیچر گھر بہندے نیں۔ اپنا کوئی کاروبار کردے نیں، لیڈری کردے نیں جاں فیر دوکانداری کردے نیں۔ اجہی حالت نُوں سُدھارن لئی خالد صاحب نے چوکھے جتن کیتے پر کامیاب نہیں ہوئے تے

اِہ سلسلہ اِنج ہی چل رہیا ہے۔ پونچھ وِچ ہی بطورِ ڈپٹی کمشنر خالد صاحب نے کئی مشاعرے کروائے، جنہاں وِچ اپنی قِسم دا اِک نویکلا مشاعرہ وی سی۔ شاعر دا ناں سی بشیر بدر، جو اُردو شاعری دا اِک منیا پرمنیا ناں ہے۔ جیہڑا اسدا پتر چھپوایا گیا، اُس تے لِکھیا سی ''ایک شام بشیر بدر کے نام'' اتے دعوتی کارڈ تے بشیر بدر ہوراں دے کئی مشہور شعر لکھوائے گئے سن۔ پورے مُلک وِچ اپنی قسم دا اِہ پہلا مشاعرہ سی، جس وِچ اِک شاعر نے ڈھائی گھنٹے تک ڈیڑھ ہزار توں ودھ لوکاں نُوں بنھ کے رکھیا۔ بشیر بدر نُوں ہر غزل تے داد مِل رہی سی۔ مشاعرے نُوں کامیاب بنان لئی ڈاکٹر لیاقت جعفری نے خالد ہوراں دا بڑا ساتھ دِتا تے سٹیج وی سنبھالیا۔ پنچایت الیکشن کروانا وی خالد صاحب لئی اِک وڈی چنوتی سی، کیونکہ کھاڑکو پورے پونچھ وِچ پھیلے ہوئے سن تے کئی پہاڑی درے مل کے بیٹھے ہوئے سن۔ ملازماں نُوں پنچایت الیکشن دی کوئی سمجھ نہیں سی، کیوں کہ لگ بھگ 30 ورھیاں مگروں اِہ چناوٗ ہو رہے سن۔ خالد صاحب نے اپنی سرکاری کوٹھی دے ویہڑے تے ورانڈے وِچ الیکشن دفتر جمایا اتے ڈاکٹر لیاقت جعفری، سوامی انتر نیرو، انور خان تے ڈاکٹر لیاقت دے کُجھ ہور دوستاں نُوں لے کے سارا کاغذی کم کیتا۔ سارے سرکاری ملازم ڈرے ہوئے سن تے الیکشن ڈیوٹی توں کنی کترا رہے سن۔ اک پاسے کھاڑکو تے دوجے پاسے سرکاری حُکم۔ اِک پاسے جان گنوان دا خطرہ تے دوجے پاسے نوکری جان دا، پر الیکشن ہویا تے پُر امن ہویا۔ کسے وی پاسے کوئی ماڑی گھٹناں دی اطلاع نہیں مِلی، اتے رب سچے نے خالد صاحب دی عزت رکھ لئی۔

بطورِ ڈپٹی کمشنر پونچھ، خالد صاحب نُوں کئی ہور چنوتیاں (آزمائشاں) دا سامنا کرنا پیا، جنہاں وِچ مینڈھر تحصیل دے پنڈ ''ہرنی'' وِچ چار معصوم ہندوواں دا کھاڑکوواں ولوں قتل ہونا اتے کشمیر دی تحصیل ''ترال'' دے پنڈ ''چھٹی سنگھ پورہ'' وِچ

36 بے گُناہ سِکھاں دا قتل شامل سی ۔ ''ہرنی'' پِنڈ دی گھٹناں ساہڈے کُجھ فوجیاں ولوں پاکستانی انتظام والے کشمیر دے اِک پِنڈ وِچ جا کے ویاہ والے گھر دی چھت اُتے سُتے پئے ست بندیاں دا قتل کرنا تے اونہاں دے سِر دھڑ توں وکھ کرن دے روس وجوں بدلے دی کاروائی سی۔ ساہڈی فوج دے کُجھ سِر پھرے جواناں راتیں شراب پی کے نشے دی حالت وِچ اِہ غیر انسانی تے وحشیانہ حرکت کِیتی سی ۔ خالد صاحب نے پاکستان ٹیلی ویژن دِیاں خبراں وِچ اس واقعے دے منظر خود ویکھے سَن اتے لوکی بدلہ لین دِیاں گلاں کر رہے سَن۔ خالد جی نے ضلع دے ایس۔ ایس۔ پی شری پنکج سکسینہ نُوں فون کر کے اِس واقع دی جانکاری دِتی سی نالے اُونہاں نُوں کیہا کہ ہندو آبادی (جیہڑی پونچھ ضلع وِچ اتے خاص کر مینڈھر وِچ ناں جوگی ہے) والے گھراں چوں سارے ہندواں نُوں اِک تھاں تے جمع کر کے پُلس دا پہرا لگوایا جائے۔ پنکج جی نے سارے پُلس تھانیاں نُوں وائرلیس راہیں حُکم دِتا کہ جِتھے وی ہندو آبادی ہے ، اوتھے اونہاں دی حفاظت لئی ضروری کاروائی کِیتی جائے، جاں فیر اونہاں نُوں اِکو تھاں تے اکٹھیاں کِیتا جائے تے پولیس دا پہرہ لگا دِتا جائے۔ ہرنی پُلس سٹیشن دے انچارج انسپکٹر نے کاروائی کرن وِچ دیر لا دِتی ، جس دا نتیجہ اِہ نکلیا کہ کھاڑکوواں نے دِن دیہاڑے ہرنی پِنڈ اندر داخل ہو کے اِکو خاندان دے چار معصوم ہندوواں نُوں گولیاں نال چھلنی کر دِتا۔ ہندوواں نے ڈاہڈا شور مچایا۔ احتجاج کِیتا۔ راجوری تے پونچھ توں وی ہندو جتھے بندیاں دے عہدے دار تے ورکر ہرنی پہنچنا شروع ہو گئے اتے پاکستان دے خلاف ، پردھان منتری اتے وزیر اعلیٰ دے خلاف جم کے نعرے بازی کرن لگے اتے اِہ منگ کردے رہے کہ ہندوستان دا وزیر اعظم اِتھے آئے تاں ہی اُہ لاشاں نُوں چُکن دین گے۔ اُس ویلے انسپکٹر جنرل پولیس پرم جیت سنگھ گِل (جیہڑے بعد وِچ پنجاب دے ڈائریکٹر جنرل پولیس بنے) سرکاری ہیلی کاپٹر تے ہرنی پہنچے۔ خالد

صاحب نے جلوس وِچ شامل ہو کے لوکاں نُوں عرض کیتی کہ اُہ امن بنائی رکھن تے اجیہا کوئی قدم نہ چکّن، جس نال کھاڑگواں نُوں کوئی ہور واردات کرن دا موقع مِلے۔ اُونہاں کیہا کہ اُہ سرکار دے نمائندے ہن تے اونہاں دے جذبات حکومت تک پُجان دی یقین دہانی کراندے ہن۔ اونہاں کیہا کہ رات ہون توں پہلاں شہیداں دا انتم سنسکار کرنا ضروری ہے۔ اوپروں اِس علاقے دے حالات ٹھیک نہیں ہن۔ پہاڑاں اوپر کھاڑگواں دا جماوڑا ہے، اِس لئی شہیداں دِیاں چتاواں بنان دِتیاں جان تے باقی لوکاں دی جان خطرے وِچ نہ پائی جائے۔ جموں، پونچھ تے راجوری توں آون والے لوکی ہولی ہولی جان لگے تے اخیر ہرنی پنڈ دے واسی ہی رہ گئے تے ساریاں مِل کے اونہاں معصوم شہیداں دا انتم سنسکار کر دِتا تے متاثرہ خاندان والیاں نُوں معاوضہ وی دِتا گیا۔ اِنج ہی اپریل 2000 وِچ ''چھٹی سنگھ پورہ'' ''ترال'' وِچ 36 بے گُناہ سِکھاں نُوں بندوق دھاریاں نے بے رحمی نال قتل کر دِتا۔ ہاہاکار مچ گیا سرکار گھبرا گئی۔ سارے ڈپٹی کمشنراں نُوں وائرلیس رائیں اِس واردات دی جانکاری دِتی گئی تے اپنے اپنے ضلع وِچ امن قائم کرن لئی ہر ضروری قدم چکّن دی ہدایت کیتی گئی۔ خالد صاحب دو دِناں دی چھٹی تے اپنے نانکے پنڈ ڈُوڈُو (تحصیل رام نگر)، ضلع اودھم پور گئے سن، جتھے اونہاں دے سالے منظور نُوں کھاڑگواں نے مار دِتا سی اتے اُہ منظور دے چوتھے دِن دی رسم وِچ بھاگ لین گئے سن۔ ڈویژنل کمشنر جموں شری انل گوسوامی نے اوتھے تعینات بارڈر سکیورٹی فورس(BSF) دے حاکم نُوں وائرلیس بھیجی، جس وِچ خالد جی لئی اہ حُکم سی کہ اُہ چھیتی توں چھیتی اپنے ہیڈ کوارٹر پونچھ پہونچن۔ خالد ہوریں (BSF) دے ٹرک وِچ راتو رات اُدھم پور پہونچے۔ اُدھم پور دے ڈپٹی کمشنر نے راجوری تیکر اپنی سرکاری کار وِچ گھلیا تے راجوری دے ڈی۔ سی نے پونچھ تک جان لئی اپنی کار دِتی۔ سویرے چار وجے خالد صاحب ڈُوڈُو توں چل کے پونچھ پہونچے۔

آوندے سارہی اونہاں ایس۔ ایس۔ پی شری پنکج سکسینہ(جیہڑے اجکل انسپکٹر جنرل پولیس نیں اتے مرکزی سرکار دے اِک خُفیہ وبھاگ وِچ کم کر رہے نیں) اتے ایڈیشنل ڈپٹی کمشنر پونچھ شری قلندریہ نال رابطہ قائم کیتا تے امن و قانوں دی حالت بارے جانکاری حاصل کیتی ۔ پنکج جی نے پورے پونچھ ضلع وِچ پُلس نفری نُوں چکناّ کر دِتا سی تے قلندریہ نے افسراں دی مجسٹریٹ ڈیوٹی لا دِتی سی ۔ دِن چڑھدے ہی سِکھ بھراواں دِیاں جتھے بندیاں نے اِک وڈّا جلوس کڈھیا، جس وِچ ہندو تے مسلمان وی شامل ہوئے سَن۔ خالد صاحب نے جلوس نُوں شانت تے ٹھنڈیاں کرن لئی اِک دھواں دار تقریر کیتی تے کیہا کہ قاتلاں دا کوئی مذہب نہیں ہُندا ہے، اتے سرکار اِس ظالمانہ کاروائی دی سخت الفاظ وِچ مذمت کردی ہے۔ اونہاں سِکھ بھراواں نُوں اپیل کیتی کہ اُہ گورودوارے وِچ چھٹی سنگھ پورہ دے شہیداں لئی اکھنڈ پاٹھ رکھن اتے ربّ سچے اگے ارداس (دُعا) کرن کہ شہیداں دی قربانی نُوں قبول کردیاں ہویاں پورے مُلک وِچ امن تے شانتی ہوئے تے صدیاں دا آپسی بھائی چارہ قائم رہوے۔ لوکی شانت ہو کے اپنیاں اپنیاں گھراں نُوں چلے گئے۔ بھوگ والے دِن خالد صاحب آپ گورودوارے گئے تے اوتھے وی سِکھ سنگت اگے اپنے وچار (خیالات) رکھے تے لنگر دی سیوا کیتی ۔ اِنج پونچھ وِچ حالات نُوں بے قابو نہیں ہون دِتا۔ اج وی پونچھ دے ہندو مسلمان تے سِکھ خالد حسین جی نُوں یاد کردے نیں تے اونہاں دی غیر جانبداری تے مذہبی رواداری اتے کُھلی سوچ دی تعریف کردے نیں۔ چھٹی سنگھ پورہ والے حادثے بارے جیہڑی گل اُبھر کے سامنے آئی سی، اُہ اِنج سی کہ کانڈ (واردات) دا کھاڑکُواں جاں دہشت گرداں دِیاں کاروائیاں نال کوئی تعلق نہیں سی تے کشمیر وِچ اِہ گل عام سی اتے سِکھ گھراں وِچ وی اِس گل دی چرچا سی کہ اِہ واردات سرکاری ایجنسیاں نے اِکھوائیاں (اُہ کھاڑکو جیہاں نُوں فوج اتے ایجنسیاں قتل، لُٹ مار تے

عصمت دری دِیاں وارداتاں نُوں انجام دین لئی اتے مُخبری کرن لئی استعمال کردیاں نیں) کولوں کروائی سی جاں اِہ قتل عام فوجیاں نے آپ کیتا سی، کیوں جے لوکاں دی پُر زور منگ دے باوجود وی سرکار نے اِس واردات دی کوئی اِنکوائری نہیں کروائی۔ جد کہ امریکہ دے صدر بِل کلِنٹن نُوں صحافیاں نے جس ویلے اِس واردات بارے بیان دین لئی کیہا نالے پچھیا کہ اونہاں دے بھارت آون تے ہی کھاڑکواں نے اِہ واردات کیوں کیتی ہے تاں مسٹر کلنٹن دا جواب سی کہ واردات کِس نے کیتی ہے، اُس بارے اُہ کُجھ نہیں کہنا چاھندے پر اِنا ضرور جاندے ہن کہ ترال وِچ جیہڑے معصوم لوک مرے نیں اُہ میرے کارن ہی مرے نیں۔ اِہ گل کہہ کے امریکی صدر نے بوہت کُجھ کہہ دِتا سی۔

☆

گھُمن گھیریاں

ریاست جموں کشمیر ترِن حصیاں وِچ تقسیم ہے، جموں، کشمیر تے لداخ۔ جد کہ پاکستانی انتظام والا جموں کشمیر دو حصیاں وِچ ونڈیا گیا ہے، گِلگت بلتستان تے آزاد جموں تے کشمیر۔ گِلگت بلتستان وِچ اسکردُو، چترال، ہُنزہ، نگر، حویلی تے گِلگت دے علاقے ہن، جد کہ اِس خطے دا علاقہ کرگل بھارتیہ انتظام والے کشمیر وِچ ہے۔ پاکستانی کشمیر دے دوجے حصے وِچ مظفر آباد تے میر پور دو ڈویژناں نیں تے اٹھ ضلعے۔ ساہڈے پاسے دے جموں کشمیر وِچ لداخ خطے دے دو ضلعے لیہہ تے کرگل نیں۔ کرگل وِچ بوہتی گنتی وِچ شعیہ مسلمان رہندے نیں اتے کرگل دی تحصیل زنسکار وِچ اکثریت بودھ (بُدھ مت نُوں منن والے) لوکاں دی ہے۔ کرگل وِچ بلتی زبان بولی جاندی ہے پر ''دراس'' دے لوکی شینا تے دردی بولی بولدے نیں۔ لیہہ وِچ تبتی تے بھوٹی بھاشا بولی جاندی ہے۔ کشمیر دے خطے وِچ کشمیری زبان بولی جاندی اے جیہڑی آریائی

قبیلیاں دی پُرانیاں زباناں وِچوں ہے تے جس دا اپنا رسم الخط ''شاردا'' سی، جو اجکل رائج نہیں ہے تے اوہدی تھاں تے عربی فارسی رسم الخط نے لے لئی ہے۔ ایہہ وِچ 80% لوک بُدھ دھرم دے منّن والے نیں تے باقی 20% مسلمان ۔ ایہہ والیاں دا پہراوا تے رہتل بلکُل وکھری ہے۔ کشمیر دِی ثقافت تے کلچر دی تاریخ ،تہذیب اتے وسیب اِک وکھری شناخت رکھدا ہے۔ جموں خطے دے پونچھ، راجوری، نوشہرہ ، کالا کوٹ تے سُندربنی تک پہاڑی (پوٹھوہاری) بولی، بولی جاندی ہے۔ اِس توں چھُٹ اُونہاں علاقیاں وِچ رہن والے گوجر تے بکروال گوجری بولی بولدے نیں۔ اِنج ہی کشمیر خطے دے کرناہ ، ٹیٹوال تے اُوڑی وِچ رہن والے لوکی وی پہاڑی تے گوجری بولیاں بولدے نیں۔ جموں خطے وِچ منڈی تے لورن (پونچھ) تھنہ منڈی، درہال تے بُدھل دے پیر پنچال پہاڑی سلسلے نال مِلدے علاقے وِچ کشمیری بولی جاندی ہے۔ اِنج ہی ضلع ریاسی دی تحصیل مہور کشمیری تے گوجری بولن والا علاقہ ہے۔ ضلع رام بن دی تحصیل بانہال تے تحصیل گول، کشمیری بولدا علاقہ ہے پر رامسو ، راج گڑھ ،نیل تے پوگل پرستان (تحصیل بانہال) دے علاقے سراجی تے گوجری بولدے علاقے نیں۔ ایسو طرحاں جموں خطے دے ضلع ڈوڈہ تے کشتواڑ کشمیری تے سراجی بولدے علاقے نیں۔ ڈوڈہ ضلع دے بھاگواہ ، کاستی گڑھ ، بگھر، عسر تے بھدرواہ وِچ دونویں بولیاں لوکی بولدے نیں یعنی کشمیری تے سراجی، جدکہ کشتواڑ دی تحصیل پاڈر وِچ لوکی بودھی وی بولدے نیں، کیونکہ اِہ علاقہ ہماچل پردیش دے ضلع چمبہ دی کمشنری پانگی تے لاہول سپتی نال مِلدا ہے۔ کشتواڑ توں پانگی تک بڑی خوبصورت سڑک بنائی گئی ہے تے بھارتی انجینئراں دی کاریگری دا ودھیا نمونہ ہے۔ چناب دریا جاں چندر بھاگا پانگی توں ہی پاڈر رائیں ریاست جموں کشمیر وِچ داخل ہُندا ہے۔ جموں ضلع دی تحصیل رنبیر سنگھ پورا وِچ پنجابی ، پہاڑی تے ڈوگری بولن والے لوکی رہندے نیں۔ ایتھے دی

اصل وِچوں لگ بھگ ساری دی ساری مُسلم آبادی جیہڑی پنجابی بولدی سی 1947ء وِچ سیالکوٹ، جہلم، گُجرات تے پاکستان دے دوجے علاقیاں وِچ جا کے آباد ہو گئی اتے اِیتھے پونچھ، باغ تے پلندری توں آئے شرنارتھی آباد ہو گئے۔ جتناہ سانبہ تے کٹھوعہ دے جیہڑے علاقے پاکستانی سرحد نال مِلدے نیں، اوتھے بوہتی گنتی وِچ پنجابی بولن والے لوکی رہندے نیں۔ ضلع سانبہ تے ضلع کٹھوعہ دا سارا پہاڑی علاقہ (بلاور، بسوہلی تے بنی) اُدھم پور ضلع دا رام نگر، مجالتہ، چنینی، گھورڑی دا علاقہ ڈوگری بولدا علاقہ ہے۔ دراصل ڈوگری، پنجابی، پہاڑی تے گوجری اِکو پریوار دِیاں بولیاں نیں، اِس لئی انہاں علاقیاں وِچ رہن والے سارے لوکی انہاں بولیاں نُوں بول تے سمجھ سکدے نیں پر کشمیری، بلتی، دردی تے لداخی (پوٹھی) جموں والیاں لئی کالے اکھر ہن۔ اِنج ہی ڈوگری، پنجابی، پہاڑی جاں گوجری، کشمیریاں تے لداخیاں لئی اوپریاں زباناں نیں اتے کشمیری بھاشا لداخیاں تے ڈوگریاں لئی انجان بولیاں نیں۔ اِس گل توں اِہ ثابت ہُندا ہے کہ جموں کشمیر وِچ کئی بولیاں تے کلچر ہن۔ آزادی دے بعد وی انہاں تِناں خِطیاں وِچ کسے قسم دی سانجھ نہیں ہے۔ ریاست دا جو حصہ پاکستان دے انتظام وِچ ہے، اُونہاں وِچ اسکردو تے گلگت بلتی زبان بولن والے علاقے نیں، جد کہ نیلم، شاردا، مظفر آباد، باغ، سدنوتی، پونچھ، راولا کوٹ، میر پور، کوٹلی تے بھمبر پہاڑی تے گوجری بولی بولن والے علاقے ہن۔ نگر، چترال، ہنزہ وغیرہ شِینا تے دردی بولدے علاقے نیں۔

کشمیر اُتے مغل راج توں پہلاں اِہ سارے علاقے وکھ وکھ راجواڑے سن تے مُغلاں نے سبھ توں پہلاں کشمیر تے قبضہ کیتا تے اوتھے دے بادشاہ یوسف شاہ چک نُوں شہنشاہ اکبر نے بندی بنا کے بہار بھیج دِتا، جتھے اج وی اُس دی قبر موجود ہے۔ کشمیر دا اتہاس، جس وِچ کلہن دی "راج ترنگنی" وی شامل ہے کہندا ہے کہ

کشمیری نسل اتے کشمیری زبان بولن والا کوئی وی راجہ کشمیر دے تخت تے کدے وی نہیں بیٹھا۔ راجہ ہرش وردھن، راجہ اونتی ورمن توں لے کے رینچن شاہ، سلطان زین العابدین تے یوسف شاہ چک تک کوئی وی راجہ کشمیری نہیں سی پر اونہاں وچوں تقریباً ساریاں نے کشمیر دی لوکائی دی سیوا کیتی تے اونہاں دے دِل جِتے۔ جموں تے لداخ ہمیشاں کشمیر توں وکھ رہے تے اوتھے مقامی راجے حکومت کردے رہے پر کشمیر گھاٹی وِچ ایسی حالت کدی وی نہیں رہی۔ کشمیریاں دا رَوس تے کرودھ مُغلاں ویلے سبھ توں پہلاں شدّت نال اُبھر کے سامنے آیا، جد مُغلاں نے کشمیر تے قبضہ کِیتا۔ مُغلاں دے بعد پٹھاناں نے کشمیر تے قبضہ کِیتا تے 57 سالاں تِیّر حکومت کِیتی۔ پٹھاناں دا راج سِکھاں نے ختم کِیتا تے کشمیر اُتے 29 سال تک حکومت کِیتی۔ اِس سارے دَور وِچ یعنی مُغلاں توں لے کے سِکھاں دی حکومت توڑی کشمیر وِچ بے چینی تے وقت دی سرکار دے خلاف بغاوت دے سُر اُبھردے رہے اتے کشمیری وقت دے حاکم دے تسیہے سہندے رہے۔ اِہ سارا حال کشمیر بارے لِکھیاں گیاں تاریخی کتاباں وِچ مِلدا ہے۔ خاص کر والٹر۔ آر۔ لارنس دی کتاب ''ویلی آف کشمیر (1895)، محمد دین فوق دی کتاب "A complete History of Kashmir Ancient" وِچ اتے پی۔ این۔ کے۔ بامزئی دی کتاب "A history of Kashmir" وِچ۔ اِس توں علاوہ لداخ دے رہن والے اِک خانسامے یا باورچی، جیہڑا انگریزاں نال رہ کے ماڑی موٹی انگریزی سِکھ گیا سی تے اونہاں دی نوکری کردا سی تے جس دا ناں غلام رسول گلوان سی، اُس دی غلط انگریزی وِچ لکھی ہوئی کتاب "Servant of Sahibs" (اِس کتاب وِچ گرائمر دِیاں غلطیاں اتے جُملے بے جوڑ ہن) وی پڑھن یوگ ہے، جس وِچ کشمیر دی غریب تے مسکین لوکائی دی حالت بیان کِیتی گئی ہے۔ یاد رہے کہ ''صاحباں دے چاکر'' ناں دی اس کتاب دا پیش لفظ Sir Francis E. Young Husband نے لِکھیا ہے تے اِہ

کتاب برطانیہ تے دوجے مُلکاں وِچ چوکھی گنتی وِچ وِکی ہے تے اج وی وِک رہی ہے۔

انگریزاں نے کُجھ کالیاں بھیڈاں دِیاں سازشاں نال جد پنجاب وِچ سِکھ راج دا خاتمہ کِیتا تاں اونہاں کشمیر نُوں جموں دے راجے گلاب سنگھ نُوں 75,00,000 روپے (نانک شاہی) وِچ ویچ دِتا۔ اِس خرید فروخت دی دستاویز نُوں ''بعینامہ امرتسر'' کیہا جاندا اے تے اِہ 16 مارچ 1846ء وِچ سرے چڑھیا۔ اِہ بعینامہ لندن اتے ہند تے پاک دِیاں لائبریریاں وِچ موجود ہے۔ اس معاہدہ موجب جموں توں چھٹ پوری کشمیر وادی اُتے راجہ گلاب سنگھ دی حاکمیت کمپنی سرکار نے قبول کِیتی سی۔ معاہدے دی شرط مطابق راجہ گلاب سنگھ کمپنی سرکار نُوں خراج دیندا رہے گا تے اُس دی اولاد تے حکومت دے وارث اِہ سلسلہ جاری رکھن گے۔ مزے دار گل اِہ ہے کہ برطانیہ جہے جمہوری دیش نے وی کشمیر دے لوکاں دی مرضی جانن دی کدے کوشش نہیں کِیتی اتے کشمیر تے کشمیریاں نُوں جنوراں وانگر ویچ دِتا۔ راجہ گلاب سنگھ نُوں کشمیر ویچنا کمپنی سرکار لئی اوہدی وفاداری دا انعام سی۔ کشمیر تے ڈوگرہ شاہی قائم ہُندیاں ہی سِکھاں نُوں شہراں توں کھدیڑ کے دُور دراڈے پِنڈاں وِچ وسن لئی مجبور کر دِتا گیا تا کہ اُہ مُڑ جتھے بنا کے بغاوت نہ کر سکن۔ ہولی ہولی سِکھ معاشی، سیاسی تے سماجی طور تے پچھڑ گئے۔ سرکاری نوکریاں وِچ اُہ چپراسی، فارسٹ گارڈ تے باورچی بنن جوگے رہ گئے۔ انج ہی کشمیری مسلماناں لئی فوج وِچ بھرتی ناممکن سی۔ ساری زمین سرکار دی ملکیت بنا دِتی گئی تے اصلی مالک کاشتکار۔ پونچھ تے راجوری دے مُسلم تے ہندو راجپوت، جموں دے ڈوگرے تے پنجابی مسلمان اُچیاں عہدیاں تے بِٹھا دِتے گئے اتے فوج وِچ بھرتی ہون لگے۔ ایتھوں تک کہ پنجاب تے صوبہ سرحد دے مسلماناں نُوں کشمیریاں اُتے حکم چلان تے ظلم کرن لئی بھرتی کِیتا گیا، جس کر کے کشمیریاں وِچ

ڈوگرہ شاہی دے خلاف نفرت پھیلدی گئی تے شیخ محمد عبداللہ نے کشمیریاں دے حقاں لئی ڈوگرہ شاہی دے خلاف اِک زوردار تحریک شروع کیتی تے اِہ تحریک 1931ء وِچ آزادی دی جدو جہد بن کے اُبھری۔ 13 جولائی 1931ء نوں ڈوگرہ فوج نے کشمیریاں دے اِک اکٹھ تے گولیاں چلائیاں، جس وِچ 17 مسلمان شہید ہوئے۔ اِس قتلِ عام دے خلاف زبردست مظاہرے ہوئے۔ مہاراجہ ہری سنگھ نے شیخ عبداللہ تے اُس دے ساتھیاں نُوں بندی بنا لیا۔ سِٹّہ اِہ نکلیا کہ کشمیریاں ڈوگرہ شاہی دے خلاف ''کشمیر چھوڑ دو'' دی تحریک شروع کر دِتی۔ اِس اندولن وِچ کانگرس دے نامور لیڈر گاندھی جی تے پنڈت نہرو کُھل کے شیخ عبداللہ دی حمایت وِچ تے ڈوگرہ راج دے خلاف بولن لگے۔

اِہ سارا تاریخی پسِ منظر دسّن دا مطلب اِہ ہے کہ پڑھیار ''کشمیر مسئلہ'' دی اصلیت توں موٹے طور تے جانوں ہوسکن۔ خالد حسین کشمیر مسئلے تے اُس نال پیدا ہوئے حالات اتے کشمیریاں نال ہون والے سلُوک دا چشم دِید گواہ سی۔ 1953ء وِچ شیخ عبداللہ دی گرفتاری مگروں جنھاں لوکاں نے شیخ عبداللہ اتے آزادی دے حق وِچ جلوس کڈھے اتے فوجی طاقت نال لوکاں دی ایجی ٹیشن نُوں جس طرحاں دبایا گیا، اُس دے کئی دِرش (مناظر) خالد حسین نے اپنی اکھیں ویکھے سن، حالانکہ اوہدی عمر اُس ویلے 8/9 سالاں دی سی۔ اُس دے بعد کشمیر تے بھارتی شکنجہ کسّن اتے بھارتی قانون ریاست تے لاگو کرن دے خلاف کشمیریاں جِتاں وی کرودھ دسیا، اُہ سارا اُس نے اپنی اکھیں ویکھیا سی۔ بخشی غلام محمد نُوں شیخ عبداللہ دے خلاف ورتیا گیا تے بخشی نُوں شیخ دی تھاں تے وزیراعظم بنا دِتا گیا۔ کشمیریاں نُوں ایجی ٹیشن ختم کرن تے بھارت دے حق وِچ بولن لئی کروڑاں روپئے ونڈے گئے۔ بخشی صاحب نُوں کامراج پلان دے تحت اکتوبر 1963ء وِچ وزیراعظم دے عہدے توں ہٹایا گیا تے انت ناگ دے

شمس الدین نُوں وزیر اعظم بنایا گیا۔اُس دے دَور وِچ دسمبر 1963ء نُوں ''موئے مقدس'' دا کانڈ ہویا۔ حضرت محمدؐ دی مُچھ دے وال نُوں ''حضرت بل'' درگاہ توں کِسے نے چُرا لیا سی۔ جد عام خلقت نُوں پتہ لگا تاں ڈاہڈی چیروِیں ٹھنڈ دے باوجود پورے کشمیر دی لوکائی سڑکاں تے آ گئی۔ بھارت سرکار کنب اُٹھی۔ مرکزی سرکار نے "I.B" دے چیف ''ملک'' نُوں اِک ٹیم سمیت کشمیر گھلیا تے کُجھ دِناں وِچ ہی ''موئے مقدس'' نُوں بازیاب کرا لیا گیا، پر چوری کنج ہوئی، چور کون سی، اِس گل دا اج تک بھارت سرکار نے کدے خلاصہ نہیں کیِتا۔اِس کانڈ کارن شمس الدین نُوں 29 جنوری 1964ء وِچ وزیر اعظم دی کُرسی چھڈنی پے گئی۔ خالد حسین نے اُونہاں دِناں دے حالات نُوں آپ ویکھیا سی۔ شیخ عبداللہ قید وِچ سی۔ پیر میرک شاہ، جیہڑا کشمیر دا اِک مومن درویش سی اتے مولانا محمد سعید مسعودی دی گواہی تے لوکاں نے ''موئے مقدس'' دی اصلیت تے اعتبار کر کے اپنی ایجی ٹیشن ختم کر دِتی سی۔ شمس الدین صرف 90 دِناں تک ہی وزیر اعظم رہیا۔ 1967ء توں صدرِ ریاست تے وزیر اعظم دے عہدے ختم کر کے گورنر تے وزیر اعلیٰ دے ناں استعمال ہون لگے اتے جموں کشمیر اُتے بھارتی آئین دِیاں کئی ہور دھاراواں لاگو کر دِتیاں گیاں۔ خواجہ غلام محمد صادق نُوں پہلا وزیر اعلیٰ بنایا گیا۔ خالد حسین اُس ویلے سرکاری نوکری کردا سی پر اپنے بیوی بچیاں نُوں خوشحال جیون دین لئی اُس نے پارٹ ٹائم جاب کرن دا فیصلہ کیِتا تے اُہ اخباراں وِچ کم کرن لگا۔ اُس نے جموں وِچ روزنامہ ''سندیش''، روزنامہ ''عمارت'' تے روزنامہ ''وقت'' دی ادارت کیِتی اتے اِنج ہی سری نگر دے روزنامے ''زمیندار''، ''پولیٹیکل ٹائمز'' تے ''روشنی'' نُوں بطورِ اعزازی مُدیر ایڈٹ کرن لگا۔ اُس دوران جو وی گھٹناواں جموں کشمیر وِچ واپر دِیاں رہیاں، خالد حسین نے اونہاں وارداتاں تے اونہاں دے اثرات بارے بے شمار اداریئے لِکھے۔ سرکاری نوکری کارن اُہ اپنا ناں نہیں

سی لِکھ سکدا ، اِس لئی اُس نے سارے لیکھ ''ابنِ حسین'' دے ناں نال لِکھے اتے اعزازی مُدیر تے طور تے وی ''ابنِ حسین'' دا ناں ہی ورتیا۔ وزیر اعلیٰ خواجہ غلام محمد صادق دی فوتگی مگروں بھارت سرکار نے سید میر قاسم نُوں وزیر اعلیٰ بنوادِتا۔ میر قاسم نے بھارت سرکار دی وزیر اعظم شریمتی اندرا گاندھی تے شیخ محمد عبداللہ وچکار گل بات کران لئی وچولیے دا رول ادا کیتا تاں جے کشمیر مسئلے دا اندرونی طور تے حل لبھیا جائے۔ گل کتھ شروع ہوئی۔ شریمتی اندرا گاندھی ولوں ''جی پارتھا سارتھی'' تے شیخ محمد عبداللہ ولوں '' مرزا محمد افضل بیگ'' نے'' اندرا شیخ ایکارڈ'' نُوں بنان وِچ بڑی محنت کیتی۔ اخیر اِس سمجھوتے تے شریمتی اندرا گاندھی تے شیخ محمد عبداللہ نے دستخط کر دِتے میر قاسم نُوں وزیر اعلیٰ دی گدی توں اُتار کے مرکزی وزارت وِچ لے لِتا گیا تے شیخ محمد عبداللہ نُوں وزیر اعلیٰ بنایا گیا۔ اِہ فروری 1975ء دی گل ہے۔ اُہ قد آور شخصیت ، جس دا ناں شیر کشمیر شیخ محمد عبداللہ سی تے جیہڑا 1952ء دے بھارت کشمیر معاہدے نُوں لاگو کروان دے جُرم وِچ بندی بنایا گیا تے جس نے غداری تے کشمیر دا سُلطان بنن دے جُرم وِچ دو دہاکیاں تیکر جیل کٹی ، جیہڑا چھ سالاں تک کشمیر دا وزیر اعظم سی اُہ شیخ عبداللہ وزیر اعلیٰ دی کُرسی نال مطمئین ہو گیا تے اُس دی سرکار کانگرس دیاں بساکھیاں نال چلن لگی۔ شیخ صاحب نے اپنے سمیت اپنی وزارت وِچ کُل چار وزیر رکھے۔ اپنے علاوہ تِن ہور وزیر اں وِچ مرزا محمد افضل بیگ کشمیر توں، صونم نربُو لداخ توں تے جسٹس دیوی داس ٹھاکور جموں توں سن۔ کُرسی اُتے بیٹھدے ہی شیخ صاحب'' اندرا شیخ ایکارڈ'' نُوں بھُلھ گئے۔ خالد حسین نُوں مرزا محمد افضل بیگ دا پرسنل اسسٹنٹ (PA) بنایا گیا پر اُہ سرکاری نوکری تُوں علاوہ اخباراں وِچ کم کردا رہیا تے سرکار دِیاں خامیاں نُوں اُجاگر کردا رہیا۔ 1977ء وِچ کانگرس نے شیخ محمد عبداللہ دی حکومت نُوں دِتی گئی حمایت واپس لے لئی تے ریاست وِچ پہلا گورنری راج لگایا گیا۔ خالد حسین

نُوں گورنر دے مشیر ستارا والا دا پرسنل اسسٹنٹ (PA) بنایا گیا۔ ستارا والا انگریزی بھاشا تُوں بغیر کوئی دوجی بھاشا نہیں سی جاندا تے خالد حسین دا کم سی کہ لوکاں نُوں ستارا والا نال ملانا، اونہاں دِیاں گلاں دا ترجمہ کر کے سُنانا اتے اُردو تے ہندی درخواستاں اُتے انگریزی وِچ کُجھ لفظاں نال درخواست دا متن لِکھنا تے ستارا والا دے اگے رکھنا تاں جو اُہ مناسب کاروائی لئی متعلقہ محکمیاں نُوں لِکھ سکے۔ گورنر نے نواں الیکشن کروان لئی 90 دِناں دا وقت مقرر کیتا سی۔ کشمیر وِچ کانگرس دا کوئی وجود نہیں سی۔ کانگرس صرف جموں دے علاقیاں تک ہی محدود سی، جدکہ نیشنل کانفرنس جماعت دا کشمیر وِچ بول بالا سی۔ نیشنل کانفرنس دے مقابلے لئی اُس ویلے مرکز وِچ جنتا پارٹی دی سرکار نے فیصلہ کیتا کہ جموں کشمیر وِچ جنتا پارٹی دا یونٹ قائم کیتا جائے تے چناؤ لڑیا جائے۔ شیخ محمد عبداللہ دے اِک پُرانے ساتھی مولانا محمد سعید مسعودی نُوں جنتا پارٹی دے ریاستی یونٹ دا صدر بنایا گیا تے پارٹی عملی طور تے میر واعظ مولوی فاروق دے حوالے کر دِتی گئی۔ میر واعظ خاندان شیخ عبداللہ دی سیاست دا ازلی دُشمن سی۔ کشمیر وِچ میر واعظ خاندان دے حمایتیاں نُوں بکرا (داڑھیاں والے) تے شیخ عبداللہ دے حمایتیاں نُوں شیر کہندے سن۔ دونواں دے وچکار ٹاکرا تے فساد اکثر ہُندا رہندا سی۔

خالد حسین نے اونہاں دِناں وِچ اپنے دوست محمد صدیق کاتب نال مِل کے اُردو وِچ اِک ہفتہ وار اخبار ''کینوس'' کڈھیا، جس وِچ شیخ محمد عبداللہ تے نیشنل کانفرنس دِیاں پالسیاں دے حق وِچ لیکھ لِکھے ہُندے۔ شیخ صاحب دے حمایتی اتے نیشنل کانفرنس دے ورکر اِس اخبار نُوں ہتھو ہتھی خریددے۔ اُس ویلے مرکزی سرکار وِچ شری مُرار جی ڈیسائی وزیر اعظم سن۔ چودھری چرن سنگھ امورِ داخلہ دے مرکزی وزیر اتے بابُو جگجیون رام وزیر دفاع سن۔ چودھری چرن سنگھ تے بابُو جگجیون رام دی صلاح سی کہ چناؤ جِتن لئی رج کے دھاندلی کیتی جائے تاں جے جنتا پارٹی جموں کشمیر

وِچ اپنی سرکار بنائے تے اُس دے اُمیدواراں نُوں جتایا جائے۔ اِس کم لئی بھارتی خُفیہ اداریاں نے وی لنگر لنگوٹے کَس لئے سن پر اونہاں دِناں وِچ ہی وزیرِاعظم مرار جی ڈیسائی سری نگر دے سرکاری دَورے تے آئے۔ میر واعظ مولوی فاروق نے اونہاں نُوں اپنے گھر ''میر واعظ منزل'' راجوری کدل وِچ چاء دی دعوت دِتی۔ جد مرار جی ڈیسائی تے اونہاں دا قافلہ مولوی فاروق دے گھر پہونچیا تاں عورتاں نے کشمیری بھاشا دے لوک گیتاں نال اونہاں دا سواگت کیتا۔ اِک لوک گیت دے بول اِنج سن:

''سبز دستارس خُدا چھو راضی، پاکستا نک غازی آوو'' (سبز رنگ دی پگ تے رب راضی ہے، کیونکہ پاکستان دا غازی آیا ہے''۔

وزیرِاعظم مرار جی ڈیسائی نُوں جس کمرے وِچ بٹھایا گیا اوتھے قائدِاعظم محمد علی جناح دی فریم کیتی ہوئی تصویر ٹنگی ہوئی سی۔ مولوی فاروق نے بڑے فخر نال وزیرِاعظم نُوں دسیا کہ جس کُرسی تے اُہ بیٹھے نیں اُس کرسی تے جناح صاحب وی بیٹھے سن۔ اِس گھٹناں نُوں خالد حسین نے اپنے اخبار ''کینوس'' وِچ خُوب اُچھالیا سی تے جد اخباراں وزیرِاعظم نُوں دسیاں گیاں تاں واپس دِلّی پُجدیاں ہی اونہاں اِک اہم فیصلہ کر لیا۔ کیبنٹ دی میٹنگ بُلائی تے سختی نال ہدایت کیتی کہ کشمیر وِچ چونواں آزادانہ تے صاف سُتھریاں ہونیاں چاھیدیاں نیں۔ کسے قِسم دی دھاندلی برداشت نہیں کیتی جائے گی۔ وزیرِاعظم دا حُکم نامہ متعلقہ محکمیاں تے ایجنسیاں تیکر پہونچ گیا۔ شری مرار جی ڈیسائی نے کیہا بھئی جے شیخ محمد عبداللہ دی پاٹی نیشنل کانفرنس جِتدی ہے تاں مرکزی سرکار نُوں کوئی فرق نہیں پوے گا، کیوں کہ شیخ صاحب ہندوستان دے آئین اندر رہ کے کشمیر دی اٹانومی (اندرونی خود مختاری) دی گل کردا ہے جد کہ مولوی فاروق تے اوہدی جماعت عوامی ایکشن کمیٹی والے سِدھا سِدھا پاکستان نال الحاق کرن دی گل کردے نیں اتے پاکستان دے گُن گاوندے نیں۔

الیکشن ہویا تے پہلی واری کوئی ہیرا پھیری نہیں ہوئی ۔ شیخ محمد عبداللہ دی جماعت نیشنل کانفرنس دے اُمید وار جِتّے تے اسمبلی وِچ اونہاں دی گِنتی دو تہائی تُوں ودھ سی۔ اخباراں وِچ لِکھن دا کم خالد حسین تد تیکر کردا ریہا جد تک اُہ سیول سیکرٹریٹ وِچ تعینات ریہاپر جد اوہدی بدلی فِیلڈ وِچ ہوئی تاں اُس نے اخباراں وِچ لِکھن دا کم چھڈ دِتا۔ اِس سارے مضمون نُوں پڑھ کے اِہ اندازہ ہو گیا ہوئے گا کہ جموں کشمیر دی ساری سیاست کشمیر وادی تے مرکوز ہے تے دِلّی سرکار وی کشمیری لیڈراں نُوں ہی اہمیت دیندی ہے اتے ریاستی راج نیتی وِچ جموں دا کوئی خاص رول نہیں ہے۔ اصل وِچ جموں کشمیر دا مسئلہ ، صرف کشمیر گھاٹی تک ہی محدود ہے۔ میرا ناں محمد سلیم بیگ ہے۔ میں خالد حسین دا پچھلے 40 سالاں دا دوست تے دُکھ سُکھ دا ساتھی ساں۔ اساں دونواں نے ریاست دے نائب وزیر اعلیٰ مرزا محمد افضل بیگ نال کم کیتا ہے۔ میں بیگ صاحب دا عوامی رابطہ افسر ساں ۔ میں وی سرکار وِچ کئی اعلیٰ عہدیاں تے کم کِیتا ہے تے اخیر ڈائریکٹر انڈسٹریز دے عہدے توں ریٹائر ہویا ہاں۔ میں وی کشمیر مسئلے اتے کشمیر وِچ ہون والیاں وارداتاں دا چشم دید گواہ ہاں۔

جنہاں دِناں خالد حسین اخباراں لئی کم کردا سی، اونہاں دِناں وِچ کئی آئی۔ اے۔ ایس افسراں نال اُس دی سانجھ ودھی تے اُہ دفتروں وہلیاں ہون مگروں خالد دے اخباری دفتر وِچ آبہندے۔ خالد پہلے صفحے دِیاں خبراں بناندا، اونہاں اُتے سُرخی جماندا تے ایڈیٹوریل لِکھدا اتے فیر کاتباں نُوں کتابت لئی بھیج دیندا، نال نال اونہاں افسراں نال گپاں وی ماردا۔ اِنہاں افسراں وِچوں کوئی کیرالہ صوبے دا سی تے کوئی تامل ناڈو دا۔ کوئی دِلّی دا تے کوئی ہماچل پردیش دا۔ جموں کشمیر دی تاریخ ، کلچر، لوکاں دی نفسیات تے سبھّا اتے ایڈمنسٹریشن چلان دے گُر اُہ خالد حسین کولوں سِکھدے، کیونکہ ریاست جموں کشمیر دی سرکاری زبان اتے جموں ، لداخ تے کشمیر وچکار رابطے

دی زبان ہون کارن اونہاں آئی۔ اے ۔ ایس افسراں دا اُردو زبان جانتا بوہت ضروری سی۔ اونہاں افسراں وِچوں ، ماریا ڈیزال فِن ، شام سنگھ کپور، ورگیز سائیمل ، اے۔ ایس سِدھو تے بلدیو سنگھ جسوال دے ناں ذِکر یوگ نیں۔ شام سنگھ کپور مگروں چیف سیکرٹری بن کے ریٹایر ہویا تے باقی وی اوسو گریڈ وِچ ریٹائر ہوئے۔ بطورِ ڈپٹی کمشنر کئی نویں آئی۔ اے۔ ایس افسر اُس کول پروبیشن وجوں کم کردے رہے۔

اِک واری خالد حسین نے اخبار دی سُرخی اجہی بنائی کہ سرکار نے اخبار ضبط کرلئی تے اُس دے مدیر اعلیٰ نُوں حوالات وِچ بند کر دِتا ۔ سُرخی اِک عیاش کمشنر دِیاں کرتوتاں نُون مُنھ رکھ کے بنائی گئی سی۔ جد خالد نُوں اخبار دے مالک دی گرفتاری دا پتہ لگا تاں اوہنیں اُس دی ضمانت کروائی ۔ اِس طرحاں دے کئی پنگے خالد حسین نے بطورِ اعزازی مُدیر کیتے ، جنہاں دا خمیازہ سارِیاں مِل کے بھُگتیا۔ ربّ خالد دی روح نُوں سکون بخشے تے اوہنوں جنّت نصیب ہووے۔ آمین۔

☆

اُچا نام سائیں دا

انکل خالد حسین دِیاں ترِن پوتریاں تے اِک پُوترا اتے چار دھوترے نیں۔ سبھ تُوں وڈّی دِھی ڈاکٹر سمیہ تبسم دے دو پُتر گوہر ایوب وانی تے احمر ایوب وانی ، دونویں انجینئرنگ کر رہے نیں۔ دُوجی بیٹی ڈاکٹر ہُما دے وی دو بیٹے آریب تے ارحم نیں۔ پوتریاں زارا فردوس تے رمشا فردوس وڈّے بیٹے ذاکر حسین دِیاں دِھیاں نیں اتے آرا فردوس تے یشب خالد نِکے پُتر یاسر عمران دے بچے نیں۔ ذاکر حسین دے گھر دو پُتر ہوئے پر دونویں اللہ نُوں پیارے ہو گئے۔ وڈّا پُتر ارقم خالد پنجاہ دِناں دا ہویا تے اِہ دُنیا چھڈ گیا تے دوجا ماں دے پیٹ چوں ہی مُردہ پیدا ہویا۔ جد یشب پیدا ہویا تاں ساریاں رج کے خوشیاں منایاں پر جد اُہ دو سال دا ہویا تاں خالد حسین دے ڈرائیور اجے کمار نے ''بلیرو جیپ'' پچھے کر دیاں اِک ٹائر یشب تے چڑھا دِتا۔ یشب بے ہوش ہو گیا۔ یاسر اوسو ویلے اوہنوں ہسپتال لے گیا۔ میڈیکل کالج جموں وِچ

ڈاکٹراں نے اوہدا ایکس رے تے الٹرا ساؤنڈ کیتا تاں پتہ چلیا کہ اوہدا کلیجہ (Liver) پھٹڑ ہو گیا ہے تے انفیکشن سارے پیٹ وِچ پھیل چُکی ہے۔ یشب دا فورن آپریشن کیتا گیا تے ادھا کلیجہ کٹ کے باہر کڈھ دِتا گیا تے باقی نُوں سی دِتا۔ یشب دے پیٹ دی صفائی کر کے ٹانکے لا دِتے تے اُس نُوں امرجنسی توں وارڈ وِچ بھیج دِتا گیا پر دوجے دِن تک وی یشب بے ہوش سی۔ سرکاری ہسپتال وِچ ڈاکٹراں دی لاپرواہی دی وجہ نال مریض اپنی جان گوا بہندے نیں تے جموں کشمیر دے وڈّے نِکے ہسپتالاں وِچ ڈاکٹراں دی لاپرواہی تے نالائقی دے قصے چوکھے مشہور نیں۔ خیر انکل خالد حسین جی نے ہسپتال دے اِک مشہور سرجن ڈاکٹر طارق آزاد (مرکزی سرکار دے وزیر غلام نبی آزاد دا بھراہ) نال گل کیتی۔ اونہاں یشب دا دوبارہ الٹرا ساؤنڈ کیتا۔ اُونہاں نُوں الٹرا ساؤنڈ وِچ کافی گڑ بڑ دِسّی تے اوہناں انکل خالد حسین نُوں مشورہ دِتا کہ اُہ یشب نُوں تُرنت دِلّی، چندی گڑھ جاں لُدھیانے لے جان، کیوں جے بچے دی حالت بڑی نازک سی تے کُجھ وی ہو سکدا سی۔ جموں وِچ ڈاکٹراں نے کیس بگاڑ دِتا سی۔ انکل خالد حسین دے اِک نیڑے مِتر تے مالیر کوٹلہ واسی عارف حلیم دا بھانجا ڈاکٹر نوید اسلم دیانند میڈیکل کالج ہسپتال (DMC) لُدھیانہ وِچ دِل دے امراض دا ڈاکٹر ہے اتے میڈیکل کالج دا پروفیسر وی۔ خالد صاحب نے ڈاکٹر نوید اسلم نُوں فون کیتا تے یشب بارے ساری گل دسّی۔ اُس دا کہنا سی کہ DMC لُدھیانہ وِچ بچیاں دا جو سرجن کم کردا ہے، اُہ پورے ایشیا وِچ منیا پرمنیا بچیاں دا سرجن ہے۔ اُس نے یشب نُوں چھیتی توں چھیتی لُدھیانے DMC وِچ لیان لئی کیہا۔ ڈاکٹر نوید اسلم انکل خالد حسین دی بڑی عزت کردا سی تے اُنہاں نُوں وی انکل عارف حلیم وانگر ماما جی ہی بُلاندا سی۔ ڈاکٹر نوید اسلم دی گل من کے اساں فوراً ایمبولینس دا انتظام کیتا تے یشب نُوں اُس وِچ لے کے لُدھیانہ ول نکل پئے۔ یشب دی ماں تے میری بھین ثنا فاروق، بہنوئی یاسر

عمران تے میں ایمبولینس وِچ یشب دے نال بہہ گئے۔ اِک ڈاکٹر تے اِک نرس جموں توں ہی ایمبولینس دے نال سن تاں جے رستے وِچ یشب نُوں ہر طرحاں دی طبی امداد دیندے رہن۔ میرا ناں مُستقیم بیگ ہے تے تُسیں سمجھ ہی گئے ہووو گے کہ میں یشب دا ماموں ہاں۔ انکل خالد تے اونہاں دا وڈّا پُتر ذاکر حسین اپنی کار وِچ ایمبولینس دے نال نال چل رہے سن۔ اونہاں ڈاکٹر نوید اسلم جی نُوں جموں توں چلن دا ویلا دس دِتا سی۔ جد اسیں DMC ہسپتال لُدھیانہ پہونچے تاں ڈاکٹر نوید سمیت سارے ڈاکٹر، نرساں تے ہور عملہ او۔پی۔ڈی (Out Door Patient) وِچ کھڑے سن۔ اونہاں یشب نُوں ICU وِچ لے جان توں پہلاں اوہدے سارے ٹیسٹ کروائے۔ دوجے دِن ڈاکٹر آر۔ جے۔ سنگھ نے انکل خالد نُوں اپنے کمرے وِچ بُلایا تے دسیا کہ" تُساں اِک مُردہ لاش نُوں لیاندا ہے۔ 90% انفیکشن اِس بچے دے اندر پھیل چُکی ہے پر میں اِک چانس لینا چاھندا ہاں تے بچے دا مُڑ آپریشن کرنا چاھندا واں۔ انکل خالد نے اجازت دے دِتی تے اجازت نامے دے فارم تے دستخط کر دِتے۔ دِن دے گیارہ وجے یشب نُوں آپریشن تھیٹر وِچ لے جایا گیا تے تِن گھنٹے تیکر اوہدا آپریشن ہُندا ریہا۔ یشب دی ماں اِنہاں تِناں گھنٹیاں وِچ ربّ سچے اگے اپنے بچے دی زندگی لئی دُعا منگدی رہی۔ جد آپریشن ختم ہویا تے ڈاکٹر آر۔ جے۔ سنگھ باہر نکلے تاں اونہاں انکل خالد نُوں اپنے کمرے وِچ بُلایا تے دسیا کہ واہیگورو دی مہر نال آپریشن تاں ٹھیک ہو گیا ہے، اگے رب دی مرضی۔ اونہاں دسیا کہ یشب دِیاں دو انتڑیاں تے خوراک والی پائپ (Food Pipe) کٹیاں ہویاں سن۔ پِتہ (Spleen) وی پنچر ہویا سی، جس کر کے زہر سارے پیٹ وِچ پھیل چُکیا سی۔ ڈاکٹر سنگھ نے دسیا کہ کٹیاں ہویاں انتڑیاں، پِتا تے خوراک والی ناڑی نُوں سی دِتا گیا ہے تے اونہاں اپنے ولوں پورا اطمنان کر لیا ہے۔ ہُن تُسیں سارے ربّ اگے دُعا منگو۔ یشب نُوں ICU وِچ لے جایا گیا، جتھے

اوہنوں 20 دِناں توڑی رکھیا گیا۔ ڈاکٹر آر۔ جے ۔ سنگھ روز اُس دی پٹی (ڈریسنگ) آپ کردے تے دِن وِچ دو چار واری اوہنوں ویکھن آوندے ۔ کسے وی جونیئر ڈاکٹر نُوں پٹی کرن دی اجازت نہیں سی۔ یشب دے جسم تے تِن چار قِسم دے ڈرِپ لگے ہوئے سن۔ اُہ بے ہوش سی تے اُس نُوں صرف گلوکوس تے رکھیا گیا سی۔ تیجے دِن جد یشب نُوں ہوش آیا تاں اُہ معصوم بچہ درد نال کرلان لگّا ۔ ڈاکٹر سنگھ نُوں بُلایا گیا تے اونہاں نے یشب نُوں کوئی ٹیکہ لگایا، جس نال اُہ سوں گیا۔ پٹی روز کیتی جاندی تے اِہ سلسلہ پورے 18 دِن تک جاری رہیا۔ اُودھر جموں وِچ ذاکر دی دِھی زارا فردوس نے جیہڑی اُس ویلے چھیویں جماعت وِچ پڑھدی سی ، اپنے سکول دے بچیاں نُوں یشب دی زندگی لئی پرارتھنا کرن دی گزارش کیتی ۔ سکول دی دُعا یا مجلس وِچ یشب لئی دُعا منگی گئی ۔ محلّے دِیاں مسیتاں وِچ دُعا کروائی گئی۔ یشب دے ناں دا صدقہ دِتا گیا۔ درگاہاں تے دیغاں چڑھائیاں گیاں۔ نذر نیاز کیتی گئی پر یشب دی حالت وِچ کوئی خاص سُدھار نہیں سی ہو رہیا۔ ہر دوجے دِن یشب دا ایکسرے تے الٹرا ساؤنڈ کروایا جاندا ۔ اٹھارویں دِن یشب نُوں مُڑ آپریشن تھئیٹر لے جایا گیا ، جتھے ڈاکٹر سنگھ نے اوہدے پیٹ نُوں ٹانکیاں نال سی دِتا ، جیہڑا اُس دِن تک ڈاکٹر صاحب نے کُھلا رکھیا سی تاں جے اُہ تسلی کر سکن کہ خوراک دی ناڑ، انتڑیاں تے پِتا جُڑ گئے نیں جاں نہیں اتے پہلے وانگر کم کر رہے ہن جاں نہیں۔ رب دی مہر نال شریر دا ہر انگ ٹھیک کم کر رہیا سی تے ڈاکٹر آر۔ جے ۔ سنگھ مطمئین سن۔ ڈاکٹر سنگھ نے یشپ نُوں سُوپ پلان تے ہلکی خوراک اتے دُدھ دین لئی کیہا۔ یشپ دا شریر، جیہڑا سُوئیاں لا لا کے زخمی ہو چُکیا سی ، اُس چوں ڈرِپ کڈھن لئی ڈاکٹر صاحب نے نرس نُوں کیہا۔ دو چار دِناں وِچ یشپ ماڑی جہی ہِل جُل کرن لگّا۔ اُہ تھوڑی تھوڑی خوراک وی کھان لگّا ۔ 20ویں دِن اُس نُوں ICU چوں شفٹ کر کے ہسپتال دے اک سپیشل کمرے وِچ رکھیا گیا،

جتھے ڈاکٹر سنگھ صبح شام اوہنوں ویکھن آوندے۔ ہُن اونہاں دے جونئر ڈاکٹر یشب دی ڈریسنگ کردے۔ کلیجے چوں بائل (گندہ پانی) نکلن لئی یشب نُوں پلاسٹک دی تھیلی لا دِتی گئی سی۔ اُہ ہولی ہولی پہلے وانگ روٹی کھان لگا تے اوہدی صحت سُدھرن لگی۔ مُلک دے وکھ وکھ حصیاں توں کئی ڈاکٹر یشب نُوں ویکھن لئی آون لگے۔ ڈاکٹر آر۔ جے۔ سنگھ نے یشب دے آپریشن دی ویڈیو بنائی سی، جیہڑی آون والے ڈاکٹراں نُوں دسی جاندی سی۔ اِک دِن ڈاکٹر سنگھ کمرے وِچ آئے تے کہن لگے:

''یشب ہُن خطرے توں باہر ہے اتے تُسیں اوہنوں گھر لے جا سکدے ہو پر مہینے وِچ دو واری چیک اپ کروان لئی یشب نُوں لُدھیانہ ڈی۔ ایم۔ سی وِچ لیانا پوے گا۔ جموں وِچ وی یشب نُوں ایسے کمرے وِچ رکھیا جاوے، جتھے انفیکشن دا کوئی خطرہ نہ ہوئے۔ بسترے دی چادر، کمرے دے پردے تے فرش ڈیٹول نال دھوتے جان تے جیہڑا وی یشب کول آوے، اُہدا مُنہ کپڑے نال ڈھکیا ہووے۔''

جموں وِچ خالد انکل نے یشب نُوں اوہدی پھوپھی ڈاکٹر سمیہ تبسم دے گھر رکھیا، کیوں جے اپنے گھر وِچ رشتے داراں تے دوستاں دی آوا جائی نال انفیکشن ہون دا خطرہ سی۔ دو مہینیاں تیکر چار واری یشب نُوں ڈی۔ ایم۔ سی لُدھیانے کھڑیا گیا۔ ڈاکٹر اوہدا چیک اپ کردے تے کدے کدے دوائی تبدیل کر دیندے۔ فیر مہینے وِچ اِک واری، مگروں دو مہینے وِچ اِک واری اتے فیر چھ مہینیاں وِچ اِک واری چیک اپ واسطے یشب نُوں لے جان لگے۔ اج رب دا شُکر ہے کہ یشب نُوں نویں زندگی ملی۔ انکل خالد نے اپنے پوترے نُوں بچان لئی کوئی کسر نہیں سی چھڈی۔ اُہ ڈاکٹر آر۔ جے۔ سنگھ دے بوہت ممنون سن تے ڈاکٹر سنگھ نُوں ربّ ولوں گھلیا ہویا اِک فرشتہ سمجھدے سن، جنھاں نے یشب دے شریر وِچ نویں روح پائی سی۔ اج یشب پورے گھر وِچ نچدا، کھیڈدا، شور مچاندا تے شرارتاں کردا سبھ دِیاں اکھاں دا نُور ہے۔ اُہ سکول وی

جا ریہا ہے۔ یشب اپنے نانا جی فاروق بیگ تے نانی فرحت بانو اتے بھیناں زارا اتے رمشا دی جند جان ہے۔ اپنے تایا ابو تے تائی فرحت اتے پھوپھیاں دے دِل دا ٹکڑا۔ دادی نسیم فردوس اوہنوں ویکھ ویکھ کے جیوندی ہے۔

خلیل اللہ قاضی عُرف بلُو انکل خالد دا بھانجا ہے۔ خالد انکل دی اِک بھین دی دِھی اُس نال ویاہی ہوئی ہے تے دوجی بھین دا بلُو پُتر ہے۔ بلُو دے دو پُتر نیں۔ بلُو شروع تُوں ہی طاقتور، ہمدرد تے ہر اِک دے کم آون والا گھبرو سی۔ رشتے داراں تے ہمسایاں دے سُکھ دُکھ وِچ اُہ سارا کم کردا۔ پیشے توں اُہ وکیل ہے۔ اُس نے بہوجن سماج پارٹی دی ٹکٹ تے رام نگر تُوں الیکشن وی لڑیا پر چھ سو ووٹاں توں ہار گیا۔ انکل خالد دی وڈّی دِھی سمی دی شادی وِچ سارے بکرے اُس نے ذبح کیتے۔ گوشت بنایا تے کھانا بنان وِچ پوری مدد کیتی۔ ذاکر حسین دی شادی وِچ تے یاسر بھائی دی شادی وِچ وِی بلُو نے رج کے کم کیتا۔ بلُو بے عیب تے سادگی نال رہن والا نوجوان ہے پر رّب جانے اونہوں کنج لیور (کلیجے) دی بیماری لگ گئی۔ لوکی کہندے ہن کہ بوہتی شراب پین نال لیور (کلیجہ) خراب ہو جاندا ہے پر خلیل اللہ قاضی نے شراب تے سیگریٹ نُوں کدے ہتھ وی نہیں لایا۔ فیر اُس دا کلیجہ کنج خراب ہو گیا سی۔ لیور (کلیجہ) خراب ہون دا پتہ بلُو نُوں ادوں چلیا جد اُہ گنگا رام ہسپتال دِلّی وِچ اپنا چیک اپ کران گیا سی۔ اُہ خاموشی نال اپنا علاج کراندا ریہا پر کسے نال اپنی بیماری بارے گل نہیں سی کردا۔ اِک رات جد اُہ اپنے گھر وِچ بیہوش ہو گیا تاں اوہدی بیوی تے خالد انکل دی بھانجی نے ذاکر حسین نُوں فون کیتا۔ ذاکر نے تڑنت اُس نُوں جموں میڈیکل کالج پہونچایا۔ بلُو دے ماں باپ نُوں (قاضی عباد اللہ تے انور سُلطانہ) فون دے ذریعے رام نگر اطلاع دے دِتی گئی۔ سارے رشتے دار جموں آ گئے تے اِہ فیصلہ ہویا کہ اُس نُوں دِلّی لے جایا جائے۔ انکل خالد نے دِلّی دے مشہور ڈاکٹر دی دَس پائی۔ بلُو دے

بہنوئی وزیر محمد میر تے بلُو دے نِکّے بھراہ نُور اللہ قاضی نے ایمبولینس وِچ بلُو نُوں دِلّی پہونچایا۔ ڈاکٹر راہُل گُپتا نے علاج شروع کِیتا تے ترِن چار دِناں وِچ اوہنوں ہوش آگیا۔ اُس دا ایکس رے تے الٹرا ساؤنڈ کِیتا گیا تے پتہ چلیا کہ اوہدا لِیور (کلیجہ) پوری طرحاں خراب ہو چُکیا ہے تے اُس نے کم کرنا چھڈ دِتا ہے۔ ڈاکٹراں نے لِیور (کلیجہ) ٹرانسپلانٹ کرن لئی کیہا تے کِسے رشتے دار نُوں لِیور (کلیجہ) ڈونیٹ کرن لئی کیہا، کیوں جے کِسے دوجے بندے دا لِیور (کلیجہ) ٹرانسپلانٹ نہیں سی ہو سکدا۔ بلُو دِیاں دونواں بھیناں تہمینہ تے تسمینہ اتے بھراہ مِٹھے نے اپنے ٹیسٹ کرائے تاں جے ڈاکٹر اِس نتیجے تے پہونچ سکن کہ کِس دا لِیور (کلیجہ) بلُو لئی لِتا جا سکدا ہے پر اِنہاں دے وِچوں کِسے دا لِیور (کلیجہ) وی ڈاکٹراں دی جانچ مطابق اِس قابل نہیں سی کہ اُس دا اِک حصہ کٹ کے بلُو نُوں لایا جا سکے۔ اِتھے خُدا دی خُدائی اُتے ایمان لیانا لازمی ہو جاندا ہے کہ اُہ حکمت والا ہے تے بڑا کارساز ہے۔ اِس دا ثبوت اِہ ہے کہ بلُو جُڑواں پیدا ہوا سی۔ بلُو تے اُس دی بھین بلی (سمینہ) جڑواں پیدا ہوئے سن۔ بلی شادی شُدہ ہے تے چار بچیاں دی ماں وی۔ اُس دا لِیور (کلیجہ) بلُو لئی ڈاکٹراں نے صحیح قرار دِتا۔ بلی دے خاوند مصطفےٰ نے کوئی اعتراض نہیں کِیتا۔ عدالتی کاروائی مکمل ہوئی تے اِک بھین نے اپنے بھراہ دی جان بچان لئی اپنے جگر دا ٹکڑا دے دِتا۔ 18 گھنٹے تک آپریشن ہویا، جس وِچ کئی ڈاکٹراں نے حصہ لیا۔ آپریشن گنگا رام ہسپتال دِلّی وِچ کِیتا گیا۔ بڑا پیچیدہ تے نازک آپریشن سی پر ڈاکٹراں دا کمال سی کہ اونہاں بڑی جانفشانی نال بلی دا ادھا کلیجہ بلُو نُوں منتقل (ٹرانسپلانٹ) کر دِتا۔ دونویں بھین بھراہ ڈاکٹراں دی نگرانی وِچ ہولی ہولی صحت یاب ہوندے گئے۔ نُور اللہ قاضی عُرف مِٹھا تے بہنوئی وزیر محمد میر مستقل دِلّی وِچ بلُو دی دیکھ بھال کر دے رہے۔ بلی نُوں پندراں سولاں دِناں بعد ہسپتال تُوں چھٹی دے دِتی گئی، جد کہ بلُو ترِن چار مہینے دِلّی وِچ ہی

ریہا۔ اوہدے ٹیسٹ لگاتار ہُندے رہندے ڈاکٹر اوہدا چیک اپ کردے رہندے۔
اِس آپریشن تے تقریباً 35 لکھ دا خرچ آیا اتے ببلو دے گھر والیاں نے اِہ ساراخرچہ برداشت کیتا جدکہ کُجھ دوسرے رشتے داراں نے وی مالی امداد کیتی۔ اللہ دا لکھ لکھ شُکر ہے کہ اج ببلُو صحت مند ہے تے اپنے بال بچیاں نال زندگی گزار ریہا ہے۔ انکل خالد وی دو تِن واری ببلُو دی عیادت لئی دِلّی گئے۔ انکل خالد اپنے رشتے داراں دے دُکھ سُکھ وِچ ہمیشاں شامل رہندے سن۔ غریب تُوں غریب رشتے دار نال وی رابطہ قائم رکھدے سن تے اونہاں دے کم آوندے سن۔ رّب انکل خالد نُوں جنّت الفردوس وِچ جگہ دے اتے اونہاں دے پریوار نُوں یشب دِیاں خوشیاں بخشے۔

☆

اُوگن ہارا

14 نومبر 2005ءنُوں خالد حسین دے نِکے پُتر یاسر عمران دا ویاہ مرزا فاروق بیگ دی وڈّی دِھی ثنا فاروق نال ہویا تے 6 دسمبر 2005ءنُوں خالد حسین اپنی بیوی نسیم فردوس نال حج کرن لئی سعودی عرب روانہ ہویا۔ اوہدے نال اُس دا نِگھا یار تے جموں کشمیر سرکار دا وزیر تاج محی الدین، بھابی امینہ تاج تے بیٹی ڈاکٹر عرشی تاج وی سن۔ جموں کشمیر دے حاجیاں نُوں سری نگر انٹرنیشنل ائرپورٹ توں سِدھا جدّہ دے ہوائی اڈّے تے اُتاریا جاندا ہے اتے اوتھوں دی حاجیاں نُوں بساں وِچ بٹھا کے مکّہ شریف لے جایا جاندا اے۔ رستے وِچ تھاں تھاں بساں نُوں روک کے زم زم دا پانی، جُوس، پھل تے کھجوراں پیش کیتیاں جاندیاں نیں۔ تاج ہوریں ائر انڈیا دی خصوصی فلائٹ رائیں جدّہ پہونچے سن تے اوتھوں اوہناں نُوں مکّہ لے جان تے پرائیویٹ پنج ستارہ ہوٹل وِچ ٹھہران دا بندوبست سی، جدکہ خالد حسن ائر انڈیا دی عام فلائٹ وِچ سری نگر

توں جدّہ پہونچیا سی۔ سری نگروں روانگی توں پہلاں ہوائی اڈّے تے ہی خالد حسین تے تاج محی الدین نے احرام (حج تے جان جاں مکّہ پہونچن توں پہلاں ہر اِک مرد حاجی نُوں اپنے کپڑے کھول کے بغیر سِیتیاں ہویاں دو چِٹیاں چادراں اپنے شریر تے ولیٹنیاں پیندیاں نیں۔ اِک چادر ڈِھڈ دے ہیٹھلے حصے یعنی کمر اُتے بنھنی پیندی اے تے دُوجی چادر کھیسی جاں شال وانگ اُپر لے دھڑ تے ولیٹنی پیندی اے۔ انہاں چادراں جاں اِس عمل نُوں احرام کہندے نیں) بنّھ لیا سی۔ کیونکہ جہاز وِچ احرام بنھنا اوکھا ہو جاندا اے تے جہاز کُجھ چِر لئی شارجہ ہوائی اڈّے تے تیل بھران لئی رُک کے، سِدھا جدّہ اُتردا اے۔ اِس لئی سارے حج یاتری یا تاں گھروں ہی احرام بنّھ کے آوندے نیں جاں فیر ہوائی اڈّے تے بنّھدے نیں۔ عورتاں دے پہراوے نُوں ہی احرام تصور کیتا جاندا ہے۔ اُہ اپنے پاؤن والے کپڑیاں وِچ ہی حج تے جا سکدیاں نیں۔ اوہناں دِناں بھارت سرکار ولوں حج تے جان والے مسافراں نُوں سرکاری سبسڈی (اِمداد) دِتی جاندی سی اتے وکھ وکھ ریاستاں توں گئے حاجیاں نُوں خُدام (حج دِیاں رسماں ادا کراون والے اتے مکّہ تے مدینہ وِچ اوہناں دی رہائش دا انتظام کرن والے) دے حوالے کیتا جاندا سی۔ جو اوہناں دی حفاظت تے باقی دے بندوبست کرن دے ذمے دار ہُندے ہن۔ خالد حسین رات دے تِن بجے (سعودی ٹائم مطابق) مکّہ شریف پہونچیا۔ جِس بس وِچ خالد تے اوہدی بیوی بیٹھے سن، اُس بس نُوں ڈرائیور نے خُدّام دے دفتر ساہمنے جا کھڑا کیتا۔ خُدّام نے عربی وِچ تقریر کیتی جِس دا ترجمہ اُسدے ہندوستانی ملازم نے کِتیا۔ فیر اُہ بھارتی ملازم بس اِچ سوار سارے حاجی جتھے نُوں لے کے خانہ کعبہ، عمرہ کران لئی لے گیا۔ جیہڑا وی مسلمان مکّے وِچ داخل ہُندا اے، اونہوں سبھ توں پہلاں عمرہ کرنا پیندا اے۔ عمرہ کرن لئی خانہ کعبہ دے چوگردے ست چکر لاونے پیندے نیں تے ہر چکّر مگروں خانہ کعبہ دی دیوار وِچ

لگے سنگِ اسود (کالا پتھر) نُوں چُمناں پیندا اے۔ جے بھیڑ بوہتی ہووے تاں دُوروں ہی اشارے نال اُس پتھرنُوں حاجی چُمدے نیں۔ ست چکّر پورے کرن مگروں مقام ابراہیم دے لاگے دو رکات نماز پڑھ کے خانہ کعبہ توں باہر نکلنا ہُندا اے۔ (اِک رکات دا مطلب ہے نماز لئی اِک واری زمین تے سجدہ کرنا) فیر ''سعی'' کرنی پیندی اے۔ (خانہ کعبہ دے نال ہی ''صفا'' تے ''مرواہ'' پہاڑیاں وِچکار رستے اُتے ست چکّر لگّان نُوں ''سعی'' کہندے نیں) اُس توں بعد نائی لوکوں سر دی ٹِنڈ کروانی جاں شرط لئی ماڑے جہے وال کٹوانے پیندے نیں۔ اِنج عمرہ کرن دی رسم پوری ہُندی اے...... فیر حاجیاں نُوں اپنیاں اپنیاں ہوٹلاں وِچ بھیج دِتا جاندا اے تے حاجی لوک احرام اُتار کے اپنے عام کپڑے پالیندے نیں۔ اِہ بڑا تھکا دین والا کم ہُندا اے۔ حاجی فجر (سویر) دی نماز پڑھ کے اتے نہاری کھا کے سُوں جاندے نیں۔

میرا ناں پرویز خطیب اے۔ میں وی اپنی بیوی نال حج لئی مکّہ شریف گیا ساں اتے خالد حسین تے ساہنوں خُدّام نے اِکو کمرے وِچ رکھیا سی۔ اسیں روز پنج نمازاں پڑھن، حرم شریف (خانہ کعبہ دا باہرلا احاطہ جاں ویہڑا) جاندے ساں تے روز دو تِن واری خانہ کعبہ دا طواف وی کردے ساں۔ اوتھوں اسیں اِک دِن غارِ حِرا (اُہ غار، جتھے حضرت محمدؐ نے عبادت کیتی سی تے جتھے اوہناں نُوں وحی (غیبی آواز) اُتری سی تے نبوّت دی بشارت ہوئی سی) دی زیارت کیتی۔ دُوجے دِن ''خندق'' دا میدان ویکھیا۔ جتھے حضرت محمدؐ نے منافقاں خلاف جنگ لڑی سی۔ کُجھ دناں وِچ ہی خالد حسین اتے اساں ساریاں مکّہ شریف دے سارے تاریخی تھاں ویکھے۔ فیر ساہنوں خُدّام مدینہ لے گئے۔ اوتھے وی ساہڈے رہن دا انتظام اِکو کمرے وِچ ہی سی۔ مدینے وِچ مسجد نبوی وِچ چالی نمازاں پڑھنیاں پیندیاں نیں۔ جس لئی اٹھ دِناں تک مدینے وِچ رہناں لازمی اے تے اِہ نمازاں مسجد نبوی وِچ ہی پڑھنیاں ہُندیاں نیں جتھے

حضرت محمدؐ دفن نیں۔ نوویں دِن حاجی مُڑ مکّے واپس آوندے نیں تے ہوٹل وِچ پہونچن توں پہلاں مُڑ عمرہ کرنا پیندا اے۔ کمر ہیٹھ سفید لاچا بنھ کے تے اوپر سفید کپڑا ولیٹ کے ست واری خانہ کعبہ دا طواف کر کے، فیر ''سعی'' کرن مگروں مُڑ سر دی ٹنڈ کروانی پیندی اے۔ پنج وقت دیاں نمازاں حاجی روز حرم وِچ جا کے ہی پڑھدے نیں تے خانہ کعبہ دا طواف وی کردے نیں۔ خالد حسین دے بیلی تاج صاحب نوں خانہ کعبہ دے بالکل ساہمنے تے نال مِلدے ہوٹل وِچ ٹھہرایا گیا سی تے دونویں مِتر تے پریوار ناشتے توں لیکے کھانا ہوٹل وِچ اکٹھے ہی کھاندے۔ جیویں جیویں حج دے دِن نیڑے آ رہے سَن، حاجیاں دی بھیڑ ودھدی جا رہی سی۔ مکّہ وِچ دُکانداراں، نائیاں، ہوٹلاں تے ڈھابیاں والیاں نے چیزاں دے مُلھ دُگنے۔ چگُنے کر دِتے سَن۔ فیر حج دیاں رسماں شروع ہویاں۔ اسلامی (ہجری سَن) مہینے ذِلحج دی اٹھ تاریخ نوں سارے حاجی مِنیٰ جاندے نیں۔ اوتھے حاجیاں لئی ہزاراں طنبو لگے ہُندے نیں۔ نہان دھون تے کھان پین دا ودھیا بندوبست ہُندا اے۔ صفائی دا انتظام قابلِ تعریف ہُندا اے۔ دُوجے دِن 9 تاریخ نوں عرفات دے میدان وِچ حاجی رّب سچے دی عبادت وِچ گذاردے نیں تے شام نوں سورج ڈھلن مگروں مُزدلفہ آ جاندے نیں اتے دس تاریخ نوں سویر تک مُزدلفہ وِچ رّب دی وڈّیائی دے گُن گاوندے نیں تے اپنے گناہواں دی معافی منگدے نیں۔ فجر ویلے نماز پڑھن مگروں اُہ مُڑ مِنیٰ وِچ اپنے اپنے طنبوواں وِچ آ جاندے نیں۔ چاء پانی اتے ناشتے لئی ہر اِک مُلک دے ڈھابے ہُندے نیں، جتھے حاجی نہاری کردے نیں۔ بھارتی، پاکستانی تے بنگلہ دیشیاں دیاں دُکاناں تے چوکھی بھیڑ رہندی اے۔ نہاری کھان مگروں کجھ حاجی اپنے طنبوواں وِچ جا کے سوں جاندے نیں تے کجھ شیطاناں نوں پتھر جاں گیٹیاں مارن لئی مِنیٰ توں ٹُر پیندے نیں۔ شیطاناں نوں گیٹیاں مارن لئی تِن دِن مقرر کیتے گئے ہُندے نیں، یعنی

دس، گیاراں تے باراں ذِلحج۔ شیطان ترَن نیں جنہاں دی علامت وجوں ترَن اُچیاں دیواراں بنایاں گیاں ہن۔ سبھ توں پہلی دیوار وڈّے شیطان دی علامت اے۔ دُوجی دیوار دُوجے شیطان دی اتے تیجی، تیجے شیطان دی علامت ہے۔ حاجی نِکیاں نِکیاں گیٹیاں واری واری شیطاناں نُوں ماردے نیں۔ اِس عمل نُوں رمّی کہندے نیں۔

خالد حسین تے اوہناں دی بیوی نسیم فردوس نہاری کرن مگروں رمّی کرن لئی چلے گئے تے اسیں آرام کرن لئی اپنے طنبو وِچ آ گئے تے سوں گئے، پر اسیں دوپہر ویلے کھانا کھان دے بعد رمّی کرن لئی مِنا توں چلے۔ اُس ویلے لکھاں حاجیاں دی بھیڑ جُوں دی رفتار نال چل رہی سی۔ دھکے لگن نال حاجی اِک دُوجے تے ڈِگ رہے سن۔ اجیہی حالت وِچ بھیڑ دا اِک وڈّا ریلا آیا، جِس کر کے سینکڑے حاجی ڈِگ پئے تے باقی اوہناں نُوں لتاڑ دے ہوئے چلدے رہے۔ اس بھگدڑ وِچ 450 حاجی مر گئے۔ رّب جانے اسیں کِنج بچ گئے تے بڑی مُشکل نال روندیاں دھوندیاں اپنے ہوٹل پہونچے۔ جد اسیں ہوٹل پُجے تاں اساں ٹیلی ویژن تے بھگدڑ وِچ مرن والے حاجیاں دِیاں لاشاں تے تصویراں ویکھیاں۔ ساہنوں سبھناں نُوں اپنیاں اپنیاں گھراں توں اتے ساک سمبندھیاں تے یار بیلیاں ولوں خیر خریت پچھن لئی فون آنے شروع ہو گئے تے اِہ سلسلہ دو ترَن دِناں تک جاری رہیا۔ اسیں ہوٹل وِچ ہی ٹِکے رہے۔ پر خالد حسین تے اوہناں دی بیوی، حج دی باقی رسماں پُوریاں کرن لئی خانہ کعبہ چلے گئے اتے مُڑ طواف اتے عمرہ کرن مگروں سِر دی ٹِنڈ کرن لئی نائی دی دُکان تے گئے۔ جتھے وڈّیاں تے لمبیاں قطاراں لگیاں ہویاں سن تے نائی ٹِنڈ کرن لئی 30 توں لیکے چالی ریال تک منگ رہے سن۔ خالد حسین نے اِک دُوجے جانکار تے اپنے جتھے نال آئے ساتھی حاجی نُوں پچھیا کہ کیہ اُہ اوہدی ٹِنڈ کر سکے گا۔ جد اُس نے ہاں کہی تاں خالد جی نے دو ریال دی سیفٹی خریدی تے پہلاں اپنے ساتھی دی ٹِنڈ کیتی تے فیر اُس نے

خالد حسین دے بال اُتارے۔ اِس طرحاں دو ریال وِچ دونواں دا کم سر گیا۔ خالد حسین نُوں وی جموں تے پنجاب توں اپنے دوستاں تے رشتے داراں دے فون آئے تے اوہناں دی خیریت بارے پتہ کرن لگے۔ تاج صاحب نے وی خالد حسین نُوں شام ویلے اپنے ہوٹل وِچ بُلایا تے چوکھے چِرتک واردات بارے گلاں کردے رہے۔ خالد جی دے نِکے جوائی ڈاکٹر عشرت چوہدری، بیٹی ہُما تے سمی، بیٹے یاسر تے ذاکر اتے وڈے جوائی ایوب وانی دے وی فون آئے تے خالد جی نے سبھ دی تسلی کرائی کہ اُہ دونویں میاں بیوی رب دے فضل نال خریت نال نیں۔ حج دِیاں رسماں پنج دِناں مگروں ختم ہو گیاں سن۔ حاجی اپنے گھراں نوں واپس پرتن لئی تحفے تے ہور شیواں خریدن لگے۔ خالد حسین نے نماز پڑھن لئی کوئی پنجاہ توں ودھ جائے نمازاں تے 80-90 کِلو کھجُوراں خریدیاں۔ دس کِلو دی کینی خریدی تے اُس وِچ زم زم دا پانی بھریا۔ تاں جو اِہ سارے تحفے تے تبرک (پرشاد) رشتے داراں تے دوستاں وِچ ونڈے جا سکن۔ خالد حسین نے اپنے پریوار لئی وی کئی چیزاں خریدیاں تے گھر واپس جان دی اُڈیک کرن لگے۔ مکّہ تے مدینہ نُوں مقدس شہر کیہا جاندا ہے اتے حاجیاں نُوں رّب دے مہمان، پر اتھے وی باقی تیرتھ ستھاناں تے مقدس تھانواں وانگر رّب دے مہماناں یعنی حاجیاں نُوں رّج کے چھِل لُوہانی پیندی اے۔ سعودی عرب وِچ رہن والے کِسے وی ودیشی یا غیر مُلکی نُوں اُوتھے دی شہریت نہیں دِتی جاندی، بھانویں اُہ مسلمان ہی کیوں نہ ہووے۔ دُوجے مُلکاں توں آکے وسّن والے بوہتے لوکی پاکستان، ہندوستان تے بنگلہ دیش توں نیں۔ صاف صفائی دا کم کردے نیں، خُدام دی ملازمت کردے نیں۔ دُکاناں تے سیلز مین کردے نیں اتے دُکاناں کرایے تے لے کے اپنا کاروبار وی کردے نیں۔ دُکاناں دے مالک عربی نیں تے سارا وپار اوہناں دے ناں نال ہی کیتا جاندا اے۔ جے کوئی غیر ملکی، دُکان دے اصلی مالک نُوں

اکھاں دسے تاں اُس نُوں فوراً باہر کڈھ دِتا جاندا اے۔ تے اوہدا سارا مال عربی مالک ضبط کر کے کسے دُوجے غیر مُلکی نُوں چوکھی رقم لے کے دُکان دے دیندا اے۔ اِس لئی اوہناں نال کوئی غیر مُلکی پنگا نہیں لیندا۔ اوتھے بھارتی، پاکستانی تے بنگلہ دیشی پچھلے 65 سالاں توں رہ رہے نیں۔ کئی تاں ونڈ توں پہلاں سانجھے ہندوستان توں گئے ہوئے نیں، پر اوہناں ساریاں نُوں ہمیشاں اِہ ڈرتے توکھلا رہندا اے کہ کِتے اوہناں نُوں سعودی عرب توں کڈھ نہ دین، جدکہ مکّہ تے مدینہ وِچ سارِیاں دُکاناں اُتے کم کرن والے اتے خُدّام دے ملازم برِصغیر دے مسلمان ہی ہُندے نیں۔ اُہ سارے عربی زبان وی بولدے نیں۔ سعودی عرب دا بادشاہ خانہ کعبہ دا راکھا تے مجاور وی ہے۔ ہر سال حج دے دوران خانہ کعبہ دا پُرانا غلاف بدلیا جاندا اے تے نواں چڑھایا جاندا اے، جس اُتے سونے دِیاں تاراں نال قرآنی اکھر اتے آیتاں اُکریاں ہُندیاں نیں۔ اسلامی مُلکاں دے حاکم تے سربراہ ہی خانہ کعبہ دے اندر جا سکدے نیں۔ عام لوکاں لئی خانہ کعبہ دا دروازہ بند رہندا اے۔ صفائی دا بوہت ہی ودھیا انتظام ہُندا اے۔ صفائی کرمچاری دو دو منٹاں بعد حرم شریف اتے خانہ کعبہ دے چوفیرے لگے ماربل اُتے مشیناں نال پوچا ماردے رہندے نیں۔ غسل خانے تے فلشاں دی صفائی وی دیکھنے جوگی ہُندی اے۔ زم زم دے پانی دا چشمہ خانہ کعبہ دے باہر لے صحن جاں حرم دے بلکُل نیڑے ہے تے لکھاں آدمی اِس متبرک پانی نُوں اپنے اپنے گھراں نُوں لے جاندے نیں۔ ہر اِک مُلک دا سفارت خانہ مکّہ شریف وِچ موجود ہے۔ اِنج ہی ہر اِک دیش دِیاں ڈسپنسریاں تے صحت مراکز اپنے مُلکی حاجیاں دے علاج لئی مکّہ وِچ موجود نیں۔ اساں ویکھیا کہ سبھ توں سُتھرا تے ودھیا انتظام بھارتی سفارت خانے دا سی۔ بھارتی وفد دے ڈاکٹر اپنے حاجیاں دی دیکھ بھال ٹھیک طرحاں کردے سن تے سفارت خانہ حاجیاں دِیاں شکائتاں نُوں دُور کرن لئی دِن رات مصروف رہندا

سی۔ ہوٹلاں وِچ وی آ کے حاجیاں دی پُچھ پڑتیت کردے رہندے سن۔ خالد حسین اوتھے بیمار ہوگیا سی۔ اُس دی چھاتی بند ہوگئی۔ سِر درد تے بُخار نے اوہدا ساہ ست ختم کر دِتا سی پر بھارتی ڈاکٹروں نے اوہدا علاج کِیتا تے کُجھ دِناں وِچ ہی اُہ ٹھیک ہو گیا۔ مکّہ تے مدینہ وِچ انفیکشن دا خطرہ برابر لگا رہندا سی۔ خاص کر افریقہ، انڈونیشیا تے ملیشیا دے حاجیاں کولوں۔

ساہنوں خُدّام نے دُوجے دِن تیار رہن لئی کہہ دِتا تاں جے ساہنوں مُڑ جدّہ پہونچایا جائے۔ رسم دے مطابق خالد حسین تے اوہناں دی بیوی اتے اساں ساریاں مکّے توں وِدائی دا طواف، خانہ کعبہ وِچ اُنج ہی کِیتا جنج پہلا عمرہ کرن ویلے کِیتا سی۔ تاج محی الدین صاحب تے اوہناں دا پریوار حج کرن مگروں مدینے لئی روانہ ہو گئے، جتھے اوہناں چالی نمازاں مسجد نبوی وِچ ادا کرنیاں سن تے فیر اوتھوں ہی سری نگر لئی اوہناں دی فلائٹ جانی سی۔ ساہڈا جتھا خالد حسین سمیت جدّہ ایرپورٹ تے پہونچیا تے حاجیاں دے سامان دا وزن کِیتا گیا۔ انڈین ایرلائنز دے قانون مطابق حج یاتریاں نُوں صرف 40 کِلو وزن دا سامان لے جان دی اِجازت سی پر حاجیاں کول کئی گُنا ودھ سامان سی۔ خالد حسین نے وی اپنے وادھو سامان دی بکنگ کارگو رائیں کروائی تے شاید پنج ہزار روپیے کرایہ دِتا۔ انج ''دھیلے دی بُڈھی تے ٹکہ سِر منائی'' والی گل ہو گئی۔ حج کرن ویلے سبھ توں وڈّی اوکھیائی زبان دی ہُندی اے۔ عربی زبان کوئی وی بھارتی حاجی نہیں جاندا اتے سمجھدا۔ ایتھے تیکر کہ جیہڑے بھارتی ملوانے مسیتاں دے ممبر (اُہ تھاں جتھے مولوی وعظ کردا اے) اُتے چڑھ کے عربی وِچ قرآنی آئتاں پڑھدے تے اوہناں دا ترجمہ کر کے سُناندے نیں، اُہ وی عام بول چال والی عربی نہیں بول سکدے۔ اوتھے دے اکثر عربی وسنیک دُوجی کوئی بھاشا نہیں سمجھدے۔ عربی دُکانداراں تے عام مقامی لوکاں نال ماڑی موٹی گل وی نہیں کیتی جا سکدی۔

اِس لئی خالد حسین دا وِچار سی کہ بھارت سرکار نُوں اپنے حاجیاں نُوں حج تے گھلن توں پہلاں عربی زبان دی تھوڑی بوہت جانکاری دین لئی ہر ریاست وِچ سِکھلائی کیمپ لگوانے چاھیدے نیں تاں جو حاجی مکّے تے مدینے وِچ ٹھگے نہ جان۔ خالد حسین دا اِہ وی کہنا سی کہ حج جوانی ویلے ہی کرنا چاھیدا اے جد جسم وِچ چلن پھرن تے مُشکلاں برداشت کرن دی ہمّت ہُندی اے۔ حج کرنا کوئی سوکھا کم نہیں اے، خاص کر بُڈھیاں لئی۔ اِس گل ول وی ساہڈی مرکزی تے ریاستی سرکار نے دھیان دینا چاھیدا اے تاں جو حج دا آنند وی ملے تے ثواب وی کمایا جائے۔ اِنج پنجتالیاں دِناں مگروں اسیں سارے اتے خالد حسین واپس سری نگر آ گئے اتے دُوجے دِن جموں اپنے اپنے گھر۔ خالد حسین نال پنجتالیاں دِناں دا ساتھ بڑا دلچسپ رہیا۔ اُہ مکّے تے مدینے وِچ ہر اُس تھاں نُوں ویکھن گئے جیہڑا اسلامی تاریخ دا حِصہ سی، پر خالد جی نُوں اِس گل دا ڈاڈھا افسوس سی کہ سعودی عرب دی موجودہ حکومت تقریباً سارے تاریخی مقامات نُوں ڈھا رہی اے تے اوتھے، سڑکاں، مال تے نویاں مسجداں بنا رہی ہے۔ ساہڈے اتھے خیالی تے Myth نُوں دھرم دی بُنیاد بنایا جاندا ہے پر اوتھے اسلام دے حقیقی ثبوتاں نُوں مِٹایا جا رہیا اے۔

☆

سجرے پھلاں دے گجرے

خالد حسین ہوری ودھیا رچنا جاں تخلیق دے عاشق سن۔ چنگی فِلم ویکھنا، چنگے سنگیت تے رُوح وِچ اُترن والی گائیکی نُوں سُنناں۔ سوہنے ڈرامے ویکھنا تے چنگی شاعری پڑھنا اتے اُردو مشاعرے سُنناں اوہناں دے شوق سن۔ اوہناں نے مشہور پاکستانی گائیکاں نُوں سُنن لئی کئی شہراں دا سفر وی کیتا۔ جیویں ریشماں نُوں سُنن لئی جالندھر تے چنڈی گڑھ گئے۔ غلام علی، مہدی حسن تے عابدہ پروین نُوں سُنن لئی دِلی تے چنڈی گڑھ گئے۔ طفیل نیازی، نصیبو لال، اکرم راہی، شوکت علی، تے عارف لوہار نُوں سُنن لئی امرتسر، جالندھر، لُدھیانہ، چنڈی گڑھ تے دِلی گئے۔ ادب، فن تے فنکاراں لئی خالد جی دا جُنون ہی سی کہ اُہ اجوکا تھیٹر لاہور ولوں کھیڈیا گیا اُردو ڈرامہ ''ایک تھی نانی'' ویکھن لئی امرتسر گئے اتے اپنے نال جموں دے تھیٹر نال جُڑے ڈاکٹر للت گُپتا، اپنی بیٹی سمی تے بیگم نسیم نُوں اتے مینوں وی لے گئے۔ ''ایک تھی نانی'' وِچ

نانی دا کِردار مشہور تھیٹر تے فِلمی اداکارہ زُہرہ سہگل نے نبھایا سی جیہڑی اُس ویلے 93 سالاں دی سی اتے اُسدی سکی بھین (لاہور وِچ آباد) نے اُس ڈارمے وِچ دادی دا کِردار نبھایا سی اتے جِس کڑی نے پوتری تے دوہتری دا کِردار نبھایا سی، اُہ حقیقت وِچ وی زہرہ سہگل دی دوہتری تے اُس دی نِکّی بھین دی پوتری سی۔ ڈرامہ پاکستانی سماج دے دوغلے پن تے طنز سی۔ ڈرامہ شاہد ندیم دا لِکھیا سی تے ہدایت مدیحہ گوہر دی سی۔ اِہ اِک سنجیدہ تے خوبصورت پروڈکشن سی۔ خالد حسین جی نے کُجھ چر پہلاں شاید ندیم دا ہی لِکھیا تے مدیحہ گوہر دا ڈائریکٹ کِیتا ہویا پنجابی ڈرامہ ''بُلھا'' لاہور وِچ ویکھیا سی۔ اوتھے خالد جی نے مدیحہ گوہر نُوں دعوت دِتی کہ اُہ ''بُلھا'' ڈرامہ جموں وِچ کھیڈن۔ مدیحہ جی نے خالد حسین وی گل من لئی تے کیہا کہ 26-25 بندیاں دا تھیٹر گروپ اے، جِس نُوں واہگے توں جموں لیانا تے واپس چھڈنا خالد حسین دے ذِمے ہووے گا۔ خالد جی نے مدیحہ گوہر دی گل من لئی اتے جموں ''بُلھا'' کھیڈن لئی دِن تے تاریخ مِتھ لئی گئی۔ خالد حسین صاحب مینوں لے کے جموں یونیورسٹی دے اُس ویلے دے وائس چانسلر ڈاکٹر امتیابھ مٹو نُوں ملے۔ میرا ناں ڈاکٹر لیاقت جعفری اے تے میں خالد صاحب نُوں اوہناں دِناں توں جاندا ساں، جِنہاں دِناں وِچ اُہ پونچھ وِچ ڈپٹی کمشنر سن تے اوہناں نے پونچھ وِچ رہ کے کئی مشاعرے تے گیت سنگیت دے پروگرام کروائے سن، جِنہاں وِچ میں ہُم ھما کے کم کِیتا سی تے دِلی طور تے اوہناں پروگراماں وِچ شامل ہویا ساں۔ فیر جد میری پوسٹینگ جموں دے اِک ڈِگری کالج وِچ بطور اُردو لیکچرر ہوئی تاں خالد جی نال روز ملاقاتاں ہون لگیاں تے میں وی اوہناں نال ادبی محفلاں وِچ جان لگا، جِس دی وجہ نال جموں وِچ میری اپنی شناخت وی بن گئی۔ ڈاکٹر امتیابھ مٹو بھارت۔ پاک وِچکار ہورہی ٹریک ٹُو ڈپلومیسی دے اِک ممبر سن، اس لئی اوہناں ''بُلھا'' ڈرامے نُوں یونیورسٹی ولوں سپانسر کرنا منظور کرلیا۔ اِنج ''بُلھا''

جموں دے ابھینو تھیٹر وِچ کھیڈیا گیا تے جِس نُوں ویکھن لئی پورا جموں شہر اُمڈ آیا سی۔ اِس ڈرامے وِچ پہلی واری بُلھے شاہ دِیاں کافیاں مشہور پاکستانی قوال اُستاد جاوید تے اُس دے ساتھیاں نے سٹیج تے بہہ کے گائیاں سن جو کہ ڈرامہ دا حصہ سن تے اینہاں کافیاں نُوں کرداراں دے آپسی مکالمیاں نال جوڑ کے پیش کِیتا گیا سی۔ بُلھے شاہ دا کردار انصاری صاحب نے خُوب نبھایا سی تے بُلھے دے اُستاد شاہ عنایت دا کردار فِلم، ٹیلی ویژن تے تھیٹر دے مشہور ایکٹر عاصم بخاری ہوراں نبھایا سی۔ ڈرامے نُوں بے حد پسند کِیتا گیا۔ دُوجے دِن دِیاں ساریاں اخباراں ڈرامے دی تعریف نال بھریاں سن۔ اخباراں پڑھ کے جموں یونیورسٹی دے وائس چانسلر ڈاکٹر امیتابھ مٹو جی نُوں گورنر جموں کشمیر، جنرل سنہا صاحب دا ٹیلی فون آیا تے اوہناں ڈرامہ ویکھن دی خواہش ظاہر کیتی۔ اِنج ہی خالد حسین جی نُوں گوجر برادری دے وڈے پیر تے کشمیر دے ضلع گاندربل دے علاقے وانگت دی بابا نگری دے گدی نشین جناب میاں بشیر نے وی ٹیلی فون رائیں ڈرامہ ویکھن لئی کیہا۔ اِس توں علاوہ کئی سرکاری افسراں نے وی ''بُلھا'' ڈرامہ دوبارہ سٹیج کرن دی گذارش کیتی۔ ڈاکٹر امیتابھ مٹو نے دُوجے دِن شام نُوں مُڑ ابھینو تھیٹر وِچ ''بُلھا'' ڈرامہ دوبارہ سٹیج کرن لئی مدیحہ گوہر جی نُوں کیہا۔ ہال وِچ تل دھرن دی جگہ نہیں سی۔ گورنر، جنرل سنہا، اعلیٰ سرکاری افسر تے شہردار ڈرامہ ویکھن آئے سن۔ جناب میاں بشیر اپنے کئی مُریداں نال ڈرامہ ویکھ رہے سن تے روئی جا رہے سن۔ ڈرامہ ختم ہون مگروں جنرل سنہا نے اپنے خطاب وِچ ہند، پاک رشتیاں نُوں مضبوط کرن تے ادیباں اتے فن کاراں نُوں اِک دُوجے ملک وِچ آن جان تے اپنے فن دا مظاہرہ کرن لئی دونواں مُلکاں دِیاں سرکاراں اگے گذارش کیتی تاں جے اعتماد بحالی لئی کیتے جا رہے قدماں نُوں ہور مضبوطی ملے۔ اوہناں مدیحہ گوہر تے اوہناں دے ڈرامہ گروپ نُوں دُوجے دِن ناشتے تے بُلایا۔ جد اوہناں نُوں

پتہ چلیا کہ مدیحہ گوہر وی آرمی جنرل دی بیٹی ہے تاں اُہ اُس نال کھُل کے گل بات کرن لگے تے اوہناں دسیا کہ جنرل یحییٰ خان تے اُہ اِکو فوجی رجمنٹ وِچ ہُندے سن۔ یحییٰ خان میجر سن تے اُہ اوہناں دے کیپٹن۔ رات دا کھانا جناب میاں بشیر سجادہ نشین ''بابانگری'' وانگت نے اپنے جموں والے مکان، وِدھاتا نگر بٹھنڈی وِچ مدیحہ گوہر تے اوہناں دی ٹیم نُوں کھوایا اِس دعوت وِچ جموں دِیاں سیاسی، سماجی تے ادبی ہستیاں نے حِصہ لیا۔ کشمیر توں خصوصی طور تے ''وازوان'' بنان والے کاریگراں نُوں بُلایا گیا سی۔ حضرت میاں بشیر دے فرزند تے ریاستی سرکار دے وزیر میاں الطاف حسین صاحب مہماناں دی آپ خدمت کر رہے سن۔ میاں الطاف ہوریں اِک سچے، سُچے تے صدقی شخصیت نیں۔ زمین نال جُڑے تے ہر اِک دے کم آون والے۔ اُہ گیت سنگیت اِتے چنگی گائیکی تے شاعری دے شوقین نیں۔ اِس درویش صفت اِنسان وِچ اُہ ساریاں خُوبیاں نیں جو اِس خاندان دے وڈّ وڈیریاں وِچ سن۔ خالد حسین تے میاں الطاف صاحب دی بڑی گوڑی سانجھ سی۔ کھانا بڑا لزیز سی تے پاکستانی جاں لاہور دے فنکاراں نے پہلی واری وازوان کھادا سی۔ کھانے مگروں میاں بشیر صاحب نے مدیحہ گوہر نُوں پشمینہ دا اِک دُسہ (دوہری چادر) عاصم بخاری ہوراں نُوں پشمینہ دا چوغہ تے انصاری صاحب نُوں شیروانی، تحفے وجوں دِتے۔ مجلس ختم ہوئی تے میں مدیحہ گوہر تے ساتھیاں نُوں یونیورسٹی گیسٹ ہاؤس وِچ لے آیا، جِتھے اوہناں نُوں ٹھہرایا گیا سی۔

اِنج ہی خالد حسین دے بچپن دے دوست اتے ریٹائر آئی، اے، ایس افسر محمد اسلم قریشی اِک دِن اوہناں دے گھر آئے تے کہن لگے کہ کُجھ دِن پہلاں اوہناں دی ملاقات رِیاست دے سابقہ صدرِ ریاست، سابقہ گورنر، سابقہ مرکزی وزیر، ممبر پارلیمنٹ تے انڈین کونسل برائے کلچرل ریلیشن دے چیئرمین ڈاکٹر کرن سنگھ جی نال اوہناں دے سری نگر والے محل وِچ ہوئی جیہڑا ڈل جھیل دے ساہمنے والی پہاڑی اُتے بنیا ہویا

اے تے اوتھے اوہناں (اسلم صاحب) نے برصغیر دے مشہور انقلابی تے رومانی شاعر فیض احمد فیضؔ دے سو سالہ جشنِ ولادت دے سلسلے وِچ اِک پروگرام جموں وِچ وِی کران بارے ڈاکٹر کرن سنگھ جی نال گل کتھ کیتی۔ ڈاکٹر کرن سنگھ فیض صاحب دی شاعری دے دِلدادہ سن۔ اوہناں فیض دے کئی شعر وی سُنائے تے اِس تجویز نوں سراہندیاں ہویاں کیہا کہ اگر فیض صاحب دے سو سالہ جشنِ ولادت دی تقریب جموں وِچ منعقد کرائی جائے اتے پاکستان دے شاعر اتے گلوکار منگوائے جان تاں اُہ انڈین کونسل فار کلچرل ریلیشن (ICCR) ولوں مالی مدد دین گے۔ اسلم قریشی صاحب نے خالد جی نوں کیہا کہ اُہ اِس پروگرام نوں کروان دا بیڑہ چکّن تاں جے اِک بین القوامی سطح دا پروگرام جموں وِچ کروایا جا سکے۔ خالد حسین صاحب دے مشورے نال پہلاں اِک پنج ممبری کمیٹی بنائی گئی جِس وِچ ریٹائرڈ آئی، پی، ایس تے ایڈیشنل ڈائریکٹر جنرل پولیس اتے بابا غلام شاہ بادشاہ یونیورسٹی دے پہلے وائس چانسلر جناب مسعود چوہدری، محمد اسلم قریشی ڈاکٹر لیاقت جعفری یعنی مینوں، اُردو روزنامہ تسکین دے ایڈیٹر سُہیل کاظمی تے خالد حسین صاحب سن۔ اساں ساریاں مِل کے ''جشنِ فیض احمد فیضؔ'' منان دی رُوپ ریکھا تیار کیتی۔ فیصلہ ہویا کہ پاکستان تے ہندوستان دے مشہور اُردو شاعراں نوں بُلایا جائے تے اِک وڈا ہند۔ پاک اُردو مشاعرہ کروایا جائے۔ پاکستان تے ہندوستان دے منّے پرمنّے گائیک بُلائے جان، جیہڑے فیض احمد فیضؔ دا اُردو تے پنجابی کلام پیش کرن۔ بھارتی اُردو شاعراں نال رابطہ کرن دی ذِمے داری میرے سپُرد کیتی گئی۔ پاکستان دے شاعراں تے گائیکاں نوں بُلان دی ذمے داری خالد حسین صاحب نوں دِتی گئی۔ تے اوہناں نوں کیہا گیا کہ اُہ آپ پاکستان جا کے ذاتی طور تے پاکستانی اُردو شاعراں نوں جموں آون تے ''جشن فیض احمد فیضؔ'' تقریب وِچ شرکت کرن دی دعوت دین۔ خالد صاحب نے پاکستانی شاعراں تے

فیض صاحب دی بیٹی محترمہ سلیمہ ہاشمی جی دے فون نمبر تے اِی میل ایڈریس مینوں دِتے تاں جے میں لیپ ٹاپ رائیں اوہناں نال ای میل تے وی رابطہ قائم کرسکاں۔ لِکھن، پڑھن دا کم شروع ہو گیا۔ خالد حسین صاحب نے مشورہ دِتا کہ پنج ممبری کمیٹی دی تھاں ''جموں سِول سوسائٹی'' ناں دی اِک تنظیم بنائی جائے، جِس وِچ کُجھ ہور ممبر دی لئے جان۔ اوہناں دی تجویز من لئی گئی۔ اُردو دے مشہور افسانہ نگار تے ہائی کورٹ دے سنیئر ایڈوکیٹ جناب آنند لہر، ڈوگری کہانی کار تے ڈوگری سنستھا، جموں دے صدر پروفیسر ڈاکٹر للت منگوترا نوں دی تنظیم دا ممبر بنایا گیا تے تنظیم نُوں ''جموں سِول سوسائٹی فار آرٹ اینڈ لیٹریچر'' ناں ہیٹھ رجسٹر کرایا گیا۔ لِکھن دا تقریباً سارا کم خالد حسین صاحب نے کیتا جو تنظیم دے جنرل سیکرٹری سن۔ جناب مسعود چوہدری سرپرست تے محمد اسلم قریشی صدر بنائے گئے سن۔ میں تے خالد صاحب نے وزیر اعلیٰ، نائب صدر، جمہوریہ ہند، ICCR دے چیرمین ڈاکٹر کرن سنگھ دے توسیفی پیغامات بنائے۔ مرکزی وزارتِ داخلہ تے خارجہ دے سیکرٹریاں نُوں چِٹھیاں لِکھیاں گیاں تاں کہ پاکستانی مہماناں نُوں ویزا چھیتی توں چھیتی ملے۔ اوہناں دونواں مرکزی وزارتاں نُوں پروگرام دی تفصیل بھیجی گئی سی۔ جِنہاں پاکستانی شاعراں لئی ویزا جاری کرن دی گذارش کیتی گئی سی، اوہناں وِچ افتخار عارف، امجد اسلام امجد، انور مسعود، کشور ناہید، افضل ساحر، ایوب خاور، عشرت آفرین، منظر نقوی، اعزاز احمد آذر تے علی اکبر ناطق شامل سن۔ علی اکبر ناطق نے پاکستان وِچ ساڈے لئی رابطے دا کم کیتا۔ خالد حسین صاحب نے مشہور غزل گو جناب غلام علی نال ملاقات کیتی تے اوہناں نُوں جموں وِچ ''جشنِ فیض'' وِچ فیض صاحب دِیاں غزلاں گاوَن لئی دعوت دِتی پر غلام علی صاحب نے اِس لئی باراں لکھ روپیے منگے جو ساڈی بساط توں باہر سن۔ اِنج ہی میں عابدہ پروین صاحبہ نال رابطہ کیتا پر اوہناں وی اِک موٹی رقم دا تقاضا کیتا جو ساڈا بجٹ

برداشت نہیں سی کر سکدا۔ خالد حسین صاحب ویزا لے کے پاکستان گئے تے ذاتی طور تے ساریاں شاعراں نُوں اسلام آباد، راولپنڈی تے لاہور وِچ ملے تے اوہناں نُوں جموں مشاعرہ پڑھن دی دعوت دِتی۔ لاہور وِچ جد پنجابی دے ناول نگار، شاعر تے ورلڈ پنجابی کانگرس دے چیرمین جناب فخر زماں ہوراں خالد صاحب نُوں کھانے تے بُلایا تاں خالد جی نے غلام علی صاحب تے محترمہ عابدہ پروین دا ذِکر کیتا تاں فخر زمان صاحب نے مشورہ دِتا کہ پٹیالہ گھرانے دے مشہور گائیک اُستاد حامد علی خان صاحب نُوں جموں لے جاؤ۔ اوہناں دی گائیکی نُوں سُن کے جموں والے ورہیاں تیکر اوہناں نُوں یاد رکھن گے۔ خالد صاحب اُستاد حامد علی خان صاحب نُوں ملے تے اوہناں نُوں بُک کر لیا۔ اُستاد حامد علی خان صاحب نے کیہا کہ اوہناں دے وڈّے پُتر نایاب علی خان تے ڈھولک بجان والے جاوید فیض وی جموں آن گے پر اُہ اوہناں لئی کوئی وادھو رقم نہیں لین گے۔ اُستاد حامد علی خان صاحب نے چار لکھ روپیے دی منگ کیتی سی پر فخر زمان صاحب دے کہن تے ڈھائی لکھ محنتانہ لینا قبول کر لیا سی۔ اُستاد حامد علی، اُستاد فتح علی خان تے اُستاد امانت علی خان دے نِکے بھراہ تے شفقت امانت علی تے اسد امانت علی دے چاچے نیں۔ اوہناں دے تینو پُتر گاندے نیں تے اوہناں دا اپنا بینڈ ''راگا بینڈ'' دے ناں نال مشہور اے۔ اپنے والد دی سرپرستی تے اُستادی دے صدقے نایاب تے اوہدے بھراہ کلاسیکی، غزل تے اج دی نویں گائیکی تے پوری دسترس رکھدے نیں۔ جِس دا ثبوت نایاب علی نے اپنے والد نال کلاسیکی جُگل بندی کر کے جموں والیاں نُوں دِتا تے واہ واہ لُٹی...... جنہاں بھارتی اُردو شاعراں تے گلوکارتاں نُوں دعوت دِتی گئی سی، اوہناں دے ناں اِنج نیں۔ مشہور فلم ساز، ہدایت کار تے شاعر گلزار، مشہور شاعر جاوید اختر، ندا فاضلی، وسیم بریلوی، انور جلال آبادی، اشوک ساحل، خوشبیر سنگھ شاد، سردار سنگھ پنچھی، طاہر فراز، نواز دیو بندی تے فیاض فاروقی

(پنجاب کیڈر دے آئی، پی،ایس افسر) اِس توں علاوہ پنجابی دے نویں اُبھردے گائیک جاگیر سنگھ اتے کتھک ڈانسر، ڈاکٹر رِچاجین نُوں دی اپنے فن دا مظاہرہ کرن دی دعوت دِتی گئی سی۔ اِس توں چھٹ ساہت اکادمی نئی دِلّی دے شعبہ اُردو دے مُکھی عارف مسعود تے مشتاق صدف، تحریکِ ادب، وارانسی دے مُدیر جاوید انور اتے انجمن ترقی اُردو ہند دے صدر خلیق انجم۔ اِس سارے پروگرام نُوں سِرے چاڑھن لئی خرچ دا اندازہ 20 لکھ روپیے لگایا گیا۔ جِس لئی آئی، سی، سی، آر نویں دِلّی نے پنج لکھ روپیے ایڈوانس دتے تے باقی دے پنج لکھ روپیے ادوں دین دا وعدہ کیتا جد دو روزہ ''جشنِ فیضؔ'' دے اختتام تے خرچ دا حساب کتاب ICCR نُوں دِتا جائے گا۔ باقی دے دس لکھ لئی چندہ جمع کرن دا فیصلہ کیتا گیا۔ جموں سِول سوسائٹی دے سرپرست جناب مسعود چوہدری نے پہلے دِن توں ہی صاف کہہ دِتا کہ اُہ چندہ لین دی مہم وِچ شامل نہیں ہون گے تے اوہناں کولوں کوئی اُمید نہ رکھی جائے۔ پر اسلم قریشی صاحب نے بڑے وڈے دعوے کیتے کہ اُہ پنجاہ لکھ روپیے تک اکٹھے کر سکدے نیں۔ اوہناں دے دعوے ہنھیرے وِچ تیر چلان والے نکلے۔ اُہ صرف سردار سُدرشن سنگھ وزیر کولوں 31 ہزار روپیے لیان وِچ کامیاب ہوئے تے اپنیاں پُتراں کولوں 35 ہزار روپیے دوا سکے۔ پر سُہیل کاظمی نے پولیس دے ڈائریکٹر جنرل جناب کُلدیپ کھُڈا کولوں اِک لکھ روپیے لیتے اتے دو ہور بندیاں کولوں ڈیڑھ لکھ دے چیک وصول کیتے۔ اِہ گل وکھری اے کہ اُہ دونویں چیک بنک توں کیش نہیں ہو سکے تے کُلدیپ کھُڈا ولوں دِتے گئے اِک لکھ روپیے وِچوں صرف پنجاہ ہزار ہی مِلے۔ باقی دی ساری رقم اکلّے خالد حسین صاحب نے اکٹھی کیتی۔ خالد صاحب نے اپنے مِتر تاج محی الدین تے چنڈی گڑھ دے شری وجے مِتل کولوں لکھ لکھ روپیے وصول کِتے۔ نربھے ترہن، وویک مہتہ، سُنیل گپتا، بلدیو راج ڈوگرہ، اجے آنند، چوہدری نذیر احمد تے مظفر شاہ ہوراں کولوں پنجاہ پنجاہ

ہزار روپیے وصول کیتے۔ جناب کلدیپ کھڈا ہوراں پولیس گیسٹ ہاوس دی مہماناں دے رہن لئی دِتا۔ جموں یونیورسٹی دے گیسٹ ہاوس دے کُجھ کمرے وی مہماناں لئی بُک کرائے گئے۔ پر پاکستانی مہماناں نُوں جموں لیانا لوہے دے چنے چبان والی گل سی۔ مرکزی وزارت داخلہ اِس کم لئی سنجیدہ نہیں سی، جدکہ وزارت خارجہ وِچ خالد حسین دے دوست تے جوائنٹ سیکرٹری جناب سنہا نے اپنی وزارت ولوں N.O.C دے دِتا سی ۔اُنہاں وزارتِ داخلہ وِچ سپیشل سیکرٹری (اتے اجکل وزارت داخلہ دے سیکرٹری) شری انل گوسوامی جی، جیہڑے جموں کشمیر کیڈر دے 1978 بیچ دے آئی،اے،ایس افسر نیں، نُوں مِلن دا فیصلہ کیتا۔ اُہ اسلم قریشی نُوں نال لے کے دِلی گئے تے وزارت داخلہ وِچ جناب انل گوسوامی نُوں ملے۔ انل جی نے کشمیر ڈیسک دے افسراں اتے متعلقہ ایجنسیاں نُوں ہدایت کیتی کہ چھیتی توں چھیتی ویزا جاری کرن لئی اسلام آباد وِچ بھارتی ہائی کمیشن نُوں ہدایت دِتی جائے۔ جناب انل گوسوامی جموں دے رہن والے نیں۔ جدوں خالد حسین تے اسلم قریشی ڈپٹی کمشنر سن تاں اُہ جموں دے ڈویژنل کمیشنر سن۔ خالد حسین جی نے انل گوسوامی جی نال دُوجے محکمیاں وِچ دی کم کیتا سی۔ اِس لئی اوہناں وزارتِ داخلہ دے افسراں نُوں کیہا کہ اُہ اوہناں دی ضمانت تے، ویزا جاری کرن دی سفارش کرن۔ پاکستانی مہماناں دے پاسپورٹ دِیاں فوٹو کاپیاں تے شناختی کارڈاں دِیاں کاپیاں متعلقہ افسراں نُوں دِتیاں گیاں تے اخیر وزارت داخلہ نے ہندوستانی ہائی کمیشن اسلام آباد نُوں ویزا دین دی ہدایت کیتی۔ اِس کم لئی دِلی یونیورسٹی دے شعبہ اُردو دے لیکچرار تے جموں کشمیر (پونچھ) دے جم پل ڈاکٹر مشتاق قادری نے بڑی محنت کیتی تے جناب انل گوسوامی جی نال لگاتار رابطہ بنائے رکھیا۔ جِس دا سِٹہ اِہ نکلیا کہ پاکستانی مہمان شاعراں تے گلوکاراں نُوں ویزا مِل گیا۔ خالد حسین صاحب آپ واہگے بارڈر گئے تے مہماناں نُوں لے کے اوسو دِن

شام نوں جموں آئے۔ فیضؔ صاحب دی وڈّی دِھی سلیمہ ہاشمی صاحبہ دُوجے دِن آئیاں تے اوہناں لئی ٹیکسی واہگہ بارڈر تے رکھی گئی تے کسٹم حُکام نوں گذارش کیتی گئی کہ اُہ سلیمہ ہاشمی صاحبہ نُوں احترام نال جموں ٹیکسی رائیں بھیج دین۔ افضل ساحرؔ تے افتخار عارف صاحب کِسے کارن نہیں آسکے، تے امجد اسلام امجد جی نُوں اِس لئی ویزا نہیں مل سکیا کہ اوہناں دے پاسپورٹ وِچ کوئی غلطی سی۔ باقی دے سارے مہمان جموں پہونچ گئے۔ جموں توں پہلاں امرتسر وِچ مشہور صحافی رشمی تلوار نے مہماناں نُوں دوپہر دا کھانا کھوایا تے خالد صاحب دی اِک دھرم بھین تے ڈوگری تے اُردو دی شاعرہ وجے ٹھاکر نے خالد صاحب نُوں مجبور کِیتا کہ مہماناں نُوں کٹھوعہ کُجھ چِرلئی روکیا جائے تاکہ اوہناں دا شاندار استقبال کِیتا جائے۔ جد خالد صاحب مہماناں نال کٹھوعہ پہونچے تاں ڈپٹی کمشنر کٹھوعہ زاہدہ خان، ضلع دے وڈّے پولیس افسر تے دوجے ضلع افسراں توں علاوہ کٹھوعہ شہر دے معزز شہریاں نے اوہناں دا استقبال ہائر سیکنڈری سکول وِچ کِیتا تے رنگا رنگ کلچرل پروگرام پیش کِیتا۔ پاکستانی مہمان بوہت خوش سن کہ جموں کشمیر دی حد اندر وڑھدیاں ہی لوکاں نے اِناں نِگھا سواگت کِیتا تے بڑی گرم جوشی نال سبھناں نُوں جی آیاں نُوں کیہا۔ چاء پلائی گئی۔ خالد صاحب نے ساریاں دا تعارف کرایا تے فیر اِہ قافلہ جموں لئی روانہ ہویا۔ جموں پہونچدیاں سار ہی اخباری نمایندیاں اتے وکھ وکھ ٹیلی ویژن چینلاں دے رپورٹراں نے پاکستانی مہماناں نال گل بات شروع کیتی تے اوہناں دے انٹرویو لئے۔ پاکستانی شاعراں تے فنکاراں نُوں جموں دے ''جہلم ریزارٹ'' ہوٹل وِچ ٹھہرایا گیا۔ جدکہ ہندوستانی شاعراں تے فنکاراں نُوں پولیس گیسٹ ہاؤس تے یونیورسٹی گیسٹ ہاؤس وِچ رکھیا گیا سی۔ چوہدری مسعود صاحب دی دیکھ ریکھ وِچ دعوتی کارڈ چھپوائے گئے سن تے ادھے توں ودھ دعوت نامے ایس، پی جناب شریف چوہان ہوراں نے ونڈے سن۔ جیہڑے ساہڈے

نال شانہ بشانہ کم کر رہے سن۔ چوہدری مسعود صاحب نے ساری ٹیم نوں نظم تے ضبط وِچ رکھیا سی تے ہر کم تے اوہناں دی نظر سی۔ ''جموں سِول سوسائٹی فار آرٹ اینڈ لٹریچر'' نے فیصلہ کیتا سی کہ کسے وی مقامی شاعر نوں ہند، پاک مشاعرے وِچ نہیں پڑھایا جائے گا پر اُہ لنچ توں پہلاں تے بعد وِچ بھارتی تے پاکستانی شاعراں نال ادبی گل بات کر سکدے نیں۔ اونیاں نوں اپنا کلام سُنا سکدے نیں تے اوہناں کولوں کلام سُن سکدے نیں۔ اِس فیصلے دی مخالفت جموں کشمیر دے کُجھ اُردو شاعراں نے کیتی تے پروگرام دا بائیکاٹ کرن دا فیصلہ کیتا۔ بائیکاٹ دا فیصلہ کرن اتے جموں سِول سوسائٹی نوں بھنڈن وِچ خالد صاحب دے اِک قریبی تے پُرانے دوست پرتپال سنگھ بیتاب پیش پیش سن۔ اُہ اوتھے ہتھیاراں تے اُتر آئے تے گاہلاں وی کڈھدے رہے۔ اوہناں ٹویٹ تے ساہنوں حرامی تے موقع پرست اتے سرکار دے ایجنٹ تک کہہ دِتا۔ ایہو وطیرا جموں یونیورسٹی دے شعبۂ اُردو دے مُکھی ڈاکٹر شہاب عنایت ملک دا وی سی۔

10/ دسمبر 2011ء نوں پنج وجے جموں یونیورسٹی دے جنرل زورآور سنگھ اڈیٹوریم وِچ سنگیت دے پروگرام نال دو روزہ ''جشنِ فیض'' دا آغاز ہویا۔ سارا ہال کھچا کھچ بھریا ہویا سی۔ وزیرِ اعلیٰ جموں کشمیر جناب عمر عبداللہ مہمانِ خصوصی سن۔ وزیر خزانہ عبدالرحیم راتھر، چیرمین کونسل امرت ملہوترہ، وزیر خوراک قمر علی آخون، اعلیٰ تعلیم دے وزیر عبدالغنی ملک، تعلیم دے وزیر محمد سعید پیرزادہ، کئی وزیر مملکت، اعلیٰ سِول تے پولیس افسر پروگرام ویکھن آئے سن۔ ڈائریکٹر جنرل پولیس جناب کلدیپ کھڈا اپنے پریوار سمیت ہال وِچ موجود سن۔ وزیرِ اعلیٰ دے پولیٹکل ایڈوائزر دیوندر رانا وزیر صحت شبیر خان، ایم ایل سی محترمہ رانی بلوریہ، داخلہ امور دے ریاستی وزیر ناصر اسلم وانی، سنٹرل یونیورسٹی دے وائس چانسلر ڈاکٹر سُدھیر سنگھ بلوریہ، جموں یونیورسٹی دے وائس چانسلر ورون ساہنی، یونیورسٹی تے کالجاں دے پروفیسر دُور درشن جموں دے ڈائریکٹر

شبیر مجاہد، جموں، ڈوڈہ، پونچھ، راجوری تے اُدھمپور توں سنگیت تے فن دے پیارے پتونتے، جشنِ فیض احمد فیض دی تقریب وِچ شامل ہوئے۔ جناب شبیر مجاہد ہوراں اپنے نائب ڈاکٹر سوہن لعل کول نال مِل کے سارا پروگرام ٹیلی ویژن لئی ریکارڈ کِیتا۔ اِنج ہی ای، ٹی، وی، اُردو نے وی پروگرام دی ریکارڈنگ کِیتی تے بعد وِچ اپنے چینل توں وِکھایا۔ پندرہ سو کُرسیاں والے ہال وِچ تِل دھرن دی جگہ نہیں سی۔ سبھ توں پہلاں جناب مسعود چوہدری، سرپرست جموں سِول سوسائٹی نے استقبالیہ خطبہ پڑھیا۔ فیر پاکستان توں آئے مہمان شاعر تے ٹیلی ویژن دے مشہور پرڈیوسر، ڈائریکٹر جناب ایوب خاور ہوراں فیض صاحب دِیاں دو نظماں تحت وِچ پڑھیاں تے فیر وزیر اعلیٰ جناب عمر عبداللہ ہوراں حاضرین نُوں خطاب کِیتا۔ اوہناں جموں سِول سوسائٹی دے ممبراں دی رَج کے تعریف کِیتی اتے فرمایا کہ بھارت تے پاکستان وِچکار غلط فہمیاں تے دُوریاں ختم کرن لئی اجہے پروگرام کروانے بوہت ضروری نیں۔ اوہناں کیہا کہ اِہ کم ریاستی کلچرل اکادمی جاں جموں یونیورسٹی نُوں کروانا چاھیدا سی، پر اُہ نہ کروا سکے۔ جناب عمر عبداللہ نے پاکستانی مہماناں دا استقبال کِیتا تے فرمایا کہ اُہ واپس جاندیاں ساہڈے پیار، خلُوص، مہمان نوازی تے امن دی خواہش دا پیغام لے کے جان۔ اوہناں دسیا کہ فیض احمد فیض تے اوہناں دے دادا جی شیخ محمد عبداللہ گوڑے یار سن۔ شیخ صاحب، فیض ہوراں دی شاعری دے دِلدادہ سن۔ فیض صاحب دے نِکاح وِچ شیخ محمد عبداللہ صاحب اوہناں دے وکیل سن۔ اِہ نِکاح سری نگر وِچ شری پرتاپ سنگھ کالج دے رہائشی بلاک وِچ ہویا سی جیتھے ایس، پی کالج دے پرنسپل تے فیض دے ہم زُلف (بیوی دا بھنوئی) تے پاکستانی پنجاب دے سابقہ مقتول گورنر سلمان تاثیر دے والد پروفیسر محمد دین تاثیر رہندے سن۔ فیض صاحب دی بیوی تے محمد دین تاثیر صاحب دی بیگم دونویں بھیناں انگریز سن تے صرف انگریزی زبان ہی بول سکدیاں

سن اتے عمر عبداللہ ہوراں دی دادی بیگم اکبر جہاں (مادرِ مہربان) وی انگریز خاتون سی۔ وزیر اعلیٰ دی تقریر توں بعد پاکستان دے مشہور گائیک تے پٹیالہ گھرانے دے وارث اُستاد حامد علی خان نے فیض احمد فیضؔ دیاں غزلاں سُنایاں۔ اوہناں پنجابی تے ڈوگری گیت وی گائے تے اخیر وِچ اپنے ہونہار گائیک پتر نایاب علی خان نال مل کے کلاسیکی جُگل بندی سُنائی تے ساری محفل نُوں مست بنا دِتا۔ اُستاد حامد علی خان نے حاضرین دی فرمائش تے اپنے وڈّے بھراہ اُستاد امانت علی خان دی گائی ہوئی ابنِ انشا دی غزل ''انشا جی چلو اب کُوچ کرو'' دی سُنائی۔ اوہناں دے بعد ریچا جین نے فیضؔ دیاں دو غزلاں نُوں کتھک ڈانس رائیں پیش کیتا تے آخر وِچ جاگیر سنگھ نے فیضؔ صاحب دِیاں دو پنجابی نظماں گا کے محفل نُوں اپنی گائیکی دا احساس کروایا۔ رات دا کھانا وزیر اعلیٰ عمر عبداللہ نے اپنی سرکاری رہائش گاہ تے دِتا۔ اوتھے پاکستان دے اُردو تے پنجابی شاعر انور مسعود نے اپنیاں ہس رس نظماں سُنا کے عمر عبداللہ جی تے اوہناں دے وزیراں نُوں رَج کے ہسایا۔ ایوب خاور ہوراں نے اپنی مشہور غزل (پرویز مہدی دی گائی ہوئی) ''سات سُراں کا بہتا دریا تیرے نام'' سُنائی۔ اِنج ہی کشور ناہید، نِدا فاضلی تے کُجھ ہور شاعراں نے وی اپنا کلام سُنایا تے وازوان کھادا۔ دُوجے دِن محترمہ سلیمہ ہاشمی جی نے اپنے والد فیض احمد فیضؔ بارے اِک بوہت ہی خوبصورت مضمون پڑھیا۔ اِنج لگ رہیا سی کہ پیئو، دِھی آپس وِچ گلاں کر رہے نیں۔ فیر مشاعرہ شروع ہویا۔ انور جلال آبادی نے مشاعرے دے پہلے حصہ دی نظامت کیتی، جِس وِچ بھارتی شاعراں فیاض فاروقی، نواز دیوبندی، اشوک ساحل، نِدا فاضلی، سردار پنچھی، وسیم بریلوی وغیرہ نے اپنا کلام سُنایا۔ مشاعرے دے دُوجے دَور دی نظامت اعزاز احمد آذر نے کیتی۔ مشاعرے دی صدارت انور مسعود صاحب نے کیتی۔ اوہناں اخیر وِچ اپنا کلام سُنایا۔ سنجیدہ غزلاں تے مزاحیہ تے طنزیہ کلام پڑھیا۔ پنجابی تے اُردو

طنزیہ نظماں سُنائیاں۔ رات نُوں قانون ساز کونسل دے چیرمین امرت ملہوترا ولوں کھانے دی دعوت سی۔ اوتھے لوکاں دی فرمائش تے اُستاد حامد علی خان تے اوہناں دے وڈّے پُتر نایاب نے غزلاں گا کے حاضرین دا من موہ لیا۔ اوتھے سابقہ ایڈوکیٹ جنرل تے خالد حسین دے مِتر اسلم گونی نے پاکستانی مہماناں نوں اپنے گھر اگلی شام کھانے دی دعوت تے بُلایا۔ دِن نُوں پاکستانی مہمان جموں دے بازاراں وِچ تے پُرانے محلیاں وِچ گھُمدے پھِردے رہے۔ رات نُوں اسلم گونی دے گھر، وازوان (کشمیری سالن) کھان توں پہلاں اُستاد حامد علی تے اوہناں دے پُتر نایاب علی نے غزلاں گا کے واہ واہی بٹوری۔ چوتھے دِن سویرے خالد حسین اِس قافلے نُوں لے کے واپس امرتسر گئے تے اِک رات پاکستانی مہماناں نے امرتسر گذاری۔ ساہڈے نال جموں کشمیر دے پُلس افسر تے انگریزی شاعر بسنت رتھ (آئی، پی، ایس) وی مہماناں نال امرتسر تک آیا سی۔ اُہ پاکستانی شاعراں تے گائیکاں توں بوہت متاثر سی۔ رات گذارن مگروں اُہ سارے 15 دسمبر 2011ء نُوں واہگہ بارڈر توں پاکستان چلے گئے۔ جشنِ فیض احمد فیضؔ پروگرام دی چرچا پرنٹ تے الیکٹرانک میڈیا نے کئی دِناں تک جاری رکھی۔ پاکستانی تے بھارتی شاعراں دے انٹرویو نشر ہوئے تے اخباراں وِچ چھپے۔ دُور درشن نے دوناں دِناں دے پروگرام ریکارڈ کیتے تے فیر دُور درشن دے جموں، سری نگر، دِلّی، لکھنو تے حیدرآباد دے اسٹیشناں توں وِکھائے گئے۔ بے شمار لوکاں نے جشنِ فیضؔ پروگرام دی سی، ڈِیز حاصل کر کے اپنے ریکارڈ لئی رکھیاں۔ جموں دی تاریخ وِچ اِس توں وڈّا پروگرام پہلاں کدے نہیں سی ہویا تے اِس دا سہرا اسلم قریشی، خالد حسین تے سِول سوسائٹی برائے فن تے ادب دے سارے ساتھیاں دے سِر جاندا سی۔

☆

نِگھ دے گیت

جموں کشمیر دِیاں پنجابی سبھانواں، ماں بولی تے ادب لئی اُناں کم نہیں سن کر رہیاں، جِناں کرن دی لوڑ سی۔ کشمیر وِچ ملی ٹینسی پھیلن توں پہلاں یعنی 1990ء تک پنجابی ساہت سبھا سری نگر، سرگرمی نال ادبی اکٹھ کردی رہندی سی۔ ہر ہفتے سبھا دِی گوشٹی ہُندی، جِس وِچ ادیب تے شاعر اپنیاں رچناواں پڑھدے۔ اوہناں تے بھرویں بحث ہندی تے ادیباں نُوں فنی خُوبیاں تے خامیاں دا پتہ چلدا تے اُہ اپنی رچنا نُوں سودھن، سنوارن تے شنگارن لئی محنت کردے۔ بڑیاں خوبصورت کہانیاں اِس سبھا دِیاں بیٹھکاں وِچ پڑھیاں جاندیاں۔ ناول دے حصے پڑھے جاندے۔ ڈرامے پڑھے جاندے اتے نثر دِیاں کئی صِنفاں تے قلم چُکی جاندی۔ شاعری دا حال ہمیشاں ماڑا رہیا تے اِہ صرف تک بندی توں اُوپر نہیں اُٹھ سکی، جِس دی وجہ اِہ سی کہ سبھا دا کوئی وی ممبر، نقاد جاں ادیب تے شاعر، شاعری دی تکنیک اتے بنیادی گلاں

توں جانوں نہیں سی۔ اِہ بھانویں اپنے آپ نُوں موڈھی اکھوان والے پروفیسر پریم سنگھ، پروفیسر سیوا سنگھ، کنول کشمیری، جاں سرن سنگھ، ہون جاں فیر گورچرن سنگھ گلشن، اوتار سنگھ چندن، ہربھجن سنگھ ساگر، اِچھو پال، جرنیل سنگھ گلاب، مان بھارگو، جنک سنگھ کیرتی، جاں خالد حسین۔ غرض کسے نُوں وی وزن، بحر، چھندا بندی جاں لگھاں، ماتراں دا گیان نہیں سی۔ فیر وی سرن سنگھ، کنول کشمیری، اُچھو پال، گورچرن گلشن وغیرہ اپنے آپ نُوں شاعر وی سمجھدے سن تے اِنہاں دے شعری مجموعے وی چھپے پر کسے نے وی انہاں دِی شاعری دا نوٹس نہیں لیا۔ کِسے دا اِک وی شعر اجیہا نہیں سی جو کِسے نُوں یاد ہوئے۔ پر نثر دے میدان وِچ اِنہاں سبھناں دِیاں کئی کہانیاں قابلِ ذِکر ہن۔ 1990ء توں پہلاں سبھا دِیاں گوشٹیاں وِچ ڈوگری، پہاڑی، کشمیری، اُردو تے ہندی دے وی شاعر تے ادیب حصہ لیندے سن تے اپنی تخلیق سُناندے سن۔ کیونکہ پنجابی ساہت سبھا ہی اِک اجیہا ادارہ سی۔ جِس دا سری نگر وِچ اپنا دفتر سی تے اپنی لائبریری۔ اُردو، ہندی تے پنجابی دے منّے پرمنّے ادیب تے شاعر جد بھارت دے وکھ وکھ تھانواں توں آوندے تاں سبھا والے اوہناں نُوں اپنے پروگراماں وِچ شامل ہون دا سدا دیندے۔ سنت سنگھ سیکھوں، کرتار سنگھ دُگل، ہربھجن سنگھ، عطر سنگھ، گلونت سنگھ، سوہن سنگھ شیتل، کپور سنگھ گھمن، بلراج ساہنی، اجیت کور، پریتم سنگھ، دلیپ کور ٹوانہ، علی سردار جعفری، نامور سنگھ، مہیپ سنگھ وغیرہ پنجابی ساہت سبھا سری نگر دِیاں مجلسیاں وِچ شامل ہو کے اپنے قیمتی وِچاراں نال ادارے دے ممبراں دی حوصلہ آفزائی کردے سن۔ ہر سال سبھا اپنی سالانہ کانفرس وی کردی سی تے سبھا ولوں اِک ماہنامہ ''ہیمال'' وی نِکلدا سی۔ اِس توں علاوہ کئی خصوصی پروگرام وی کرائے جاندے سن۔ سبھا ولوں 1975ء وِچ کروائی گئی کُل ہند پنجابی ادبی کانفرنس نُوں کوئی وی نہیں بھُل سکدا پر 1990ء توں بعد کشمیر دے حالات خراب ہون کارن سبھا نُوں اپنا دفتر چھڈ کے

گور دوارے وِچ پناہ لینی پئی۔ اتے کرفیو، کریک ڈاؤن، بم بلاسٹ، گولی باری تے کراس فائرنگ دی وجہ نال ادیب تے شاعر نالے دانشور کئی کئی مہینے نہیں سن مِلدے تے ادبی بیٹھکاں نہیں سن ہُندیاں۔ سِٹّہ اِہ نِکلیا کہ سبھا دِیاں کاروائیاں ٹھنڈیاں پے گیاں تے سبھا وِچ آون والے لوکاں دا جوش خروش ٹھنڈا پے گیا۔ خالد حسین دی پنجابی ساہت سبھا سری نگر دی ہی دین سی۔ 1971ء توں لے کے 1981 تِک اُہ لگاتار سبھا دِیاں بیٹھکاں وِچ بھاگ لیندا رہیا تے اپنیاں کہانیاں سُناندا رہیا تے دُوجے ادیباں تے شاعراں دِیاں تخلیقات سُندا رہیا۔ جدوں سرکاری دفتر ہر چھ مہیناں مگروں جموں آوندے تاں اُہ جموں دِیاں ادبی مجلساں وِچ حِصہ لیندا۔ پنجابی لیکھک سبھا جموں، ساہت سبھا رنبیر سنگھ پورہ دِیاں بیٹھکاں وِچ اُہ اکثر جاندا، پر اُس نے محسوس کیتا کہ انہاں سبھانواں وِچ ٹانواں ٹانواں ہی کوئی نواں ادیب مِلدا ہے۔ کُل ملا کے 15-16 ادیب تے شاعر سن جیہڑے جموں اتے سری نگر دِیاں پنجابی ادبی سبھانواں نُوں زندہ رکھدے آرہے سن پر کوئی اجیہا نواں ادیب نہیں سی مِلدا جِنھوں اِہ سبھانواں اپنی دین کہہ سکن پر سری نگر وِچ تین چار نویں لِکھن والے ضرور ہن تے اُہ ہولی ہولی اپنی شناخت بنا رہے ہن۔ اِنج ہی جموں وِچ دی اِک ادھ نواں ادیب ضرور جمیا ہے پر عام طور تے حالت پتلی اے تے اِہ اِس گل دا ثبوت ہے کہ سبھانواں اتے ساہتکار مِتراں وِچ ادب لئی اُہ جوش خروش نہیں اے جو ہونا چاہیدا سی۔ ریاستی کلچرل اکادمی وی کشمیری تے ڈوگری ول ہی سارا دھیان دیندی اے اتے جموں یونیورسٹی دا پنجابی وِبھاگ وی نصابی کتاباں پڑھان توں اگے نہیں ودھیا۔ ڈاکٹر دیوندر سنگھ دے سیوا مکت ہون مگروں اوتھے کدے کوئی ساہتک جاں تنقیدی تے تحقیقی سیمینار نہیں ہویا تے نہ ہی طالبِ علماں نال کِسے مشہور مہمان ادیب، شاعر، تے محقق نال ملاقات کروان دا کوئی اُپرالا کیتا گیا جو جموں وِچ پنجابی ادبی سنگت ولوں کروائے گئے سیمناراں وِچ بھاگ

لین پنجاب اتے دِلّی توں جموں آوندے سن۔ غرض سارا شعبہ ہی جمود دا شِکار ہو چُکیا ہے۔ اِس کھڑوت نے یونیورسٹی دے پنجابی وِبھاگ دا چوکھا نقصان کِیتا ہے۔ اجیہے ماحول وِچ اِک دِن خالد حسین میرے کول آیا تے کہن لگا کہ ساہنوں اِک نویں ادبی تنظیم بنانی چاہیدی اِے جو جموں کشمیر دے پنجابی شاعراں، کہانی کاراں، ناٹک کاراں تے ہور لِکھاریاں دِیاں لِکھتاں اُتے کم کروائے، سیمنار کروائے، جِس وِچ مُلک بھر توں پنجابی دے عالم تے دانشور، نقاد تے کھوج کار ریاست دے پنجابی ادیباں دِیاں کتاباں اُپر پیپر لِکھن تے ایتھے رچے جا رہے پنجابی ادب دی پرکھ پڑچول کرن تاں جے ساہنوں اپنیاں خامیاں دا پتہ چل سکے تے اسیں وی اپنی رچنا نواں معیاری بنا سکیئے۔ خالد حسین دی گل وِچ بڑا وزن سی تے اُس نُوں اِس گل دا بڑا دُکھ سی کہ اِک ادھ کہانی کارنُوں چھڈ کے سُچے پنجابی ادب وِچ جموں کشمیر دے پنجابی لِکھاریاں دا کِتے کوئی ذِکر نہیں سی ہُندا۔ پنجاب، ہریانہ تے دِلّی دے لِکھاری تے الوچک (نقاد) جموں کشمیر دا پنجابی ادب پڑھ کے راضی نہیں سن۔ خالد چاہندا سی کہ سٹھ سال توں ودھ سماں بیت چُکیا ہے اِس لئی ہُن ایتھے لِکھے جا رہے پنجابی ادب نُوں گولیا جانا ضروری اِے۔ اساں دونواں اِک نویں تنظیم بنان دا فیصلہ کر لیا تے اپنے مِتر اتے پنجابی دے سوہنے کہانی کار ہربھجن سنگھ ساگر تے سرن سنگھ نال اس سلسلے وِچ گل کتھ کِیتی۔ دونویں ساڈے وچاراں نال سہمت ہوئے تے اِنج ''پنجابی ادبی سنگت'' دا جنم ہویا۔ اِس وِچ میں یعنی ڈاکٹر سوشیل شرما، خالد حسین، ہربھجن سنگھ ساگر تے سرن سنگھ ممبر بنے۔ کوئی صدر، سکتر جاں عہدے دار نہیں بنایا گیا تے سارے اپنے آپ نُوں کامے اکھوان لگے۔ اِس چوکڑی نے سیمنار کروانے شروع کِیتے۔ ہربھجن سنگھ ساگر دِیاں کہانیاں تے اُگھے الوچکاں تے پنجاب، دِلّی تے ہریانے دِے ودھوان پروفیسراں نے مضمون پڑھے۔ سرن سنگھ، کنول کشمیری، گوردیپ کور، پریم سنگھ، بلجیت رینہ، گورچرن

سنگھ گلشن تے سُریندر نیر آد دِیاں رچناواں تے وکھ وکھ سیمنیار ہوئے۔ جنہاں وِچ پنجاب دِیاں یونیورسٹیاں توں چھُٹ پنجابی ودھواناں تے الوچکاں (تنقید نگاراں) نے حِصہ لیا اتے جموں کشمیر دے پنجابی کہانی کاراں بارے کئی پیپر پڑھے۔ اِہ سارے پرچے ریاستی کلچرل اکادمی دے پنجابی رسالے ''شیرازہ'' وِچ لڑی وار چھپدے رہے۔

ریاستی کلچرل اکادمی نے خالد حسین دِیاں کہانیاں تے دو روزہ سیمینار کروایا، جِس وِچ ڈاکٹر ستیندر سنگھ نُور، ڈاکٹر دیپک منموہن، ڈاکٹر منموہن (آئی، پی، ایس) ڈاکٹر رویل سنگھ، ڈاکٹر رمیندر کور، ڈاکٹر سوشل شرما، ڈاکٹر سُرجیت، ڈاکٹر دیوِیندر کور، ڈاکٹر روندر کُمار، ڈاکٹر ہرجیت سنگھ، ڈاکٹر صنوبر، ڈاکٹر انورادھا، ڈاکٹر قدوس جاوید (اُردو کہانیاں بارے) تے ڈاکٹر جوگندر سنگھ راہی نے خالد حسین دِیاں کہانیاں تے اوہناں وِچ ورتی گئی اکھاناں تے محاوریاں بھری زبان بارے پرچے پڑھے سن۔ اوہدی شاعرانہ زبان، شیلی تے فن کارانہ اسلوب اتے نویکلے تے ان چھوئے پلاٹ جیہڑے اپنی دھرتی نال جُڑے ہُندے سن، نالے ہور کئی پرتاں نُوں کھولن والے مضمون پڑھے گئے تے خالد دِیاں کہانیاں دے کئی پہلو اُبھارے۔ اوہناں پرچیاں تے بھرویں بحث ہوئی۔ تے سیمینار نُوں تیجے دِن وی جاری رکھیا گیا۔ لاٹی پنچایت جموں توں 150 کلومیٹر دُور، بوہت ہی خوبصورت پہاڑی علاقہ ہے، جو سُدھ مہادیو تے مان تلائی آشرم توں 25 کلومیٹر اگے پیندا اِے۔ تیجے دِن کاروائی پنجابی ادبی سنگت ولوں اِسو لاٹی پنڈ وِچ ہوئی۔ گُلمرگ تے یوس مرگ وانگر، دیوداراں دے جنگلاں اتے ٹھنڈے پانی دے قدرتی چشمیاں دا آنند ماندیاں ہویاں ادبی محفل سجائی گئی تے باقی دے پرچے اوتھے ہی پڑھے گئے۔

انہاں ساریاں پرچیاں نُوں ریاستی کلچرل اکادمی نے ''پنجابی شیرازہ'' وِچ لڑی وار چھاپیا۔ پرچے پڑھن والے دانشوراں تے تنقید نگاراں نُوں اکادمی نے محنتانہ وی دِتا نالے آدن جاون دا کرایہ وی دِتا۔ انہاں ساریاں پرچیاں نُوں میں کتابی رُوپ

وِچ چھاپیا تے کتاب دا ناں رکھیا ''خالد حسین دا کتھا جگت''۔ پنجابی ادبی سنگت نے ابھینو تھیٹر وِچ پنجابی لوک ناچ تے گیتاں دا اِک رنگا رنگ پروگرام وی کروایا، جِس وِچ امرتسر دے فنکاراں نے حِصہ لیا سی۔ پاکستان دے مشہور پنجابی ناول نگار تے شاعر فخر زماں ہوراں نال وی جموں یونیورسٹی دے آڈیٹوریم وِچ مُقامی ادیباں، شاعراں تے فنکاراں نال اِک رُوبرو پروگرام کروایا۔ جِس دی صدارت جموں یونیورسٹی دے وائس چانسلر شری امیتابھ مٹو نے کیتی سی۔ خالد حسین دی سرپرستی وِچ پنجابی ادبی سنگت نے کئی کتاباں وی چھاپیاں۔ اتے ''لوک وانی'' ناں دا ماہنامہ لگا تار چھپ رہیا اے۔ میں جموں کشمیر دے ادیباں، صحافیاں فنکاراں تے شاعراں خصوصاً پنجابی ادب نال جُڑے ساہتکاراں دے انٹرویو وی کیتے۔ اِہ سارے انٹرویو جالندھر توں شائع ہون والے پنجابی روزنامے ''نواں زمانہ'' وِچ چھپے۔ جِنہاں ادیباں دے انٹرویو کیتے، اوہناں وِچ ''وید بھسین'' (روزنامہ کشمیر ٹائمز دے چیف ایڈیٹر) جناب رحمان راہی (بھارتیہ گیان پیٹھ ایوارڈ جِتو کشمیری شاعر) پرتپال سنگھ بیتاب (اُردو شاعر) نرسنگھ دیو جموال (ڈوگری ادیب تے آرٹسٹ) ہرجن سنگھ ساگر، سرن سنگھ تے کنول کشمیری (پنجابی کہانی کار) وغیرہ تے خالد حسین دا انٹرویو قابلِ تعریف سن، جیہڑے پڑھیاراں سراہے سن۔ خالد حسین دے انٹرویو دا اُلتھا پاکستانی پنجاب دے مشہور ادیب پروفیسر عاشق رحیل ہوراں ''روزنامہ خبراں'' لاہور وِچ چھاپیا۔ اِہ سارے انٹرویو میں پنجابی ادبی سنگت ولوں کتابی شکل وِچ قلم بند کر دتے اتے کتاب داناں ''ساہت سنواد'' رکھیا۔ اِہ انٹرویو وی ریاست دے پنجابی، اُردو، ڈوگری تے کشمیری ادیباں دی پچھان سمچے پنجابی جگت نال کروان دا وسیلہ بنے۔ پنجابی ادبی سنگت نے پنجابی ساہت اکادمی، لُدھیانہ نال مِل کے جموں وِچ اِک وڈا ادبی پروگرام وی کیتا، جِس وِچ پنجاب دے اُگے شاعر، ادیب، الوچک شامل ہوئے۔ اِنج ہی ساہت اکادمی نویں

دِلّی نال رل کے دو دِناں دا اِک سیمینار سری نگر وِچ کروایا، جِس وِچ سچّے پنجابی ادبی جگت دے مایہ ناز ادیباں، شاعراں تے دانشوراں نے حصہ لیا۔ اِس توں چھُٹ کشمیری تے اُردو ادیباں، وی شمولیت کیتی جِنھاں وِچ، فاورق نازکی، ڈاکٹر ایاز رسُول نازکی، خالد بشیر، رُخسانہ جبین، ڈاکٹر عزیز حاجنی وغیرہ قابلِ ذِکر نیں...... پنجابی ادبی سنگت دے پروگرام گھر پھُوک تماشہ ویکھن والی گل ہُندی رہی سی کیونکہ اِنہاں پروگراماں نُوں کروان لئی ساہنوں کدے کِسے، مالی اِمداد نہیں کیتی۔ ایتھوں تک کہ ادبی سنگت دے باقی دوممبراں وی کدے کوئی دھیلی وی خرچ نہیں کیتی۔ اِنہاں پروگراماں تے آون والے خرچ دا اَسّی فصید بھار خالد حسین اپنیاں موڈھیاں تے چُکدا سی جدکہ باقی دا خرچ میں برداشت کردا ساں۔ اِس گل توں خالد دا پنجابی زبان تے ادب لئی صِدق تے خلوص دا پتہ چلدا ہے۔ اُہ پنجابی زبان تے ادب دی ترقی لئی ہمیشاں تیار ہندا سی تے پنجابی لئی اُہ کِسے وی حد تک جا سکدا سی۔ اِس توں تسیں خالد حسین دا، اپنی ماں بولی، اپنی رہتل تے اپنے ادبی ورثے نُوں گھر گھرلے جان دا جنُون ہی کہہ سکدے ہو۔ ثبوت وجوں میں اِک گھٹناں دا ذِکر کرنا ضروری سمجھدا ہاں جیہڑی ریاستی کلچرل اکادمی دے ایڈیشنل سیکرٹری ڈاکٹر اروندر سنگھ امن دی اکھیں ویکھی ہوئی اے۔ اوہناں مینوں سُنایا سی کہ جد مردم شماری والے خالد حسین نُوں اپنی ماں بولی بارے پچھن لگے تاں خالد نے کیہا۔ ''پنجابی''۔ مردم شماری والے نے فیر پچھیا کہ اوہناں دی دُوجی بھاشا کیہڑی ہے تاں خالد دا جواب سی کہ دُوجی بھاشا وی پنجابی ہی ہے۔ جد اوہناں تیجی بھاشا لئی پچھیا تاں اُس نے جواب دِتا سی کہ تیجی بھاشا وی پنجابی ہی ہے۔ اج اِہ پنجابی پُت ساہڈے توں وِچھڑ گیا ہے، جِس دا مینوں بڑا افسوس ہے۔ اِنج لگدا اے جیویں میری بانہہ کِسے وڈّ لئی ہووے۔

☆

مومن کافر میں کِیہ جاناں

اُردو دا اِک شعر اے:

''زاہدِ تنگ نظر نے مجھے کافر جانا
اور کافر یہ سمجھتا ہے مسلماں ہوں میں

جناب خالد حسین دی آزاد خیالی تے مذہبی ٹھیکیداراں بارے اوہدی منفی سوچ کارن دھرم دی غلط تشریح کرن والے ملوانے تے کٹڑ پنتھی اُس کولوں ہمیشاں دُکھی رہندے سن۔ اوہناں دا ایہو نظریہ ہندو، سِکھ تے عیسائی دھرماں دے ٹھیکیداراں بارے وی سی۔ اِس کر کے اُہ ملوانیاں، بھائیاں، پجاریاں تے نام نہاد سوامیاں نُوں کنڈیاں وانگر چُبھدے سن کیونکہ اُہ اندھ وشواسی تے وشواس نہیں سن رکھدے اتے چاھندے سن کہ دلیل نال بندہ اپنی گل منوائے۔ اِس کر کے اُہ اپنے مذہبی بھراواں، یار دوستاں تے ساک سمبندھیاں وِچ باغی، پاگل تے بر پھرا کہے جاندے سن۔ اُہ

اپنی گل صاف، شفاف تے کھُل کے کرن دے عادی سن۔ دِل فریب اتے لحاظ داری دی پھٹی اوہناں کدے نہیں سی پوچی، جس کر کے اُونہاں اُتے اکثر الزام لگدے رہندے۔ اوپروں سونے تے سہاگہ اِہ ہویا کہ خالد حسین جی دا وڈا پُتر کھاڑگو ہون دے الزام وِچ جیل چلا گیا۔ کئی ورہیاں تیکر اُہ خالد صاحب دے گلے دا گلگٹر اتے ہتھ دا چھالا بنیا رہیا، کیونکہ اُس نے خالد صاحب دی سوچ تے سنھ ماری سی۔ جس کر کے خالد جی دے دِل تے دماغ وِچ تریڑاں پے گیاں سن۔ مذہب اتے سیاست دے ناں اُتے سیاست چمکان والے خالد صاحب نُوں بھنڈدے رہندے اتے شکائتیاں بھارتی خُفیہ ایجنسیاں نُوں کردے رہندے۔ خالد صاحب دی جیتھے وی پوسٹینگ ہُندی، خُفیہ ایجنسیاں دے کارِندے اوہناں دی ٹوہ لیندے رہندے تے ہرتھاں اُنہاں دی سُوہ رکھدے۔ میں اِنہاں گلاں دا چشم دید گواہ ہاں، کیونکہ میں اوہناں نال نوکری کیتی سی اتے اوہناں دی صاف گوئی وجوں اوہناں دا شیدائی ساں۔ میرا ناں بھولا ناتھ ہے تے میں اوہناں دے دفتر وِچ کلرک ساں۔ اِہ گل فروری 1993ء دی ہے، جد خالد حسین صاحب راجوری وِچ اے،سی،ڈی سن کہ اِک دِن آئی،بی،دے دو افسر دفتر آئے۔ اوہناں نُوں اِس گل دا پتہ سی کہ خالد صاحب سرکاری دَورے تے ہیڈکوارٹرتوں باہر ہن، اِس لئی اوہناں نے دفتر دے ہُندو ملازماں نُوں اِک اِک کر کے خالد حسین جی بارے پچھیا کہ اُہ کیہو جیہا افسر ہے؟ غیر مُسلمان ملازماں نال اوہدا سلُوک کیسا ہے؟ کِیہ اُہ کھاڑکواں دا ہمدرد ہے اتے کِیہ اُس کول اوپرے لوک وی مِلن آوندے ہن؟ اتے کِیہ اُہ بھارت مخالف ہے جاں کشمیر مسئلہ بارے اوہدا نظریہ کِیہ ہے؟ جد اساں دسیا کہ خالد صاحب لئی سارے ملازم اِکوجہے نیں تے اُہ ہندو، مسلم وِچ کوئی فرق نہیں سمجھدے تے اُہ قوم پرست ہندوستانی نیں، تاں اُہ ساہڈے بیان لے کے چلے گئے۔ اِسے طرحاں دِیاں گھٹنانواں ڈوڈہ اتے

پونچھ وِچ وی ہویاں اتے ساہڈے ملازم ساتھیاں نے ایہو گلاں دسیاں جو ساہڈے کولوں وی پُچھیاں گیاں سن۔ اوہناں وی خالد صاحب بارے چنگے بول بولے سن۔ فن تے ادب وِچ ڈُونگی دلچسپی رکھن کارن، خالد حسین صاحب جیتھے وی گئے اوتھے اوہناں نے ادبی تے ثقافتی سرگرمیاں جاری رکھیاں۔ 1987ء وِچ جلد اوہناں دی تعیناتی ڈوڈہ ضلع وِچ سی تاں اوہناں اُوتھے کُل ہند اُردو مشاعرہ کروایا۔ مشاعرے وِچ حِصہ لین لئی جِتھے ہندوستان دِیاں وکھ وکھ تھانواں توں شاعر آئے سن، اوتھے تِن شاعر مالیر کوٹلہ، پنجاب توں وی آئے سن۔ اوہناں وچوں اِک خالد صاحب دا نِگھا یار خالد کفایت سی، دُوجا شاعر رمضان سعید، اتے تیجا عارف حلیم سی۔ اِہ تینوں خالد حسین جی کول ہی ٹھہرے سن، جدکہ باقی مہمان شاعراں دے رہن دا بندوبست ہوٹل وِچ کیتا گیا سی۔ ماسٹر رمضان سعید اوہناں دِناں قرآن مجید دا پنجابی ترجمہ کر رہیا سی تے اوہدے ترجمے دی بُنیاد ابوالعالیٰ مودودی دا کیتا ہویا قرآن مجید دا اُردو ترجمہ سی۔ رمضان سعید نے پنجابی وِچ ترجمہ کیتے ہوئے کُجھ سپارے خالد صاحب نُوں دسن لئی نال لیاندے سن، تاں جو بھاشا پکھوں کمیاں پیشیاں دُور کیتیاں جا سکن۔ اُہ دو چار دِن خالد صاحب کول رہے تے روز چارے مِل کے اِک سپارہ پھڑ دے تے اُس دا پنجابی ترجمہ پڑھدے جاندے۔ خالد حسین جی اوہناں کولوں پہلاں عربی وِچ لِکھیاں آیتاں پڑھن لئی کہندے تے عربی زبان دے مطلب نُوں اُردو اتے پنجابی وِچ کیتے گئے ترجمے نُوں مُنھ رکھ کے جِتھے لوڑ ہُندی، اوتھے پنجابی دا ڈُھکواں تے سجدا شبد لِکھواندے۔ اِنج تِن سپاریاں دی زبان سودھن مگروں ماسٹر رمضان سعید نُوں کیہا کہ باقی دا کم اُہ مالیر کوٹلہ جا کے کرن تے کیتے گئے سودھ سُدھار نُوں مُنھ رکھ کے باقی دا ترجمہ کرن۔ قرآن مجید دے پنجابی ترجمے دے کم نُوں پورا کرن وِچ کئی سال لگ گئے۔ پنجابی قرآن جماعتِ اسلامی ہند نے اپنے خرچے تے چھپوایا تے مونہہ وکھالی

دی رسم ویلے خالد حسین جی نوں وی بُلایا گیا۔ خالد صاحب اُدوں جموں ضلع دے ایڈیشنل ڈپٹی کمشنر سن۔ اُہ مقررہ تاریخ نوں تقریب وِچ حصہ لین لئی مالیر کوٹلہ گئے۔ اِہ گل 16 اگست 1998ء دی ہے۔ اِس تقریب دی صدارت بھارت دے اُس ویلے دے کھیتی باڑی دے مرکزی وزیر سردار سُرجیت سنگھ برنالہ نے کیتی تے اسٹیج تے پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ تے پنجاب یونیورسٹی چندی گڑھ دے وائس چانسلر تے مالیر کوٹلہ دے ایم۔ایل۔اے بیٹھے سن۔ جد خالد حسین جی نوں کُجھ شبد کہن لئی بُلایا گیا' تاں اوہناں قرآن مجید نوں پنجابی (گورمُکھی) وِچ چھاپن نوں اِک تاریخی قدم دسیا تے کیہا کہ کِسے وی مذہبی گرنتھ نوں اپنی ماں بولی وِچ جِس طرحاں سمجھیا جا سکدا ہے تے رُوح نوں سکون بخشیا جا سکدا اے، اُہ کِسے دُوجی جاں اوپری زبان وِچ نہیں مِل سکدا۔ اوہناں نے اپنی ماں دی مثال دیندیاں ہویا دسیا کہ اوہناں اپنی ماں نوں چالی سالاں تک قرآن کریم دی تلاوت کردیاں ویکھیا، پر اِک واری جد اوہناں ماں کولوں پچھیا کہ جو کُجھ اُہ عربی وِچ پڑھدی اے، اُس دا مطلب وی جاندی ہے تاں ماں نے کیہا سی کہ نہیں۔ اُہ مطلب تاں نہیں جاندی پر اِس نوں پڑھن دا بڑا ثواب ہے۔ اوہناں کیہا کہ قرآن نوں طوطے وانگ رٹناں تے مطلب جانے بغیر پڑھن دا کوئی مُلھ نہیں۔ اِس لئی قرآن نوں اپنی ماں بولی وِچ پڑھناں چاہیدا ہے تے فیر اُس نوں سمجھناں چاہیدا اے تے فیر قرآنی حُکم اتے ہدایت تے عمل کرنا چاہیدا اے۔ اوتھے خفیہ ایجنسیاں دے بندے وی سن، جِنھاں بھارت دے داخلہ امُور دے محکمے وِچ خالد صاحب دے خلاف رپورٹ بھیجی۔ جِس وِچ لِکھیا سی کہ خالد جی نے قرآن دے پنجابی ترجمے والے پروگرام وِچ ہندوستان دے خلاف زہر اُگلیا ہے اتے دہشت گرداں دے حق وِچ بولیا ہے۔ مرکزی وزارتِ داخلہ دے سیکرٹری نے اِک چِٹھی جموں کشمیر دے چیف سیکرٹری جناب اشوک جیٹلی نوں لِکھی تے چِٹھی نال آئی۔بی دی

بھیجی ہوئی رپورٹ دی کاپی وی نتھی کر دِتی۔ چیف سیکرٹری شری جیٹلی نے ڈویژنل کمشنر جموں جناب بلدیو سنگھ جسوال نوں انکوائری کرن لئی کیہا تے دُوجے پاسے ریاست دا خُفیہ محکمہ سی،آئی،ڈی وی خالد صاحب دے خلاف اپنے طور تے انکوائری کرن لگا۔ سی، آئی،ڈی والیاں خالد حسین جی کولوں تاں کُجھ وی نہیں پُچھیا پر اوہناں دے سرکاری ڈرائیور، پی،ایس،او تے وائرلیس آپریٹر کولوں پُچھدے رہے کہ تہاڈا افسر گھڑی گھڑی پنجاب کیہ لین جاندا ہے؟ اوتھے اُہ کِنوں کِنوں مِلدا ہے؟ اُس دا تعلق کھاڑکواں دی کیہڑی جتھے بندی نال ہے؟ اُہ سرکاری کار دی تلاشی لیندے۔ کدے وائرلیس سیٹ کڈھ کے ویکھدے تے کدے ڈِگی نوں پھرولدے۔ اِک دِن خالد صاحب دا سرکاری ڈرائیور اوہناں نوں کہن لگا کہ اُہ پُلس دے وڈّے افسراں نوں اِس پریشانی والی حالت بارے دسّن تے اوہناں نال گل کرن پر خالد حسین جی نے جواب دِتا سی کہ اوہناں نوں جو پُچھیا جاندا ہے، اُہ اوہدا صحیح صحیح جواب دین۔ تے اوہناں نوں سچ کہن لئی ڈرن دی کوئی لوڑ نہیں۔ ربّ اوہناں دا راکھا ہے پر اِس گل نوں کِسے نال سانجھیاں نہیں کرن۔ صرف تیل ویکھن تے تیل دی دھار ویکھن، نہیں تاں ڈپٹی کمشنر دے عہدے دی بدنامی ہووے گی۔ خالد صاحب نے کیہا کہ حالیں تیکر سی، آئی، ڈی والیاں اوہناں نوں نہیں پُچھیا ہے، جدوں پُچھن گے تاں اُہ آپ جواب دین گے۔ فیر اِک دِن ڈویژنل کمشنر، جموں نے خالد صاحب نوں اپنے دفتر بُلایا تے اوہناں ساہمنے مرکزی وزارتِ داخلہ دی رپورٹ، مرکزی داخلہ سیکرٹری تے ریاستی چیف سیکرٹری دِیاں چِٹھیاں رکھیاں تے پُچھیا کہ اِہ کیہ ماجرا ہے؟ کیہ اوہنیں مالیر کوٹلہ وِچ بھارت دے خلاف کوئی تقریر کیتی ہے؟ جد خالد حسین جی نے اِنکار کیتا تے کیہا کہ اِہ سبھ بکواس اے تاں جسوال صاحب نے ثبوت منگیا۔ خالد صاحب نے ڈویژنل کمشنر دے ٹیلیفون توں ہی اوہناں ساہمنے اُس پروگرام دے منتظمین نوں مالیر کوٹلہ فون کیتا تے ساری گل

دسّی اتے اوہناں نُوں پروگرام دی آڈیو جاں ویڈیو کیسٹ تُرنت گھلن لئی گذارش کیتی۔ دُوجے دِن سویرے مالیر کوٹلہ توں ویڈیو کیسٹ آ گئی تے خالد حسین جی نے اپنے گُوڑھے یار تے جموں صوبے دے ڈویژنل کمشنر بلدیو سنگھ جسوال نُوں دِتی۔ اُس نے ساری کیسٹ ویکھی پر اونہوں خالد صاحب دی تقریر وِچ اجیہا اِک لفظ وی نہیں ملیا جو بھارت سرکار دے خلاف جاں کھاڑکوواں دے حق وِچ ہووے۔ جسوال صاحب اُسو ویلے کیسٹ لے کے چیف سیکرٹری اشوک جیٹلی کول گئے تے ساری گل دسّی۔ چیف سیکرٹری نے پُلس دے ڈائریکٹر جنرل ڈاکٹر گوربچن جگت اتے سی،آئی،ڈی دے انسپکٹر جنرل نُوں وی اپنے دفتر بُلا لیا۔ ساریاں مِل کے اُہ کیسٹ ویکھی تے بڑے خوش ہوئے۔ اوہناں مرکزی وزارتِ داخلہ نُوں خالد صاحب دے حق وِچ رپورٹ بھیجی، نال اُس کیسٹ دی کاپی وی گھلی۔

اِک دِن خالد صاحب نُوں چیف سیکرٹری صاحب نے بُلایا تے اوہناں دے کم دی تعریف کردیاں ہویاں کیہا کہ اُہ پونچھ جان لئی تیار رہے کیونکہ سرکار نُوں اُس ورگے ڈپٹی کمشنر دی اوتھے لوڑ ہے۔ اِس چُغل خوری، نفرت تے ذاتی خار بازی دا سِٹہ اِہ نکلیا کہ خالد حسین ہوراں نُوں پونچھ ضلع دا ڈپٹی کمشنر تعینات کیتا گیا۔ اِنج ہی 1990ء وِچ جدوں اُہ پونچھ وِچ اسسٹنٹ کمشنر ڈیولپمنٹ سن تاں اِک سابقہ ایم، ایل،اے تے دل بُدلو ماہر (اُہ بعد وِچ کانگرس پارٹی ولوں ایم،ایل،سی بنیا تے فیر گوجر بکروال ترقیاتی بورڈ دا وائس چیرمین بنایا گیا) اپنے کُجھ ورکراں نُوں بلاک تے پنچایتاں وِچ ہو رہے ترقیاتی کماں نُوں دوان لئی روز سفارشی چٹھیاں لِکھدا رہندا۔ خالد صاحب اوہدے ورکراں نُوں کم دیندے رہے۔ جد گنتی ودھ گئی تاں اوہناں اپنا ہتھ روک لیا۔ اِک دِن اُہ سابقہ ممبر اسمبلی محمد بشیر ناز (سابقہ اِس لئی کہ گورنر جگموہن نے اسمبلی توڑ دِتی سی) اپنے کُجھ ورکراں نال خالد صاحب دے دفتر وِچ آیا تے

اوہناں نُوں ورکراں دِی اِک لمبی لِسٹ دِتی تے کیہا کہ اِنہاں ساریاں نُوں کم دِتا جائے۔ جد خالد صاحب نے اِنکار کر دِتا تاں اُہ پُٹھا سِدھا بولن لگا اتے دھمکیاں دین لگا۔ خالد صاحب نے اونہوں اوہدے ورکراں ساہمنے دھکے دے کے کمرے چوں باہر کڈھ دِتا۔ اُہ سابقہ ممبر اسمبلی اپنی بے عزتی برداشت نہیں کر سکیا تے اِک وفد لیکے اُس ویلے دے گورنر شری گریش سکسینہ نُوں ملیا تے خالد حسین صاحب دے خلاف الزام تراشیاں کرن لگا تے کہن لگا کہ خالد صاحب پونچھ وِچ دہشت گرداں دا سرپرست ہے تے پاکستان توں آون والے ہتھیار تے اسلحہ اوہدی سرکاری جیپ وِچ کھاڑ گواں تیکر پہونچایا جاندا اے اتے اُس دا کھاڑ گو پُتر ذاکر حسین وی اوہدے کول رہندا اے۔

گورنر صاحب نے اوہناں دی لِکھتی شکایت تے اپنے مُشیر تے صلاح کار شری وید پرکاش نُوں لِکھیا کہ اِہ اِک گمبھیر الزام اے تے اِس دی فوراً انکوائری کروائی جاوے اتے خالد صاحب نُوں انکوائری مکمل ہون تیکر معطل کر کے اوہدے ایڈمنسٹریٹو سیکرٹریٹ وِچ اٹیچ رکھیا جائے۔ اُس ویلے محکمہ زراعت تے دیہی ترقی دے کمشنر جناب وجے بقایا (آئی،اے،ایس) سن۔ اوہناں خالد نُوں اِس شکایت بارے مکمل جانکاری سمیت اپنے دفتر طلب کیتا۔ خالد صاحب نُوں اِک ادیب ہون کارن شری وجے بقایا بوہت چاھندے سن۔ جموں پہنچن تے بقایا صاحب نے ساری فائل خالد جی دے ساہمنے رکھ دِتی تے پُچھیا کہ اصل معاملہ کیہ ہے۔ جد خالد ہوراں سارا قِصہ سُنایا تاں اوہناں ڈپٹی کمشنر پونچھ شری پی دھر چکرورتی (آئی،اے،ایس) تے خصوصی کمشنر برائے پونچھ راجوری ڈاکٹر سُدھیر سنگھ بلوریہ جی کولوں رپورٹ منگی۔ خوش قسمتی نال دونویں افسر اُس ویلے جموں ہی سن۔ خالد صاحب نے ساری گل چکرورتی تے بلوریہ صاحب نُوں دسی۔ جِنہاں اُسو دِن اپنی تفصیلی رپورٹ خالد حسین جی دے حق وِچ دِتی تے سابقہ ممبر اسمبلی نُوں بلیک میلر ثابت کِیتا۔ رپورٹ نال اُہ ساریاں سفارشی چٹھیاں دِیاں فوٹو

کاپیاں وی شامل کیتیاں جو بشیر ناز نے خالد جی نوں لکھیاں سن۔ بلور یہ صاحب نے اپنی رپورٹ وچ خالد صاحب دیاں ادبی تے ثقافتی سرگرمیاں دا وی کھل کے ذکر کیتا سی جیہڑیاں اوہناں پونچھ دے نوجواناں نوں دہشت گردی توں دور رکھن لئی ڈپٹی کمشنر چکرورتی جی نال مل کے کیتیاں سن۔ جیویں، پونچھ میلہ، مشاعرے، گیت سنگیت تے ہور کلچرل پروگرام، اتے شکایت نوں من گھڑت، جھوٹ تے انتقامی دسیا۔ بقایا صاحب نے فائیل تے اپنے ولوں مثبت رائے لکھ کے اہ سفارش کیتی کہ خالد حسین دا پونچھ وچ رہنا سرکار دے مفاد وچ ضروری ہے۔ مسل ایڈوائزر شری وید پرکاش نوں واپس بھیجی گئی، جتھاں مسل نوں گورنر صاحب دی جانکاری لئی اوہناں نوں بھیج دتی۔ گورنر شری گریش سکسینہ نے فائل بند کرن دا حکم دتا تے اہ قضیہ ختم ہویا۔ انج ہی جدوں اہ راجوری ضلع وچ تعینات سن تاں اک شرارتی تے حرامی بندے نے درہال دے بلاک افسر تے درویش صفت انسان ریاض زرگر نوں دھمکی دے کے کجھ بلاک دے کماں دے ورک آرڈر لے لیتے، اتے پستول دی نوک تے کجھ چیک سائن کروائے۔ اہ شریف تے قلندر فقیر بی، ڈی، او خالد صاحب کول آیا تے ساری گل سنائی۔ خالد صاحب نے سبھ توں پہلاں بنک مینیجر نوں لکھتی روپ وچ چیک رد کرن لئی کیہا تے فیر ساری داستان ڈپٹی کمشنر پرمود جین (آئی، اے، ایس) نوں لکھ بھیجی تے اس دی کاپی ضلع پلس افسر نوں گھلی۔ پلس نے اس شرارتی بندے دے خلاف کیس درج کر لیا پر اس گل نال اس بدذات دی دشمنی بی، ڈی، او تے خالد صاحب نال پے گئی۔ اہ فوجی مخبر وی سی۔ اہ ریاض زرگر تے خالد صاحب نوں بھنڈن لگا تے موقع دی تلاش وچ رہندا کہ کنج انہاں دوناں نوں نقصان پہنچایا جائے۔ اس بندے نے کجھ ہور شتو نے ٹھیکیداراں تے سیاسی غنڈیاں نال مل کے آرمی انٹیلجنس، آئی، بی تے ریاستی پلس دی کرایم برانچ نوں ریاض تے خالد جی دے خلاف شکایت لکھ کے دتی کہ

اِنہاں دونواں افسراں نے مِل کے علاقے دے دس معصوم بچیاں نوں کھاڑ گو بنایا ہے تے اوہناں نوں فوجی تربیت لئی پاکستانی کشمیر وِچ بھیجا ہے۔ خفیہ ایجنسیاں حرکت وِچ آ گیاں تے خالد صاحب اتے ریاض زرگر نوں تنگ کیتا جان لگا۔ فوج دے اِک بریگیڈیر نے ریاض تے خالد صاجب نوں اپنے کیمپ وِچ بُلا کے دھمکی دِتی کہ چھیتی ہی اوہناں دے خلاف ثبوت اکھٹے کر کے اوہناں نوں گرفتار کیتا جائے گا۔ جد خالد صاحب نے بریگیڈیر جیسوال نوں پُچھیا کہ اُہ کس ادھار (بُنیاد) تے اِہ الزام لگا رہے ہن تاں اونہیں کیہا کہ بانہال توں کُجھ کھاڑ گواں نوں فوج نے پکڑیا ہے تے اوہناں اپنی انٹروگیشن وِچ تہاڈے دونواں دا ناں لیا ہے تے دسیا ہے کہ تُساں نے دس گبھرواں نوں دہشت گرد بنایا تے اسلحہ چلان دی ٹریننگ لئی پاکستانی کشمیر وِچ گھلیا ہے۔ جد خالد صاحب نے بریگیڈیر جیسوال نوں گرفتار کیتے گئے کھاڑ گواں نوں رُوبرو کرن لئی کیہا تاں اُہ کمزور پے گیا تے لگا یملیاں مارن۔ خالد صاحب نے اُس نال ڈٹ کے گل کیتی۔ دونواں دی آپو وِچ بھرویں بحث ہوئی۔ خالد جی نے اِس ساری گھٹناں دی رپورٹ تیار کیتی تے ڈپٹی کمشنر تے چیف سیکرٹری نوں گھلی۔ جِنہاں اپنے طور تے سارے معاملے دی انکوائری کروائی۔ سِٹّہ اِہ نِکلیا کہ بریگیڈیر جیسوال دی بدلی کسے ہور تھاں کر دِتی گئی۔

اسے طراں جدوں خالد حسین ہوریں پونچھ دے ڈپٹی کمشنر سن تاں کُجھ دوکھیاں نے خالد صاحب بارے جھوٹیاں شکائتاں سرکار نوں گھلیاں۔ وجہ اِہ سی کہ اِک ایم، ایل، اے صاحب اپنی اِک رِشتے دار کُڑی نوں ٹیچر لوان لئی (رہبرِ تعلیم سکیم تحت) خالد صاحب نوں مجبور کر رہے سن۔ اُہ کُڑی رہبرِ تعلیم سکیم دی گائڈ لائن مطابق ٹیچر نہیں سی لگ سکدی، اِس لئی خالد صاحب نے صاف اِنکار کر دِتا سی۔ اُس دے پچھیرے بھراہ تے بلاک میڈیکل افسر سُرنکوٹ ڈاکٹر ممتاز بُخاری ولوں کیتیاں گیاں ناجائز

تقریریاں خلاف خالد صاحب نے پہلوں ہی اِک کیس ویجی لینس کمشنر نوں دِتا سی۔ ہُن دونویں مِل گئے تے اوہناں اپنے ورکراں کولوں ہائی کورٹ وِچ درخواست دوائی کہ ٹیچراں دا انتخاب غلط ہویا ہے تے اِس وِچ چوکھی رشوت کھادی گئی ہے۔ ایسو طرحاں ویجی لیس کمشنر نُوں وی درخواست دِتی گئی کہ اِس سارے معاملے دی جانچ کیتی جائے۔ کرائم برانچ نُوں لِکھیا گیا کہ خالد حسین صاحب نے کھاڑُواں نُوں بندوق لائسنس جاری کیتے ہن۔ اِہ درخواستاں ریاستی پولیس چیف ڈاکٹر گوربچن جگت تے چیف سیکرٹری شری اشوک چیٹلی ہوراں نُوں وی گھلیاں گیاں۔ گوربچن جگت ہوراں پنجاب تے ہریانہ توں بلائی گئی پُلس دی اِک ٹیم کولوں اِک خُفیہ انکوائری کروائی تاں جو خالد صاحب تے لگائے گئے الزاماں دی سچائی دا پتہ لگ سکے۔ تقریباً اِک مہینے تک اُہ ٹیم پورے پونچھ ضلع وِچ چھان بین کر دی رہی۔ اوہناں ضلع دے پُلس چیف پنکج سکسینہ تے ڈی،ایس،پی چوہدری سردار خان دے وی بیان لِکھے۔ اوہناں دے جان مگروں شری پنکج نے خالد صاحب نُوں آپ اِہ ساری کہانی دسّی سی کہ اوہناں دے خلاف پُلس دی اِک سپیشل ٹیم باہروں انکوائری کرن لئی آئی سی تے اُہ اپنا کم کر کے چلی گئی ہے۔ پندراں سولاں دِناں مگروں چیف سیکرٹری صاحب نے خالد صاحب نُوں اپنے دفتر بُلا کے اوہناں دے کم دی تعریف کیتی نالے کیہا کہ اجیہیاں شکایتاں کولوں ڈرن دی کوئی لوڑ نہیں ہُندی۔ اس طرحاں دِیاں الزام تراشیاں ملازماں تے لگدیاں رہندیاں نیں پر اساں ایمان داری اتے سرکاری قانون مطابق اپنا کم کرناں ہُندا اے۔ اوہناں خالد صاحب دا حوصلہ ودھاندے ہوئے کیہا کہ اُہ بے خوفی نال اپنا کم کردے رہین تے اُہ خالد جی دے نال ہن۔ انج ہی ڈاکٹر گوربچن جگت جی نے وی خالد صاحب نُوں تھاپی دِتی تے اوہناں دی صاف گوئی دی سراہنا کیتی۔ کُجھ دِناں مگروں ہائی کورٹ نے رہبرِ تعلیم سکیم تحت بھرتی کیتے گئے اُمیدواراں دے انتخاب نُوں

صحیح قرار دے کے درخواست خارج کر دِتی سی۔

جدوں خالد حسین صاحب 2005ء وِچ پاکستانی انتظام والے کشمیر توں واپس پرتے سن تاں ریاست دے اِک آئی،اے، ایس، افسر گوہر احمد نے خالد حسین جی نُوں سری نگر ہوائی اڈے تے طنزیہ لہجے وِچ پُچھیا سی کہ اُہ جنیوا کدوں جا رہے ہن؟ خالد صاحب نے جواب دِتا سی کہ اوہناں نُوں جنیوا کون لے کے جائے گا تاں گوہر احمد نے کیہا سی کہ آئی، بی والے اوہناں نُوں جنیوا تے ویانا وی لے کے جان گے کیونکہ اُہ آئی، بی دا ایجنٹ ہے۔ جد خالد صاحب نے گوہر احمد نُوں کیہا کہ اُہ بڑی غلط فہمی دا شِکار ہے تاں اُس نے بڑے غُصے وِچ آکھیا سی کہ اُس نُوں کوئی غلط فہمی نہیں ہے۔ کیونکہ جیہڑے بیان اوہناں آزاد کشمیر وِچ دِتے ہن، اُہ ثبوت لئی کافی ہن۔ اس سبھ دے باوجود خالد حسین جی نے کدے اپنے مخالفاں نال ڈاڈھ پُناں نہیں لایا۔ کوئی بحث نہیں کیتی، اتے ہسدے کھیڈدے اپنا کم کردے رہے۔ میرے سالے کوشل شرما نے پبلک سروس کمیشن دا امتحان پاس کرلیا سی پر اُس نُوں اہ ڈر سی کہ کِتے انٹرویو (viva) وِچ اُس نُوں فیل نہ کر دین۔ اِس لئی میں اُس نُوں نال لے کے خالد صاحب نُوں مِلیا تے اوہناں نُوں گذارش کیتی کہ اُہ کوشل کمار شرما دی مدد کرن۔ خالد صاحب کوشل نُوں لےکے پبلک سروس کمیشن دے چیرمین سید اختر مرتضیٰ جی کول گئے تے اوہدی سفارش کیتی۔ کوشل پُلس سروس وِچ ڈی، ایس، پی منتخب ہو گیا تے اج کل اُہ ایس، پی بن گیا ہے۔ جموں وِچ خالد صاحب دا ریڈر گھنشام انگریزی تے اُردو زبان دا ماہر سی۔ اُسدا دستخط وی ودھیا سی، اک دِن اُہ خالد صاحب کول آیا تے کہن لگا کہ اُہ دو واری پہلاں وی کشمیر ایڈمنسٹریٹو سروس دا امتحان پاس کر چُکیا ہے پر Viva وِچ فیل کر دِتا جاندا ہے، کیونکہ اُس دی کوئی سفارش نہیں ہے۔ گھنشام نے دسیا کہ اُس نے تیجی واری وی اہ امتحان پاس کیتا ہے۔ اس لئی اوہدی سفارش کر دیو۔ خالد حسین جی نے اُس نُوں

وی پی،ایس،سی دے چیرمین سید اختر مرتضٰی نال ملایا تے گذارش کیتی کہ گھنشام دی مدد کرنا حج کرن دے برابر ہے۔ اختر صاحب نے اُس کولوں اُردو نثر تے شاعری بارے کئی سوال پچھے ، جس دا گھنشام نے جواب دِتا۔ فیر اوہناں بھروسہ دوایا کہ گھنشام دی اُہ مدد کرن گے۔ پی،ایس،سی دے اِک ممبر تے پنجابی کہانی کار سردار سرن سنگھ وی خالد صاحب دے دوست سن۔ اُہ گھنشام نُوں لے کے اوہناں کول وی گئے۔ اُس نے وی مدد کرن دا یقین دِلایا۔ جدوں رزلٹ آیا تاں گھنشام سلیکٹ ہو گیا۔ ٹریننگ مگروں اُس نُوں ایکسائز محکمہ الاٹ ہویا تے اجکل اُہ ایکسائز تے ٹیکسیشن افسروجوں کم کر رہیا اے۔ اِہ سبھ دسّن دا میرا مطلب اِہ ہے کہ الزام تراشیاں تے پریشانیاں برداشت کرن دے باوجود خالد صاحب نے کدے مذہب، رنگ، نسل، ذات جاں زبان دے ادھار (بُنیاد) تے کِسے نال وِتکرا (امتیاز، فرق) نہیں کیتا اتے نہ ہی کِسے نال بے انصافی کیتی۔ اوہناں نے غریباں دی بڑی مدد کیتی کیوں جے اوہناں آپ غُربت نُوں بھوگیا سی۔ پرماتما اوہناں نُوں سورگاں وِچ نواس بخشے۔

☆

اُچیاں بانگاں چانگاں مارن

خالد حسین جوانی وِچ کدے کدے جذباتی تے غُصیلا ہو جاندا سی۔ اُہ نہ تاں غلط گل کردا سی، اتے نہ ہی غلط گل سُن سکدا سی۔ اہ اوہناں دِناں دی گل ہے جدوں 1965ء دی بھارت، پاک جنگ ہٹھر تے سی تے ہندو کٹر پنتھی لیڈر مسلماناں دے خلاف سِدھیاں پُٹھیاں گلاں کردے سن۔ جن سنگھ تے اوہدے نظریاتی گورو راشٹریہ سیوک سنگھ دے سیوک سارے بھارتی مسلماناں نوں پاکستانی کہندے سن۔ اہ گل بھارتی مسلماناں نوں بڑی چُبھدی سی پر اقلیت ہون دے ناطے اُہ چوکھے ڈرے ہوئے رہندے سن تے اکثریت دے طعنیاں دا کوئی جواب نہیں سن دیندے۔ لڑائی ختم ہوئی تاں بھارتی اخباراں پاکستان دی ہار تے پاکستانی فوجیاں نوں مٹی وِچ مدھولن تے زمین چٹان ورگیاں خبراں نال بھریاں ہُندیاں سن پر حقیقت اہ سی کہ 1965ء دی ہند۔پاک جنگ برابری تے مُکی سی۔ جے ساہڈیاں بھارتی فوجاں سیالکوٹ تے لاہور

دے پنڈاں اندر داخل ہویاں سن تاں پاکستانی فوجاں چھمب، جوڑیاں، فاضلکا تے جیسلمیر اندر آوڑیاں سن۔ اہ 1967ء دی گل ہے جد خالد حسین نے جنگ دے بارے سارے ویروے، جنگی خبراں دین والے صحافیاں کولوں اکٹھا کیتے تے اِک لیکھ اُردو ''پرتاپ'' (جالندھر تے دِلّی توں چھپن والا) وِچ چھپن لئی گھلیا، جس وِچ دوہاں مُلکاں دے جانی، مالی تے فوجی نُقصان بارے بحث کیتی گئی سی تے 1965ء دی جنگ ویلے ساہڈی بھارتی فوج دے کمانڈر چیف جنرل چوہدری دی لِکھی کتاب The brave deeds of Indian Jawans توں جنرل چوہدری صاحب دے حوالے دِتے گئے سن۔ جس وِچ اوہناں لِکھیا سی کہ اس جنگ وِچ گولہ بارُود ضائع کرن توں علاوہ ہور کُجھ نتیجہ نہیں نِکلیا۔ اوہناں دا کہنا سی کہ دوہاں مُلکاں دِیاں فوجاں نُوں انگریزاں نے ٹرینگ دِتی ہوئی سی۔ اس لئی دونویں اک دُوجے دِیاں چالاں توں بھلی بھانت جانُوں سن۔ اِس جنگ مگروں راشٹریہ سیوک سنگھ دے سنچالک گوڑوگوالکر جی سری نگر آئے۔ اوتھے اوہناں ہندوواں دے اک اکٹھ وِچ اہ شُرشری چھڈی کہ بھارت دے سارے مسلماناں نُوں پاکستان بھیج دِتا جائے جاں فیر عرب ساگر وِچ سُٹ دِتا جائے۔ دُوجے دِن جد اہ خبر سری نگر دِیاں اخباراں وِچ چھپی، تاں پورے کشمیر وِچ اک بوال کھڑا ہو گیا۔ ہڑتال دی کال دِتی گئی۔ دُکاناں بند ہو گیاں۔ جلسے جلُوس نِکلن لگے تے ''انڈین ڈائز گو بیک'' دے نعرے لگن لگے۔ گوڑوگوالکر جی تاں کسے طرحاں بچدے بچاندے کشمیر توں نِکل گئے پر کئی دِناں تک کشمیر دی مذہبی تے سیاسی ہانڈی اُبلدی رہی تے سرکار نے بڑی مشکل نال حالات تے قابو پایا۔ گوڑوگوالکر صاحب دے بیان توں متاثر ہو کے خالد حسین نے اِک لیکھ اُردو زبان وِچ لِکھیا جس دا سرناواں سی، ''ہندوستانی مسلمان۔ ایک سوال ایک جواب''۔ اہ لیکھ سبھ توں پہلاں اُردو ''ملاپ'' جالندھر وِچ چھپیا تے فیر 1969ء وِچ سری نگر توں اُردو ماہنامہ ''سفینہ''

وِچ مولوی عباس انصاری ہوراں نے دوبارہ چھاپیا جیہڑے ''سفینہ'' دے مُدیر اعلیٰ سن تے اجکل حریت کانفرس دے سرگرم لیڈر ہن۔ اِس لیکھ وِچ خالد حسین نے تاریخی حوالیاں نال اِہ ثابت کیتا سی کہ بھارتی جاں پاکستانی مسلمان اصل وِچ ہند۔سندھ دے ہندوواں دی ہی اولاد ہن تے اُہ وی آریائی نسل دے جائے ہن اتے آریہ لوک وی وسطی ایشا تے ہور دُوجے علاقیاں چوں آکے برصغیر ہند۔پاک وِچ آباد ہوئے ہن۔ اِس آریہ قوم نے مقامی باشندیاں یعنی دراوڑاں نُوں شمالی بھارت توں طاقت دے زور تے جنوبی بھارت ول دھک دِتا تے آپ اوہناں دے علاقیاں تے قابض ہو گئے۔ اِس تاریخی پچھوکڑ دی بُنیاد تے گوڑو جی تے اوہناں ورگی سوچ رکھن والیاں نُوں وی ہند مہا ساگر وِچ سُٹ دینا چاھیدا اے، اتے جنوبی بھارت دے دراوڑاں نُوں پاکستان سمیت پورا شمالی ہندوستان دے دینا چاھیدا ہے۔ مسلمان، ہندو، سکھ جاں عیسائی تے بُدھ بنن نال نسل نہیں بدلدی۔ سانجھا وِرثہ تے زبان نہیں بدلدی، ریہتل تے وسیب نہیں بدلدا۔ اہ سبھ حقیقتاں قوماں تے نسلاں دی پہچان ہُندیاں ہن۔ رہی گل پاکستان بنن دی تاں اُس لئی مسلماناں دے نال نال ہندو وی برابر دے ذمہ دار ہن۔ پاکستان صرف جناح کر کے نہیں بنیا۔ اُس وِچ پنڈت نہرو تے سردار پٹیل برابر دے شریک سن۔ اِس لئی اپنی نسل تے اپنے خُون نال نفرت کرنی، اُہ وی مذہبی بُنیاد اُتے، کِسے طور تے وی جائز نہیں۔ خاصکر ہندوستانی مسلماناں نال۔ اِس لئی اجیہیاں گلاں کرنیاں مذہبی تے سیاسی لیڈراں، سوامیاں تے مولویاں اتے بھائیاں نُوں مناسب نہیں نیں۔ اہ لیکھ اج وی میرے کول محفوظ پیا ہے تے میں حیران ہاں کہ 22 سالاں دا اِک نوجوان ایناں کھوج بھریا لیکھ کِنج لِکھ سَندا ہے۔ میرا ناں جاوید نروری ہے۔ تے میں جاوید آذر دے ناں نال اُردو تے کشمیری ادبی حلقیاں وِچ جانیاں جاندا ہاں۔ میں پچھلے 35 سالاں توں خالد صاحب نُوں پڑھ تے سُن رہیا ہاں۔ اُہ میرے

نیڑے دے رشتے دار وی ہن۔ اوہناں دی وڈّی بھین دی دوجی بیٹی عابدہ، میری بیوی اے۔ میں پیشے توں بنک منیجر ہاں پر لکھن، پڑھن دا شوق رکھدا ہاں۔ شعر کہناں تے چنگی شاعری سُنناں مینوں قلبی سکُون دیندی ہے۔ چوکھے چرتوں میں اُردو صحافت نال وی جُڑیاں ہویاں تے کشمیر دا اُردو روزنامہ ''کشمیر اعظمیٰ'' میری ہی دیکھ ریکھ وِچ چھپدا ہے تے میں خالد صاحب دِیاں کہانیاں تے لیکھ اُس وِچ چھاپدا رہندا ساں۔ اسیں پچھلے 25 ورہیاں توں کشمیر وِچ نرک بھوگ رہے ہاں۔ جہنم دی اگ وِچ سڑھ رہے ہاں، پر خالد حسین جی دِیاں کہانیاں وِچ کسے خاص فرقے جاں طبقے نُوں کدے ماڑا نہیں کیہا گیا سگوں میل ملاپ اتے امن شانتی دی ہی گل کیتی ہے اوہناں نے، پر جد کُجھ سِر پھرے تے نفرت پھیلان والے کٹڑ وادی ہندو تے مسلمان اِک دُوجے دے خلاف زہر اُگلن تاں اوہناں کولوں برداشت نہیں سی ہُندا۔ اک واری خالد صاحب اِک ایجے پروگرام وِچ گئے۔ جتھے جموں نُوں کشمیر توں وکھ کر کے اِک وکھری ریاست بناون دِیاں گلاں ہو ریہاں سن۔ جد خالد صاحب نُوں بولن لئی کیہا گیا تاں اوہناں مذہبی بُنیاد تے جموں اتے کشمیر نُوں تقسیم کرن دی نکھیدی کیتی۔ کیوں جے پاکستان مذہب دے ناں اُتے بنیا سی پر کیہ اسلامی جمہوریہ پاکستان وِچ سبھ ٹھیک اے۔ کیہ پاکستان مسلماناں دی جنت ہے جس دا خواب 1947 توں پہلاں دے مسلم لیڈراں نے ویکھیا سی۔ کیہ اوتھے مذہب، مسلک، زبان تے علاقے دی بُنیاد تے فساد نہیں ہُندے۔ کیہ اوتھے اسلام تے قرآنی حُکم مطابق عام لوکائی نُوں انصاف مِل ریہا ہے؟ اوتھے مسجداں وِچ بم پھاڑے جا رہے ہن تے اسلام دے ناں تے ہی مسلماناں نُوں ماریا جا رہیا ہے۔ شعیہ تے سُنی فساد، سندھی تے مہاجر فساد، پٹھان تے غیر پٹھان فساد، بلوچستان وِچ بدامنی، طالبانی فساد، سینکڑے لوکاں دا ہر مہینے مرنا۔ اِک دُوجے نُوں کافر کہنا۔ پنجابی، سندھی، پشتو تے بلوچی زباناں دا پواڑا۔ پنجاب وِچ ہی سرائکی

تے ہور صوبے بنان دا مطالبہ۔ کیہ اِہ سبھ اسلام دی تعلیم مطابق ہو رہیا ہے۔ حالانکہ پاکستان وِچ صرف مسلمان ہی رہندے نیں۔ پاکستان توں بنگلہ دیش دا وکھ ہونا۔ افغانستان، ایران، عراق، لیبیا، مصر، شام تے ہور دُوجے مسلمان مُلکاں وِچ ہو رہے فساد، وڈ ٹُک کیہ اسلام دے اصولاں مطابق ہے۔ بلکُل نہیں۔ دھرم اِنسان نُوں نہیں جوڑدا سگوں، ریہتل تے بھاشا بندیاں نُوں جوڑ دی اے۔ اِس لئے ہندو اکثریت تے مسلم اکثریت دے ناں اُتے ریاست نوں تقسیم کرنا سیاسی خُودکشی ہے۔ ہندوستان دے آئین وِچ جاں سیکولر ڈھانچے وِچ اِس دی کوئی گنجایش نہیں اے۔ ہندوستان دے موقف مطابق سارا جموں کشمیر ساہڈا اٹوٹ انگ ہے تے اِس اٹوٹ انگ نُوں توڑنا کتھے دی عقلمندی ہے۔ جے جموں نُوں بھاشا تے کلچر دے ناں اُتے وکھری ریاست دا درجہ دلانا ہے تاں جموں صوبے وِچ گوجری زبان، پہاڑی زباں تے اوہناں دا تمدنی ڈھانچہ ڈوگری تے ڈوگرہ کلچر توں وکھ ہے۔ تاں فیر جموں دے تِن جاں چار ٹکڑے کرنے پین گے کیونکہ ضلع ڈوڈہ، ضلع کشتواڑ، ضلع اُدھمپور تے ریاسی دا پہاڑی علاقہ اتے پونچھ دا سارا پہاڑی علاقہ کشمیری بولن والا ہے۔ فیر جموں دا صوبہ کِس طرحاں مکمل ہو سکدا ہے جے اوس وِچ میرپور، کوٹلی، بھمبر، چھمب، باغ، سُدھنوتی تے راولاکوٹ دے علاقے شامل نہ ہون جیہڑے اجکل پاکستان کول ہن۔ تے جیہڑے 1947 توں پہلاں جموں صوبے دے حصے سن۔ جد اِہ سارا علاقہ جموں صوبے وِچ شامل ہو جاوے گا تاں بھاشا دے ناں تے جموں دی وکھری ریاست منگی جا سکدی اے جو میری نظر وِچ غلط قدم ہووے گا۔ پر جے جموں دے کُجھ سیاسی لیڈر ہندو اکثریت دے ناں تے ریاست دی تقسیم چاہندے ہن تاں اُہ ڈِکسن پلان دی حمایت کردے نظر آون گے جِس دے مطابق دریائے چناب دا سارا پارلا علاقہ پاکستان وِچ شامل کر دتا جائے کیوں جے اوتھے مسلماناں دی اکثریت ہے اتے چناب

دا اُرارلا علاقہ بھارت وِچ شامل کر دِتا جائے جتھے ہندوواں دی گنتی بوہتی ہے۔ جے ایہوجہی ونڈ قبول کرنی ہے تاں 1948ء وِچ ہی کیوں نہیں اقوام متحدہ ولوں بنائی گئی کمیٹی دی سفارش نُوں من لِتا گیا جس دے سربراہ مسٹر ڈِکسن سن۔ ہندو جاں مسلم اکثریت دے ناں تے تقسیم دا فائدہ جموں والیاں نُوں نہیں سگوں صرف پاکستان نُوں ہووے گا، اتے ساہنوں گھاٹے دا سودا مِلے گا۔ اس لئی جموں کشمیر دی موجودہ حالت ہی ساریاں لئی قبول ہونی چاھیدی اے۔ ہاں، جموں، کشمیر اتے لداخ نُوں ترقی دے برابر تے اِکوجہے موقع ملنے چاھبدے ہن۔ کِسے وی خطے نُوں اہ محسوس نہیں ہونا چاھبدا ہے کہ اُس نال بے انصافی ہو رہی اے۔ میری ذاتی رائے اہ ہے کہ اقتصادی نا برابری دا تاں سوال ہی نہیں اُٹھدا کیونکہ مرکزی منصوبہ بندی کمیشن پیسے دی تقسیم برابری دی بُنیاد تے کردا ہے پر سیاسی نا برابری دا احساس ریاست دے ہر خطے وِچ موجود ہے۔ کشمیر والے اہ سمجھدے ہن کہ اوہناں نُوں کدے وی اپنی پسند دی حکومت بنان دی مرکز نے اجازت نہیں دِتی تے جموں کشمیر دی حکومت تے وزیر اعلیٰ ہمیشاں ''میڈ اِن انڈیا'' ہی رہیا۔ جدکہ جموں والیاں وِچ اہ گُوڑا احساس ہے کہ کشمیر دا سیاسی غلبہ پوری ریاست تے ہے۔ ایہوسوچ لداخ دی وی ہے۔ اِسلئی کوئی اجیہا لائحہ عمل اختیار کرن دی لوڑ ہے جو ریاست دے تِناں صوبیاں نُوں مطمئن کر سکے۔ خالد حسین صاحب دے وِچار وی میرے نال لگ بھگ مِلدے جُلدے سن تے اُہ تِناں خِطیاں دی ترقی، آپسی بھائی چارے تے امن دے علمبردار سن...... میرے خیال وِچ خالد حسین جموں کشمیر دے سبھ توں ودھ چھپن والے کہانی کار سن۔ اوہناں دِیاں کہانیاں تے لیکھ لہندے تے چڑھدے پنجاب توں چھٹ باہر لے مُلکاں دے پنجابی رسالیاں وِچ وی چھپدے رہندے سن۔ اُہ ریڈیو تے ٹیلی ویژن دا اِک جانیاں پچھانیاں ناں سن۔ اوہناں دے ریڈیو، ٹیلی ویژن تے اخباری انٹرویو پاکستان تے ہندوستان وِچ اکثر

چھپدے رہندے۔ اُہ جموں کشمیر دے پہلے پنجابی ادیب سن جنہاں نُوں ساہت اکادمی نویں دہلی دی پنجابی ایڈوائزری بورڈ دا 5 سال لئی ممبر بنایا گیا۔ گورُو نانک دیو یونیورسٹی امرتسر دے پنجابی شعبہ وِچ ویزٹنگ فیلو تے پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دی Standing Committee for Dev. of Punjabi Language دا ممبر اتے بابا فرید صوفی سنٹر دا ممبر وی بنایا گیا سی۔ اس توں علاوہ اُہ کئی ادبی تے سماجی اداریاں نال آخری ساہ تیکر جُڑے رہے۔ اوہناں دِیاں اُردو دِیاں تِن کتاباں تے جموں یونیورسٹی دے اُردو شعبے ولوں ایم۔فِل کروایا گیا۔ اِنج ہی پنجاب یونیورسٹی چندی گڈھ، پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ تے جموں یونیورسٹی وِچ وی اوہناں دِیاں پنجابی کہانیاں تے ایم، فِل کروایا جا رہیا ہے۔ اوہناں دے انٹرویو ''ناگ منی'' (امرت پریتم جی نے لیا سی) ''ساہتکار'' امرتسر (کپور سنگھ گھمن ہوراں لیا سی) ''اجیت'' (رام سرُوپ انکھی نے لیا سی) ''جگ بانی'' (کلدیپ سنگھ بیدی نے لیا سی) نواں زمانہ (ڈاکٹر سوشیل شرما نے لیا سی) ''بدلتی دُنیا'' کراچی (اسلم گورداسپوری نے لیا سی) ''خبراں'' لاہور (ڈاکٹر عاشق رحیل نے لیا سی) ''سائبان'' لاہور، انڈین ایکسپریس، ٹریبون نے ہور کئی اخباراں تے رسالیاں وِچ شائع ہوئے ہَین۔

گھریلو محاز تے وی میرا ماما سوہرا یعنی خالد حسین ہوری اِک کامیاب بندے سَن۔ اُہ اِک ذِمے دار تے مخلص شخصیت سَن۔ بھین بھراواں دی مدد کرنا، اوہناں دے مسئلے حل کرنا، تے اوہناں دا ہر طرحاں دا خیال رکھنا خالد جی دِیاں صِفتاں سَن۔ اپنے بچیاں نُوں سکُون تے سُکھ دین والے اِس خوبصورت انسان نُوں اسیں ہمیشاں یاد رکھاں گے۔ اُہ اپنی تحریر وِچ کدے وی مسلمان، ہندو جاں سِکھ اتے نہ ہی ہندوستانی تے پاکستانی بنے۔ کُل عالم اوہناں دا گھر سی اتے ساری لوکائی اوہناں دی ہم مذہب سی۔ اُہ کہندے ہُندے سَن کہ فسادی لوک دھرم نُوں اپنے ذاتی فائدیاں لئی ورتدے

نیں۔ اُونہاں دی تاہنگھ سی کہ بھارت تے پاکستان آپس وِچ پیار تے محبت نال رہن تے کوڑ سیاست نُوں چھڈ کے گلوکڑیاں پاون۔ اوہناں دا منناں سی کہ زمین دی ونڈ جاں تقسیم کُجھ نہیں ہُندی۔ زمین کدے نہیں ونڈی جاندی پر زمین نُوں ونڈن والے مرکھپ جاندے نیں۔ اِس لئی دونویں ملک آپو وِچ پیار دھمالاں پان۔ اُہ کہندے سن کہ پاکستان اتے ہندوستان نُوں طالبانی اسلام جاں بجرنگی تے ترشولی دھرم نہیں چاھیدا۔ ساہنوں صوفیاں دا اسلام اتے سنتاں تے بھگتاں دا ہُندو دھرم چاھیدا ہے تاں جے جنُون، تنگ نظری تے نفرت دفن کیتی جا سکے۔ خداوند کریم مرحوم دی رُوح نُوں سکُون بخشے۔

☆

بگل دے چور

زندگی وِچ کُجھ اجیہیاں گھٹنانواں ہُندیاں نیں جِنہاں نُوں اِنسانی ذہن، عقل تے سُوجھ قبول نہیں کردی پر جس بندے نال اِہ ان ہونیاں گھٹنانواں واپر دیاں نیں، اُہ سوچن تے مجبور ہو جاندا ہے کہ اج دے سائنسی یُگ وِچ وی اجیہیاں وارداتاں کیوں ہُندیاں نیں۔ بالڑی عمرے دادا دادی تے نانا نانی، بچیاں نُوں ڈراون لئی بھوت پریت، جن تے ڈیناں دے قصے سُناندے سن پر جد کوئی انسان اپنی اکھیں بھلیکھے پاؤن والے اِہ حادثے ویکھے تاں اُہ اِہ سوچن لگدا ہے کہ اِہ سبھ ربی بھید نیں جاں کُجھ ہور۔ خالد حسین دے زندگی نامے وِچ وی اجیہا کُجھ واپریا ہے، جس دا ذکر کرنا پڑھیاراں دی دِلچسپی لئی ضروری اے۔ میرا ناں محمد اشرف خان اے تے میں خالد حسین نال بیتیاں اجیہیاں وارداتاں دا چشم دِید گواہ ہاں۔ اوہناں دِناں وِچ خالد حسین اُستاد محلے دی نبّی مسیت ساہمنے محکمہ سنوڈین دے دو کمریاں وِچ رہندا سی۔ میں

والے کمرے نُوں اوہناں رسوئی بنایا سی تے کوٹھری نُوں سوؤن والا کمرہ۔ میرا گھر اُس دے گھر توں چپہ کو دُور سی۔ اہ 1967ء دے جولائی مہینے دی گل ہے۔ اُس ویلے خالد دے گھر صرف اکو اولاد سی یعنی اوہدی پلیٹھی دِھی سمیہ تبسم۔ اُدوں برسات دی جھڑی کئی کئی دِناں تک لگی رہندی سی۔ کچے کوٹھے تے پکیاں کندھاں وی سؤن مہینے وِچ ڈھیہ پیندیاں سن تے پکیاں چھتاں چؤن لگ پیندیاں سن۔ خالد حسین دی کوٹھری پکیاں اِٹاں نال بنی سی، پر چھت مٹی دی سی تے چھت ہیٹھ لکڑی دے بالے تے کڑیاں بوہت پُرانیاں سن تے سیونک نال کئی بالے کھوکھلے ہوئے سن۔ اِک راتیں جد خالد حسین، اوہدی بیوی بھابی نسیم فردوس تے ست، اٹھ مہنیاں دی بچی سمیہ سُتے پئے سن تاں خالد نُوں کِسے نے لت پھڑ کے زور نال ہلایا۔ اُہ اُٹھ کے بہہ گیا۔ اونہیں بتی بالی پر کمرے وِچ کوئی اوپرا بندہ نہیں سی۔ اُہ فیر سُوں گیا تے تھوڑے چرمگروں اونہوں سُفنے وِچ مکان دی چھت ڈِگن دی آواز آئی۔ اُہ تربھک کے اُٹھ پیا۔ اُس نے دیکھیا کہ چھت توں دو گیٹیاں اوہدے بسترے تے ڈِگیاں سن۔ باہر زوردار بارش ہو رہی سی۔ اُہ فیر سُوں گیا۔ کُجھ پلاں بعد ہی اونہوں مُڑ اپنی کوٹھری دی چھت ڈِگن دی بھیانک آواز آئی۔ اُہ ہڑ بڑا کے فیر اُٹھ بیٹھا۔ اُس نے ٹارچ تے چھتری لئی تے کوٹھے اُتے چڑھ کے دیکھیا کہ بارش کارن سارا کوٹھا پانی نال بھریا ہوا اے۔ اُس نے ہتھاں نال پانی پرنالے ول سُٹیا۔ خالد حسین نے ویکھیا کہ چھت نُوں دو تِن تھانواں تے تریڑ پئی ہوئی سی۔ اُہ ہیٹھاں آیا، اونہیں گھڑی دیکھی۔ تِن وج رہے سن تے رات دا تیجا پہر مکن والا سی۔ اُس نے نسیم نُوں جگایا تے کیہا کہ اُسدا من بڑا بے چین اے اتے اُس نُوں لگدا اے کہ کِتے ساہڈی چھت نہ ڈِگ پووے۔ اِس لئی اُہ سمی نُوں چُک کے چھیتی کمرے، چوں باہر نِکل جائے۔ جیوں ہی خالد تے نسیم نے سمی سمیت کوٹھری چوں باہر قدم رکھے، چھت ڈِگ پئی۔ اِک بھیانک آواز آئی۔ سارے محلے وِچ شور مچ گیا

کہ خالد حسین، نسیم تے ہمی ملبے ہیٹھ دب کے مر گئے ہن۔ آنڈھی، گوانڈھی، اوہناں نوں بچان تے ملبہ ہٹان لئی دوڑے۔ میں وی موقع تے پہنچیا اتے ویکھیا کہ خالد تے نسیم رسوئی وِچ ڈرے تے سہمے بیٹھے سن۔ میں اوہناں نوں اپنے گھر لے گیا تے گوانڈھیاں نے ملبہ چُکیا تے کمرے دا سامان باہر کڈھیا۔ جد میں خالد حسین نوں پچھیا کہ اوہ کنجھ بچ گئے تاں اُس نے اِہ ساری گل سُنائی سی۔

اسحاق صاحب اِک دوریش سی۔ اُہ جسمانی طور تے معذور سی پر کشتواڑ دی زیارت شاہ اسرار الدین ولی دے صدقے اُس نے اپنے مولا نال لو لائی ہوئی سی۔ اُہ کشمیری زبان وِچ صوفیانہ شعروی کہندا سی تے اکثر اپنی شاعری خالد حسین نوں سُناندا سی۔ خالد حسین اپنی ماں بولی پنجابی تے ڈوگری توں چھٹ گوجری، پہاڑی، ہندی، اُردو، انگریزی تے کشمیری بولیاں وی چنگی طرحاں بول سَندا سی۔ اس کر کے اوہدا اسحاق درویش نال ننگھ دا رشتہ 'پنگریا' ہویا سی۔ اسحاق دوریش کول چوکھی گنتی وِچ لوکی اپنیاں پریشانیاں لے کے آوندے سن۔ اُہ لوکاں دے مسئلے حل کرن تے اوہناں دی حاجت پوری کرن دا اُپرا لا کردا رہندا۔ اسحاق صاحب گرمیاں وِچ کشتواڑ چلا جاندا تے سردیاں وِچ جموں اپنے اک کشمیری پنڈت مُرید کول آجاندا۔ سویر توں لے کے شام تک لوکی اپنے ڈکھ درد تے فریاداں لے کے اُس کول آوندے۔ اُہ کسے نوں دُعا، پھاندا کردا۔ کسے نوں پانی دم کر کے دیندا تے انجھ اِہ سلسلہ چلدا رہندا۔ اک واری میرے گرو ماں دی ننھی بچی اپنیاں دو سہلیاں نال سکولوں کتے چلیاں گیاں۔ اوہناں بچیاں نے اپنے ماپیاں توں سکول نال پکنک تے جان دی پہلے کتے اجازت منگی سی پر ماپیاں پکنک تے جان لئی منع کر دِتا سی۔ اُہ ایان عمر بچیاں اپنا جیب خرچ جوڑ دِیاں رہیاں تے فیر اک دن سویرے سکولوں نکل گیاں۔ جد سکول والیاں نے بچیاں دے گھراں وِچ سُنیہا گھلیا تاں گھراں وِچ ہاہاکار مچ گیا۔ سارے اپنیاں

بالڑیاں نُوں لبھن نِکل پئے۔ پر کِسے نوں اوہناں دا تھوہ ٹھکانا نہیں مِلیا۔ کُڑیاں دے ماں پیو رو رو کے پھانویں ہو گئے۔ بین کر کر کے اوہناں دا بُرا حال ہویا سی۔ جد خالد حسین نُوں پتہ چلیا تاں اُہ بچی دی ماں تے دادی نُوں لے کے اسحاق درویش کول گیا۔ اوہناں نُوں دیکھدیاں ہی اسحاق صاحب کہن لگا ''گھبران دی کوئی لوڑ نہیں، کیوں جے بچیاں اِک مقدس تے متبرک ستھان تے گیاں ہن۔ اُہ بلکُل محفوظ ہن۔ ربّ اوہناں دا راکھا ہے۔ سیوادار اوہناں دا پُورا خیال رکھ رہے ہن۔'' اسحاق پیر نے کیہا سی کہ اُہ کل تِن وجے فیر اُس کول آون۔ پر بچی دی ماں ترلومچھی ہوئی پئی سی۔ اُہ ساری رات روندی رہی۔ سویر ہُندیاں ہی اُہ خالد حسین نُوں لے کے مُڑ اسحاق درویش کول گئی۔ اُس نُوں ویکھ کے اسحاق صاحب نے کیہا سی، ''بھین! میں تینوں تِن وجے بُلایا سی، پرتوں پہلاں کیوں آ گئی ایں؟'' بچی دی ماں نے اسحاق صاحب دے پیر پھڑ لئے۔ اُہ روندی جا رہی سی تے کہہ رہی سی کہ اُہ تِن وجے تیکر کِنج صبر کر دی۔'' تُسیں، کُجھ کرو۔ تُسیں اللہ والے ہو۔ میری بچی نُوں گھر لیاؤ۔'' اِک ماں دی پیڑ تے ترفاٹ نُوں ویکھ کے اسحاق صاحب کہن لگا ''میں بس نُوں جموں ول موڑ رہیاں، تُوں صبر کر۔ ربّ سبھ ٹھیک کرے گا۔'' دِن دے دو وجے اسحاق درویش نے بچی دی ماں نُوں زبردستی گھر گھلیا تے کیہا کہ تیری دِھی اپنیاں سہلیاں نال آ رہی اے تے بچیاں معصوم ہن۔ اوہناں نُوں کوئی کُجھ نہ آکھے۔ نالے اپنیاں بچیاں دِیاں معصوم خواہشاں دا وی خیال رکھنا چاھیدا اے۔ پُورے تِن وجے ایس، پی رفیقی صاحب اپنی جیپ وِچ بچیاں نُوں لے کے میرے کُڑماں دے گھرا پڑیا۔ اوہناں تِناں سہلیاں وچوں اِک سِکھ کُڑی سی اتے اوہدے زور پاؤن تے ہی اُہ ساریاں کُڑیاں دربار صاحب امرتسر گیاں سن۔ اوتھے سیواداراں نے سمجھ لیا سی کہ معصوم کُڑیاں گھروں پُچھیاں بغیر ہی آئیاں ہن کیوں جے سکولی بستے دی اوہناں دے نال ہی سن۔ سیواداراں نے بڑے

لاڈ پیار نال بچیاں نُوں دربار صاحب گیسٹ ہاؤس وِچ رکھیا تے پُلس نُوں خبر کر دِتی۔ سویرے اوہناں بچیاں نُوں جموں والی بس تے بیٹھا دِتا گیا تے پنجاب پُلس دی اِک جیپ لکھن پور تک بس دے نال نال آئی۔ لکھن پور توں ایس، پی، رفیقی صاحب نے کُڑیاں نُوں اپنی جیپ وِچ بٹھایا تے اوہناں نُوں ماں پیؤ دے سُپرد کیتا۔ اج نہ خالد حسین ساہڈے وِچ ہے اتے نہ ہی اسحاق درویش۔ پر گلاں چیتے رہندیاں ہَن۔ خاص کرانہونیاں گلاں۔

خالد حسین تے میرے بچپن دے یار نصیر احمد میر دا بیٹا جمیل پڑھن وِچ بڑا تیز سی۔ اونہیں ہر امتحان چنگے نمبراں نال پاس کیتا سی، پر جدوں اُہ بی،اے فائنل دا پہلا پرچہ دین لئی گیا تاں امتحانی ہال وِچ سوال نامہ پڑھدیاں ہویاں اُہ اپنے نہُوں نال دنداں نُوں کھُرچن لگّا۔ جس کر کے اوہدے دند وچوں خُون نِکلن لگّا۔ لہُو انہاں زیادہ نِکلیا کہ امتحانی ہال دے فرش تے وگن لگّا۔ سُپرٹیڈنٹ تے سُپروائزر نے ڈاکٹر نُوں بُلایا پر خُون بند نہیں ہویا۔ اخیر جمیل نُوں اوہدا پیؤ ہسپتال لے گیا، جتھے ڈاکٹراں نے اوہدے سارے ٹیسٹ کیتے پر بیماری دا کوئی پتہ نئیں چلیا۔ چنڈی گڑھ تے دِلّی جا کے اوتھے دے ڈاکٹراں نُوں وی دسیا پر کوئی وی بیماری نُوں پھڑ نہیں سکیا۔ جد تک امتحان چلدا رہیا تد تیکر اُہ ہسپتالاں وِچ داخل رہیا۔ پیپر ختم ہُندیاں سار ہی اُہ اپنے آپ ہی ٹھیک ہو گیا۔ اوہدا خُون نِکلنا بند ہو گیا تے اُہ گھر آ گیا۔ انج اِس پڑھاکو بچے دا اِک سال ضائع ہو گیا۔ دُوجے سال جد اُہ فیر امتحان دین لئی گیا تاں امتحانی سنٹر وِچ مُڑ اوہو گھٹناں واپری تے اوہدے دنداں وچوں لہو نکلن لگّا۔ اُہ پہلا پیپر حل کیتے بغیر گھر پرت آیا تے ساری گل نصیر نُوں سنائی۔ نصیر نے اپنے پُتر دی اس عجیب بیماری دا ذِکر خالد حسین نال کیتا۔ خالد جمیل تے اوہدے پیؤ نصیر نُوں لے کے اسحاق درویش کول گیا تے اُس نُوں سارا ماجرا کہہ سُنایا۔ اسحاق صاحب نے کُجھ پڑھ کے جمیل دے

مونہہ تے پھوک ماری تے کُجھ کلمے پڑھ کے پانی نال بھری اِک بوتل نوں پھوکاں ماریاں تے کیہا کہ جمیل اِس بوتل نوں اپنے کمرے وِچ رکھے اتے سویرے امتحان لئی جان توں پہلاں اِس بوتل نوں ویکھ کے جاوے تے اِنج ہی روز کرے۔ جد تک پیپر ختم نہیں ہو جاندے۔ اُہ اِس عمل نوں دُہراندا رہوے۔ جدوں آخری پرچہ دے کے آوے تاں بوتل دے پانی نوں پی لوے جاں وگدے دریا وِچ روڑ دیوے۔ جمیل نے باقی دے سارے پرچے دِتے پر اُس دے کسے دند چوں خون نہیں نِکلیا۔ امتحان دا نتیجہ نِکلیا تاں اوہدی اِک پیپر وِچ Re-appear آئی سی۔ اُہ پرچہ جمیل نے سپلیمینٹری امتحان وِچ پاس کر لیا۔ اج جمیل سرکاری ماسٹر اے۔ ویاہیا ہویا اے تے دو بچیاں دا پیو اے۔ ساہڈا یار نصیر احمد میر خوش اے کہ اوہدی گھر ہستی واہ واہ چل رہی اے۔

عزیز صاحب ضلع رام بن دی تحصیل گول دے رہن والے اِک کامل درویش ہن۔ اوہناں دے مُریداں دی گنتی چوکھی اے، جیہڑی پوری ریاست وِچ پھیلی ہوئی اے۔ اوہناں دے اِک مُرید غلام قادر مغل ہن۔ مغل صاحب تے خالد صاحب دی یاری سرکاری ملازمت وِچ ہوئی۔ دونویں ڈپٹی کمشنر دے عہدیاں تے براجمان رہے۔ اُہ اکثر خالد صاحب نوں عزیز صاحب دِیاں کراماتاں سُناندے رہندے۔ اِک دِن خالد نے دونواں نوں یعنی مغل صاحب تے عزیز صاحب نوں کھانے تے گھر بُلایا۔ خالد دے گھر (اُستاد محلے والے گھر) دے ساہمنے اِک سرکاری پارک اے، جِس وچوں لنگھ کے عزیز درویش تے مغل صاحب آ رہے سن۔ عزیز صاحب نے خالد نوں کیہا کہ ''توں مینوں قبراں تے چلا رہیاں۔'' خالد حسین نے جواب دِتا کہ سائیں جی! اِہ سرکاری پارک اے، قبرستان نہیں اے پر اوہناں فیر اپنی گل دُہرائی کہ اِہ پارک قبرستان اے۔ تھوڑا اگے چل کے اوہناں اِک مکان ول اشارہ کر کے آکھیا کہ اس مکان والے نے جتھے باتھ روم بنایا ہویا اے اوہدے ہیٹھیاں اِک کامل فقیر دی قبر اے

تے اِہ لوک اُس درویش دی بے حُرمتی کر رہے ہن۔ جس کر کے اِنہاں دے دو پُتر وی مرے ہن تے ہور جانی نقصان وی ہو سکدا اے۔ اِس لئی اِنہاں نُوں سمجھا دے کہ اُہ اپنا باتھ روم کِسے ہور تھاں تے بنان اتے اِس جگہ نُوں پاک صاف بنا کے ایتھے روز دیوا بالن تے معافی منگن اتے پچھتاوے وجوں تِناں جمعراتاں نُوں کِسے پیر دی درگاہ تے چھولیاں والا پلاؤ چاڑھن...... فیر اُہ خالد دے گھر اندر داخل ہوئے۔ کھانا کھان مگروں خالد حسین نے عزیز صاحب نُوں گذارش کیتی کہ اوہدا گوجر نگر والا مکان نہیں وِک رہیا، اتے جد تیکر اُہ اُس مکان وِچ اپنے ٹبّر نال رہیا، اُس نے بڑی مُصیبت تے پریشانی ویکھی۔ سارا ٹبر ہی تیزاب دے عذاب وِچ سڑھدا، بلدا رہیا سی۔ عزیز صاحب نے خالد حسین نُوں دسیا کہ اُس نے اِک وڈّے درویش دی بے حُرمتی اُس مکان اندر کیتی سی تے اُس نے درویش دے کرنگ نُوں قبر وچوں کڈھ کے توی دریا وِچ سُٹا دِتا سی۔ حالیں وی Basement والے کمرے وِچ اِک پیر دا ادھا شریر دفن ہے۔ اوہناں خالد نُوں گوجر نگر والا مکان وِکھان لئی کیہا۔ عزیز صاحب دی گل بِلکُل سچ سی۔ خالد حسین جدوں گوجر نگر والا مکان بنوا رہیا سی، تاں بیسمینٹ دی کھُدائی کراندیاں مزدوراں نُوں اِک پورا اِنسانی ڈھانچہ تے اِک ادھا کنکال مِلیا سی۔ جد اوہناں خالد نُوں پچھیا کہ اِنہاں اِنسانی ڈھانچیاں دا کیہ کرناں اے تاں خالد نے مُڑ دفنان دی تھاں توی دریا وِچ روڑن لئی مزدوراں نُوں کیہا سی۔ خیر دُوجے دِن جد خالد حسین عزیز صاحب نُوں موقعے تے لے گیا تاں اوہناں فرمایا سی کہ Basement نُوں چنگی طرحاں دھو کے اتے صاف سُتھرا بنا کے اُس اندر دیوا بال کے رکھے اتے روشن داناں تے دروازے دِیاں چوگاٹھاں کڈھ کے اوتھے اِٹاں لا دیوے اتے بیسمینٹ نُوں ہمیشاں لئی بند کر دیوے۔ جد اِہ کم ہو جاوے گا تد خالد دا مکان وِک جاوے گا۔ خالد حسین نے عزیز درویش دا حُکم من کے بیسمینٹ نُوں چِنائی کرا کے

ہمیشاں لئی بند کر دِتا تے فیر پندراں دِناں دے اندر اندر خالد دے مکان دا خریدار آ گیا تے سودا پکا ہو گیا۔ سرکاری پارک کول جِس مکان ول عزیز درویش ہوراں اشارہ کیتا سی، خالد نے اُس دی مالکن نُوں پُچھیا کہ کیہ اوہناں دے گھر کوئی جانی نقصان ہویا ہے تاں اُس عورت نے دسیا سی کہ اوہدے دو پُتر مرے ہن، اِک اگ وِچ سڑ کے تے دُوجے نے خودکشی کیتی سی۔ اُس دا خاوند وی چانچک ہارٹ اٹیک نال مر گیا سی۔ خالد حسین نے جد عزیز صاحب والی گل دسی تاں اُس نے فوراً باتھ روم ڈھا کے اوتھے مُڑ قبر بنا دِتی۔ اِنج ہی جد خالد حسین نے میرے والد کولوں سرکاری پارک وِچ قبرستان بارے پُچھیا تاں والد صاحب نے دسیا سی کہ 1947ء دی شورش تے وڈّ ٹُک وِچ مسلمان لاشاں نُوں دفنان لئی ریہاڑی قبرستان جاں گوجر نگر قبرستان لے جان نُوں ڈر دے سن۔ ہر پاسے اگ تے لہو دا بازار گرم سی۔ اِس لئی دو ڈھائی سو لاشاں نُوں اِس باغ وِچ ہی لوکاں نے دفنایا سی...... اِس طرحاں جموں تے سری نگر وِچ خالد حسین نے کئی پیراں فقیراں دِیاں حیران کرن والیاں کراماتاں اپنی اکھوں ویکھیاں سن، جِنھاں تے اعتبار کرن نُوں دِل تے دماغ نہیں مندا، پر جو اُہ کہندا سی، اُہ وی حقیقت سی۔

☆

نرک نِواس

ڈاکٹر سادھو سنگھ ہمدرد اِک ودھیا اِنسان سن۔ روز انہ ''اجیت'' پنجابی دے مالک تے مُدیر اعلیٰ اتے ''اجیت بھون'' جالندھر دے مختارِ کُل۔ یاراں دے یار تے غریباں دے غمخار۔ اُہ اِک چنگے شاعر وی سن تے اُستاد شبھو رام جوش ملیسانی، نکودری دے شاگرد۔ اِنج اوہناں دا اُستادی، شاگردی دا سلسلہ داغ دہلوی نال جُڑ دا سی۔ داغ سکول دے چیلے، زبان، زبان دی باریکیاں، لفظاں دا خوبصورت استعمال تے وزن، بحر یعنی فارسی عروض ول بو ہتا دھیان دیندے ہن۔ تخیّل تے خیال وجوں اِنہاں دی شاعری اکثر رومانی تے روایتی ہُندی اے۔ ڈاکٹر سادھو سنگھ ہمدرد جی نے اُردو تے پنجابی وِچ شاعری کیتی تے اوہناں دا سارا پنجابی کلام کتابی رُوپ وِچ چھپ چُکیا ہے۔ اوہناں بارے اِک لطیفہ اک زمانے وِچ بڑا مشہور ہویا سی۔ لطیفہ اِنج دسیا جاندا ہے، ''اِک واری ہمدرد صاحب نوں دِل دا دورہ پیا۔ اوہناں دا پُتر برِجندر ہمدرد (جیہڑا

اجکل روزانہ ''اجیت'' دا مُدیر اعلیٰ تے سوہنے دِل دماغ دا ودھیا اِنسان ہے) اخباری کاغذ دا کوٹہ ودھان لئی دِلّی گیا ہویا سی۔ ہمدرد صاحب دے یار بیلی تے ملازم چاھندے سن کہ برجندر ہمدرد دے آون تک کِسے وی طرحاں سادھو سنگھ ہمدرد جی نُوں زندہ رکھیا جائے۔ اوہناں دے اِک نِگھے مِتر نے اِس ذِمے داری نُوں قبول کر دیاں کیہا کہ اُہ پُتر برجندر دے آون توڑی ہمدرد صاحب نُوں کُجھ وی نہیں ہون دین گے تے فیر اُہ مِتر کمرے اندر آیا تے دروازہ اندروں بند کر دِتا۔ اُہ ہمدرد صاحب دے منجے تے بہہ گیا۔ اونہیں ہمدرد صاحب دا ہتھ تے متھا چُمیا تے فیر اوہناں دی شاعری دی تعریف کرن لگّا تے کہن لگّا کہ اوہناں جیہا شاعر مانواں کدے کدے ہی جمدیاں نیں۔ اُہ اُچ کوٹی دے شاعر نیں۔ اپنی تعریف سُن کے ہمدرد صاحب ماڑا جیہا ہِلے تے اکھاں کھولیاں۔ ساہمنے اپنے یار نُوں ویکھ کے تھوڑا جیہا مسکرائے۔ مِتر نے فیر کیہا کہ ہمدرد صاحب! تُسیں پنجابی شاعری دے وارث تے ہاشم ہو۔ اِس لئی کُجھ سناؤ تاں جے رُوح دی پیاس بُجھ سکے۔ ہمدرد صاحب نے سراہنے ہیٹھوں اپنی شاعری دی بیاض کڈھی تے شعر سُنان لگے۔ ہمدرد صاحب شعر سُناندے رہے تے اوہناں دا مِتر وِچارا سُندا رہیا۔ سویرے برجندر ہمدرد دے آون تے جد دروازہ کھولیا گیا تاں ہمدرد صاحب تاں بِلکُل راضی خوشی سن پر اوہناں دا مِتر بے ہوش پیا سی۔'' رب سادھو سنگھ ہمدرد ہوراں نُوں سورگاں وِچ نواس دے تاں جو اُہ اُتھے وی اپسرانواں نُوں اپنا کلام سُناندے رہن۔

ہمدرد صاحب نال جُڑے اس لطیفے نُوں بیان کرن دا مطلب اِہ دسنا سی کہ خالد حسین نال وی اِک واری بِلکُل اِسو قِسم دی گھٹنا واپری سی۔ اِہ شاید سن 1973ء جاں 1974ء دی گل ہے کہ خالد حسین تے ہربھجن سنگھ ساگر (کہانی کار) امرتسر کُل ہند پنجابی کانفرس وِچ بھاگ لین گئے سن۔ اوتھے خالد دے مِتر تے مشہور پنجابی ناول

نولیس موہن کاہلوں نال ملاقات ہوگئی تے اُہ دونواں نُوں اپنے گھر ویرکہ لے گیا۔ موہن کاہلوں اوہناں دِناں ویرکہ ریلوے سٹیشن کول رہندا سی۔ اوہدی بیوی دیپ موہنی تے پُتر پال (جیہڑا اجکل مغربی بنگال وِچ آئی،اے،ایس افسر ہے) کہانیاں لِکھدے تے شاعری کردے سن۔ رات کھانا کھان مگروں موہن کاہلوں نال اُس دے مشہور تے چرچت ناولاں ''بیڑی تے برتیا''، ''مچھلی اِک دریا دی'' تے ''گوری ندی دا گیت'' بارے گل بات ہوئی۔ فیر موہن کاہلوں نے اپنے نویں ناول دے دو کانڈ (chapter) سُنائے۔ روٹی زیادہ کھان کر کے خالد حسین تے ہربھجن سنگھ ساگر دی حالت بڑی ماڑی تے قابلِ رحم سی۔ اوہناں دونواں نُوں بڑی سخت نیندر آئی سی پر اخلاق دا تقاضا اِہ سی کہ ناول سُنیا جاوے۔ ساگر نے کشمیری وِچ خالد نُوں کیہا کہ اُہ سون لگا ہے تے خالد ہُوں، ہاں، کردا رہوے۔ موہن کاہلوں ناول دا کُجھ حِصہ سُنا کے ویہلا ہویا تاں بھرجائی دیپ موہنی نے اپنی کہانی سُنائی۔ اوس توں بعد پال پُتر نے اپنی انگریزی نظم سُنائی۔ اِنج رات کے دو بج چُکے سن۔ خالد دی حالت بیان کرن والی نہیں سی۔ اوہدے صبر دا ٹھوٹھا بھج چکیا سی۔ ادب آداب ختم ہوگیا سی۔ موہن کاہلوں ناول دا اگلا حصہ سُنا رہیا سی تے خالد حسین ہُوں، ہاں کردا کردا نیندر دی گود وِچ چلا گیا۔ سویرے ست وجے ساگر تے خالد نیندر توں جاگے تے موہن کاہلوں نُوں دسّے بغیر تے کُجھ کھادے بغیر اوتھوں بھج گئے۔ اوہناں ویرکہ توں امرتسر دی بس پھڑی تے ڈاکٹر کُلبیر سنگھ کانگ دے گھر آ گئے۔ کانگ صاحب نے جد خالد حسین تے ہربھجن سنگھ ساگر دیاں اکھاں بُجھیاں ہویاں ویکھیاں تاں اوہناں نے پُچھیا کہ کیہ تُسیں رات موہن کاہلوں دے گھر ٹھہرے سی؟ خالد تے ساگر نے جد ہاں وِچ گردن ہلائی تاں کانگ صاحب نے پُچھیا کہ موہن کاہلوں نے اپنا نواں ناول سُنایا ہووے گا۔ اوہناں فیر ہاں وِچ سِر ہلایا۔ فیر کانگ نے پُچھیا کہ دیپ موہنی نے وی کہانی سنائی ہووے گی تے پال نے وی

انگریزی نظماں سُنایاں ہون گیاں۔ تاں اوہناں ساری گھٹناں بیان کیتی۔ اِہ یادگاری گھٹناں خالد حسین تے ہربھجن سنگھ ساگر اکثر یاراں دی محفل وِچ مزے لے لے کے سُناندے رہندے سن تے محفل نُوں زعفران زار بناندے سن۔

اِک ہور حادثے دا ذِکر کرنا وی ضروری بندا اے تاں جے ادیباں، شاعراں، فنکاراں تے یاراں نُوں ہوشیار کیتا جا سکے۔ اِس حادثے دا شِکار صرف خالد حسین ہی نہیں ہویا، سگوں میں وی ہویا تے میرے نال ڈاکٹر سوشیل شرما تے ہربھجن سنگھ ساگر وی ہوئے۔ گل اِس طرحاں ہوئی کہ عالمی پنجابی کانفرنس، پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ دے آڈیٹوریم وِچ ہو رہی سی، جِس وِچ پاکستان سمیت پوری دُنیا وِچ رہن والے پنجابی ادیب، شاعر، فنکار تے دانشور شامل ہوئے سن۔ جموں توں خالد حسین اپنے متراں ہربھجن سنگھ ساگر تے ڈاکٹر سوشیل شرما نال کانفرنس وِچ بھاگ لین لئی آیا سی۔ اُس نے مینوں یعنی بیبا بلونت نُوں گورداسپور توں نال لیا تے اِنج چار دوستاں دا اِہ قافلہ ہسدا کھیڈا تے گپّاں ماردا ہویا چنڈی گڑھ پہونچیا۔ کانفرنس وِچ نویں پُرانے متراں نال میل ملاپ ہویا۔ پاکستانی پنجابی ادیب دوستاں نال ملاقات ہوئی تے اوہناں نال لہندے پنجاب وِچ لکھے جا رہے پنجابی ادب بارے گل کتھ ہوئی۔ کانفرنس دے آخری دِن اِک پنجابی ادیب تے شاعر مِتر ''کھوجی کافر'' بڑا جذباتی ہو گیا تے ساہنوں اپنے گھر رات گُذارن دی ضِد کرن لگا۔ اوہنیں اجیہی ضِد پھڑی کہ اسیں مجبور ہو گئے۔ اُس نال، اوہدے گھر جان لئی۔ اُس نے اپنا نواں گھر روپڑ وِچ بنایا سی تے اُس نویں گھر وِچ ساہڈی مہمان نوازی دا اُس نُوں چاہ چڑھیا ہویا سی۔ خالد حسین دی مرضی نہیں سی کیونکہ اوہنوں یونیورسٹی دے گیسٹ ہاؤس وِچ کمرہ ملیا ہویا سی۔ خالد دا کہنا سی کہ رات چنڈی گڑھ وِچ گُذار کے سویرے تڑکے جموں ول نِکل پواں گے تے روپڑ کھوجی کافر دے گھر نہاری کھالواں گے پر کھوجی کافر دے بار بار ترلے پاؤن

کارن اخیر خالد حسین وی من گیا تے اسیں سارے کھوجی کافر نال اوہدے روپڑ والے گھر پہنچ گئے۔ گیٹ تے سنگ مرمر دے پتھر تے اُکریا سی ''نرک نواس'' دیوار دے نال اِک تھاں لِکھیا سی ''دھرم راج دی کچہری'' تے دیوار دے آخری سرے تے لِکھیا ہویا سی ''جیوندے بندیاں دا قبرستان''۔ جد مکان اندر اساں قدم پائے تاں ہر زاویے نال کھوجی کافر دا گھر ''نرک نواس'' ہی لگا۔ کتاباں کمریاں وِچ کھلریاں ہویاں تے سارے کمرے مٹی گھٹے نال بھرو چے۔ دیواراں تے جالے لگے ہوئے۔ رسوئی وِچ جُوٹھے بھانڈیاں دا انبار پیا ہویا اتے اِک بندہ دارُو پی کے پُٹھا پیا خرائے مار رہیا سی۔ ''دھرم راج دی کچہری'' وِچ اِک مُورتی رکھی ہوئی سی اتے کُجھ خالی کُرسیاں پیاں سن پر جیوندے بندیاں دے قبرستان وِچ کوئی قبر نہیں سی۔ اِس گھر دا منظر کسے ڈراونی فلم ورگا سی۔ کھوجی کافر نے مچھی تے دارُو دیاں دو بوتلاں بازاروں خریدیاں سن تے گھر پہنچدیاں سار ہی دارُو دا دَور شروع ہو گیا۔ جیہڑا بندہ شراب پی کے پُٹھا پیا ہویا سی، اُہ کھوجی کافر دے گھر دا مختار کُل سی۔ یعنی نوکر، رسوئیا، منیجر تے ہور خورے کیہ کیہ۔ کھوجی کافر نے اونہوں لت مار کے جگایا تے کُجھ پیسے دے کے بازار گھلیا۔ اُہ بندہ کُجھ چر مگروں سبزی، دال، انڈے، نمکین تے کھارے سوڈے دیاں بوتلاں لے کے آ گیا۔ اسیں دارُو پیندے رہے۔ کھوجی کافر اپنے قصے، کہانیاں تے شاعری سُناندا رہیا۔ کُجھ چر مگروں اُہ بندہ وی اپنا گلاس لے کے آ گیا تے شراب پین لگا۔ اُہ شراب وی پیندا جاندا نالے روٹی دی پکائی جاندا۔ خیر نال ڈیڑھ بوتل کھوجی کافر تے اوہدا ساتھی پی گئے تے باقی دی ادھی بوتل میرے، ساگر تے سوشیل دے حصے آئی۔ خالد حسین دے حصے پیپسی دی بوتل آئی (کیوں جے اُس لئی شراب حرام سی) جس نوں اُہ مزے لے لے کے پی رہیا سی، نالے نرک نواس دے ماحول اتے ایتھے دے واسیاں دا جائزہ لے رہیا سی۔ رات دس وجے روٹی کھادی گئی تے فیر سون لئی

اُس بندے نے بسترے وِچھائے۔ بستریاں وِچ کیڑیاں تے کمرے وِچ مچھراں نے ڈاہڈا تنگ کیتا۔ اوپروں کھوجی کافر تے اوہدے رسوئیے دے خوف ناک کھراٹے۔ اِنج لگدا سی جیویں جنریٹر چل رہیا ہووے۔ اسیں سارے پاسے پرتاندے رہے۔ مچھراں نے سارا شریر ڈنگیا سی تے تھاں تھاں دھفڑ پے گئے سن۔ جسم کُھر کُھر ک کے زخمی ہو گئے سن۔ اِک وجے نال اسیں سارے اُٹھ بیٹھے تے اِہ فیصلہ لیا کہ ایتھوں چلیا جاوے۔ خالد حسین دی کار پورچ وِچ کھڑی سی۔ اوہدے ڈرائیور اجے کمار نے گیٹ کھول کے کارنوں دھکے نال باہر کڈھیا۔ اساں ساریاں کپڑے بدلے تے چُپ چپیتے باہر آکے کار وِچ بہہ گئے۔ کھوجی کافر دارُو وِچ مست تے نیندر وِچ غرق کھراٹے ماری جا رہیا سی۔ اوہدے کھراٹیاں دی آواز اسیں باہر کار وِچ سُن رہے ساں نالے اپنے اپنے شریراں نُوں کُھرک رہے ساں جو مچھراں نے دھفڑ و دھفڑی کیتے ہوئے سن۔ ڈریوار نے کار اسٹارٹ کیتی تے اسیں ساری رات سفر کردے رہے تے سویرے چھ وجے خالد نے مینوں پٹھانکوٹ دے بس اڈے وِچ اُتاریا تے گورداس پور جان والی بس وِچ بٹھایا۔ خالد، سوشیل تے ساگر وی اٹھ وجے تیکر اپنے اپنے گھریں پج گئے سن۔ میں تے خالد حسین جدوی مِلدے ساں تاں دھرتی تے بنے ''نرک نواس'' دی گل ضرور کردے ساں کیونکہ ربّ سائیں دے بنائے ہوئے نرک دا تاں ساہنوں کُجھ علم نہیں سی پر کھوجی کافر دا گھر کیسے وی طرحاں نرک توں گھٹ نہیں سی۔ شاید اسے کر کے اُس نے اپنے مکان دا ناں ''نرک نواس'' رکھیا سی۔

جدوں خالد حسین پونچھ وِچ ڈپٹی کمشنر لگا سی تاں اُس نے اوتھے کئی ادبی پروگرام کروائے جنہاں وِچ ''اِک شام بشیر بدر کے نام'' اتے ندا فاضلی نال وی اِک شعری نشت کروائی سی، جِس وِچ لُدھیانے توں اُردو شاعر سردار پنچھی تے خالد دے یار پرتپال سنگھ بیتاب اتے میرے سمیت کُجھ ہور وی اُردو تے پنجابی شاعراں نے حِصہ

لیا سی۔ پونچھ توں جموں دے واپسی سفر وِچ خالد حسین نے اپنی کار وِچ نِدا فاضلی، پرتپال سنگھ بیتاب تے سردار پنچھی نُوں بٹھایا سی۔ رستے وِچ ہر ادھے گھنٹے مگروں سردار پنچھی کار رُکوا کے پیشاب کرن لگدا۔ جد اسیں کالی دھار دے اُپر لے گلّے (ٹیسی) کول چاء پین لئی کارتوں اُترے تاں سردار پنچھی پیشاب کرن لئی مُڑ ٹُر پیا۔ چاء پین لگیاں سردار پنچھی خالد حسین نُوں پچھن لگا کہ ایتھوں جموں کِنّی دُور اے تاں خالد حسین نے جواب دِتا سی، ''صرف دو پیشاب''۔ سبھے ہنسیاں اِہ لطیفہ نِدا فاضلی نے اکثر ادبی تے غیر ادبی محفلاں وِچ سُنایا ہے۔ سردار پنچھی نے خالد حسین دِیاں کئی پنجابی کہانیاں دا ہندی وِچ ترجمہ کیتا ہے تے ''دینک بھاسکر''، ''دینک جاگرن''، ''امر اُجلا''، ''دینک ٹریبون''، ''پنجاب کیسری'' تے کئی ہور ہندی اخباراں تے رسالیاں وِچ شائع کروایاں ہن۔ خالد حسین جد وی پریشان ہُندا جاں فیر کسے نویں تخلیق نُوں جنم دین لئی سوچدا تاں اُہ میرے کول گورداس پور آجاندا۔ اسیں دونویں نوئیاں لِکھیاں رچناواں اِک دُوجے نُوں سُناندے تے فیر لمبے سفر تے کدے چنڈی گڑھ، کدے شملہ، کدے دھرم شالہ تے ڈلہوزی ول چلے جاندے۔ اُہ کئی واری مینوں لے کے کشمیر گیا تے اسیں دونویں کشمیر دے موسم تے خوبصورتی دا آنند مانندے۔ میں اوہدی یاری تے ہمیشاں فخر کردا ساں۔ اُہ یاراں دا دُکھ ونڈان والا تے اوہناں دے اوکھے سوکھے ویلے کم آون والا بندہ سی۔ میں واہیگورو اگے ارداس کرناں کہ خالد حسین نُوں سورگاں وِچ تھاں دے اتے ساہنوں اِس گل دی بشارت دے کہ خالد ''سورگ نواس'' وِچ رہندا ہے۔

☆

متراں دی مجمانی

ڈاکٹر دیویندر سنگھ نال میری جان پچھان ادوں دی سی، جدوں اُہ جموں یونیورسٹی دے پنجابی شعبے وِچ بطورِ لیکچرار تعینات ہویا سی۔ اُس ویلے پنجابی وِبھاگ دے مُنکھی ڈاکٹر کرتار سنگھ سُوری، ریڈر ڈاکٹر دھرم پال سِنگھل تے ڈاکٹر دلجیت سنگھ لیکچرار سن۔ جموں دے پنجابی ادیباں نے ڈاکٹر دیویندر سنگھ دا نِگھا سواگت کیتا۔ اُہ شروع وِچ ڈاکٹر دلجیت سنگھ دے نال بی۔سی روڈ دے سرکاری فلیٹ وِچ رہندا سی پر ویاہ کروان مگروں اُس نے کرایے تے وکھرا مکان لے لیا۔ ڈاکٹر دیویندر سنگھ وِچ ادبی چس سی۔ اُہ پنجابی ادبی بیٹھکاں وِچ حصہ لیندا ا تے جموں کشمیر دے پنجابی ادیباں تے دانشوراں نال میل ملاپ رکھدا۔ ڈاکٹر کرتار سنگھ سُوری دے جان مگروں ڈاکٹر دھرم پال سِنگھل وِبھاگ دے مُنکھی بن گئے تے فیر ڈاکٹر دلجیت سنگھ دے نال ہی ڈاکٹر شرن کور وی لیکچرار لگی سی، فیر بلدیو راج گُپتا پٹیالے توں جموں یونیورسٹی وِچ پنجابی

شعبے وِچ ریڈر بن کے آئے۔ اوہناں دِناں وِچ ہی کہانی کار ڈاکٹر بھوپندر سنگھ سودن (پہلے راہیؔ تخلص کردا سی) وی جموں یونیورسٹی وِچ بطور پنجابی لیکچرار تعینات ہویا سی۔ ڈاکٹر بلدیو راج گُپتا نے اُنج تاں لسانیات وِچ پی ایچ ڈی دی ڈِگری لئی سی پر پنجابی لسانیات بارے اوہدی جانکاری پرائمری سکول ٹیچر توں ودھ نہیں سی۔ پر ڈاکٹر دھرم پال سِنگھل، بھُوپندر سُودن تے دیویندر سنگھ ساہتک رُچی رکھدے سن تے آپ وی لکھدے سن۔ لہذا پنجابی وِبھاگ، ادبی سرگرمیاں دا مرکز بن گیا سی۔ یونیورسٹی وِچ پنجابی زبان تے ادب دے وکھ وکھ پہلواں تے سیمینار کروائے جاندے، کہانی گوشٹیاں ہُندیاں۔ مشاعرے ہُندے۔ ڈاکٹر دیویندر سنگھ یونیورسٹی دے سمیناراں تے کانفرساں وِچ ودھ چڑھ کے حِصہ لیندا۔ خالد حسین تے دیوریندر سنگھ دِیاں شاماں اکثر اکٹھیاں گُذر دیاں تے اُہ اِک دُوجے دے رازدار اتے دُکھ سُکھ دے بھائیوال بن گئے سن۔

اِک دِن ڈاکٹر دیویندر سنگھ اپنے اِک ریسرچ اسکالر راجویندر سنگھ (جہیڑا اجکل جرمنی وِچ رہندا اے) نُوں نال لے کے خالد حسین دے گھر اُستاد محلے آیا۔ اُس نال اِک جوان کُڑی تے سونہا جیہا گبھرو سی۔ منڈے دا ناں سُکھدیو سنگھ سی تے کُڑی ایم ،اے دی پڑھائی کر رہی سی تے اِہ دونویں گول گجرال دے رہن والے سن۔ ڈاکٹر دیویندر سنگھ نے دسیا کہ ''اِہ دونویں اپنے گھروں بھج کے آئے نیں اتے ویاہ کروانا چاہندے نیں۔ اِنہاں دے ماپے اِنہاں دے ویاہ دے خلاف نیں۔ اِس لئی اسیں اِنہاں دوہاں دا ویاہ کروانا چاہنیں آں۔ اِہ اِک دو راتاں تیرے گھر رہن گے۔ برساتاں دے دِن سن تے خالد حسین دے بیوی بچے اپنے پنڈ ''لاٹی دُھونے'' گئے ہوئے سن۔ گھر وِچ ہور کوئی نہیں سی، اِس لئی خالد نے اِس عاشق معشوق جوڑے نُوں اپنے گھر وِچ پناہ دِتی۔ اُس ویلے خالد حسین دی مالی حالت بہت ماڑی سی۔ اِس لئی اُہ اپنے دوست ناصر حسین قریشی کولوں پنج سو روپیے اُدھار لے کے بازار گیا تے

بازاروں ویاہ دا نواں جوڑا، نویں سینڈل، بانہاں لئی چوڑا تے سُوہے رنگ دِیاں چُوڑیاں اتے سندُور لے کے گھر آیا۔ اُس نے کُڑی نُوں ویاہ والا سُوہا جوڑا پوایا۔ والاں وِچ سندُور لوایا تے دوہاں نُوں سمجھایا کہ کوئی وی پچھے تاں اُہ کہن کہ ''اسیں جالندھرتوں ہنی مون منان لئی سری نگر جا رہے ساں کہ پتہ چلیا ہے کہ ناشری نالے کول پسیاں پین کارن رستہ بند گیا ہے۔ اِس لئی اسیں خالد صاحب کول آ گئے ہاں، کیونکہ خالد صاحب اوہناں دے وڈّے ویر تے مشہور پنجابی کہانی کار جسونت سنگھ وِردی دے دوست نیں اتے ویر جی نے کیہا سی بھئی کوئی وی مشکل آئے تاں خالد صاحب دے گھر چلے جانا۔ اس لئی اسیں ایتھے آئے ہاں۔''

دُوجے دِن ڈاکٹر دیویندر سنگھ تے راجوندر سنگھ بڑے گھبرائے ہوئے خالد حسین کول آئے تے آوندے سار ہی کہن لگے کہ ''اِنہاں نُوں اپنے گھروں کڈھ دے کیوں جے کُڑی دے بھراہ تے رِشتے دار تلواراں لے کے اِنہاں نُوں لبھ رہے نیں تے کِسے ویلے وی ایتھے آ سکدے نیں اتے تیرے لئی مُصیبت کھڑی کر سکدے نیں۔ اوہناں دِیاں اکھاں وِچ لہو اُتریا ہویا اے۔ اساں بڑی مشکل نال اپنی جان بچائی اے، کیوں جے اُہ ساہڈے تے وی شک کر رہے نیں۔'' خالد حسین نے ہسدیاں جواب دِتا سی کہ اِہ دونویں ''طوطا مینا'' ہُن خالد دی پناہ وِچ نیں اتے ہُن اِہ خالد دی ذِمے واری ہے کہ اِس جوڑے دی رَجّ حفاظت کرے۔ اِہ سُن کے ڈاکٹر دیویندر سنگھ تے راجوندر سنگھ ڈرے سہمے اوتھوں چلے گئے سَن۔ دُوجے دِن پوہ پھُٹدیاں ہی خالد حسین اوہناں نُوں پریت نگر، امرتسر، اپنے نِگھے مِتر تے کہانی کار مختار رَگل دے گھر لے گیا۔ مختار رَگل یاراں دا یار سی تے اوہدا گھر ادبی آوراہ گرداں دا مسکن سی۔ اُہ پیشے توں ٹیچر سی تے کئی اخباراں لئی کالم وی لِکھدا سی اتے ادبی اکھاڑے وِچ خالد حسین دا ہمعصر وی۔ اُہ اپنے مکان وِچ اِکلا رہندا سی۔ ایسولئی اوہدا گھر یار بیلیاں دا

منور نجن سنٹر سی جتھے ساہت کار دوست راتاں گذار دے، دارو پیندے تے اپنیاں رچناواں اک دوجے نوں سناندے۔ خالد حسین نے ساری گل مختار گل نوں سمجھائی تے شکھدیو واسطے کوئی نوکری لبھن لئی کیہا نالے اوہناں دے لانواں پھیرے کروان دی وی گذارش کیتی اتے کیہا کہ مختار گل اس جوڑے نوں خالد حسین دے ذاتی مہمان سمجھے۔ مختار گل نے عارضی طور تے شکھ دیو سنگھ نوں چوگا نویں توں پریت نگر تک ویگن چلان لئی ڈرائیوری دی نوکری دوائی۔ خالد حسین شکھدیو تے اوہدی معشوق نوں پریت نگر چھڈ کے جموں آ گیا۔ پندراں وِہیاں دِناں مگروں خالد جد مُڑ امرتسر گیا تاں پریت نگر جان توں پہلاں اپنے متر پرمندر جیت (ماہنامہ پنجابی "اکھر" دا مُدیر) نوں مِلن لئی حسین پورہ چونک "لَو" دے دفتر گیا جنہوں اوہناں دِناں پرمندر جیت ایڈٹ کردا سی۔ اوتھے مختار گل وی بیٹھا سی تے پنجابی ادبی ماہنامہ "لَو" دا مالک امریک سنگھ امن وی۔ امن "فرنڈس سائیکل" بناون والی فیکٹری دا حصے دار سی اتے امرتسر دے رئیس لوکاں وِچ شمار ہُندا سی۔ اُہ تخلیقی ذہن رکھدا سی تے ادبی کتاباں خاص کر چنگی شاعری پڑھدا رہندی۔ صوفیانہ شاعری دا عاشق سی تے اُردو، پنجابی تے انگریزی شاعری دا دِلدادہ۔ اُہ آپ وی پنجابی وِچ چنگے شعر کہندے سی تے اوہدیاں غزلاں تے نظماں ادبی رسالیاں وِچ چھپدیاں رہندیاں سن۔ اُہ یاراں دا یار تے محفل پرست سی۔ پرمندر جیت جہے بندے نوں دُنیاداری دی جاگ لاون والا امن ہی سی۔ اج وی "لَو" دا اِہ دفتر پرمندر جیت کول ہی ہے اتے پاٹھکاں تے پڑھیاراں دی دلچسپی لئی میں دسنا چاہندا ہاں کہ پرمندر جیت میرا ہی ناں ہے تے تُسیں میریاں نظماں، غزلاں، سمپادکی (اداریہ) تے کالم "بیڑیاں دا پُل"، "اکھر" وِچ پڑھدے رہندے ہووے گے۔ "اکھر" ادبی حلقیاں وِچ اپنی اِک نویکلی پہچھان رکھدا اے۔ ایہدا اج اوہو مقام ہے جو کدے "ناگ منی" داہُندا سی تے میری خالد حسین نال یاری دی بنیاد

''ناگ منی'' نے ہی پائی سی۔ اپنے شروع دے دَور وِچ اسیں ''ناگ منی'' وِچ چھپدے ساں۔ خیر سُکھ دیو تے اُس ایم،اے پڑھدی طالبہ دی کہانی دا پہلا حصہ مینوں مختار ِگل نے ہی سُنایا سی۔ ''لئو'' دے دفتر وِچ بیٹھ کے جد خالد حسین نے مختار ِگل کولوں سُکھدیو تے اُس کُڑی بارے پُچھیا تاں مختار دے بدلے میں اونہوں دسیا کہ اُہ دونویں اجکل امرتسر وِچ رہندے نیں تے موجاں ماردے نیں۔ کُڑی ''فرنڈس سائیکل'' دے شوروم وِچ سیلز گرل لگی اے تے سُکھدیو اوہناں دا ٹرک چلا رہیا اے۔ امن جی نے اُس کُڑی نُوں اپنی دھرم بھین بنایا ہوا اے تے باقاعدہ کُڑی کولوں رکھڑی بنھائی ہوئی اے۔ امن جی نے اوہناں نوں دو کمریاں دا اِک سیٹ کرایے تے لے کے دِتا ہے۔ اُس کُڑی نُوں پُورا داج جاں گھر دِیاں لوڑِندیاں چیزاں خرید کر کے دِتاں نیں اتے اِک بھراہ دا فرض نبھایا اے۔ اسیں خالد نُوں لے کے سُکھدیو دے گھر گئے۔ خالد حسین اوہناں نُوں مِل کے بوہت خوش ہویا تے دُوجے دِن اُہ جموں پرت آیا۔ اگلے مہینے خالد مُڑ امرتسر آیا تاں میں اُس نُوں دسیا کہ اُہ کُڑی سُکھدیو نال لانواں پھیرے لین لئی تیار نہیں ہو رہی۔ جد وی امن صاحب جاں اسیں ویاہ دی گل کردے ہاں تاں اُہ ٹال دیندی اے تے کہندی اے کہ کُجھ چِر اُڈیک لینا بہتر رہوے گا۔ تاں جو اوہدے ماں پیؤ من جان۔ خالد حسین نے وی اوہناں نُوں جا کے سمجھایا پر اُس کُڑی نے خالد نُوں وی اوہو جواب دِتا جو ساہنوں دیندی آ رہی سی۔

دو مہیناں مگروں خالد حسین جد فیر امرتسر آیا تاں اساں نے اوس دی رج کے جُوت پریڈ کیتی۔ اُس مسئلے نُوں ڈھیر ساریاں ٹھیٹھ پنجابی گاہلاں دا گُلقند کھوایا۔ غُصے نال نہیں، سگوں پیار دی کھنڈ، شکر وِچ گھول کے، کیونکہ اُس ساری واردات وِچ خالد دا کوئی قصور نہیں سی۔ اُہ وی ساہڈے وانگر اِک جذباتی، نرمل تے نرچھل (صاف سُتھرا) دِل دا مالک سی تے سماج توں بغاوت کرن والے اس جوڑے نُوں ویاہ دے

حتمی انجام تک ویکھنا چاہندا سی پر معاملہ کُجھ ہور سی۔ امرتسر دی اِک کُڑی جموں ویاہی ہوئی سی۔ اُہ کُڑی جموں یونیورسٹی وِچ شکھدیو دی معشوق نال پڑھدی سی تے امرتسر وِچ انہاں دی گوانڈھن سی۔ اُس کُڑی نُوں شکھدیو تے راج کور دے قصے دا پتہ سی۔ اُس کُڑی رائیں راج کور دا سمپرک (رابطہ) اپنی ماں نال ہو گیا اتے راج دی ماں اپنی دِھی نُوں بار بار نصیحت کر رہی سی کہ اُہ کِسے وی حالت وِچ شکھدیو نال لانواں پھیرے نہ لوے، اتے نہ ہی عدالت وِچ جا کے ویاہ کرائے۔ ماں دِھی دا رابطہ گوڑھا ہُندا گیا تے شکھ دیو نُوں اِس گل دی کوئی سُوہ نہ لگی۔ اِک دِن راج دی ماں امرتسر آئی تے شکھدیو کولوں چوری اپنی دِھی نُوں مِلی تے اُس نُوں نال لے کے مُڑ جموں آ گئی۔ جموں آوندیاں سار ہی راج دے ماپیاں نے اوہدا ویاہ چندی گڑھ دے لاگے کِسے پِنڈ دے گبھرو نال کروا دِتا تے راج ہمشیاں لئی شکھدیو نُوں چھڈ کے اپنے خصم نال پنجاب چلی گئی۔ کُجھ دِناں مگروں جد شکھدیو نُوں راج دے ویاہ دا پتہ چلیا تاں اُہ وی جموں چلا گیا۔ بعد وِچ ساہنوں یعنی امن جی نُوں، مختار گِل تے مینوں اُس امرتسر والی کُڑی کولوں پتہ لگا کہ راج کور شکھدیو دی سکی ماسی سی، جِس کر کے راج دے ماپے اوہناں دے ویاہ دے سخت خلاف سن۔ اِس رِشتے دی پُشٹی (گواہی) دا پتہ ساہنوں شکھدیو کولوں وی لگا سی جیہڑا امرتسر مینوں مِلن آیا سی۔ اساں سبھناں نے شکھدیو کنجر نُوں رج کے گاہلاں کڈھیاں تے آپ وی شرمسار ہوئے کہ ساہڈے کولوں اِک بڑا وڈا انرتھ (گُناہ) ہون جا رہیا سی تے جِس دی ساری ذمے داری خالد حسین دے سِر جاندی سی۔ انسان کئی واری جذبات وِچ آ کے اجیہے کم کر دیندا اے، جِس دا اُس نُوں مگروں پچھتاوا وی ہُندا اے تے شرمندگی وی، پر اِس سبھ دے باوجود خالد ساہڈا مِتر سی تے مردے دم تک اُہ ساہڈا دِل جگر بنیا رہیا۔ اسیں اوہدیاں رچناواں نُوں بڑے شوق نال چھاپدے۔ اُس نال محفلاں سجاندے۔ اُس دے لطیفے سُندے۔ اُس دِیاں کہانیاں تے

لیکھ سُندے اتے اوہدی مِٹھی، شاعرانہ تے اکھاناں بھری بھاشا دالطف اُٹھاندے تے اُس دی پنجاب پھیری دی اُڈیک کردے رہندے۔ اُہ بے شک جمیا اُدھمپور تے پلیا جموں وِچ سی پر اُس دی رُوح ہمیشاں پنجاب وِچ بھٹکدی رہندی۔ اِس آوارہ رُوح نُوں ساہڈے ساریاں ولوں نِگھی شردھانجلی (خراجِ عقیدت)۔

☆

دھُواں دُھکھے میرے اندر باہر

مہاراجہ ہری سنگھ دے ویلے جموں کشمیر دے سکولاں وِچ بچیاں نُوں مذہبی تعلیم وی دِتی جاندی سی۔ پنجویں جماعت توں لیکے آٹھویں جماعت دے بچیاں نُوں اوہناں دے مذہب مطابق سرکاری سکولاں وِچ مولوی تے پنڈت ٹیچر تعینات کیتے جاندے سن، جیہڑے طالب عِلماں نُوں دینی تے اخلاقی درس دیندے سن۔ زمانہ قدیم تے اُس توں بعد مغلاں دی حکومت ویلے وی مکتب، دینی مدرسے تے پاٹھ شالانواں مندراں تے مسیتاں نال جُڑے ہُندے سن، جیتھے بچیاں نُوں اپنے اپنے دھرم دی تعلیم دِتی جاندی سی۔ ساڈے سارے صوفی، سنت تے مہاتما جن اِنہاں پاٹھ شالانواں تے مدرسیاں توں ہی پڑھ کے نکلے تے اوہناں انسان دوستی، بھائی چارے، محبت، امن تے شانتی دے دِیوے پورے برصغیر ہند وِچ جگائے۔ پردیش دی ونڈ مگروں ہندوستان نے آزادی، عوام دی حاکمیت تے سیکولرازم دا رستہ اپنایا۔ ہر اک

دھرم دے منّن والیاں نوں اپنے مذہب تے چلّن اتے اُس دا پرچار کرن دی کھلی آزادی دِتی۔ اِہ اک بوہت ہی ودھیا قدم چُکیا گیا سی پر اِس وِچ اِک گل دی گھاٹ اِہ رہ گئی کہ چیک اینڈ بیلنس (check and balance) دا کوئی طریقہ جاں نظام نہیں رکھیا گیا۔ اکثر لوکاں نے دھرم دے ناں تے امن، شانتی دے بدلے بدامنی تے نفرت پھیلائی تے گوڑ تماشے کرن لگے۔ اُنج تاں ہندوستان مذہبی رواداری تے برابری دی پالیسی تے چلّن دا دعوے دار سی پر جنیاں دی چوناں ہُندیاں نیں، اوہناں وِچ وی انہاں گلاں دا خاص دھیان رکھیا جاندا ہے کہ مُسلم، دلِت (نِکی ذات دے ہندو)، براہمن، راجپوت، جٹ، عیسائی، سِکھ تے ہور ذاتاں دے بوہتی گِنتی والے علاقیاں وِچ اُسے قوم مذہب جاں ذات دے اُمیدوار کھڑے کیتے جان۔ بوہت گھٹ اِنج ہویا ہے کہ کسے اِک مذہب جاں ذات دا اُمیدوار کسے دُوجے دھرم جاں ذات دے بوہتی گِنتی والے علاقیاں توں انتخاب وِچ کھڑا کیتا گیا ہووے جاں اُہ جِتیا ہووے۔ بھارت دِیاں لگ بھگ ساریاں سیاسی پارٹیاں دا ایہو حال اے۔ اِہ اِس گل دا ثبوت ہے کہ سیکولرازم تے مذہبی غیر جانبداری تے رواداری دے باوجود اسیں اپنے اندر دے ہندو، مسلمان، جاں بودھ، سِکھ تے عیسائی جاں ہریجن نُوں ہمیشاں زندہ رکھیا ہے۔ دلتاں لئی اتے درجہ فہرست قبیلیاں اتے پچھڑی ذاتاں لئی تعلیمی میدان تے نوکریاں وِچ خصوصی کوٹے (Reservation) رکھے ہَن۔ حد اِہ ہے کہ 50-55 فیصد نوکریاں اِہ خصوصی کوٹے والے لے جاندے نیں۔ ہور تے ہور نوکری دوران ترقیاں لئی وی مخصوص کوٹہ رکھیا گیا اے۔ اِس گل نے ہندوستانی سماج وِچ اقتصادی تے معاشی بے چینی پیدا کر دِتی اے اتے برابری تے غیر جانبداری دی ترگڑی دا تول ہی وگاڑ دِتا ہے۔ جس کر کے بھارت وِچ مذہب، ذاتاں تے قبیلیاں نُوں لیکے فرقو فساد ہونے عام گل ہے۔ اوپروں مذہبی جُنون وِچ جد سیاست دا تڑکا لگدا اے تاں سِکھ، ہندو،

عیسائی تے مسلمان، دِلی، کانپور، لکھنو، ممبئی تے گجرات وِچ موت دی بلی چڑھدے نیں۔ برصغیر دی ونڈ مگروں لکھاں دی گنتی وِچ ہر دھرم تے عقیدے دے لوکی فرقو فساداں دی بھینٹ چڑھ چکے ہن پر ساہڈے ملوانے، پُجاری، گرنتھی، پادری تے سوامی اج وی اگ بُجھان دی تھاں اگ بھڑکان دا کم کردے نیں۔ فرقو رولیاں وِچ جانی تے مالی نقصان ہُندیاں میں آپ اپنی اکھوں ویکھیا اے۔ میرا ناں کیول کرشن کپور ہے تے میں پونچھ دا رہن والا ہاں۔ میں ٹیچر بھرتی ہویاں ساں تے چیف ایجوکیشن افسر دے طور تے سرکاری نوکری توں سیوا مکت ہویا ہاں۔ میں خالد حسین جی نوں بوہت نیڑیوں جاندا ساں۔ 1985ء وِچ اُہ پہلے واری پونچھ وِچ ضلع پروجیکٹ افسر بن کے آئے سن۔ فیر 1990ء وِچ اسسٹینٹ کمشنر ڈیولپمنٹ پونچھ تے فیر 1999ء وِچ ڈپٹی کمشنر پونچھ تعینات ہوئے سن۔ اوہناں دے ادبی پروگراماں وِچ میں شامل ہُندا ساں مشاعرے تے سنگیت دے پروگرام کروان وِچ میں اوہناں دا مددگار ہُندا ساں۔ جدوں اُہ ساہڈے ضلع وِچ ڈپٹی کمشنر بن کے آئے تاں عوامی بہبود لئی کیتے جان والے ترقیاتی کماں نوں ویکھن لئی اتے مِلی ٹینسی توں متاثرہ علاقیاں دا دورہ کرن ویلے میں اکثر اوہناں دے نال ہُندا ساں۔ جہانگیر میر صاحب (اج دا کانگرسی ایم ،ایل،سی) وی ساہڈے نال ہُندے سن۔ اُہ بے باک، صاف گو تے موہنہ آئی گل، برملا کرن دے عادی سن۔ خالد صاحب اِس گل توں بڑے ڈکھی سن کہ 65 ورہے گذرن دے باوجود ساہڈا دیش صحیح معنیاں وِچ سیکولر نہیں بن سکیا۔ اُہ کہندے سن کہ دیش وِچ تعلیم دا معیار ودھن تے پڑھے لکھے لوکاں دی گنتی چوکھی ہون دے باوجود وی لوکی مندر، مسیت، گورودوارے تے گرجے دِیاں کوٹھریاں وِچ بُری طرحاں قید نیں۔ دھرم دے ناں تے اج وی کسے نال زیادتی کیتی جاسکدی اے۔ کسے نوں وی exploit کیتا جاسکدا ہے۔ اوہنوں ماریا جاسکدا ہے تے اوہدا گھر کوٹھا پھوکیا جاسکدا ہے۔ مندراں،

مسیتاں تے ہور مذہبی تھانواں اندر بمب مارے جا سکدے نیں۔ خُودکش حملے کرائے جا سکدے نیں، اتے اِہ کم کروان والے کوئی ان پڑھ نہیں نیں، سگوں چوکھے پڑھے لِکھے مذہبی تے سیاسی چالباز ہُندے نیں۔ ایان عمر بچیاں نُوں ورغلایا جاندا اے تے اوہناں دے دماغاں وِچ مذہبی نفرت دے کیڑے بھرے جاندے نیں۔ اج پڑھے لِکھے لوکاں نُوں مذہبی جُنونی اپنیاں اُنگلیاں تے نچاندے نیں۔ اتے سیاست اِس دا بھرپُور فایدہ چُکدی اے۔ خالد حسین ہوریں اس گل توں وی بڑے بے چین سن کہ مسلماناں وِچ مذہب دے ناں تے لوکاں دا سوشن (زیادتی) ہو رہیا اے۔ خاص کر بچیاں نُوں جنت دے سبز باغ وِکھا کے جہاد ول پرِیریا جاندا اے۔ معصوم بچیاں نُوں خُودکش بمبار بنا کے استعمال کیتا جا رہیا ہے اتے اِہ سبھ کُجھ مذہب دے ناں تے ہو رہیا ہے جدکہ انہاں معصوم بچیاں نُوں ورغلان والیاں دے اپنے بچے ریاستوں جاں ملکوں باہر پڑھ رہے نیں جاں کاروبار کر رہے نیں۔ اوہناں لئی جہاد نہیں ہے۔ اِہ صرف غریب تے معصوم بچیاں لئی مخصوص کیتا گیا ہے۔ اِس گل دا اثر ہُندو کٹرواد یاں تے وی چوکھا پے رہیا اے تے اُہ مُسلماناں نُوں غدار تے اُگروادی اتے دہشت گرد کہندے ہن اتے بدلے وجوں اُہ وی اوہو حرکتاں کرن لگے نیں جِس دی ہر چنگی سوچ والا شخص مخالفت کردا ہے۔ خالد صاحب ان پڑھ جاں گھٹ پڑھے لکھے ملوانیاں توں وی بڑے اوکھے سن۔ اُہ کہندے سن کہ اِہ لوک آٹھویں جاں دسویں جماعت تک پڑھن مگروں مذہبی اداریاں توں قرآن نُوں زبانی، رٹا لا کے یاد کرن، اُس دی تلاوت کرن، نماز تے جنازہ پڑھان اتے نکاح پڑھان جاں نذر نیاز دی دُعا پڑھن والیاں آیتاں نُوں رٹ کے آوندے نیں تے مسیتاں وِچ بہہ جاندے نیں۔ اتے وعظ دیندے رہندے نیں تے لوکائی نُوں گُمراہے پا دیندے نیں۔

خالد صاحب نے مینوں دسیا سی کہ جد اُہ جموں وِچ اوقاف اسلامیہ دے

ایڈمنسٹریٹر سن تاں اُہ مسجداں وِچ مولوی لگان لئی اُمیدواراں دا لِکھتی امتحان لیندے سن۔ اتے عربی دے نال نال، ہندی، اُردو تے انگریزی دے الفاظ وی لکھواندے سن پر کوئی وی اُمیدوار امتحان وِچ پاس نہیں سی ہُندا۔ اِنج ہی جد خالد حسین جی پونچھ وِچ ڈپٹی کمشنر بن کے آئے تاں اوہناں ویکھیا کہ پونچھ ضلع وِچ جیہڑا سارے دا سارا پاکستانی انتظام والے کشمیر نال مِلدا اے۔ تے وِچکار صرف اِک لکیر تے کُجھ بُرجیاں اتے فوجی چوکیاں نیں، اس وِچ بے شُمار مدرسے چل رہے نیں، جِنھاں وِچ بچیاں نُوں صرف عربی پڑھائی جاندی اے۔ پونچھ شہر وِچ مولانا غلام قادر ہوراں اِک بوہت وڈّا مدرسہ بنایا ہویا اے جس وِچ تقریبن چھ سو بچے عربی تے قرآنی تعلیم پڑھدے نیں۔ اِنج ہی منڈی، لورن، کھنیتر، سُورن کوٹ، درابہ، بفلیاز، بالاکوٹ تے مینڈھر اتے ہور کئی تھانواں تے وڈّیاں عمارتاں اُسار کے اوہناں وِچ بچیاں نُوں قرآنی آیتاں رٹائیاں جاندیاں نیں۔ اِک واری خالد صاحب نُوں عبداللہ پُل دے پار والے مدرسے وِچ سالانہ تقریب دی صدارت لئی بُلایا گیا۔ جِتھے قرآن مجید حِفظ (زبانی یاد کرنا) کرن والے بچیاں دی دستار بندی کرنی تے اوہناں نُوں حافظ ہون دی سند دِتی جانی سی۔ کارروائی شروع کرن توں پہلاں اِک بچے نُوں قرآن مجید دی تلاوت کرن لئی بُلایا گیا۔ اُس بچے نے لے، قرأت وِچ قرآن دے اِک سپارے نُوں زبانی پڑھیا۔ جد اُہ جان لگا تاں خالد حسین جی نے اُس نُوں روک کے کیہا کہ جو قرآنی آیات پڑھیاں گیاں سن، اوہناں دا ترجمہ اُردو، ہندی جاں اپنی ماں بولی وِچ کر کے دس اتے مطلب سمجھا۔ اُس بچے دا جواب سی کہ اُس نُوں صرف عربی وِچ قرآن نُوں زبانی یاد کرایا گیا اے یعنی رٹا لوایا گیا اے پر اُس نُوں انہاں آیتاں دا مطلب نہیں پتہ۔ خالد صاحب نے اپنے صدارتی خُطبے وِچ منتظمین دی چنگی چھِل لائی تے کیہا کہ انہاں بچیاں نُوں قرآنی تعلیم دین اتے قرآن نُوں حِفظ کران دے نال اس دا ترجمہ وی

پڑھان تاں جے بچیاں نُوں قرآنی تعلیم دی سمجھ وی آئے اتے اُہ اِس دی رُوح وِچ اُتر کے اِنسانی بھلائی لئی اِک مثالی رول ادا کرسکن۔ اوہناں مدرسہ چلان والیاں نُوں ہدایت کِیتی کہ دینی تعلیم دے نال نال مدرسے وِچ دُنیاوی تعلیم وی رائج کِیتی جاوے اتے سرکاری نصاب وی پڑھایا جائے۔ ہندی، اُردو، سائنس، حساب، انگریزی، تاریخ تے جغرافیہ آد مضمون پڑھائے جان اتے دو مہیناں دے اندر سرکاری نصاب ہر مدرسے وِچ پڑھانا لازمی ہووے گا۔ خالد جی نے کئی دُوجے مدرسیاں دا وی معائنہ کِیتا تے ہر تھاں صرف عربی وِچ قرآن نُوں رٹایا جاندا سی پر مطلب کِسے نُوں نہیں سی آوندا۔ سرکاری تعلیمی نصاب پڑھان ول کوئی دھیان نہیں سی دِتا جاندا۔ اوہناں اِک سرکلر (گشتی چٹھی) بحثیت ضلع مجسٹریٹ جاری کِیتا جِس دے مطابق دینی مدرسے چلان والیاں نُوں ہدایت کِیتی گئی سی کہ دینی تعلیم دے نال بچیاں نُوں سرکاری تعلیمی نصاب پڑھانا لازمی ہے اتے اِس اُتے دو مہیناں وِچ عمل کِیتا جائے نہیں تاں مدرسے بند کر دِتے جان گے۔ اس حُکم تے سبھ توں پہلاں مولانا غلام قادر صاحب نے عمل کِیتا تے چنگے اُستاد بھرتی کر کے مدرسے وِچ سرکاری نصاب لاگو کِیتا۔ کمپیوٹر لوائے تے بچیاں نوں دینی تعلیم دے نال نال موجودہ دَور دا مقابلہ کرن لئی سرکاری نصاب دی پڑھان لگے۔ خالد حسین جی نے کئی واری میرے نال اپنے وِچار سانجھیاں کر دِیاں مینوں دسیا سی کہ دُنیا اتے خاص کر بھارت وِچ مسلمان اقتصادی، تعلیمی تے سماجی طور تے پچھڑیا ہویا اے۔ اُہ باقی دھرماں اتے عقیدیاں دے لوکاں کولوں بوہت زیادہ پسماندہ ہے۔ اتے اِس دی وڈی وجہ اِہ ہے کہ ساڈے ملوانیاں تے مذہبی لیڈراں نے مُسلم قوم نُوں دھرم زنجیراں وِچ جکڑیا ہویا اے۔ اُہ اپنے ہزار سالہ شاندار ماضی دی گردان پڑھدے رہندے نیں۔ حال تے روندے نیں پر مستقبل ول کوئی دھیان نہیں دیندے۔ مسلماناں دی اِس پسماندگی تے غربت لئی ساڈیاں سرکاراں وی کوئی دھیان

نہیں دِیندیاں۔ مسلماناں دی اِس پسماندگی تے غربت لئی اہ وی برابر دِیاں ذمے دار نیں۔ انہاں سرکاراں نے مسلماناں دی تعلیم، اوہناں دی اقتصادی ترقی اتے سماج وِچ برابری دی سطح تے لیان لئی کوئی مثبت قدم نہیں چکیا۔ مسلمان صرف ووٹ بنک بن کے رہ گیا اے۔ نام نہاد مُسلم لیڈر مُسلم ووٹاں دی خرید تے فروخت دا کاروبار کردے آرہے نیں۔ غیر مسلم سیاسی لیڈر انہاں دا استحصال کر رہے نیں۔ پر کدے کوئی ٹھوس قدم مسلم قوم نُوں اوپر چکّن لئی نہیں چُکیا گیا۔ کٹر پنتھی جماعتاں لئی مُسلمان دہشت گرد بن گیا ہے۔

خالد حسین صاحب نے پونچھ دے حالات بارے اتے مدرسیاں وِچ دِتی جا رہی تعلیم بارے اُس ویلے دے داخلہ سیکرٹری اتے اپنے بیلی ڈاکٹر سُدھیر سنگھ بلوریہ جی نال گل بات کیتی۔ اوہناں خالد جی نُوں اِس حوالے نال اِک تفصیلی رپورٹ اپنیاں سفارشاں سمیت لِکھ کے گھلن لئی کیہا۔ خالد صاحب نے جیہڑی رپورٹ بلوریہ صاحب نُوں بھیجی، اُس وِچ اوہناں لِکھیا کہ اِنہاں مدرسیاں وِچ یتیم تے غریب بچے صرف دینی تعلیم پڑھدے نیں تے اِنہاں بچیاں دی رہائش، کپڑا لیڑا، کھان پین تے پڑھائی دا مُفت بندوبست ہُندا اے اتے اہ مدرسے لوکاں دے چندے نال چلدے نیں۔ اہ اِک قابلِ تعریف اُپرالا ہے پر اِنہاں مدرسیاں وِچ سرکاری نصاب جاں اجوکے ویلے دی تعلیم دا کوئی انتظام نہیں ہے۔ اِس لئی اجیہیاں اداریاں وِچ سرکاری اتے اج دے یُگ مطابق نصابی کتاباں پڑھایاں جان۔ انہاں مدرسیاں نُوں سرکار رجسٹر کرے۔ بچیاں دے امتحان سرکاری جاں غیر سرکاری سکولوں دے نصاب مطابق ہر سال کروائے جان۔ خالد صاحب نے اہ وی لِکھیا کہ مسجداں وِچ مولوی تعینات کرن لئی گھٹ توں گھٹ اُمیدوار دا بی۔اے پاس ہونا لازمی قرار دِتا جائے۔ مُلک دے اسلامی اداریاں نوں ضابطے مطابق یونیورسٹی دا درجہ دِتا جاوے۔ خاص کر دیو بند

ورگے اسلامی ادارے نُوں۔ مولوی عالم، مولوی فاضل تے بی،اے پاس کرن والے طلبا نُوں دُوجے مذہباں دی وی جانکاری، ضروری ہونی چاہیدی اے تے باقی مضمون وی پڑھائے جانے ضروری قرار دِتے جان پر ایم،اے دی پڑھائی وِچ اُہ صرف دینی فلسفہ اتے اسلامیات پڑھ سکدے نیں۔ ایم فِل تے پی ایچ ڈی وی اسلامیات وے مضموناں وِچ کر سکدے نیں۔ اوہناں اپنی رپورٹ وِچ اِک سفارش اِہ وی کیتی کہ پورے بھارت وِچ مسلمان بچیاں لئی دسویں تک تعلیم پڑھنی لازمی قرار دِتی جائے۔ اَتے مسلم کُڑیاں تے مُنڈیاں لئی فیس معاف تے کتاباں مُفت دِتیاں جان۔ جیہڑے ماں باپ بچیاں نُوں سکولوں وِچ داخل نہ کروان، اوہناں لئی جُرمانہ تے قید دی سزا مقرر کیتی جائے۔ فیر بھانویں مسلماناں نوں ریزرویشن نہ وی مِلے تاں کوئی گل نہیں، پر مسلم بچیاں نُوں چنگی تعلیم خاص کر تکنیکی اداریاں وِچ داخلے لئی مفت کوچنگ دِتی جائے تاں جو ملک دی 20 کروڑ آبادی تعلیمی، سماجی تے اقتصادی طور تے خود کفیل ہووے تے مُسلم قوم دی پسماندگی تے پچھڑا پن دُور کیتا جا سکے۔ اِس کم لئی ساریاں سیاسی پارٹیاں نے مِل کے قدم چُکنا چاہیدا اے نہ کہ مسلم شناخت نُوں لے کے سیاست کھیڈی جائے۔ اج تک سرکار نے مسلماناں دی حالت جانن بارے جِتنے وی کمیشن بنائے، اوہناں سارے کمیشناں دی رپورٹ مطابق مسلمان ہندوستان وِچ سبھ توں زیادہ پسماندگی تے ناخواندگی داشِکار نیں۔ اِس لئی سرکاراں نُوں اِس پاسے سنجیدگی نال غور کرن دی لوڑ ہے۔ بلوریہ صاحب نے اِہ رپورٹ بھارت دی ہوم منسٹری نُوں بھیجی۔ کُجھ مہینیاں مگروں دِلّی توں آئی،بی دے اک جائنٹ ڈائریکٹر اِک نِکے ہوائی جہاز وِچ پونچھ آئے تے اوہناں خالد حسین جی دی رپورٹ تے سفارشاں دے حوالے نال تفصیلی گل بات کیتی۔ کُجھ سالاں مگروں اُس گل بات دا سِٹہ وی نِکلیا تے سچر کمیٹی بنائی گئی تے اُس دِیاں سفارشاں نُوں بھارت سرکار نے من لیا تے مسلم

بچیاں لئی اعلیٰ تعلیمی اداریاں تے تکنیکی اداریاں وِچ داخلہ لین لئی مُفت کوچنگ دا بندوبست کیتا، پر سچر کمیٹی دِیاں بوہت ساریاں سفارشاں حالیں وی ٹھنڈے بستے وِچ پیاں ہویاں نیں، جِنھاں نُوں لاگو کرن ول سرکار نے قدم چُکنے چاھیدے نیں۔ مدرسیاں بارے خالد صاحب دا کہنا سی کہ مرکزی سرکار نُوں اِس لئی چھیتی توں چھیتی کوئی قانون بنانا لوچیدا اے۔ کُجھ انقلابی قدم دُوجے مذہبی اداریاں بارے وی چکّن دی لوڑ ہے۔ تاں جے ملک دا ماحول بدلے۔ نفرت تے بے اعتمادی دُور ہووے تے سارے دیش واسی مِل جُل کے رہن۔ اُہ کہندے سَن کہ سرکاری نصاب وِچ صوفیاں تے سنتاں دا کلام وی بچیاں نُوں پڑھایا جائے تاں جے کٹّر وادنُوں لِسیاں کیتا جا سکے۔ خالد حسین جی دا اِہ وی کہنا سی کہ ریزرویشن پالیسی تے نظرثانی کرن دی وی لوڑ ہے۔ اج اِس دا فائدہ دلت، پچھڑیاں ذاتاں تے درجہ فہرست قبیلیاں تک محدود ہے، جِس دی وجہ نال اِنھاں طبقیاں وِچ سماجی ڈھانچے دا بوہت سُدھار ہویا اے پر اُچیاں ذاتاں دے غریب لوکاں نُوں اِس دا ڈاہڈا نقصان ہویا اے۔ کئی تھانواں تے تاں سورن ہندؤواں دی حالت ہریجناں تے مسلماناں کولوں دی ماڑی اے۔ اس کر کے ریزرویشن لئی کوئی آخری حد، کوئی حتمی ویلا مقرر کرنا لازمی ہے، نہیں تاں دیش وِچ ریزرویشن دے خلاف لوکی سڑکاں تے آجان گے تے افراتفری پھیل جائے گی، جِس دا مُلک نُوں بڑا نقصان ہووے گا۔ خالد حسین جی دے انھاں وچاراں نال میں وی سہمت ساں کیوں جے بے انصافی کسے وی طبقے نال ہووے، اُس دا منفی نتیجہ ضرور نکلدا ہے۔

☆

بول مِٹّی دیا باویا

میرا ناں کمل دیپ سنگھ ہے۔ میں جموں یونیورسٹی توں پنجابی وِچ پی، ایچ، ڈی کر رہیا ہاں تے میرے تھیسس دا موضوع ''پنجابی کہانی دا برتانت شاستری (طرزِ بیان) ادھیین (مطالعہ، جائزہ) (Narratology study of Punjabi Short Story) ہے۔ اِک اُبھردے کہانی کار وجوں میں خالد حسین صاحب نُوں پڑھیا ہے۔ اوہناں دِیاں کئی کہانیاں میں گورمکھی وِچ اُلتھیاں وی نیں۔ اوہناں دِیاں کہانیاں دی لفاظی دا آنند مانیا ہے۔ اوہناں دی اکھاناں بھری تے محاورے دار، سوادلی زبان نُوں پڑھ کے اوہناں دے وکھرے تے نویکلے اسٹائل توں جانوں ہویا ہاں۔ میری جاچے، شاید اُہ پنجابی دے اِکو اِک ایسے کہانی کار سن، جِنہاں دِیاں دو سطراں پڑھ کے ہی پاٹھک جان لیندے نیں کہ اِہ خالد حسین دی لِکھت ہے، بھانویں تخلیق اُتے اوہناں داناں، نہ وی دِتا ہووے۔ خالد حسین صاحب دی آپ بیتی نُوں پڑھیاراں تک پُجان لئی میرا وی

یوگ دان (حصہ) ہے۔ اِس کتاب نُوں جد میں انتم (آخری) رُوپ دے رہیا ساں تاں خالد صاحب دی وڈّی بیٹی ڈاکٹر سمیہ تبسُم نے مینوں خالد حسین جی دے کُجھ ان چھپے خاکے تے انشائیے دِتے جو اوہناں دِیاں الماریاں وِچ پیئے سَن تے جنہاں وِچ خالد صاحب نے اپنے یار بیلیاں تے کُجھ شخصیتاں بارے لکھیا سی جو خالد صاحب دی زندگی وِچ اہمیت رکھدیاں سَن۔ اِہ خاکے جاں لیکھ وی خالد حسین جی دی آپ بیتی دا ہی حصہ نیں، اِس لئی پڑھن والیاں دی جانکاری لئی میں کُجھ لیکھ پیش کر رہیا ہاں......

☆

شیخ غلام رسول صاحب (Retd. I.A.S تے ممبر قانون ساز کونسل):

شیخ غلام رسول صاحب نال میرا پہلا ٹاکرا ادوں ہویا جدوں اُہ جنرل ایڈمنسٹریشن ڈیپارٹمنٹ دے سیکرٹری سَن اتے اوہناں مینوں اِک کہانی ''شمع ہر رنگ میں جلتی ہے۔'' لِکھن تے نوکری توں معطل کر دِتا سی۔ اُس کہانی وِچ میں محکمہ قانون دے اُس ویلے دے سیکرٹری غلام شاہ دِیاں کرتوتاں بیان کِیتیاں سَن۔ اِہ ثابت کرن لئی کہ میں صرف کہانی لکھی اے، کوئی مضمون نہیں لِکھیا اتے میری تحریر فحش ہے جاں نہیں، ریاستی سرکار نے اِک کمیشن بنایا۔ کمیشن نے نو مہینیاں مگروں اپنی رپورٹ وِچ مینوں بری کر دِتا۔ میں مُڑ اپنی نوکری تے بحال ہو گیا۔ اِک دِن مینوں شیخ غلام رسُول صاحب نے اپنے کمرے وِچ بُلایا تے کیہا کہ ''تُوں چنگا لِکھناں ایں۔ تیری زبان وِچ وی دم ہے، پر قلم نُوں چنگیائی لئی ورت۔ اجوکی سمسیاواں تے مسئلیاں بارے لِکھ۔ چنگے موضوعات تے قلم چُک۔ نالے یاد رکھ کہ دریا وِچ رہناں ہووے تاں مگر مچھ نال ویر نہیں پائی دا۔'' اوہناں مینوں کیہا کہ کوئی چنگی جہی نوکری ویکھ تاں جو تینوں اوتھے لا دِتا جائے۔ اُس ویلے میں ماہنامہ ''دیہات سُدھار'' دا نائب مُدیر ساں تے مشہور اُردو کہانی کار نُور شاہ اُس پرچے دا مُدیر سی۔ اِک دِن شیخ صاحب نے مینوں فیر

بُلایا تے کیہا کہ محکمہ منصوبہ بندی وِچ مُترجم دی اِک جگہ خالی اے تے توں وی اُس لئی درخواست دے دے۔ حُکم دی تعمیل کردیاں ہویاں میں وی عرضی دے دِتی۔ انٹرویو کمیٹی دے چیرمین شیخ غلام رسُول صاحب ہی سن تے اوہناں مینوں چُن لیا۔ جدوں ڈپٹی چیف منسٹر مرزا محمد افضل بیگ نوں پنجابی، ڈوگری، پہاڑی تے کشمیری بولن والے پی،اے دی لوڑ سی تاں محمد یوسف ٹینگ دے کہن تے شیخ صاحب نے مینوں بیگ صاحب دا پی،اے بنا دِتا۔ شیخ غلام رسول جی نے ہی مینوں ترقی دے کے ماہنامہ دیہات سُدھار دا مُدیر بنایا۔ اوہناں دے ہتھوں ہی میرا بی،ڈی،او بنن دا آرڈر نِکلیا، اے،سی،ڈی دا آرڈر نِکلیا۔ اوہناں ہی بطور چیف سیکرٹری میری کشمیر ایڈمنسٹریشن سروس وِچ انڈیکشن کیتی تے مینوں ڈپٹی ڈائریکٹر اسٹیٹ جموں لایا۔ اُہ مینوں اپنے نِکے بھراہ وانگر سمجھدے سن اتے اوہناں نوں اِس گل دا بڑا احساس سی کہ میرا سارا خاندان 1947ء وِچ شہید کر دِتا گیا سی تے یتیمی تے مسکینی دے باوجود میں بی،اے (آنرز) کیتی ،سی اتے صحافت دا ڈپلومہ وی کیتا سی۔ اُہ کئی واری مینوں بُلا کے افسر شاہی دے گُر سِکھاندے۔ جے سچ منّوں تاں شیخ غلام رسول صاحب میرے گاڈ فادر ہن تے مینوں فرشاں توں عرشاں تک پہونچان والے اِک فرشتہ صِفت اِنسان۔ شیخ صاحب مذہبی رسُوم پالن والے اِک ودھیا بندے نیں۔ پنج وقت دے نمازی، روزے دے پابند، غریب پرور، رِشتیاں نوں آدر دین والے۔ میری جاچے اوہناں اج تک کدے کوئی نماز قضا نہیں کیتی۔ اپنی نوکری دوران اوہناں کدے ہندو، مسلمان جاں جموں تے کشمیر دے لوکاں وِچ فرق نہیں کیتا تے ہر اِک دی مدد کیتی۔ اُہ ریاست دے ہر طبقے وِچ مقبول سن۔ میں اج جو کُجھ وی ہاں، اوہناں دِی نوازش تے محبت دا صدقہ ہاں۔ اوہناں دے پیراں دی خاک ہاں، اجہیاں شخصیتاں دُنیا وِچ بوہت گھٹ پیدا ہُندیاں نیں، اس لئی قابلِ احترام ہُندیاں نیں۔ اجکل اُہ قانون ساز کونسل دے ممبر

ہن۔ ربّ اوہناں نُوں صحت بخشے تے اُہ اپنے بچیاں دا سُکھ مانن۔

☆

مولانا محمد سعید مسعودی

مسعودی صاحب، شیخ محمد عبداللہ دے ساتھی سن اتے مہاراجہ ہری سنگھ دے خلاف تے آزادی دے حق وِچ جدوجہد کرن والیاں وچوں اِک اجہے مجاہد سن جِنہاں اِس تحریک نوں چلان وِچ شیخ محمد عبداللہ دا ساتھ دِتا۔ اُہ کُجھ چِر لئی پرنس آف ویلز کالج جموں وِچ عربی دے لیکچرار وی رہے۔ 1931ء وِچ جد مہاراجہ ہری سنگھ دے خلاف سیاسی تحریک شروع ہوئی تاں عام لوکاں دا کہنا سی کہ مولانا مسعودی اتے مرزا محمد افضل بیگ، شیخ صاحب دیاں دو بانہواں نیں تے اوہناں دا سیاسی دماغ وی اتے اِہ گل سچ وی سی۔ تاں اوں لوکی اوہناں نُوں فخرِ کشمیر تے مفکرِ کشمیر کہندے سن۔ مولانا مسعودی غیر کشمیری سن اتے پوٹھوہاری (پہاڑی) بولی بولن والے سن۔ اُہ کرناہ دے رہن والے سن پر بعد وِچ اوہناں گاندربل وِچ مستقل سکونت اختیار کرلئی سی۔ جِنہاں غیر کشمیریاں نے مہاراجہ دے خلاف کشمیر وِچ بغاوت کیتی سی، اوہناں وِچ مسعودی صاحب اُچ پدھر دے لیڈر سن۔ جدوں شیخ محمد عبداللہ نے پنڈت نہرو دے کہن تے مُسلم کانفرس نُوں نیشنل کانفرنس وِچ بدلیا تاں مسعودی صاحب نُوں نیشنل کانفرنس دا جنرل سیکرٹری بنایا گیا۔ نیشنل کانفرس دا ترانہ وی مولانا مسعودی ہوراں دا ہی لِکھیا ہویا سی۔ جِس دے بول سن:

"لہرا اے کشمیر کے جھنڈے
طِفل و جوان و پیر کے جھنڈے
ہر سُو لہرا، ہر دم لہرا،
لہرا اے کشمیر کے جھنڈے"

جد 1953ء وِچ شیخ محمد عبداللہ نُوں گرفتار کیتا گیا تاں مولانا مسعودی نُوں وی قید کر لیا گیا سی۔ مولانا نے وی شیخ صاحب تے اوہناں دے باقی ساتھیاں وانگر چوکھے چر تیکر جیل کٹی۔ 1964ء وِچ جد پنڈت نہرو نے شیخ محمد عبداللہ نُوں پاکستان دے صدر فیلڈ مارشل محمد ایوب خان نال کشمیر مسلے دے حتمی حل لئی گل بات کرن لئی راولپنڈی گھلیا سی تاں مرزا افضل بیگ تے مولانا مسعودی اوہناں نال گئے سن۔ ایتھے اِہ گل لِکھن وِچ شاید کوئی بُرائی نہیں کہ کشمیر دے آکثر لیڈر غیر کشمیری لیڈراں نُوں برداشت نہیں سن کر دے اتے کئی واری اِہ لوک آپس وِچ ہی اُلجھ پیندے سن۔ غیر کشمیری خاص کر جموں دے لیڈراں دا جھکاؤ مُسلم کانفرس ول سی پر کشمیری پوری طرحاں شیخ صاحب دی اگوائی وِچ نیشنل کانفرس نال جُڑے سن۔ مولانا مسعودی وی حالاں کہ نیشنل کانفرس دے اِک سُتون سن پر گُل شاہ تے مرزا افضل بیگ اوہناں نُوں پسند نہیں سن کردے۔ پارٹی دی اندرونی مخالفت کر کے مولانا مسعودی صاحب نے سیاست توں ہی کنارہ کشی کر لئی سی تے گاندربل اپنے گھر آ گئے سن پر جد وی شیخ صاحب جاں اوہناں دی جماعت نیشنل کانفرس کِسے مشکل وِچ پھسدی تاں مسعودی صاحب کولوں صلاح مشورہ ضرور لِتا جاندا۔

1977ء وِچ مولانا مسعودی نے اپنی سیاسی زندگی دا سبھ توں وڈا غلط فیصلہ کِیتا، تے اُس اکھان نُوں صحیح ثابت کر دِتا کہ سیانا کاں ڈھیر تے جا بہندا اے۔ اوہناں نُوں مرکزی وزیر چرن سنگھ (امورِ داخلہ) تے بابُو جگجیون رام (امورِ دفاع) نے مجبور کر کے مُڑ سیاست وِچ لیاندا اتے جموں کشمیر وِچ جنتا پارٹی دا صدر بنا دِتا۔ مرکزی سرکار نے مسعودی صاحب نُوں شیخ محمد عبداللہ تے نیشنل کانفرس دے خلاف اِک چنوتی (challange) بنا کے کھڑا کیتا تاں جے الیکشن وِچ مسعودی صاحب دا ناں تے شخصیت دا فایدہ چُک کے چوناں جِتیاں جان۔ مولانا مسعودی صاحب نے آپ تاں

چون نہیں لڑی پر جنتا پارٹی دے سارے اُمیدوار الیکشن ہار گئے۔ شیخ محمد عبداللہ دو تہائی توں وی ودھ سیٹاں جت کے مُڑ وزیرِ اعلیٰ بن گئے۔ اِس انتخاب وِچ غیر جانبدار صحافیاں تے مشاہدین نے تسلیم کیتا کہ جموں کشمیر وِچ پہلے واری آزادنہ تے غیر جانبدارانہ انتخاب ہویا سی۔ مولانا مسعودی صاحب دی بڑی نموشی ہوئی سی تے اُہ اپنے گھر گاندربل وِچ قید ہو کے رہ گئے کیونکہ پوری نیشنل کانفرس اوہناں دے خلاف ہو گئی سی۔ 1977ء دے بعد شیخ محمد عبداللہ تے مولانا مسعودی وِچکار ذاتی تعلقات وی ختم ہو گئے، پر جد وزیراعظم اندرا گاندھی نے ڈاکٹر فاروق عبداللہ دی سرکار نُوں گورنر جگموہن رائیں برخاست کروایا تاں اُس ویلے مادرِ مہربان بیگم اکبر جہاں اپنے پُتر ڈاکٹر فاروق عبداللہ نُوں لیکے مسعودی صاحب نُوں مِلن لئی اوہناں دے گھر گاندربل گئی۔ دونویں ماں پُتر، بھارت سرکار دی غیر جمہوری کاروائی اتے خاص کر شریمتی اندرا گاندھی دے وطیرے لئی بڑے دِل برداشتہ، مایوس تے اُداس سن۔ ڈاکٹر فاروق عبداللہ دا کہنا سی کہ کانگرس سرکار نے کدے وی کشمیر دے لوکاں دے جمہوری حق نُوں تسلیم نہیں کیتا۔ بیگم صاحب نے مسعودی صاحب نُوں شیخ صاحب اتے نیشنل کانفرس دے رویے لئی افسوس دا اظہار کیتا تے بھُل چُک معاف کردیاں ہویاں ڈاکٹر فاروق عبداللہ نُوں نصیحت کرن لئی کیہا سی۔ اُس ویلے مولانا مسعودی نے فاروق عبداللہ صاحب نُوں اہ شبد کہے سن: ''جدوں 1953ء وِچ شیخ محمد عبداللہ صاحب دی سرکار نُوں ختم کر کے شیخ صاحب نُوں گرفتار کیتا گیا سی تاں اُس ویلے لوک سبھا وِچ شیخ صاحب دے حق وِچ صرف دو ممبراں نے بولیا سی۔ اک میں ساں تے دُوجا اشوک مہتہ سی، پر اج جد تیری سرکار نُوں غیر قانونی تے غیر آئینی طریقے نال برخاست کیتا گیا ہے تاں لوک سبھا وِچ تیری سرکار دے حق وِچ 147 ممبراں نے مرکزی سرکار دے خلاف آواز اُٹھائی اے۔ اِس لئی میری تینوں اِیہو سِکھ مت ہے کہ اِس ٹیمپو (لہر) نُوں برقرار

رکھیں۔"

اِہ گل مینوں مسعودی صاحب نے آپ سُنائی سی، جد میں اوہناں نوں 1985ء وِچ مِلن لئی گاندربل گیا ساں...... اِک پھوڑی تے بیٹھا ہویا درویش جیہا بندہ، اُون دا لمبا چوغہ پائی (کشمیری فِرن) مینوں شیخ صاحب، بیگ صاحب، غلام محمد صادق، شیام لعل صراف، دُرگا پرشاد دھر تے بخشی غلام محمد دِیاں گُوڑ کہانیاں سُنا رہیا سی۔ اُہ کشمیر دی آزادی دی جدوجہد دا اِک جیوندا جاگدا کردار سی، پر اوہناں کشمیر مسئلے بارے جاں اپنے ساتھیاں بارے کُجھ وی نہیں لِکھیا، جد کہ اُہ اِک ودھیا لِکھاری سن۔ اِہ گل میری سمجھ توں باہر سی۔

☆

چوہدری تاج محی الدین:

تاج میرے بچپن دا جگری دوست اے۔ تاج دے والد محترم چوہدری خُدا بخش ڈوگرہ شاہی ویلے ریاست جموں کشمیر دی فوج دے آخری چیف آف آرمی سٹاف سن۔ اوہناں دے وڈّے، وڈیرے سانجھے پنجاب دی تحصیل شکر گڑھ دے رہن والے سن تے اوتھے دے اُہ چِدار سن، اتے سیکڑے کِلّے زمین دے مالک۔ بریگیڈئر چوہدری خُدا بخش دے دادا جی نے کٹھوعے وِچ اِک پورا چک خریدیا سی تے اوتھے آکے رہن لگے سن۔ اُس چک دا ناں "چک سونا نوپا" سی تے اج دے ڈپٹی کمشنر دا دفتر، ڈگری کالج، پُلس کمشنر دا دفتر، کالی بڑی، تے اُس دے پار دا سارا علاقہ اوہناں دی ملکیت سی۔ چوہدری خُدا بخش ریاستی فوج وِچ لفٹین بھرتی ہوئے تے جد اُہ کرنل بنے تاں دُوجی عالمی جنگ وِچ حِصہ لین لئی اپنی بٹالین نال مِصر تے عراق گئے جِتھے اوہناں دا کمانڈر، جنرل مُنٹگمری سی۔ اوہناں نوں "آرڈر آف برٹش ایمپائر" ملیا۔ خان صاحب دا خطاب مِلیا تے مُلتان وِچ انگریز سرکار ولوں جاگیر وی مِلی۔ اُہ بریگیڈئر بن

کے مُڑ سٹیٹ آرمی وِچ آئے تے فوجی سربراہ دے طور تے ریٹائر ہوئے۔ اوہناں دی پہلی شادی اپنے نانکیاں وِچ، شکر گڑھ ہوئی سی۔ جس وچوں اوہناں دے دو بچے سن۔ اِک مُنڈا تے کُڑی۔ پہلی بیوی دی وفات مگروں اوہناں دی دُوجی شادی کشمیر دے اِک وڈّے گھرانے وِچ ہوئی، جس وِچ اوہناں دے باراں بچے ہوئے تے ماشا اللہ سارے بچے ودھیا پڑھائی کر کے۔ ڈاکٹر انجینئر تے پُلس افسر بنے۔ تاج محی الدین چوہدری خُدا بخش ہوراں دی چھیویں اولاد ہے۔ بریگیڈئر صاحب دی کشمیر وِچ وی چوکھی زمین جائیداد سی، جس کارن تاج محی الدین دا بچپن تے جوانی بڑی خوشحالی وِچ گذری۔ سری نگر وِچ میں تاج صاحب دا گوانڈی ساں تے اسیں کمیٹی باغ وِچ اکٹھے کھیڈدے ساں۔ اسیں دونویں بڑے شرارتی ساں تے اپنیاں شرارتاں نال مِتراں نُوں تنگ کردے رہندے ساں۔ تاج بچپن وِچ وی اپنے جیب خرچ وچوں مینوں تے ہور دوستاں نُوں کھواندا، پلاندا سی اتے جوانی وِچ وی۔ اسیں ریڈیڈنسی روڈ سری نگر تے بنے ''اِنڈیا کافی ہاؤس'' وِچ جاندے۔ کافی پیندے تے گپّاں ماردے۔ کافی پین دا بِل اکثر تاج ہی دیندا۔ اُہ شاہ خرچ سی تے سخاوت اوہدی فِطرت وِچ سی۔ اُہ اکثر یار بیلیاں نُوں ''احدُو ہوٹل'' وِچ کھانا وی کھواندا۔ کباب، کانتی، مکھن ٹوسٹ تے چاء تقریباً روز دا معمول سی۔ تاج امیری ٹھاٹھ وِچ رہندا سی پر اُس دے دِل اُتے درویشی دی پُٹھ ہمیشاں چڑھی رہی۔ اوہنیں زندگی وِچ کدے کسے نُوں ہینا جاں گھٹیا نہیں سمجھیا۔ اوہنیں کدے کسے دی چُغلی نہیں کھادی۔ کدے کوئی بدخوئی نہیں کیتی تے نہ ہی کسے دی غیبت سُنی۔ اوہنیں میرے جہے غریب یار نُوں وی سینے نال لائی رکھیا۔ اوہنیں کدے مذاق وِچ وی اِس گل دا احساس نہیں کرایا کہ میں اوہدی برابری کسے طرحاں وی نہیں کر سکدا۔ سگوں ہمیشاں دُکھ سُکھ وِچ نال رہیا۔ ساڈی یاری دوستاں لئی مثالی سی۔ تاج اوہناں دِناں فرنیچر بنان دی فیکٹری ''شال ٹینگ'' وِچ

چلاندا سی۔ آمدن چنگی سی۔ اوپروں باغاں دی کمائی تے دُکاناں دے کرایے وی سن، اس لئی بے فکری تے مستی دَورسی۔

اِک دِن تاج کہن لگا کہ اُہ سیاست وِچ پیر پاؤن لگا اے تے اوہدی گل بات بھارتی مسلم لیگ دے مُکھی نال چل رہی اے تے اُہ اُس نُوں جموں کشمیر وِچ مسلم لیگ دا صدر بناون لئی تیار اے۔ فیر اِک دِن اونہیں ''انڈیا کافی ہاؤس'' وِچ بیٹھیاں ٹائیمز آف اِنڈیا اخبار ساہنوں دسی، جِس وِچ اُس دے مُسلم لیگ وِچ شامل ہون دی خبر چھپی سی پر چھپتی ہی تاج نُوں سمجھ آگئی کہ مُسلم لیگ دا کریلا کشمیری دی سیاسی ہانڈی وِچ نہیں پک سکدا۔ اس لئی اونہیں کانگرس وِچ شمولیت اختیار کرلئی تے ہولی ہولی پردیش کانگرس دی دُھنی وِچ جا وڑھیا۔ دِلّی وِچ اُس نے اپنے گوجر بھراہ راجیش پائیلٹ نال یاری لالئی، جیہڑا اُس ویلے کانگرس دی مرکزی سرکار وِچ اُمور داخلہ دا وزیر سی۔ کشمیر وِچ مِلی ٹینسی دے کیڑے رُڈاں وِچوں باہر نکلنے شروع ہو گئے سن۔ ہوا دا رُخ وی تبدیل ہو رہیا سی۔ آزادی دے نعرے وجن لگے سن۔ کشمیری پنڈت تے ہندنواز مسلمان کشمیر چھڈ کے نٹھ بھیج گئے سن پر تاج نے اُس حالت وِچ وی کشمیر نہیں چھڈیا تے اوتھے رہ کے کلم کلیاں کانگرس جماعت نُوں چلاندا رہیا۔ اُس اوپر کھاڑکُواں نے کئی حملے کیتے، اُس تے گرینڈ سُٹے۔ اُس دے گھر نُوں تباہ کرن دی کوشش کیتی گئی۔ کئی واری اُس اُتے گولیاں وی چلائیاں پر ''جاکو رکھے سائیاں مار سکے نہ کوئے''۔ تاج ہر حملے وِچ بچ جاندا تے اُس دا عزم ہور پکا ہو جاندا۔ اُہ پہلاں نالوں ودھ کے کم کردا۔ دُور دراڈے علاقیاں وِچ جا کے کانگرس دے جلسے کردا تے لوکاں نُوں سمجھاوندا کہ دہشت گردی تباہی مچاندی اے۔ دہشت گردی گھر اُجاڑدی اے۔ زندگی نُوں موت دے حوالے کردی اے۔ اس لئی دہشت گرداں دا ساتھ نہ دیئو۔ اُہ لوکاں نُوں دلیل نال سمجھاندا کہ اوہناں دا مستقبل ہندوستان نال جُڑیا اے۔ ہندوستان

نال رہ کے ہی جموں کشمیر ہر کھیتر وِچ ترقی کر رہیا اے۔ اِس لئی گوانڈیاں دِیاں گلاں وِل نہ جاؤ تے اپنیاں جاناں نہ گواؤ۔ اُس دے جلسیاں وِچ کدے کدے دِلّی توں کانگرسی لیڈر وی شامل ہون لئی آوندے۔ کئی واری راجیش پائیلٹ تے دُوجے مرکزی وزیر، اُوڑی، کرناہ، کپواڑہ تے اننت ناگ دے جلسیاں وِچ شامل ہوئے۔ اِنج تاج نے کشمیر وِچ بھارت دا جھنڈا اُس ویلے چڑھائی رکھیا جدوں بھارت ماتا دے وڈّے وڈّے سپوت، کپوت ثابت ہوئے تے کشمیر چھڈ کے بھیج گئے سَن۔ تاج نے کشمیر وِچ مُردہ کانگرس نوں مُڑ زندہ کیتا تے سیاسی سرگرمیاں شروع کیتیاں۔ تاج نے لوک سبھا دا چناؤ اننت ناگ دی سیٹ توں لڑیا، پر اکھوانی (سرکاری کھاڑ گو تے مخبر) بندوق برداراں نے دہشت پھیلا کے کانگرسیاں نوں ووٹ نہیں پاون دِتے تے مقبول ڈار نوں اِس سیٹ تے جِتن دِتا، جیہڑا مگروں مرکزی سرکار وِچ نائب وزیر داخلہ بنیا سی۔ 1996ء وِچ کانگرس دی ٹکٹ تے تاج نے اُوڑی توں چناؤ لڑیا، پر نیشنل کانفرس دے محمد شفیع نوں ہار گیا۔ جیہڑا اُوڑی دا رہن والا سی تے چار واری الیکشن جِت چکیا سی۔ ہارن مگروں تاج محی الدین پکی پیریں اُوڑی وِچ رہن لگا۔ اُس نے اُوڑی وِچ اپنا مکان بنایا۔ لوکاں دے کم کروائے، خاص کر بے گُناہ نوجواناں نوں پُلس تے سیکورٹی اداریاں دی پکڑ دھکڑ توں بچایا۔ فوج جیہڑے گبھرو پھڑدی سی، اوہناں وِچوں بے قصور بچیاں نوں چھڑایا۔ اُہ 2002ء دِیاں چوناں وِچ مُڑ کانگرس دی ٹکٹ تے انتخابی میدان وِچ کُدیا تے اُوڑی دی سیٹ تے جِت حاصل کر کے پہلے واری نیشنل کانفرس نوں اُوڑی توں بے دخل کیتا۔ اِس توں پہلاں اُوڑی دی سیٹ تے ہمیشاں نیشنل کانفرس ہی جِتدی ہُندی سی۔ الیکشن مگروں کانگرس تے پیپلز ڈیموکریٹک پارٹی دی ملی جُلی سرکار وِچ تاج محی الدین نوں محکمہ خوراک تے امورِ صارفین دا وزیر بنایا گیا۔ وزیر بندیاں ہی اُس نے سبھ توں پہلاں مینوں بُلایا۔ میں اُس دا سارا سٹاف آپ چُنیا۔ اُس نے

مینوں وی اپنے محکمہ وِچ بطور سپیشل سیکرٹری تعینات کروایا اتے ریٹائرمنٹ دے بعد جموں کشمیر سٹیٹ کنزیومر کمیشن دا پنج سال لئی ممبر بنایا۔ 2008ء وِچ تاج دوبارہ اُوڑی حلقہ انتخاب توں کامیاب ہویا تے فیر وزیر آبپاشی بنیا پر تاج دی طبیعت جاں عادت وِچ کوئی فرق نہیں پیا۔ اُہ ہمیشاں زمین نال جُڑیا رہیا تے یاراں نال یاری نبھاوندا رہیا۔ غُصہ، گھُمنڈ، اکڑ تے اہنکارنُوں تاج نے کدے وی اپنے کول پھٹکن نہیں دِتا۔ تاج میرا اوکھے سوکھے ویلے دا یار اے۔ اُہ میرے اُتے پورا بھروسہ تے یقین کردا اے تے خُدا دے فضل نال میں وی اوہدے اعتمادنُوں زندگی بھر ٹُٹن نہیں دِتا۔ میں اُس دا رازدار ہاں تے اُہ میرا۔ زندگی دا ہر وڈا فیصلہ اساں اِک دُوجے دے مشورے نال کِیتا۔ اجہے مِتر پیارے قسمت نال ہی مِلدے نیں۔ ربّ سائیں تاج نُوں صحت بخشے، باقی تاں ہر چیز اللہ سائیں نے اُس نُوں دِتی اے، دولت، عزّت تے شہرت۔ تاج جتھے دِل دا امیر اے، اوتھے اُہ من دا فقیر وی اے۔ اُہ کِسے واسطے بُرا نہیں سوچدا اتے نہ ہی کِسے دی بُرائی سُن سکدا اے۔ اُہ سخی حاتم اے تے بے شُمار لوکاں دی مالی مدد کردا رہندا اے۔ اُہ کئی دوستاں دا گھر چلاندا اے۔ کئی یتیماں تے بیوہ عورتاں وِچ خیرات ونڈدا اے پر کدے کِسے نال ذِکر نہیں کردا۔ تاج محی الدین بڑا پڑھا کو انسان اے۔ ادب، تاریخ تے قانون دِیاں کتاباں اُہ بڑے شوق نال پڑھدا اے۔ اُہ تیز دماغ تے ترقی پسند سوچ دا مالک اے۔ اُہ اِک دانشور اے تے اوہدا دماغ کمپیوٹر وانگ چلدا اے۔ پانی، سینچائی تے ہڑھ تے قابو پاون والے محکمیاں دا وزیر بنّن سار ہی اُس نے توی دریا دا پانی روک کے مصنوعی جھیل بناون دا فیصلہ لیا۔ اِہ جھیل گوجر نگر تے گورکھا نگر توں لے کے توی دریا اُتے بنے تیجے۔ پُل تک بنے گی تے اِس دی لمبائی دو کلومیٹر تک ہووے گی۔ دریائے توی دے تیجے پُل نال ہی پندراں فُٹ دا اُوچا بیراج بنایا جائے گا اتے نِکی توی تے وڈی توی وِچکار جو ٹاپو ہے، اُس وِچ

پارک، باغ تے ریسٹورنیٹ بنائے جان گے۔ اِس پروجیکٹ تے کم تیزی نال چل رہیا اے۔ آس ہے کہ ترن چار سالاں تیکر جموں شہر نُوں اِک نواں پکنک سپاٹ مِل جائے گا اتے جھیل وِچ نِکیاں کشتیاں تے شِکارے چلن گے۔ اِہ منصوبہ تاج دی اپنی کاڈھ اے۔ اِنج ہی پنجاب سرکار نُوں چِٹھی پتراں رائیں اس گل تے مجبور کر دِتا گیا کہ اُہ جموں کشمیر تے پنجاب سرکاراں درمیان ہوئے سمجھوتے مطابق جموں کشمیر نُوں رنجیت ساگر ڈیم توں 20% بجلی دیوے کیونکہ ڈیم بنن مگروں پنجاب سرکار نے سمجھوتے تے عمل نہیں کیتا۔ جد معاملہ مرکزی سرکار کول گیا تاں مرکز نے جموں کشمیر دے حق وِچ فیصلہ دِتا۔ اِس فیصلے مطابق پنجاب سرکار نے شاہ پور کنڈی نہر بنانی سی تے اُس وچوں آبپاشی لئی جموں کشمیر نُوں اُس دے حصے دا پانی دینا سی جو اج تک نہیں ملیا کیوں جے پنجاب نے شاہ پور کنڈی نہر بنائی ہی نہیں۔ تاج محی الدین نے ریاستی سرکار ولوں اپنی نہر بناون دا فیصلہ کروایا، جس لئی پانی راوی دریا توں لیا جائے گا۔ اِس قسم دے تاریخی فیصلے لینے تاج دا ہی کم سی۔ کیونکہ پچھلے 65 سالاں توں کوئی وی وزیر جاں ریاستی سرکار لوکائی دے حق وِچ اجہے فیصلے نہیں سی لے سکی۔ اک ہور کم تاج محی الدین نے قابلِ تعریف کیتا، جس دے مطابق نیشنل ہائڈرو پاور کمیشن (NHPC) نُوں ریاستی دریاواں توں بجلی پیدا کرن لئی پانی استعمال کرن دے بدلے ریاستی سرکار نُوں آبیانہ جاں واٹر ٹیکس دینا لازمی قرار دِتا گیا۔ اِک ایکٹ جاں قانوں ریاستی اسمبلی توں اس سلسلے وِچ پاس کروایا اتے اِنج ریاستی سرکار پورے بھارت وِچ پہلی سرکار بنی، جس نے واٹر ایکٹ بنایا تے اس نُوں لاگو وی کیتا۔ اِنج ہی 'این' ایچ، پی، سی، نُوں سلال تے اُوڑی بجلی پروجیکٹ ریاست نُوں واپس کرن لئی خط و کتابت کیتی۔ بوہت گھٹ اجہے دُور اندیشی لوک ہُندے نیں جیہڑے اپنے لوکاں لئی بے خوفی نال کم کردے نیں تے تاج محی الدین اوہناں وچوں اِک ناں ہے جس نُوں ریاست دے لوک یاد رکھن گے۔

تاج نے کشمیر وِچ واٹر چینل بحال کرن دے وی منصوبے بنائے اتے وُلر جھیل دی پُرانی شان وشوکت بحال کرن لئی وی قدم چُکے نیں۔ ربّ میرے یار نُوں صحت مند حیاتی بخشے۔ آمین۔

☆

محمد اقبال کھانڈے:

1978ءِ بیچ دا سبھ توں نِکّی عمر والا انڈین ایڈمنسٹریٹو سروس (آئی،اے،ایس) افسر بنیا سی۔ اپنے ویلے دا خوبصورت گبھرو اقبال کھانڈے من دا وی خوبصورت ہے۔ اوس دی دیانتداری دی قسم کھادی جا سکدی ہے۔ اُہ رج کے ایماندار ہے تے ایس ایمانداری دے عیب کارن اُہ کئی واری عذاب وِچ پھسیا ہے۔ میری اوس نال پہلی ملاقات 1985ء وِچ ہوئی، جد اُہ ضلع ڈوڈہ دا ڈپٹی کمشنر سی تے میری تعیناتی بطور پروجیکٹ افسر، ضلع ترقیاتی ایجنسی ڈوڈہ ہوئی سی۔ اقبال کھانڈے ایس ایجنسی دا چیئرمین سی، ایس لئی ہر اِک فائل تے منظوری لین لئی کھانڈے صاحب کول دیہاڑی وِچ دو تِن واری جانا پیندا سی۔ اقبال کھانڈے چنگی شاعری تے چنگے سنگیت دا عاشق سی۔ اُہ ساہتکاراں شاعراں تے فنکاراں دی بڑی عزت کردا سی تے جد اوس نُوں اِہ پتہ چلیا کہ خالد حسین اُردو تے پنجابی دا کہانی کار ہے تے ہند پاک وِچ چھپدا رہندا ہے تاں ساہڈی نیڑتا ودھدی گئی۔ نیڑتا یاری وِچ بدلی۔ اقبال کھانڈے محفل پرست سی تے یاراں دا یار۔ روز شامی اوہدی سرکاری کوٹھی تے محفل لگدی، جس وِچ دارُو دا دوَر چلدا۔ اقبال کھانڈے اکثر کشمیری اُردو تے ہندی دے گیت تے غزلاں آپ گاوندا۔ اوس دی آواز بڑی سوہنی سی۔ خاص کر جد اُہ اِہ گیت گاوندا:

"اب کے سال پُونم میں، جب تُو آئے گی ملنے
ہم نے سوچ رکھا ہے رات یوں گذاریں گے

دھڑکنیں بچھا دیں گے شوق تیرے قدموں میں

ہم نگاہوں سے تیری آرتی اُتاریں گے

اب کے سال پُونم میں جب تُو آئے گی ملنے۔"

پوری محفل وِچ مستی چھا جاندی۔ اُہ کشتواڑ دے مشہور گائیک تے کشمیری شاعر غلام نبی ڈولوال دے گائے ہوئے گیت وی گاندا۔ دنیں دفتر وچ ڈٹ کے کم کردا۔ لوکاں دی دادرسی کردا۔ ضلع دے افسراں دی میٹنگاں لیندا تے دُور دراڈے علاقیاں دا دورہ وی کردا۔ اقبال کھانڈے شاید پہلا ڈپٹی کمشنر سی، جس نے دو واری پاڈر دا پیدل دورہ کیتا اتے دو واری مڑھوا تے واڑون وی پیدل گیا۔ اِنہاں دوہاں علاقیاں وِچ پہنوچن لئی تن دِن دا پیدل سفر کرنا پیندا سی تے میں اقبال کھانڈے دے ہر اِک دورے وِچ اوس دے نال ہُندا ساں۔ اوس نے دنیں ڈٹ کے کم کرنا تے شامی ساریاں نے پینی۔ پین دے باوجود اقبال نے کدے شراب نُوں اپنے سر پر جاں دماغ اُتے سوار نہیں ہون دِتا۔ بطور ڈپٹی کمشنر اوس نے بڑا ناں کمایا۔ عام لوکی اوس توں بہت خوش سن کیونکہ اوہناں دا کم رُکدا نہیں سی۔ اقبال کدے کوئی ناجائز تے پُٹھا کم نہیں سی کردا اتے کوئی جائز تے صحیح کم روکدا نہیں سی۔ اوس دے میز تے کوئی وی مِسل رُکدی نہیں سی۔ 1987ء دِیاں ریاستی چوناں اوس نے بڑے چنگے ڈھنگ تے غیر جانبداری نال کروایاں۔ اوس دی بیوی کنیز فاطمہ ریاست دی پہلی مسلم جج ہے تے ایس گل دا اوس نوں بڑا مان ہے۔ اقبال دے دو بچے سَن۔ بیٹی دا ناں سحر اقبال ہے تے پُتر دا ناں ساجد اقبال سی۔ 1987ء وِچ جد نویں سرکار بنی تاں اوس نُوں محکمہ تعلیم وِچ ڈائریکٹر لگایا گیا۔ اوتھے چارج لیندیاں سار ہی اقبال کھانڈے نے اٹھ نو، ہزار ماسٹر تے ماسٹرانیاں دی بدلی کر دِتی، جس وِچ اوس دی ماں وی شامل سی، جیہڑی کئی سالاں توں اِکو سکول وِچ کم کر رہی سی۔ اقبال بڑا اصول پرست ہے تے اوس نے کدے وی

حالات نال سمجھوتہ نہیں کیتا۔ جدوں غلام محمد شاہ، جِس نُوں کشمیری ’’گُل شاہ‘‘ بلاوندے سن، وزیرِاعلیٰ سی تاں اقبال نے پہلا پنگا گل شاہ نال ہی لیا سی۔ ڈریس کوڈ تے اوس نے گُل شاہ نُوں کھریاں کھریاں سُنایاں اتے استعفیٰ لِکھ کے اوہدے ہتھ پھڑایا سی۔ دُوجی وار اوس نے اِک منتری راجندر سنگھ چِب نال پنگا لیا، جیہڑا اوس کولوں غلط کم کروانا چاہندا سی پر اقبال کھانڈے نے صاف انکار کر دِتا سی۔ گل ایتھے تک ودھ گئی کہ چِب صاحب نے وزارت توں استعفیٰ دے دِتا سی، جیہڑا وزیرِاعلیٰ نے منظور کر لیا سی۔ 1990ء وِچ جد مرکزی سرکار نے جگموہن نُوں دُوجی واری جموں کشمیر دا گورنر بنا کے گھلیا تاں فاروق عبداللہ دی سرکار نے ایس وجہ نال استعفیٰ دے دِتا کہ ریاستی سرکار کولوں پچھیاں بغیر جگموہن نُوں کیوں گورنر بنایا گیا۔ جگموہن نے آوندیاں سار ہی اتّ واد نُوں ختم کرن لئی کشمیریاں اُتے ظُلم کرنے شروع کر دِتے۔ اتّ واد جاں دہشت گرد تاں ختم نہیں ہوئے پر عام لوکائی مرن لگی۔ کشمیریاں دے گھر ساڑھے جان لگے۔ عِزتاں نیلام ہون لگیاں۔ سرکاری آتنک شروع ہو گیا۔ کشمیریاں دا قتلِ عام ویکھ کے اقبال نے استعفیٰ دین دا فیصلہ کر لیا۔ جد اِہ خبر گورنر جگموہن نُوں مِلی تاں اوس نے اقبال دے دوستاں نُوں استعمال کیتا تاں جے اُہ اقبال نُوں استعفیٰ دین توں روکن۔ انل گوسوامی (آئی،اے،ایس) پرویز دیوان (آئی، اے، ایس) تے اقبال دی اِک صحافی دوست نے کئی دِناں دی مغز ماری مگروں اقبال نُوں منا لیا کہ اُہ استعفیٰ نہیں دیوے گا پر معصوم تے بے گناہ کشمیریاں تے اتیاچار کرنے بند کیتے جان۔ صرف کھاڑکواں دے خلاف کاروائی کیتی جائے تاں جے دُنیا وِچ بھارت دا ناں بدنام نہ ہووے۔

اِک دِن گورنر جگموہن نے اقبال نُوں گورنر ہاؤس بُلایا تے پُچھیا کہ اوس دی تھاں تے جے اُہ ہویے تاں اُہ کیہ کرے گا۔ تاں اقبال نے جواب دِتا سی کہ اُہ اپنا حُکم ڈائریکٹر جنرل پولیس اتے قانون نافذ کرن والے اعلیٰ افسراں نُوں دے گا اتے

شاہیں اوہناں کولوں کاروائی دی ساری رپورٹ منگے گا۔ ریاستی پُلس تے اعتبار کرے گا نہ کہ باہروں منگوائی گئی پیرا ملٹری فورس اُتے، جِس نُوں ریاست دی سوشل سائنس دی کوئی خبر نہیں۔ لوکاں دی نفسیات دا کوئی پتہ نہیں اتے نہ ہی کشمیر دے سِیاسی پس منظر بارے جانکاری ہے۔ اُہ آپ حوالدار نہیں بنے گا تے نہ ہی پُلس دے ایس، ایچ،او، نُوں سِدھا حُکم دے گا۔'' اِہ جواب سُن کے گورنر جگموہن خموش ہو گیا سی۔

اقبال کھانڈے دو واری وزیر اعلیٰ دا پرنسپل سیکرٹری وی رہیا۔ فاروق عبداللہ تے مفتی محمد سعید نال۔ اُہ کدے کسے دباو وِچ نہیں آیا۔ اوس نے کدے غلط کم نہیں کیتا اتے نہ ہی وزیر اعلیٰ جاں وزیراں نُوں غلط کم کرن دِتا۔ ایس کارن اوہنوں کئی واری چیف منسٹر تے منسٹراں دا غُصہ وی سہنا پیا۔ اِک واری تاں اوس نُوں ڈیپوٹیشن تے مرکزی سرکار کول بھیج دِتا گیا تے دوجی واری اونہوں جبری چھُٹی تے گھلِیا گیا، پر اُہ کدے وی سمجھوتا کرن لئی تیار نہیں ہویا۔

اِک واری میں کسے کم لئی دِلّی گیا تاں اقبال نُوں مِلن لئی کشمیر ہاؤس چانکیہ پوری چلا گیا۔ اقبال کھانڈے دفتر گیا ہویا سی تے اوس دے نوکر جمال کولوں پتہ چلیا کہ کھانڈے صاحب روز دفتر پیدل آوندے جاوندے نیں۔ اوہناں نُوں کوئی سرکاری کار نہیں دِتی گئی ہے۔ اوس نے اِہ وی دسیا کہ پچھلے کُجھ دِناں توں کھانڈے صاحب نے دارُو وی نہیں پیتی کیوں جے دارُو خریدن لئی پیسے نہیں ہن۔ کِچن والیاں وی روٹی دینی بند کر دِتی ہے، کیوں جے اوہناں دا بِل وی ادا نہیں ہویا ہے۔ اِہ حالت ویکھ کے مینوں بڑا افسوس ہویا۔ میں بزار گیا تے دارُو دا اِک پُورا کریٹ خرید لیا یا اتے کِچن دا بِل وی چُکتا کر دِتا۔ جد اقبال دا ڈیپوٹیشن ختم ہویا اتے اُہ واپس پرت آیا تاں اوس دی تعیناتی ہیلتھ کمشنر دے طور تے ہوئی۔ میں اونہوں مِلن اوس دے سرکاری کوارٹر وِچ گیا تے اونہوں باہر گھُمن لئی کیہا۔ اُہ من گیا تے کہن لگا کہ ہری نواس ہوٹل وِچ بہہ

کے دارُو پیندے ہاں۔ جد اسیں چلن لگے تاں اقبال نے میلی جہی شلوار قمیض تے نائیلن دی چپل پائی ہوئی سی۔ میں اوس نوں کپڑے بدلن کئی کیہا تاں اوس نے جواب دِتا کہ اوس کول کوئی کپڑا نہیں ہے پاون جوگا، کیوں جے اُہ اپنے سارے کپڑے، بُوٹ تے جیکٹاں دہلی وِچ کشمیر ہاؤس دے ملازماں وِچ ونڈ آیا ہے۔ اِسیں دونویں پہلاں رگھوناتھ بزار گئے۔ مونا لیزا دے شوروم توں دو پینٹاں تے دو ٹی شیرٹاں خریدیاں تے باٹے والیاں کولوں بُوٹ خریدیا۔ اقبال نے دُکان تے ہی کپڑے بدلے۔ میں بِل دی رقم چُکائی تے فیر اسیں ہری نواس چلے گئے۔ جد مہینے دی پہلی تاریخ چڑھی تاں اقبال نے مینوں ساری رقم واپس کر چھڈی جو میں دہلی تے جموں اوس لئی خرچی سی۔

اِک واری میں کُجھ کاروباری دوستاں دا آپسی جھگڑا ختم کران لئی ہوٹل ریٹز (Ritz) جموں گیا۔ معاملے طے ہون مگروں اوہناں مینوں مجبور کیتا کہ میں رات دا کھانا اوہناں نال کھانواں۔ میں مَن گیا پر اُہ دارُو پین لگے۔ رات دے دس بجے سَن پر دارُو دا دَور نہیں سی مُک رہیا۔ کوئی ساڈھے دس بجے میری بیوی نے موبائیل تے پچھیا کہ کِنے وجے گھر آوَ گے۔ میں مذاق وِچ کہہ دِتا کہ ”مینوں کُجھ کھاڑکواں نے اغوا کر لیا اے تے اُہ میری رہائی لئی دو کروڑ روپیے منگ رہے ہن۔“ اِہ سُندیاں ہی اوس نے موبائیل بند کر دِتا۔ مینوں پوری گل کرن وی نہیں دِتی۔ میری بیوی نسیم نے یاسر پُتر نُوں فون تے دسیا۔ اوہنیں تاج صاحب، عجب سنگھ تے محمود نُوں دسیا۔ اوہناں دوناں اِہ خبر اقبال کھانڈے نُوں سُنائی۔ اقبال گھبرا گیا۔ اوس نے اتے تاج محی الدین نے پُلس دے وڈّے افسراں نال گل کیتی۔ اقبال نے عجب سنگھ نُوں کیہا کہ اُہ دو کروڑ دی رقم دا بندوبست کرے۔ سارے یار بیلی پریشان سَن۔ ایسو دوران عجب سنگھ نے مینوں فون کیتا تے پُچھیا کہ میں کِتھے ہاں۔ جد میں دسیا کہ میں اپنے دوستاں نال ہوٹل ریٹز وِچ ہاں اتے کھانا کھان مگروں گھر چلا جاں گا تاں اُس نے اقبال کھانڈے نُوں

موبائیل تے اطلاع دِتی کہ خالد تاں رات دے کھانے تے ہوٹل رٹیز وِچ ہے۔ اقبال نے مینوں فون کیتا۔ جد میں دسیا کہ مینوں کسے نے اغوا نہیں کیتا۔ میں بِلکُل ٹھیک آں تاں اوس نے مینوں اپنے گھر بُلایا تاں جے اونہوں تسلی ہو سکے کہ میں بغیر کسے دباء دے صحیح کہہ رہیاں۔ نربھے تر ہن تے میں اقبال دے گھر رات دے 12 وجے پہونچے۔ عجب سنگھ تے محمود وی آ گئے۔ اقبال نے مینوں ڈانٹیا کہ ایسا مخول کدے نہیں کرنا چاھیدا۔ دوستاں لئی فکر مند ہونا اقبال دی وڈّی خُوبی سی۔

زندگی نے اقبال نُوں بڑے ڈاہڈے جھٹکے دِتے۔ اونہوں چھاتی وِچ لگاتار درد ہوݨ لگا، تاں ڈاکٹراں نے دہلی جا کے ٹیسٹ کروان لئی کیہا۔ دہلی دے ڈاکٹراں ممبئ گھل دِتا۔ اوتھے اقبال نُوں ممبئ ہسپتال وِچ داخل کر لیا گیا۔ ڈاکٹر ڈیسائی نے دسیا کہ اونہوں پھیپھڑیاں دا کینسر ہے۔ ڈاکٹر ڈیسائی نے آپریشن کر کے ادھا پھیپھڑا کٹ دِتا۔ اُہ ڈیڑھ مہینہ ممبئ ہسپتال وِچ رہیا۔ اوس دی بیوی کنیز فاطمہ نے بڑی سیوا کیتی۔ میں تے اوس دے کُجھ ہور گوڑے دوستاں ممبئ جا کے اوس دی خبر گیری کیتی۔ جنھاں وِچ انجینئر تحسین مصطفےٰ، عجب سنگھ تے راجہ محمود شامل سن۔ جد اُہ جموں آیا تاں تِن چار مہینیاں مگروں اوس نُوں مُڑ چھاتی وِچ درد ہون لگی۔ اُہ فیر ممبئ گیا۔ ڈاکٹر ڈیسائی نے مُڑ آپریشن کیتا تے دو پسلیاں کڈھ دِتیاں، نالے کیہا کہ کینسر پھیل رہیا اے۔ دوائیاں چلدیاں رہیاں تے دو مہینیاں بعد اقبال نُوں اِہ کہہ کے ہسپتال چوں چھٹی دے دِتی گئی کہ اُہ صرف دو مہینے دا مہمان ہے۔ ایس لئی گھر جاوے۔ اقبال تے اوس دی بیوی نے ڈاکٹر ڈیسائی دِیاں مِنتاں کیتیاں کہ اُہ اوس نوں علاج لئی امریکہ جان دی سفارش کر دیوے۔ ڈاکٹر ڈیسائی دی سفارش تے جموں کشمیر دی سرکار نے اپنے خرچے تے اقبال نُوں علاج لئی امریکہ گھلیا۔ اقبال دی بیوی تے اوس دا دوست انل گوسوامی اوس نال امریکہ گئے۔ اوتھے دے ڈاکٹراں نے اقبال کھانڈے دا چنگی طرحاں معائنہ کیتا۔

سارے ٹیسٹ دوبارہ کیتے۔ اوہناں دِیاں رپورٹاں مطابق اقبال نوں کینسر نہیں سی۔ بہتیاں سگرٹیاں پین نال اوس دے اِک پھیپھڑے تے کالا داغ پے گیا سی۔ جس نوں بھارتی ڈاکٹراں نے کینسر سمجھ لیا سی۔ اوہناں اقبال نوں خوشخبری سُنائی تے زخم بھرن دی اِک دوائی لکھ دِتی تے اوس نوں واپس جان لئی کہہ دِتا۔

اقبال نال اِک ہور گھمبیر گھٹناں واپری۔ کُجھ افسراں تے حاکماں مِل کے سازش رچی تے اونہوں سیکس سکینڈل وِچ پھسا دِتا۔ سیکس سکینڈل وِچ پھسان والے جاں ایس سازش نوں جانن والے اوس دے قریبی مِتر تے رشتے دار وی سن پر اوہناں وچوں کسے نے وی اقبال نوں ایس گل دی سوہ نہیں دِتی اتے نہ ہی اِہ دسیا کہ اوس دے خلاف کِناں وڈا پرپنچ رچیا جا رہیا ہے تے اُہ گرفتار ہون والا ہے۔ اِک دِن جد اُہ سری نگر ڈسٹرک ڈیولپمنٹ بورڈ دی میٹنگ وِچ، بطور منصوبہ بندی کمشنر بھاگ لین مگروں (جس دی صدارت وزیر اعلیٰ غلام نبی آزاد نے کیتی سی) گھر پرت رہیا سی تاں سی، بی، آئی نے اوس نوں گرفتار کر لیا۔ دوش اِہ لگایا گیا کہ دو سال پہلے اونہیں پیسے دے کے کِسے گشتی نال سیکس کیتا سی تے ہُن اوس گشتی نے پُلس کول شکایت درج کرائی ہے۔ اودں سیکس سکینڈل وِچ دو وزیراں تے کئی ہور پُلس افسراں دے ناں وی اُچھالے گئے سن۔ اِک لمبی فہرست اخبار وِچ چھپوائی گئی۔ سری نگر دے حبہ کدل حلقے دے ایم ایل اے تے وزیر رمن مٹو، ڈوڑو شاہ آباد (اننت ناگ) دے ایم، ایل، اے تے سابقہ وزیر غلام احمد میر نوں وی اِسے الزام وِچ گرفتار کیتا گیا سی۔ غلام احمد میر دہلی والیاں دا منظورِ نظر سی تے جموں کشمیر کانگرس جماعت دا صدر بنن والا سی، جو کُجھ لیڈراں نوں پسند نہیں سی۔ اِنج ہی اقبال کھانڈے کُجھ چر مگروں چیف سیکرٹری دی پوسٹ دا دعوے دار سی جو کُجھ آئی، اے، ایس افسراں تے کُجھ لیڈراں نوں قبول نہیں سی۔ ہور کسے نوں وی گرفتار نہیں کیتا گیا۔ کُجھ لوکاں نے پیسے دے کے

اپنے ناں لِسٹ وچوں کڈھوائے پر اقبال کھانڈے نے زندگی وِچ نہ کدے پیسے لئے سن تے نہ کدے دِتے سن۔ ایس لئی اوس نُوں غلام احمد میر تے رمن مٹو نال سری نگر دی ضلع جیل وِچ بند کر دِتا گیا۔ پنجاہ دِناں مگروں اوس دی ضمانت ہوئی تے عدالت وِچ مقدمہ شروع ہوا۔ اوس گشتی تے اوس کولوں پیشہ کروان والی دلالن دے بیان ہوئے تے اوہناں دونواں عورتاں نے اپنے بیاناں وِچ دسیا کہ اُہ اقبال کھانڈے نُوں نہیں جاندیاں اتے نہ ہی اوہناں اقبال کھانڈے صاحب دا ناں لیا ہے۔ اِنج اِہ مقدمہ خارج ہو گیا تے اقبال کھانڈے نُوں چیف سیکرٹری دا گریڈ مِل گیا اتے مادھو لعل جی نوں مرکز وِچ بھیج کے اقبال نُوں چیف سیکرٹری بنا دِتا گیا۔ اِنج اوہناں ساریاں دا مونہہ کالا ہو گیا جو اقبال کھانڈے دے خلاف سازش وِچ شامل سن۔ اقبال دے دوستاں دا حلقہ بڑا وڈّا ہے جِس وِچ شاعر، ادیب تے دانش ور شامل ہن پر کوٹھے تے بہن والیاں گشتیاں نال اوہدا ناں جوڑنا بڑی گندی سازش سی۔

2011ء وِچ اقبال دی زندگی وِچ اِک وڈّا بھونچال آیا۔ اوس دا اِکو اِک پُتر تے جگر دا ٹُکڑا کار حادثے وِچ موت دے مونہہ وِچ چلا گیا۔ اُہ اپنے اِک دوست دے ویاہ وِچ اننت ناگ گیا سی تے واپس مُڑدیاں ہویاں اوس دی کار دا ایکسیڈنٹ ہو گیا تے اُہ موقعے تے ہی ربّ نُوں پیارا ہو گیا۔ اِہ اِک بہت وڈّا صدمہ سی، جِس نال اقبال کھانڈے پوری طرحاں ٹُٹ گیا۔ اوہدے اندر تریڑاں پے گیاں۔ اُہ جوان پُتر دی فوتگی نُوں وی برداشت کر گیا۔ ایس لوہے دے دِل والے بندے دی برداشت دی حد ویکھو کہ اینّیں وڈّے حادثے نُوں سہن دے باوجود اج وی اُہ لوکاں دی سیوا کر رہیا ہے تے اپنے اصولاں نال کوئی سمجھوتا نہیں کردا۔ میری دُعا ہے کہ خُداوند کریم اوس نُوں صبر تے سکون بخشے۔ میں اوس دے دُکھ درد وِچ ہمیشاں شامل رہیا ہاں۔ ایس لئی میں اوہنوں غم وِچ جھوردیاں نہیں ویکھ سکدا۔

☆

فخر زماں:

فخر زماں نُوں میں سبھ توں پہلاں لہور توں چھپدے ماہنامے ''پنج دریا'' وِچ پڑھیا۔ اوہناں دِیاں دو رچناواں چھپیاں سن، جنہاں دے دو شعر مینوں اج وی یاد ہن:

''یا تاں بدل رج کے وسّے یا مُڑ سورج لِشکے
مِٹی گھٹے دا اِہ موسم کِنوں چنگا لگ دا''

''سانوں ڈاہڈا الوڑی دا اے اج اِک ڈلا بھٹی ہور
بھنّے کینگرے دِلی دے تے بھاجڑ پاوے تخت لہور''

فیر اِہ شاید اے 82-1981ء دی گل اے جدوں پاکستان توں کُجھ پنجابی ادیب جالندھر وِچ عالمی پنجابی کانفرس وِچ حصہ لین لئی اوتھے آئے سن، جنہاں وِچ پروفیسر ڈاکٹر شہباز ملک، انور بیگ اعوان تے امجد بھٹی وی سن۔ اوتھے مینوں امجد بھٹی نے ''پنج دریا'' دا ''فخر زماں نمبر'' دِتا۔ جس وِچ ''کنسو ویلے دی'' تے ''ونگار'' وچوں کُجھ نظماں دِتیاں گئیاں سن۔ اوہناں دی حیاتی تے فن بارے لیکھ چھپے سن۔ اوہناں دِیاں نظماں وِچ غریب، نادار تے غلام لوکائی دے دِلاں دی دھڑکن سی۔ شاعری وِچ رمزاں، علامتاں تے اشاریاں نال سرکاری جبر، ظُلم، دہشت تے سیاست دا المیہ بیان کِیتا گیا سی۔ فیر اوہناں دِناں ہی مینوں فخر زماں ہوراں دا ناول ''ست گواچے لوک'' پڑھن دا موقع مِلیا۔ اِہ ناول لہندے پنجاب وِچ گورمکھی وِچ چھپیا سی تے یونیورسٹیاں دے نصاب وِچ شامل کِیتا گیا سی۔ اِہ ناول پنجابی ناول نگاری وِچ اِک Trend settler سی۔ ایسوشیلی وِچ مستنصر حسین تارڑ دا ناول ''پکھیرو'' وی آیا تے گورمکھی وِچ اُلتھیا گیا پر شہرت تے قبولیت ''ست گواچے لوک'' نُوں مِلی، اُس دا ثبوت سی کہ ہر ادبی محفل وِچ

اِس ناول دا ذِکر ہُندا تے بھرویں بحث ہُندی۔ فیر فخر زماں صاحب دا دُوجا ناول ''اِک مرے بندے دی کہانی'' چھاپے چڑھیا تے مینوں اِک دوست رائیں جالندھر وِچ ہی ملیا کیوں جے میری ڈیوٹی اوہناں دِناں جالندھر وِچ ہی سی۔ ''ست گواچے لوک'' پنجاب دی دھرتی، وسیب، ریہتل تے تاریخ دی کہانی اے۔ جس وِچ ست گواچے لوک اپنی اپنی کہانی سُناندے نیں تے سماج دِیاں خامیاں، دُکھ، درد، استحصال تے جبر نُوں بیان کردے نیں۔ جدکہ ''اِک مرے بندے دی کہانی'' انساناں دے دوغلے پن دی کہانی اے۔ اِس وِچ اوہناں لوکاں تے بھرپور طنز کیتا گیا اے جیہڑے عمل توں وانجھے نیں۔ ''بندی وان'' فخر زمان ہوراں جیل وِچ لِکھیا تے سبھ توں پہلاں چڑھدے پنجاب وِچ گورمُکھی اکھراں وِچ شاید 1981ء وِچ چھپیا تے لہور توں 1984ء وِچ شاہ مُکھی وِچ چھپیا۔ اِہ ناول جنرل ضیاالحق دے فوجی راج، وزیراعظم ذوالفقار علی بھٹو دی پھانسی، لوکاں دا ردِعمل تے اوہناں دے ڈر تے دہشت دی داستان اے۔ اس ناول دا مرکزی کردار ''زیڈ'' شہید بھٹو دا ہی عکس اے۔ اِس ناول توں متاثر ہو کے ہی میں اِک کہانی ''کلاوڈ برسٹ'' لِکھی سی، اتے علامتاں رائیں اوہو گل کہی سی جو فخر زماں نے اپنے ناول ''بندی وان'' وِچ وِستار نال کہی سی۔ فیر ''بے وطنا'' تے ''کم ذات'' ورگے ناول آئے۔ جنہاں نُوں پنجابی ادبی دُنیا نے گلے لایا۔ پڑھیا تے سواد مانیا۔ فخر زمان دی لِکھت وِچ پنجابی، پنجاب تے پنجابیت دِیاں جڑاں مضبوطی تے ڈونگھیائی نال پیوستہ نیں۔ اُہ شعوری تے لاشعوری طور تے پنجابیاں دے پچھوکڑ، ہزاراں سالاں دی تہذیب تے سبھیاچار دا شیدائی اے۔ اُہ کدے ہندو جاں مُسلمان دی عینک نال نہیں ویکھدا۔ اُس دا ہیرو، پورس اے، دُلا بھٹی اے، بھگت سنگھ اے۔ اُہ غوری تے غزنوی نُوں حملہ آور کہندا اے، جنہاں پنجابیاں دے سینے چھلنی کیتے تے اوہناں دِیاں لاشاں اوپروں لنگھ کے دِلّی تے قابض ہوئے۔ اُس دے ناولاں

وِچ پنجاب دا پورا اتہاس مِلدا اے۔ بھانویں اُہ دراوڑاں تے آریاں دے ویلے دا ہووے جاں بھانویں دیش دی ونڈ ویلے ہوئی وڈّ، ٹُک تے بربادی دا اتہاس ہووے۔ بھارت پاکستان دی بے اعتمادی، بے یقینی تے دُشمنی دی گل ہوئے جاں سرحد تے پچھائی گئی کنڈیالی تار ہوئے۔ اِس کنڈیالی تارنوں علامت دے طور تے اُس نے اپنے نویں ناول ''تُوں کہ میں'' وِچ ورتیا اے۔ ''تُوں کہ میں'' اِک علامتی تے تمثیلی ناول اے۔ جِس وِچ دو ھِصیاں وِچ ونڈے گئے پنجاب دی گل کیتی اے۔ گُجرات دے اِس جٹ پُتر نے اِس ناول وِچ صوفیاں دے کلام رائیں کہانی نُوں اگے ٹوریا اے۔ بابا فریدؔ، بابا نانک، شاہ حسین، وارث، سُلطان باہُو، تے بُلھے شاہ، ورگے صوفیاں دے کلام دی خوبصورت ورتوں کیتی اے تے اپنے آل دوالے کھِلری حیاتی نُوں عشقیہ داستاناں، پنجاں دریاواں دے پانیاں دے ویہن تے لوک ورثے دے حوالے نال بیان کیتا اے۔

فخر زماں ترقی پسند خیالاں تے کھُلے پن دا حامی اتے سماجی بندشاں دے خلاف اے۔ اُہ انسان دوستی، امن، سچائی اتے جیوندی، جاگدی تے ہسدی کھیڈوی زندگی دا لِکھاری اے۔ اُہ بیگم نُصرت بھٹو دا پولیٹکل ایڈوائیزر رہیا۔ اکادمی ادبیات پاکستان، دا چیرمین رہیا، سینٹر رہیا، وفاقی وزیر رہیا تے نیشنل کمیشن آن ہسٹری اینڈ کلچر دا چیئرمین وی رہیا۔ اجکل اُہ عالمی پنجابی کانگرس دا چیرمین اے۔

میری اُس نال پہلی روبُرو ملاقات واہگہ بارڈر تے ہوئی جدوں اُہ بھارتی پنجابی ساہتکاراں تے فنکاراں دے سواگت لئی اوتھے آیا سی۔ اہ گل 2004ء دی اے۔ پہلی وار اُہ مینوں گلوکڑی پا کے ملیا سی تے پھُلاں دے ہار نال باقیاں ادیباں وانگر، میرا وی اُس نے سواگت کیتا سی۔ اسیں اوتھے عالمی پنجابی کانفرس وِچ بھاگ لین لئی گئے ساں۔ فخر زماں تے اوہدے ساتھیاں نے کانفرس نُوں کامیاب بنان لئی

ودھیا بندوبست کیتا سی۔ اوتھے ہی اُس نے مینوں دسیا سی کہ پاکستانی پنجابی پرچیاں تے ماہناسیاں وِچ اُس نے میریاں کئی کہانیاں پڑھیاں نیں۔ اُس دا مشورہ سی کہ میں اپنیاں پنجابی کہانیاں دی اِک کتاب شاہ مُکھی وِچ چھاپاں تاکہ لہندے پنجاب دے پنجابی وی میریاں کہانیاں نُوں پڑھن۔ میں فخر ہوراں نُوں گذارش کیتی کہ جے اُہ شاہ مُکھی اکھراں والی کتاب دا پیش لفظ لِکھ دین تاں میں چھیتی ہی کتاب چھاپاں گا۔ اُونہاں حامی بھر دِتی۔ میں جموں آ کے اپنا مسوّدہ ڈاک رائیں فخر زماں نُوں گھل دِتا۔ دو ہفتیاں مگروں اوہناں ''پیش لفظ'' لِکھ کے بھیج دِتا۔ کتاب چھپی تے اوہدا سرنواں سی ''بلدی برف دا سیک'' اس کتاب دی مونہہ وکھالی، لہور وِچ مِتھی گئی 2005ء دی عالمی پنجابی کانفرس وِچ الحمرہ اڈیٹوریم وِچ ہوئی۔ مگروں کہانیاں دی اِہ کتاب لُدھیانے دے میرے مِتر شری ستیش گلاٹی نے ''چیتنا پرکاشن'' ولوں گورمُکھی وِچ شائع کیتی تے اِس کتاب دِیاں کہانیاں پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ، پنجاب یورنیورسٹی چنڈی گڑھ تے جموں یونیورسٹی دے پنجابی شُعبیاں نے اپنے نصاب وِچ شامل کیتیاں..... اُوسو سال بھارتی پنجاب دے لِکھاریاں ولوں ڈاکٹر ستندر سنگھ نُور دی سربراہی وِچ جیہڑی عالمی پنجابی کانفرس چنڈی گڑھ وِچ بُلائی گئی سی، اُس وِچ فخر زماں شامل ہویا سی پر دُوجے دِن ہی واپس لہور پرت گیا۔ جد میں ڈاکٹر ستیندر سنگھ نُور ہوراں نوں وجہ پچھی تاں اوہناں دسیا سی کہ فخر دی بیوی شائستہ حبیب (جیہڑی آپ وی اِک ودھیا شاعرہ سی) سخت بیمار اے اتے ڈاکٹراں نے جواب دے دِتا اے، اِس لئی اُہ واپس لہور چلا گیا۔ فیر ساہنوں پتہ چلیا کہ اوہدی شریکِ حیات فوت ہوگئی اے۔ 2007ء وِچ فخر زماں پٹیالہ یونیورسٹی دی پنجابی کانفرس وِچ شرکت لئی آیا تاں میں اونہوں جموں آون دی دعوت دِتی۔ جیہڑی اُس نے قبول کرلئی تے فیر اِک دِن دِلّی توں مینوں فون آیا کہ اُہ اپنی بیوی نال جموں آ رہیا اے۔ اوہناں شائستہ حبیب دی فوتگی مگروں دِلی یونیورسٹی وِچ ہسٹری دی

پروفیسر نال نکاح کرلیا سی۔ میں جموں یونیورسٹی دے وائس چانسلر شری امیتابھ مٹو نال گل کیتی تے اوہناں فخر زماں دے اعزاز وِچ جموں یونیورسٹی وِچ اِک پروگرام منعقد کرن دی حامی بھری۔ فخر زماں جموں آیا تے میرے غریب خانے ہی ٹھہریا۔ اُس نال اوہدی نویں بیوی وی سی۔ جموں یونیورسٹی وِچ اُس دے اعزاز وِچ اِک شاندار پروگرام ہویا، جِس وِچ جموں شہر دے ادیب، شاعر، دانشور، سیاست دان تے سماجی رہنماواں نے شرکت کیتی۔ اوتھے فخر زماں ہوراں نے انگریزی، اُردو تے پنجابی ادب بارے گل بات کیتی۔ ہندوستان تے پاکستان دے رِشتیاں بارے اِک ادیب دے ناطے اپنا نقطہ نظر تفصیل نال پیش کیتا تے حاضرین ولوں پچھے گئے سوالاں دا جواب دی دِتا۔ شام نُوں پنجابی ادبی سنگیت ولوں پریس کلب جموں وِچ اِک محفل سجائی گئی۔ جِتھے فخر زماں نال جموں کشمیر دے پنجابی ادبیاں دی ملاقات کروائی گئی تے شعروشاعری دا دَور وی چلیا۔ جدوں 2011ء وِچ میں پاکستان گیا تاں فخر زماں ہوراں مینوں اپنے دولت خانے تے کھانے لئی بُلایا۔ اوتھے میں اوہناں نال جموں وِچ ہو رہے ''جشنِ فیض'' دی تفصیل سُنائی اتے اِک چنگے گائیک نُوں جموں بُلان دا ذِکر کیتا۔ اوہناں مینوں کیہا کہ اُستاد حامد علی خان نوں جموں لے جاؤ۔ اُہ ودھیا گائیک اے اتے پٹیالہ گھرانے دی شان وی۔ اوہناں ہی ٹیلی فون تے اُستاد حامد علی خان نال گل کیتی تے معاملات طے کروائے۔

فخر زماں اِک ادارے دا ناں اے۔ اِک عظیم ناول نِگار دا ناں اے۔ اِک شاعر دا ناں اے، جِس نُوں پاکستان دی سرکار ولوں 1994ء وِچ ادبی خدمات لئی ستارہ امتیاز وی ملیا۔ کئی غیر ملکی انعام ملے۔ 2001ء وِچ پنجابی ناول نگار وے حوالے نال میلنیم ایوارڈ ملیا۔ اُہ پنجابی بھاشا تے ساہت اتے پنجابیت دا سفیر اے اتے مینوں فخر اے کہ میری وی فخر زماں نال ادبی تے ذاتی سانجھ اے۔

☆

ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری گجراتی

ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری نال میری پہلی ملاقات 2004ء نُوں لاہور دے الحمرہ کلچرل سنٹر وِچ ہوئی۔ میں وی بھارتی ادیباں دے اُس ڈیلی گیشن وِچ شامل ساں جیہڑا عالمی پنجابی کانفرس وِچ حِصہ لین لئی لاہور گیا سی۔ کانفرس دی پہلی رات نُوں گیت سنگیت دا پروگرام سُنن لئی میں وی الحمرہ ایڈیٹوریم وِچ بھارتی ڈیلی گیٹاں نال بیٹھا ساں۔ اوتھے میں پہلے واری ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری نُوں سٹیج تے دو پنجابی گیت گاوندیاں سُنیا۔ اُس دلچسپ پروگرام وِچ پاکستان دے مشہور پنجابی لوک گائیک تے کلاکاراں نے گائیکی دا انمول نمونہ پیش کیتا سی تے بھارت ولوں پمی بھائی نے اپنے پُورے گروپ نال پنجابی لوک ناچاں دیاں وکھ وکھ ونگیاں پیش کیتیاں سن۔ اُستاد حامد علی خان، اقبال باہو، شفقت علی خان، فیوژن گروپ، حامد علی بیلا دے پُتر، شوکت علی اتے ہور کئی پاکستانی گلوکاراں دا کمال ویکھیا۔ چوہدری اظہر محمود نے موہن سنگھ ماہر دا کلام گایا سی۔ دُوجے دِن کانفرس ہال وِچ منتظمین نے میرا تعارف ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری نال کروایا سی تے کُجھ ہی پلاں وِچ اوہناں دے خلُوص، ملاپڑے سبھاء تے ہس مُکھ ورتاوے نے میرا من موہ لیا سی۔ میں اُس نُوں اپنیاں شاہ مُکھی وِچ چھپیاں کہانیاں تے کُجھ کتاباں دِتیاں۔ اُس نے میریاں کُجھ کہانیاں پاکستانی پنجاب دے پنجابی پرچیاں وِچ پڑھیاں سن۔ اُہ پنجابی ادب دا اِک سنجیدہ پڑھیار سی تے موہن سنگھ ماہر، امرتا پریتم، شِو کُمار بٹالوی تے سُرجیت پاتر دا چوکھا کلام اونھوں زبانی یاد سی۔ اسیں دو دِن اکٹھے رہے۔ ڈاکٹر اظہر محمود کھلی ڈُلی طبیعت دا مالک اے تے زمین نال جُڑیا زندہ دِل بندہ۔ اُہ پیشے ٹوں ڈاکٹر اے تے سکِن سپشلیسٹ اے۔ گُجرات وِچ اُس دا اپنا اِک وڈا کلینک اے، اتے اُہ گُجرات دے ضلع ہسپتال وِچ چمڑی دے روگاں

دے ماہر وجوں سرکاری نوکری وی کردا اے۔ اُہ گجرات دے لاگے ہی اِک پِنڈ دے وڈّے زمیندار دا پُتر اے۔ اوہدے ماپے تے بھین بھراہ اپنے پِنڈ وِچ ہی رہندے نیں۔ نِکے وڈّے تہوار جیوین نکی عید، وڈّی عید، بسنت جاں چُھٹیاں اُہ اپنے پِنڈ والے گھر وِچ ہی مناندا ہے۔ کلینک توں فارغ ہُندیاں ہی اُہ شاعراں، ادیباں، سنگیت کاراں، گائیکاں تے فنکاراں دِیاں محفلاں وِچ جاہندا اے۔ سنگیت کاراں تے گائیکاں دی محفل وِچ اُہ گائیکی دِیاں باریکیاں نُوں سمجھن دا آہر کردا اے۔ ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری اگلے سال عالمی پنجابی کانفرس وِچ بھاگ لین لئی پٹیالے وی آیا سی۔ میں وی اُس کانفرس وِچ اِک ڈیلی گیٹ وجوں شامل ساں۔ اسیں دونویں دو تِن دِن پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دے ''وراث بھون'' وِچ اکٹھے رہے۔ اوتھے ہی میں سُرجیت پاتر نال ڈاکٹر اظہر محمود دی ملاقات کروائی۔ اسیں تِنیوں وارث بھون دے باہر لگے ٹینٹ وِچ آ کے بہہ گئے تے ڈاکٹر صاحب دی فرمائش تے سُرجیت پاتر اپنیاں نظماں، غزلاں تے گیت سُنان لگا۔ سُرجیت پاتر دا تُرنم بوہت ہی ودھیا تے خوبصورت اے۔ اُس نے اپنا کلام جد تُرنم وِچ سُنانا شروع کیتا تاں پاکستان توں آئے کئی ہور مہمان وی پاتر نُوں سُنن لئی آ گئے۔ پاتر نے اوتھے اِک گیت ''کچ دا گلاس'' وی ترنم وِچ سُنایا۔ کانفرس ختم ہون مگروں، میں پاکستانی مہماناں نال امرتسر تیکر گیا تے اوتھوں دی فیر جموں اپڑیا۔ ڈاکٹر اظہر محمود نال چِٹھی پتر نے ٹیلیفون رائیں رابطہ ہمیشاں قائم رہیا۔ اِک دِن مینوں نویں دِلّی توں ڈاکٹر صاحب دا فون آیا تے اونہیں دسیا کہ اُہ سارک ولوں کروائی گئی ہیلتھ کانفرس وِچ بھاگ لین لئی پاکستانی وفد نال دِلّی آیا ہویا اے تے کل امرتسر پہونچ رہیا اے۔ اونہیں مینوں دُوجے دِن امرتسر بُلایا تاں جو اِک رات اکٹھیاں گذاری جائے تے گپّاں ماریاں جان۔ میں اپنے کم بخت یار ڈاکٹر سوشیل شرما نُوں نال لے کے دُوجے دِن امرتسر پہنچ گیا۔ مینوں ویکھ کے اُہ بوہت خوش ہویا۔ اُس

نے مینوں اپنی نویں البم دی ڈمی سی، ڈی دِتی، جس دا ناں ''کچ دا گلاس'' رکھیا سی۔ اُہ مینوں کہن لگا کہ اُس نے سُرجیت پاتر دے گیت دی طرز آپ بنائی اے تے البم دا پہلا نغمہ پاتر دا گیت ''کچ دا گلاس'' ہی ہے۔ گیت دے بول نیں :

''اج میرے کولوں کچ دا گلاس ٹُٹیا
تے میرے امنبڑی نے
میری امنبڑی نے دِتیاں نے لکھ جھڑکاں
تے میرے نیناں وِچوں
میرے نیناں وچوں چھم چھم نیر پھُٹیا
تے میرے نیناں وچوں
میری امنبڑیئے، مینوں اِک گل دس دے
لوکی دِل توڑ دیندے نیں تے کِداں ہس دے''

ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری ہوراں اِس گیت نُوں بڑا سواد لاگایا اے۔ طرز جاں دھُن غضب دی بنائی اے تے سُنن والیاں دے دِلاں نُوں سکُون بخشدی اے۔ اُس البم دے سارے ہی نغمے تے گیت خوبصورت نیں اتے طرزاں ودھیا بنایاں گئیاں نیں۔

ڈاکٹر اظہر محمود نال پاکستان دے عالمی شہرت یافتہ پنجابی گائیک تے غزل گو اقبال باہُو وی سن، جنہاں حضرت سلطان باہُو دا صوفیانہ کلام اِنّی پیاری تے خوبصورت طرز وِچ گایا اے کہ کُل عالم وِچ اُہ محمد اقبال توں اقبال باہُو دے ناں نال مشہور ہوئے۔ اُہ کوئی پیشہ ور گائیک نہیں سن سگوں بنک منیجر سن۔ اوہناں نے حضرت سلطان باہُو دے کلام توں علاوہ، سیف الملوک میاں محمد بخش، ہیر وارث شاہ، شاہ حسین، بُلھے شاہ تے کئی ہور صوفی شاعراں دا کلام وی گایا تے غزلاں وی گائیاں۔ اوہناں دِیاں کئی سی، ڈیاں نکلیاں۔ اسیں سارے گورُو نانک دیو یونیورسٹی دے گیسٹ ہاؤس وِچ ٹھہرے

ساں۔ رات دی روٹی کھان مگروں ڈاکٹر اظہر محمود نے چاء پین لئی کیہا پر شرط اِہ لائی کہ چاء گیسٹ ہاؤس توں باہر امرتسر دے کسے بازار وِچ جا کے پیتی جائے۔ میں اپنی کار وِچ ساریاں نُوں پُتلی گھر دے اِک ٹی سٹال لے گیا۔ اوتھے چاء پیندیاں میں ڈاکٹر ہوراں نُوں فرمائش پائی کہ اُہ سُرجیت پاتر دا گیت ''کچ دا گلاس'' گا کے سُنان۔ اوہناں پاتر دا گیت گا کے سُنایا۔ جگ اقبال باہُو ہوراں پھڑ لیا تے تھالی اظہر محمود ہوراں۔ فیر اوہناں ''جگا'' گا کے سُنایا۔ اوہناں نُوں گاوندیاں ویکھ کے چوکھی بھیڑ اکٹھی ہو گئی۔ ڈاکٹر ہوراں اِک ادھ ہور گیت اُوسو البم دا سُنایا۔ فیر میں اقبال باہُو جی نُوں عرض کیتی کہ اُہ سُلطان باہُو دا کلام سُنان۔ اوہناں وی حضرت سلطان باہُو دے کلام وِچوں دو تِن بند سنائے تے کیہا کہ اُہ ہور وی بوہت کُجھ گا سکدے نیں۔ فیر اوہناں سیف الملوک وِچوں کُجھ شعر سُنائے اتے وارث شاہ دی ہیر گا کے سُنائی۔ سارے لوکی بڑے شوق نال سُن رہے سن۔ رات دے اِک وج چکے سن، جد اسیں پُتلی گھر دے ٹی سٹال توں باہر نکلے تے یونیورسٹی گیسٹ ہاؤس پرت آئے۔ ساری رات شعر و شاعری ہُندی رہی۔ گپاں وجدیاں رہیاں۔ شاید فجر ویلے اکھ لگی ہوئے پر نو وجے تک اسیں سارے جاگ پیئے۔ نہا دھو کے چھیتی چھیتی تیار ہوئے۔ ناشتہ کیتا تے فیر میں تے ڈاکٹر سوشیل شرما ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری تے اقبال باہُو نُوں واگھے بارڈر چھڈ کے آئے۔ جد تیکر اُہ دونوں متر اکھوں اوہلے نہیں ہوئے، اسیں اوہناں نُوں ویکھدے رہے۔ فیر واہگیے توں سِدھا جموں آ گئے۔ کُجھ چِر مگروں پتہ چلیا کہ اقبال باہُو ہوریں فوت ہو گئے سن۔ اللہ سائیں اوہناں دی قبر ٹھنڈی رکھے تے جنت دے دروازے اوہناں لئی کھُلے رہن۔

اکتوبر 2011ء وِچ جد میں اِک رِشتے دار دے پُتر دی شادی وِچ بھاگ لین اتے جشنِ فیض احمد فیض پروگرام وِچ شرکت کرن لئی پاکستانی شاعراں تے

کلاکاراں نُوں دعوت دین پاکستان گیا تاں ڈاکٹر اظہر محمد چوہدری نُوں گجرات فون کیتا تے اپنی آمد دی اطلاع دِتی تے دسیا کہ عید دے دُوجے دِن میں واپس جموں جا رہیا ہاں۔ اُس دِن عرفہ سی تے دُوجے دِن عید پر ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری نے یاری دا حق ادا کیتا تے عید دے باوجُود عرفے دی رات دے ست وجے مینوں مِلن لئی 35 ایل گلبرگ، لاہور آیا۔ میری بیگم نُوں مِلیا۔ خالہ رضیہ، زاہد بھائی تے بھین گوگی نال ملاقات کیتی۔ فیر اُہ مینوں نال لے کے لاہور دے خوبصورت رسیٹورنٹ ''وِلیج'' وِچ خالص پنجابی کھانا کھوان لے گیا۔ ''وِلیج'' وِچ اسیں رات دے باراں وجے تیکر گپاں مار دے رہے۔ اُس دے نال اوہدا میرا بھراہ وی نال آیا سی جیہڑا بڑی رانگلی طبیعت دا مالک سی تے ودھیا اکھر گھڑتل۔ پتہ ہی نہیں چلیا کہ ویلا کِنج بیت گیا۔ راتیں باراں وجے اُہ واپس گجرات پرت گیا، کیونکہ سویرے عید سی اتے اُہ عید اپنے ماپیاں نال پنڈ والے گھر وِچ منانا چاھندا سی۔ جان توں پہلاں اُہ میرے بچیاں لئی تے بیگم لئی ڈھیر سارے تحفے دے گیا۔ اِس توں پہلاں جدوں میں 2005ء وِچ اونہوں مِلن گجرات گیا ساں تاں اُہ مینوں جناب شریف کُنجاہی جی نوں ملان لئی اوہناں دے گھر لے گیا سی۔ اوہدا سنگیت دا پروگرام گجرانوالا وِچ سی۔ میں تے بیگم اوہدا پروگرام ویکھن لئی اوہدے نال گوجرانوالا گئے ساں تے رات ڈپٹی کمشنر گوجرانوالا دے مہمان بنے ساں۔ گجرات پنجاب دا اِک تاریخی ضلع ہے۔ ایتھے ہی پورس تے سکندر دی لڑائی ہوئی سی۔ ایتھے ہی ہندو دھرم دے کئی گرنتھ لکھے گئے سن۔ ڈاکٹر اظہر محمود نے مینوں گجرات دا تاریخی پچھوکڑ دسیا سی۔ اوہناں ورگے سچے تے سُچے یار بیلی نصیباں والیاں نُوں ہی مِلدے نیں۔ کاش، سرکاراں ویزا سسٹم وِچ نرمی کرن تے ڈاکٹر اظہر محمود ورگے بیلی جموں آن تے مینوں وی سیوا دا موقع دین۔ پڑھیاراں دی جانکاری لئی اہ دسنا ضروری اے کہ گجرات دے چوداں پِنڈ جموں دے بارڈر نال ملدے نیں، اتے ہیڈ مرالہ

گجرات توں 20 کلومیٹر ڈورا اے اتے اکھنور توں وی نیڑے ہے پر سانجھی دھرتی ونڈ دی شکارا اے تے ساہنوں بدقسمتی دی مارا اے۔

☆

افضل ساحرؔ

افضل ساحرؔ بڑا ہیا تے محبتاں ونڈن والا پنجابی شاعر اے۔ اوہدیاں نظماں وِچ پکیائی اے۔ اُہ لفظاں دی تہذیب اتے اوہناں نُوں ورتن دا چج جاندا اے۔ بھاشا نرول ما جھی ورتدا اے۔ سوچ تے تخئیل بے مثال۔ اُہ دونواں پنجاباں وِچ بطور پنجابی شاعر جانیاں تے پچھانیاں جاندا اے۔ اوہدے یار بیلی لہندے تے چڑھدے پنجاب وِچ چوکھی گنتی وِچ نیں تے یاراں دی اِس سُوچی وِچ میرا ناں 2005ء وِچ جُڑیا، جد اُہ مینوں لاہور دے الحمرہ اڈیٹوریم وِچ مِلیا، جتھے میری کہانیاں دی کتاب ''بلدی برف دا سیک'' (شاہ مُکھی اکھراں وِچ) دی مُونہہ وکھالی ہوئی سی۔ اُہ مینوں اپنے نال لاہور دے ایف ایم ریڈیو سٹیشن لے گیا تے اوتھے ''موج میلہ'' پروگرام وِچ میرا اِک لمبا انٹرویو لیا۔ انٹرویو مُکدیاں ہی اُس نے چاء منگوائی تے ساہڈے چاء پین توڑی اوہناں دا ریکارڈنگ انجینئر میرے انٹرویو دی سی، ڈی وی لے کے آ گیا۔ اُہ مینوں اپنے کئی دوستاں نال ملاون لے گیا۔ فیر اسیں دونویں مزنگ وِچ ''سانجھ'' دے دفتر گئے، جتھے پنجاب دی نویں نسل دے پنجابی ادیب تے شاعراں نال میری ملاقات رکھی گئی سی۔ افضل ساحرؔ نے میرا تعارف کرایا۔ اوتھے میں اپنیاں دونویاں کہانیاں پڑھیاں، جنہاں اُتے بھرویں بحث ہوئی۔ فیر جموں کشمیر تے چڑھدے پنجاب دے پنجابی ادب دے بارے گل بات ہُندی رہی۔ اوتھے ہی میری ملاقات پنجابی تے سرائیکی دے مشہور لِکھاری تے پنجاب یونیورسٹی لاہور وِچ پنجابی دے پروفیسر سعید بُھٹا جی نال ہوئی۔ اُہ سرائیکی بولی نُوں مکمل زبان دا درجہ دین اتے سرائیکی صوبہ بنان دی جدوجہد وِچ

سرگرمی نال شامل ہن۔ اوہناں مینوں اپنیاں کُجھ کتاباں دِتیاں۔ کالج تے یونیورسٹی دے کئی طالبِ علم جیہڑے ادب تے شعر وشاعری وِچ دلچسپی رکھدے سَن، اوہناں نُوں مِل کے اتے اوہناں نال گل کتھ کر کے بڑا سواد آیا۔ ''سانجھ'' دی مجلس رُوح کھچویں سی۔ ساہتکاراں نال مِل کے میں بوہت خوش ہویا ساں۔ ''سانجھ'' دے دفتر وِچ امجد سلیم ہوراں نے میری سیوا وِچ کوئی کمی نہیں سی رکھی۔ جموں واپس پرتن تے وی افضل ساحر نال ٹیلیفون تے میری گل ہُندی رہندی۔ اُہ مَن موجی بندہ ٹیلیفون تے وی پیار محبت دے شبداں دی کھیر خواندار ہندا۔ دُوجی واری اُس نال میری ملاقات اکتوبر 2011ء وِچ ہوئی۔ اُہ مینوں فیر ایف ایم ون ریڈیو لاہور، انٹرویو کرن لئی لے گیا۔ اُس انٹرویو وِچ میں اپنی نویں کہانی ''اِک مرے بندے دی کہانی'' پڑھی، جِس تے ٹیلیفون کالز رائیں سنُن والیاں نے اپنی رائے نال نوازیا۔ ریڈیوتوں کہانی پڑھنا تے اُس اُتے ٹیلیفون رائیں سنُن والیاں دا تبصرہ سُنناں، میں پہلی واری ویکھ رہیا ساں۔ اِہ اِک عجیب تجربہ سی۔ اِس انٹرویو دی سی،ڈی وی مینوں افضل ساحر نے دِتی سی۔ اِک دِن اُہ مینوں لاہور دے باغِ جناح وِچ ہون والی ادبی محفل وِچ لے گیا تاکہ ادیباں تے شاعراں نال مینوں ملائے۔ اُس ادبی محفل دی صدارت اُردو دے بین القوامی شہرت یافتہ افسانہ نگار جناب انتظار حسین ہوریں کر رہے سَن اتے اُہ محفل وی اُردو ادیباں دی ہی سی۔ میں اوتھے اپنا اُردو افسانہ ''ستی سر کا سورج'' پڑھیا۔ اُس توں پہلاں 1973ء وِچ کُل ہند اُردو کانفرس جیہڑی جموں وِچ منعقد ہوئی سی، میں اُس وِچ اپنی اُردو کہانی برصغیر ہند پاک دے مشہور افسانہ نگار کرشن چندر دی صدارت وِچ پڑھی سی، اتے دُوجی واری اُردو دے منّے شاعر علی سردار جعفری دی صدارت وِچ میں اپنی پنجابی کہانی ''بیڈے دی لنکا'' پڑھ چُکیا ساں۔ اوتھوں فارغ ہون مگروں اسیں پنجابی ماہنامہ ''پنچم'' دے دفتر گئے تے ''پنچم'' دے مُدیر مسعود ثاقب ہوراں نُوں

ملے۔ اوہناں نال پنجابی زبان تے ادب دے حوالے نال لمبی گل کتھ ہوئی۔ اوہناں مینوں کُجھ کتاباں تے ''پنچم'' دے کئی شمارے وی دِتے۔ دُوجے دِن افضل ساحر نال میں انٹرنیشنل سویر، جیہڑا پنجابی دا ماہنامہ ہے اتے جِس دے سوتوں ودھ شمارے نکل چُکے ہن، اوہدے مُدیر جمیل احمد پال نُوں ملیا تے اوہدے نال پورا دِن گذاریا۔ فیر میں اُردو دے مشہور شاعر تے پاکستان ٹیلی ویژن دے ڈرامہ نگار تے ہدایت کار امجد اسلام امجد نُوں مِلن لئی اوہناں دے گھر ڈیفنس کالونی گیا۔ اوہناں ''وارث'' جیہا ٹیلی ویژن سریل لکھ کے بڑا ناں کمایا سی۔ میں امجد اسلام امجد ہوراں نُوں جشنِ فیض وِچ حصہ لین لئی جموں آن دی دعوت دِتی تے فیر گلبرگ اپنی خالہ دے گھر آ گیا۔ اگلے دِن افضل ساحر مینوں اپنے اِک مِتر جیہڑا لاہور دے محکمہ جیل خانہ دا ڈی، آئی، جی سی، اوہدے گھر لے گیا۔ اوہناں نال کُجھ ویلا گذار کے اسیں دونویں پنجابی دی کہانی کار زویا ساجد دے گھر گئے اتے اوتھوں فیر اسیں تِنوں رات دے کھانے لئی ناہید صدیقی جی دے گھر گئے۔ اوہناں زویا ساجد، افضل ساحر تے کراچی توں آئے اِک مشہور ستارنواز نُوں رات دے کھانے تے بُلایا سی تے جد افضل ساحر نے ناہید صدیقی جی نُوں میرے بارے دسیا تاں اوہناں مینوں وی نال لیان لئی کیہا۔ ناہید صدیقی بین القوامی معیار دی اِک مشہور کتھک ڈانسر اے اتے ہالی وُڈ تے پاکستان دے مشہور اداکار ضیا محی الدین جی دی بیوی اے۔ ناہید صدیقی جی دا گھر فن تے فنکاری دا اِک ودھیا نمونہ سی۔ اوتھے افضل ساحر دی شاعری سُنی۔ ناہید جی کولوں کتھک دِیاں باریکیاں بارے بڑی بھرویں جانکاری مِلی۔ کلاسیکی تے نیم کلاسیکی سنگیت سُنیا۔ رات دے اِک وجے اِہ ودھیا محفل ختم ہوئی۔ میری زندگی دِیاں چند خوبصورت شاماں وِچ اِہ اِک شام وی شامل سی، جِس لئی میں اپنے یار افضل ساحر دا مشکُور ساں۔ افضل ساحر، شِوکمار بٹالوی تے امرتا پریتم دا شیدائی اے تے میری اُس نال گُوڑھی سانجھ اس

کر کے وی اے۔ اسیں دونویں امرتا پریتم، موہن سنگھ ماہر تے شِو کمار بٹالوی دی شاعری نُوں گُنگناندے رہندے۔ افضل ساحر اک ودھیا پروگرام اینکر وی اے۔ سچے پنجاب توں ادیباں، شاعراں، کلاکاراں تے فنکاراں، سنگیت کاراں، لوک گائیکاں تے دانشوراں نُوں لبھنا تے اوہناں دے انٹرویو کرنا، اوہدا شوق وی اے اتے روٹی روزی دا وسیلہ وی۔ افضل ساحر جہے مست مولا متر قسمت نال ہی مِلدے نیں۔ اُردو تے پنجابی دے مشہور شاعر، افتخار عارف، انور مسعود، ایوب خاور، منظر نقوی، علی اکبر ناطق تے کشور ناہید نوں جشنِ فیض احمد فیضؔ وِچ شرکت لئی، جموں آون دی دعوت دین لئی جد میں اسلام آباد جان لگا تاں افضل ساحر نے مینوں کیہا کہ میں اوتھے پنجابی کہانی کاراں میر تنہا یوسفی تے ملک مہر علی نُوں وی مِلاں تے علی اکبر ناطق ملاون دا بندوبست کر دے گا۔ اسلام آباد وِچ میں اپنے کزُم محمد فاروق بیگ دے نِکے بھراہ مرزا محسن بیگ ہوراں کول ٹھہریا۔ ماشا اللہ شاندار کوٹھی بنائی ہوئی اے۔ شاید محسن بیگ دی کوٹھی اسلام آباد دِیاں چند وڈیاں تے خوبصورت کوٹھیاں وچوں اِک اے۔ بڑے محبتی لوک نیں۔ خالہ جی، بھین جمیلہ، محسن دی بیوی تے بچے...... اللہ اوہناں نُوں ہمیشاں خوش تے خُوشحال رکھے۔ اوہناں میری بڑی سیوا کیتی اتے اپنت دا ڈُونگھا اظہار کِیتا۔ ڈوجے دِن مینوں علی اکبر ناطق لین لئی آ گیا۔ اسیں پہلے پاکستان اکادمی آف لیٹرز دے دفتر گئے تے اوتھے ملک مہر علی نال ملاقات کیتی، جتھاں علی اکبر ناطق نوں اِک ادبی بیٹھک سجان لئی کیہا۔ علی اکبر ناطق نے اپنے ادبی ٹِھیئے (ڈیرے) تے ساہتکاراں دی اِک گوشٹی رکھی، جتھے میر تنہا یوسفی، ملک مہر علی تے میں اپنیاں کہانیاں پڑھیاں۔ اسلام آباد وِچ وسدے پنجابی تے اُردو ادیباں تے شاعراں اس گوشٹی وِچ حصہ لیا تے اپنا اپنا کلام سُنایا۔ میرے نال اوہناں چڑھدے پنجاب تے جموں کشمیر بارے گل کتھ کیتی۔ مگروں اُردو دے چار شاعراں نے اسلام آباد توں ہی جموں آ کے

جشنِ فیضؔ پروگرام وِچ مُشاعرہ پڑھیا سی۔ جنہاں وچوں انور مسعود تے ایوب خاور توں علاوہ علی اکبر ناطق تے منظر نقوی نے اُس گوشٹی وِچ وی اپنا کلام سُنایا سی۔

افضل ساحرؔ دی دوستی تے دوستاں دا گھیرا بڑا لمبا چوڑا اے۔ پنجاب توں چھٹ کراچی، حیدر آباد، تے پشاور تک اوہدی مٹھڑی شاعری تے دِل کھچویں آواز نوں سُنن والے موجود نیں۔ اِس گل دا احساس مینوں اُس نال بتائے کُجھ دِناں وِچ ہی ہو گیا سی۔

☆

خالہ رضیہ

نسیم فردوس نال ویاہ مگروں میں اکثر اپنے سس، سوہرے کولوں سُندا ہُندا ساں کہ اوہناں دے رشتے دار 1947ء دی شورش مگروں جموں توں ہجرت کر کے پاکستان چلے گئے سن۔ میرے سوہرے دی سکی بھین وزیر بیگم اُستاد محلہ جموں دے نصیرالدین سلہریا نال ویاہی ہوئی سی۔ اوہناں دے چھ بچے سن، نعیم، قمر، تصور تے عاشق تے دو بیٹیاں پروین تے نگہت۔ اِہ سارا ٹبر 1947ء مگروں پہلاں سیالکوٹ تے فیر میرپور جا کے مستقل بس گیا۔ اِنج ہی میری سس دی پھوپھی تے پھُپھڑ حبیب اللہ 1947ء وِچ نارووال ڈیوٹی تے سی تے اُہ سارا ٹبر اوتھوں ہی لاہور آ گیا۔ حبیب اللہ کمہاراں والی گلی، پُرانی منڈی جموں دا وسنیک سی تے اوتھے ہی اوہناں دے مکان سن۔ اوہناں دے دو پُتر عبدالرحمان تے عبدالسلام سن اتے چار دِھیاں۔ خالہ غلام فاطمہ بوہت پہلاں فوت ہو چکی سی جد کہ خالہ رضیہ، خالہ ثریا تے خالہ زبیدہ حیات سن۔ خالہ ثریا تے خالہ زبیدہ دی اولاد صرف اِک اِک دِھی سی۔ خالہ زبیدہ دی دِھی شریں سیالکوٹ ویاہی ہوئی اے اتے خالہ ثریا دی کُڑی گوگی خالہ رضیہ دے نِکے پُتر زاہد نال ویاہی ہوئی اے۔ خالہ رضیہ دے خاوند مسعود قریشی صاحب اُنج تاں سرکاری

ملازم سن پر اوہناں دی دلچسپی فلماں بنان وِچ سی۔ اوہناں اپنے پُتر طارق قریشی دے ناں تے لاہور وِچ اپنی فِلم کمپنی بنائی اتے فلماں بنان لگے۔ اوہناں کُل تیراں فلماں بنائیاں۔ جِنھاں وِچ ''چوڑیاں''، ''سلاخیں'' تے ''دہلیز'' نے چوکھا بزنس کیتا تے فلماں نے سلور جوبلی منائی۔ اوہناں فِلماں توں اِناں پیسہ کمایا کہ گُلبرگ جہی پاش کالونی وِچ اِک شاندار کوٹھی سیکٹر ''ایل'' وِچ خریدی۔ اوہناں دے وڈے بیٹے دا ناں شاہد، وِچکارلے داناں طارق تے سبھ توں چھوٹے دا ناں زاہد اے۔ شاہد اپنے ٹبر نال امریکہ وِچ رہندا اے اتے طارق تے زاہد گُلبرگ لاہور وِچ۔ چارو دِھیاں اپنے اپنے گھر آباد نیں...... اِہ مارچ 1985ء دی گل اے جدوں میری سس تے سوہرا پہلی واری جموں توں لاہور گئے۔ اوہناں نال میری دِھی سمی وی لاہور گئی سی۔ اُہ اِک مہینے تیکر پاکستان دے کئی شہراں وِچ گھُمدے رہے تے رشتے داراں نُوں مِلدے ملاندے رہے۔ واپس پرتن تے اوہناں اپنے ساک سمبندھیاں دی مہمان نوازی دی رج کے تعریف کیتی۔ خاص کر خالہ رضیہ دی...... جدوں میں 2004ء وِچ پہلی واری پاکستان گیا تاں میری خوش دامن صاحبہ نے مینوں خالہ رضیہ دے گھر جان دا حُکم دِتا سی تے اوہناں دا فون نمبر وی دِتا سی۔ لاہور میں عالمی پنجابی کانفرس وِچ بھاگ لین گیا ساں اتے ''فلیٹی'' تے ''شاہ تاج'' ہوٹل وِچ ساہنوں لاٹریاں نے ٹھہرایا سی۔ میرے نال پرنسپل اوتار سنگھ سِدھو تے بیبا بلونت وی سن۔ کانفرس دے تیجے دِن میں خالہ رضیہ نُوں فون کر کے اپنا تعارف دِتا اتے لاہور وِچ آون دا مقصد دسیا۔ کُجھ ہی چر مگروں زاہد بھائی تے اوہناں دے کزن جاوید بھٹ ہوریں مینوں لین لئی ہوٹل پہنچ گئے۔ میں اوہناں نال گُلبرگ خالہ رضیہ نُوں مِلن گیا۔ میرے نال سِدھو صاحب تے بیبا وی سی۔ اوتھے خالہ رضیہ تے خالہ زبیدہ توں چھٹ طارق بھائی تے اوہناں دی اہلیہ تے بچے، زاہد بھائی، بھین گوگی تے اوہناں دے بیٹے حسن، مدثر تے عمیر نے نِگھا پیار تے

خلوص دِتا تے رُوح نال ساہڈی سیوا کیتی۔ شامیں اسیں واپس ہوٹل آ گئے۔ اگلے دِن وڈّی عید سی۔ خالہ جی نے بریانی تے سالن بنا کے اِک وڈّا پتیلا ساہڈے ہوٹل بھیج دِتا۔ اساں ساریاں بھارتی ادیباں تے فنکاراں نے بریانی کھا دی تے عید منائی۔
دُوجی واری میں خالہ رضیہ نُوں 2005ء وِچ ملیا، جدوں میں سری نگر توں مظفر آباد جان والی پہلی بس کاروانِ امن وِچ میر پور گیا ساں۔ میری بیگم نسیم فردوس میرے نال سی تے اسیں دونویں پہلے راولپنڈی وِچ اُس دی پھوپھی زاد بھین ڈاکٹر پروین تے اوہناں دے خاوند کرنل ڈاکٹر عنایت ہوراں کول چکلالہ ٹھہرے۔ فیر میر پور چلے گئے تے اوتھوں لاہور خالہ رضیہ دے گھر اپڑے۔ کُجھ دِن اوہناں کول رہے تے اوہناں دی شفقت، محبت تے پروہن چاری دا آنند ماندے رہے۔ اوہناں دے ورتاوے وِچ اپنا پن سی۔ بھائی عامر تے غزالہ بھین دے گھر کھانا کھادا۔ جاوید بٹ ہوراں دعوت کیتی۔ بھائی خالد بٹ دا مکان ڈیفنس کالونی وِچ ویکھیا۔ اوہناں دے بچیاں نال کُجھ وقت گذاریا۔ فیر میں نسیم نُوں خالہ رضیہ کول چھڈیا تے آپ عالمی پنجابی کانفرس وِچ شامل ہون لئی ہوٹل وِچ آ گیا۔ کانفرنس مکُن مگروں مُڑ خالہ دے گھر آ گیا۔ بھائی زاہد نال اوہناں دے بزنس پارٹنر بھٹی صاحب کول چوکھا ویلا گذاریا تے ویزا ختم ہون تے جموں پرت آیا۔ 2011ء وِچ بھائی زاہد دے وڈّے پُتر حسن دی شادی وِچ شامل ہون لئی اسیں دونویں میاں بیوی تے وڈّی بیٹی ڈاکٹر سمیہ تبسم فیر لاہور آئے۔ خالہ رضیہ دا سارا خاندان تے ساک سمبندھی پورے پاکستان توں آئے ہوئے سن۔ سبھناں نال ملاقات ہوئی۔ شاہد بھائی تے خالد بٹ ہوراں میرے دِل دماغ نُوں متاثر کِیتا تے اوہناں نال میری رفاقت گُوڑی ہوئی۔ خاص کر بھائی خالد بٹ نال جو محبتی سبھاء رکھدے نیں تے مینوں جاپان توں اکثر فون کردے رہندے نیں۔ خالہ رضیہ دی چھوٹی بھین خالہ ثریا فوت ہو چکی اے تے خالہ زبیدہ خالہ رضیہ کول ہی رہندی اے۔

خالہ رضیہ اِک جہاں دیدہ عورت اے۔ اُہ اِک اجہی شخصیت اے، جو قابلِ احترام اے۔ اُس نے زندگی وِچ کئی اوکھے سوکھے دِن دیکھے نیں۔ اوہناں اپنیاں بھیناں نُوں پالیا۔ اوہناں دے ویاہ کرائے۔ اُس نے اپنی حکمتِ عملی نال پورے گھر تے گھر دے جییاں نُوں جوڑ کے رکھیا اے۔ اُہ پیار محبت دی اِک مورت اے۔ میں جدوی خالہ رضیہ نُوں مِلدا ہاں تاں اُہ مینوں اپنی ماں ورگی لگدی اے۔ میری بڑی خواہش اے کہ خالہ رضیہ اپنے بچیاں نال میرے کول جموں آئے تے میں چاہ نال اوہناں دی خدمت کراں تے اوہدیاں دُعاواں لاواں پر خورے اِہ نصیب وِچ لِکھیا وی ہے جاں نہیں، کیوں جے سرکاراں دا رویہ کدے وی عوام دوست نہیں رہیا اے۔

☆

سندر جیت کور

کہانی کار، شاعرہ تے رنگ منچ دی کلاکار اتے بھیناں ورگی دوست بیبا کلونت داویاہ سی۔ مینوں تے کہانی کار مختار گِل نُوں سدا پتر ملیا سی۔ میں سری نگر توں امرتسر پہنچیا تے اوتھوں پریت نگر۔ رات اوتھے گذار کے دُوجے دِن اسیں دونویں نواں شہر دے پنڈ سنوہ، بیبا کلونت دے گھر پہونچے۔ ساہنوں دیکھ کے بیبا کلونت بوہت خوش ہوئی۔ اُس نے ساہنوں اپنیاں ماپیاں تے بھرانواں نال ملایا۔ سہیلیاں نال ملاقات کرائی۔ اُہ اک وڈّے زمیندار دی اکلوتی کُڑی سی تے ماپیاں نے بڑے نازاں نال پالیا سی۔ اوہدا ویاہ وی بڑے ٹھاٹھ باٹھ نال ہو رہیا سی۔ ساہت کار برادری وچوں ساہڈے علاوہ روزانہ ''نواں زمانہ'' دے مُدیر اعلیٰ جگجیت سنگھ آنند تے اوہناں دی بیوی اُرملا آنند وی آئے سن۔ اوتھے پہلے واری مینوں سندر جیت کور گِل ملی۔ اوہناں دِناں میں پنجابی رسالیاں تے اخباراں وِچ لگاتار چھپدا ساں، اتے میریاں دو کہانیاں ''بیڈے دی لنکا'' تے ''اشتہاراں والی حویلی'' پنجابی ادبی حلقیاں وِچ بحث دا موضوع

بنیاں ہویاں سن۔ سندر جیت اوہناں دِناں وِچ کنیا مہا ودیالیہ جالندھر دی بی، اے فائنل دی سٹوڈنٹ سی تے اوہنیں میریاں کئی کہانیاں پڑھیاں ہویاں سن۔ اُہ مینوں بیبا کلونت دے ویاہ وِچ مِل کے بوہت خوش ہوئی تے آنند کارج (ویاہ دیاں رسماں) مکّن مگروں مینوں تے مختار ِگل نُوں اپنے گھر لے گئی۔ اپنے ماپیاں نال ملایا تے ساہڈی رج کے سیوا کیتی۔ اوہدے خلوص تے محبت نُوں ویکھ کے میں اوس نُوں اپنی بھین بنایا تے رکھڑی بنھوائی۔ میں اوہدے باپو سردار کلونت سنگھ ِگل نُوں کہیا کہ اج توں بعد تہاڈے دو نہیں، سگوں تن پُتر ہن تے تیجے پُتر دا ناں خالد حسین اے۔ سِندر جیت نال بھین بھراہ دا رشتہ میں پچھلے چالی وریاں توں نبھا رہیاں۔ اُس دا خاوند سردار جگتار سنگھ تُور دِلّی پُلس وِچ وکھ وکھ عہدیاں تے کم کردا رہیا، اتے اخیر اسسٹینٹ کمشنر پولیس دِلّی توں سیوا مکّت (ریٹائر) ہویا۔ جگتار سنگھ تُور تے سِندر جیت دے پریوار 1947ء وِچ لہندے پنجاب دے شہر لائیلپور (اج دا فیصل آباد) توں ہجرت کر کے چڑھدے پنجاب وِچ آئے سن تے اوہناں نُوں اپنی اُپجاؤ زمین دے بدلے پنجاب اتے ہریانہ وِچ زمین الاٹ ہوئی سی۔ سِندر جیت دی اِک بھین ٹرانٹو (کینڈا) تے بھراہ لندن وِچ پکے پیریں وس گئے نیں تے اِک بھراہ گورِندر سنگھ سلوہ پِنڈ وِچ ہی رہندا اے۔ سِندر جیت ویاہ مگروں دِلی وِچ رہندی اے تے اوہناں دا اپنا فلیٹ ''دوارکا'' وِچ اے۔ اُہ ادبی سرگرمیاں وچ وی دلچسپی رکھدی اے اتے انگریزی تے پنجابی ادب پڑھدی رہندی اے۔ اوہدے دو بچے نیں۔ کُڑی ارشندراج کور تے مُنڈا سورب سنگھ۔ بیٹی دی شادی ہو چُکی اے تے اُہ اپنے خاوند نال امریکہ رہندی اے۔ پچھلے سال سورب سنگھ ہوراں اپنی جیون ساتھن آپ چُن لئی۔ یوکرین دی اِک کُڑی جیہڑی دِلی وِچ کِسے ملٹی نیشنل کمپنی وِچ کم کردی سی، اُہ ساہڈے سورب نُوں پسند آ گئی۔ ملاقاتاں ہُندیاں رہیاں تے اخیر ویاہ دے قانونی بندھن تے ختم ہویاں تاں جے

ہمیشاں لئی دُوریاں نُوں مِٹا دِتا جائے۔ ویاہ پٹیالے وِچ ہویا تے میں اپنے پورے پریوار نال ویاہ وِچ شامل ہویا۔ سورب دا سالا تے سس سوہرا یوکرین توں ویاہ وِچ شامل ہون پٹیالے آئے سن۔ بڑی سوہنی کُڑی اے۔ ربّ اِہ جوڑی سلامت رکھے۔ میں سِندر جیت دی بیٹی دے ویاہ وِچ وی پورے ٹبر سمیت شمولیت کیتی سی۔ سِندر جیت تے جگتار سنگھ تُور، سِندر دا پابو تے بھراہ گوریندر میرے سارے بچیاں دے ویاہ وِچ شامل ہوئے۔ اِہ دونویں میاں بیوی میرے دُکھ سُکھ دے بھائیوال نیں۔ میں وی رشتے نبھان وِچ کدے کوئی کسر نہیں چھڈی۔ سِندر جیت تے بھائی جگتار نے میرے پریوار نال بڑی نِگھی سانجھ بنائی ہوئی اے۔ جدوں میری نِکّی بیٹی ہُما تبسم بنگلور وِچ ڈاکٹری دی پڑھائی کر رہی سی تاں اُس نُوں دِلّی ایئرپورٹ توں لیا ناتے چھڈن جانا اُونہاں دونواں میاں بیوی دی ڈیوٹی وِچ شامل سی۔ میرے سارے بچے جد وی دِلّی جاندے نیں تاں اُونہاں کول ہی ٹھہردے نیں۔ جے کدے اسیں دِلّی وِچ کِتے ہور جا کے رُکیے تاں ساہڈے لئی بڑی مُشکل ہو جاندی اے۔ دونویں ناراض ہو جاندے نیں تے اوہناں دی ناراضگی دا اسیں سوچ وی نہیں سکدے۔ دونویں میاں بیوی دِل تے دماغ دے بادشاہ نیں۔ من دے امیر نیں تے میری ارداس اے کہ اُہ سدا چڑھدی کلاں وِچ رہن تے اپنیاں بچیاں دا سُکھ مانن۔ اوہناں دی آون والی زندگی صحت مند تے خوشحال رہوے۔

☆

اوتار سنگھ چندن

چندن سِدھا، سادھا، صاف، سُتھرا تے محبتاں دے ساگر وچوں صِدق تے پیار دِیاں گاگراں بھر کے یار بیلیاں نُوں مِٹھڑا پانی پلان والا بندہ سی۔ میری اُس نال بڑی سانجھ سی۔ اُہ اِک سفید پوش انسان سی پر اپنے سُلوک تے خلوص کارن

سبھناں دا ہرمن پیارا سی۔ میری اُس نال پہلی ملاقات 1971ء وِچ پنجابی ساہت سبھا سری نگر دے دفتر وِچ ہوئی، جتھے اُس نے اپنا اِک پنجابی گیت ترنّم وِچ سُنایا سی، جِس وِچ پوٹھواری لفظاں دا خوبصورتی نال استعمال کیتا گیا سی۔ گیت دے بولاں دی اِک پنکتی مینوں اج وی یاد اے:

''میرے ماہیا، ڈھول سپاہیا
ڈُھل ڈُھلیندے نی بارہ مولے''

اوتار سنگھ چندن ہر ایتوار نُوں پنجابی ساہت سبھا دی گوشٹی وِچ شامل ہُندا تے اپنی نویں نظم جاں کویتا سُناندا۔ اُہ سبھا دے کم کاج وِچ وی بھرواں حِصہ لیندا، پر سبھا دے اکھوتی موڈھی جاں مُدھ ھلے ممبر تے نام نہاد گیانی دھیانی اُس نُوں ہمیشاں کوڑی تے خوری اکھ نال ویکھدے، کیونکہ اوہناں دیاں نظراں وِچ چندن چٹا انپڑھ سی پر میری سوچ مطابق اُہ اوہناں ساریاں نالوں بوہتا پڑھیا سی۔ اُس نے بُلھے شاہ والے ''الف'' دا سبق جمدیاں ہی پڑھ لیا سی، تاں اُوں شاعری اوہدے اندروں پھٹدی سی۔ اُس دی شاعری وِچ کِتے کِتے تول تکانت دی خامی سی پر اُس دے خیال تے شعری کلپنا دا پنچھی اُڈاریاں ماردا سی۔ شاید اِک کوی دے طور تے اوہدی شہرت سبھا دے مُڈھ ھلے ٹھیکیداراں نُوں ہضم نہیں سی ہُندی۔ اوپروں اُس دا خوبصورت ترنّم۔

چندن اِک یتیم بچہ سی، جِس دے ماں پیو، بھین بھراہ تے باقی دے رِشتے دار 1947ء ویلے مظفر آباد وِچ شہید ہو گئے سن۔ اُہ اپنی دادی نال بچدا بچاندا مظفر آباد توں سری نگر آ گیا سی تے امیرا کدل دے نیڑے ''بندوق دی چھاؤنی'' وِچ باقی شرنارتھیاں وانگر اپنی دادی نال رہن لگا۔ ''بندوق دی چھاؤنی'' ڈوگرہ شاہی دی فوجی چھاؤنی سی پر مہاراجہ ہری سنگھ دے کشمیر چھڈن مگروں، خالی پئی سی تے شیخ عبداللہ سرکار نے رفیوجی سِکھاں دے کُجھ ٹبر اِتھے بسائے سن۔ چندن دی دادی نے بڑیاں

مصیبتاں نال اُس نُوں پالیا۔ دراصل دادی دے ساہاں دی ڈور چندن نال بجھی ہوئی سی۔ اوتار سنگھ ذات دا سُنیارا سی تے دادی نے اُس نُوں سُنیاریاں دا کم سِکھن لئی اپنے ہی رشتے دار دی دُکان تے گھلیا سی۔ چندن نے دِل لا کے کم سِکھیا تے چھیتی ہی اُہ آپ اِک پیر کاریگر بن گیا۔ پر ایان عمرے ہی شاعری دی بیماری لگن نال، اُہ دُکان توں کھِسکدا رہندا تے جتھے وی کوئی مشاعرہ ہُندا، اوتھے جا پہونچدا۔ ویاہ شادیاں وِچ سہرے پڑھدا۔ گوروودواریاں اتے دھارمک سماگماں وِچ نظماں پڑھدا تے ادبی مجلساں وِچ اپنی روایتی تے رومانی شاعری نال سبھناں دے دِل موہ لیندا۔ اُس نُوں ہندی، اُردو تے کشمیری ادبی ادارے وی شعر پڑھن لئی اپنیاں بیٹھکاں وِچ بُلاندے۔ دادی نے اوہدا ویاہ اپنی ہی برادری وِچ کروایا، پر اُس دے گھر کوئی بچہ نہیں ہویا۔ اُس نے اپنی سالی دا بچہ منگ لیا تے اُس نُوں پالیا، پڑھایا اتے روزگار دے قابل بنایا۔ فلم ایکٹر تے دانشور بلراج ساہنی نال سری نگر وِچ میری پہلی ملاقات چندن نے ہی کرائی سی۔ بلراج ساہنی چندن دی پوٹھواری رنگ والی شاعری اتے سادگی نُوں پسند کردا سی۔ گوی درباراں وِچ بھاگ لین دی وجہ نال اُہ اکثر دُکان توں غائب رہندا۔ گاہکاں دا کِنّاں وی ضروری کم کیوں نہ ہووے، اُہ اپنے اندر دے شاعر دی چسّ پوری کرن لئی سبھ کُجھ چھڈ چھڈا کے مشاعرہ پڑھن چلا جاندا۔ اِس گل توں، اوہدا مالک جیہڑا رِشتے وِچ چندن دا چاچا وی لگدا سی، بڑا دُکھی سی۔ اک واری اُس نے چندن نُوں غُصے وِچ اُلٹا سِدھا کیہ کہہ دِتا کہ چندن دُکان توں اُتر کے سِدھا اپنے گھر آ گیا۔ جد پنج ست دِن اُہ مینوں تے ساگر نُوں نہیں ملیا تاں اسیں اک دِن اوہنوں ملن "بندوق دی چھاونی" گئے۔ ساہنوں ویکھدیاں ہی اُہ رون لگ پیا تے کہن لگا کہ اُس نُوں کِسے کول مزدوری تے رکھوا دیئو، کیوں جے اونہیں چاچے دی دُکان چھڈ دِتی اے۔ اوہنوں روندیاں ویکھ کے میرے دِل نُوں ڈاہڈی سٹ وجی تے میں بٹ مالو

بازار وِچ اپنے اِک دُکاندار دوست کول گیا تے اُس کولوں اِک خالی دُکان بارے پچھیا۔ اُس نے اِک بندے نُوں بُلایا، جیہڑی دُکان بند پئی سی تے خالی وی سی۔ اُہ بندہ دُکان نُوں پگڑی تے دین لئی راضی ہو گیا پر ساہڈے کول پگڑی دین جوگے پیسے نہیں سن۔ فیر اُس نے کیہا بھئی جے پگڑی دے بدلے اوہدے پُتر نُوں سرکاری نوکری دِلوا دئیو تاں وی اُہ دُکان کرایے تے دین لئی تیار اے۔ میں اُس ویلے نائب وزیر اعلیٰ دا پی،اے ساں اِس لئی نوکری دین دا وعدہ کر کے دُکان دی چابی پھڑ لئی۔ دُوجے دِن چندن نُوں لے کے میں تے ہربھجن سنگھ ساگر بٹہ مالو بازار گئے تے دُکان کھول کے اوہدی چابی چندن نُوں پھڑائی تے اپنا کم کرن لئی کیہا۔ اساں اُس دی کاریگری والا سارا سامان خریدیا تے کُجھ اوہنیں اپنے گھروں لیاندا اتے اپنا کم کرن لگا، پر مُشکل اہ سی کہ کوئی وی گاہک اِک نویں آدمی نُوں سونا دین لئی تیار نہیں سی تے اُس کول اپنا سونا نہیں سی، جِس دے اُہ زیور بنا کے ویچدا۔ سونا خریدن لئی نہ اُس کول پیسہ سی تے نہ ہی ساہڈے کول۔ اساں دُکان بند کیتی تے چندن نُوں حوصلہ رکھن لئی کیہا۔ چندن نُوں گھر چھڈ کے جد اسیں ترلوک سنگھ راہی دی دُکان تے آئے تاں اساں دونواں اِک فیصلہ کیتا تے دُوجے دِن میں تے ساگر اپنیاں بیویاں دے گہنے لے کے چندن کول آئے تے اوہنوں لکیکے دُکان کھولی اتے اوہنوں گہنے ڈھال کے زیور بنان دا کم شروع کرن لئی کیہا۔ اساں اہ شرط رکھی کہ جد اوہدی دُکان چنگی طرحاں چلے گی تاں اُہ ساہنوں ساہڈے سونے دے وزن مطابق اپنی پسند دے گہنے بنا کے دیوے گا۔ چندن سُنیاریاں دا کم کرن لگا۔ بٹہ مالو تے دُوجے علاقیاں توں عورتاں گہنے بنوان لئی آون لگیاں تے ہولی ہولی اُہ گاہک وی چندن کول آون لگے، جیہڑے اوہدے چاچے دِی دُکان تے جاندے سن۔ ہُن اوہو مسئلہ کھڑا ہو گیا کہ چندن نُوں دُکان اُتے ٹِک کے کنج بٹھایا جائے۔ ایتھے وی چندن نے چاچے دِی دُکان والیاں حرکتاں کرنیاں شروع

کر دِتیاں سن تے اُہ دُکان بند کر کے مشاعرے پڑھن چلے جاندا۔ اُہ گاہکاں نُوں لارے لاون لگا۔ ویلے سِر گہنے نہ مِلن کارن لوکی اُس نال اوکھیاں بولن لگے۔ آخر میں تے ساگر نے مُڑ اِک فیصلہ لیا۔ اسیں دونویں روز دفتروں چھُٹی ہون مگروں اوہدی دُکان تے آبہیندے تے اُس نوں کم کرن تے مجبور کر دے۔ ساہڈے بہن نال اِہ ہویا کہ گاہکاں نُوں ویلے سر سامان مِلن لگا۔ چندن دے کہن تے میں اُس نُوں اپنے داج دِیاں کُرسیاں تے میز وی دے دِتا، تاں جے گاہک دُکان تے بہہ سکن۔ چندن نے اگے پیچھے جان لئی سائیکل دی فرمائش کیتی تاں میں اُس نُوں اپنی سائیکل وی دے دِتی۔ چندن واہ واہ کمائی کرن لگا تے اوہدے دِن سوکھے ہو گئے۔ فیر 1989-90ء دا سال آیا۔ کشمیر وِچ بے چینی پھیلی۔ آزادی دے نعرے چار چوفیرے لگن لگے۔ کھاڑکواں نے اپنیاں کاروائیاں شروع کر دِتیاں۔ فوج نے کھاڑکواں دِیاں کاروائیاں روکن لئی طاقت دا بے تہاشا استعمال کرنا شروع کر دِتا۔ غریب تے معصوم لوکی وی مرن لگے۔ ہڑتالاں تے کرفیو کارن دُکاناں بند رہن لگیاں۔ دُکاندار بھُکھے مرن لگے۔ چندن نے دو تِن سال دم رکھیا پر اخیر بھج کے جموں آ گیا۔ ایتھے آ کے اُس نے اِک نِکا جیہا مکان خریدیا۔ جس دی رجسٹری دا خرچہ میں دِتا، کیوں جے میں اپنے اِس فقیر شاعر نُوں مُصیبت وِچ پھسیا نہیں ساں ویکھ سکدا۔ اِک دِن اُہ میرے کول آیا تے رجسٹری لئی اشٹاماں تے جیہڑا پیسہ میں خرچیا سی، اُس دی ادھی رقم مینوں واپس کرن لگا پر میں پیسے نہیں لے۔ اُہ کہن لگا کہ جس منگتے پُتر لئی میں اپنی ساری زندگی گھالی، اُہ وی میرا نہیں بنیاں۔ اُہ مینوں گھروں کڈھناں چاہندا اے۔ اِس لئی میرا مرنا ہی چنگا اے۔ فیر اِک دِن مینوں ہربھجن سنگھ ساگر دا فون آیا۔ اُس نے دسیا کہ اوتار سنگھ چندن اکال چلانا کر گیا اے۔ میں دُعا منگناں واں، ارداس کرنا واں کہ ربّ اوہنوں سُورگاں وِچ تھاں دے اتے اوہدی بے چین رُوح نُوں شانتی بخشے۔

☆

عجب سنگھ تے راجہ محمود احمد

اِہ دونویں میرے لنگوٹیئے یار نیں۔ راجہ محمود احمد لطیفے باز تے ہسن ہساون لئی نویں نویں ٹوٹکے گھڑن والا، محفلاں نُوں ست رنگی بناون والا، رونکی تے یاراں دے دُکھ سُکھ ویلے سبھ توں اگے اگے رہن والا انسان اے۔ دُوجے پاسے عجب سنگھ محفل پرست، گپّاں سُنن تے سناون دا شونکی، یاراں نُوں دارُو پلاون تے دعوتاں کھوان دے موقعے لبھدا رہندا اے۔ امیری دی منزل تے پہنچن لئی اپنے ہمعصراں نُوں پچھاڑنا اُس دے سبھاء وِچ شامل اے، پر اُہ بے ایمان نہیں اے۔ اُس نے کدے کِسے دا پیسہ نہیں کھادا۔ اپنے ماڑے یار بیلیاں نُوں اپنے کم تے وپار وِچ بھائیوال بنانا تے اوہناں نُوں فائدہ پہنچانا اتے اوہناں دے دُکھ سُکھ وِچ ہر طرحاں دی مدد کرنا اوہدی فِطرت وِچ شامل اے۔ جیون دے پڑّ وِچ راجہ محمود تے عجب سنگھ اِکو لنگوٹ وِچ کُشتی لڑن اُترے سن۔ دونواں نے مِل کے نِکّے وڈّے ٹھیکے لینے شروع کیتے۔ خاص کر چوکھے چر تیکر اِہ دونویں ریاستی سرکار دے سیکریٹریٹ دی مرمّت اتے کلی کرن دے ٹھیکے لیندے رہے۔ محمود دی سوچ کم کاج ولوں محدود سی تے اُہ تھوڑی کمائی وِچ ہی مطمئن سی۔ ایہو وجہ اے کہ محمود احمد آج تک سیکریٹریٹ نُوں رنگ روغن کرن اتے مرمّت دا کم لگاتار کردا آ رہیا اے۔ ٹھیکیداری دے ایسو کم وِچ ہی راجہ محمود نے اپنے بھرانواں تے بھیناں دے پالن پوسن تے ویاہن وِچ ماپیاں دی مدد کیتی۔ اپنے بچیاں نوں ودھیا تعلیم تے تربیت دوائی اتے اپنیاں بیٹیاں دی شادی بڑے سوہنے ڈھنگ نال چنگے گھراں وِچ کروائی۔ راجہ محمود اج وی ذات برادری تے یار بیلیاں دے سماجی کماں وِچ ہر طرحاں دا یوگ دان پا رہیا اے۔ جدکہ عجب سنگھ نے سرکاری ٹھیکے چھڈ کے زمیناں دی خرید تے فروخت دا کم کرنا شروع کیتا تے کالونیاں بنا کے پلاٹ

وِکّن لگا۔ اِس کم وِچ اوہنوں چوکھا فائدہ ہویا تے اُہ امیری دی پوہڑی چڑھن لگا۔ اُس نے کُجھ بھائیوالاں نال مِل کے شراب دے سرکاری ٹھیکے لِتے۔ فیر فوڈ کارپوریشن آف انڈیا ولوں جموں کشمیر دے وکھ وکھ گوداماں تک اناج پہونچان دے ٹھیکے لِتے۔ ٹرانسپورٹ نگر وِچ زمین الاٹ کروا کے اپنی ٹرانسپورٹ کمپنی دا دفتر بنایا۔ ٹرک خریدے، ٹرالے خریدے، پیٹرول ٹینکر خریدے، فیر کُجھ دوستاں نال مِل کے سیمنٹ دِیاں فیکٹریاں لائیاں۔ جِنھاں وِچ اِک کرتھولی، دُوجی اُدھمپور تے تیجی سانبہ وِچ سی۔ فیر اُس نے اِنھاں فیکٹریاں وِچوں اپنے حصے ویچ دِتے۔ اُس نے نروال بائی پاس تے اپنی زمین اُتے بلڈنگ، شوروم تے ورکشاپ بنائی۔ جیویں میں پہلاں دسیّا اے کہ عجب سنگھ یاراں دا یار ہے۔ اِس گل دا ثبوت اِہ ہے کہ اساں دونواں مِل کے 30 سال پہلاں نروال بائی پاس تے ہی ڈیڑھ کنال جگہ خریدی سی۔ عجب سنگھ دے مجبور کرن تے ہی اساں اوتھے اِک شوروم بنایا، جیتھے اجکل مہندرا والیاں دِیاں کاراں تے دُوجیاں گڈّیاں وِکدیاں نیں تے اِس شوُروم دا کرایہ ساہنوں دونواں نوں برابر مِلدا اے۔ پنشن توں چھٹ اِس کرایے نال میری گھرہستی ودھیا چل رہی اے۔ عجب سنگھ نے راجہ محمود احمد نُوں وی کئی پلاٹ خریدن لئی زور پایا، جو اُس دِیاں بچیاں دے ویاہ ویلے محمود دے کم آئے۔ عجب سنگھ تے میں مِل کے سری نگر وِچ وی اِک فلیٹ خریدیا اے۔ جدوں ذاکر حسین دی وجہ نال میرا سارا پریوار مُصیبت تے پریشانی وِچ پھسیا سی تاں اُس ویلے عجب سنگھ اِک دیوار وانگ میرے پیچھے کھڑا رہیا تے میرے بُرے وقت دا بھائیوال بنیا رہیا۔ 2011ء وِچ عجب سنگھ نُوں اِک قتل کیس وِچ پھسایا گیا، جد کہ قتل وی اوہدے دوست تے اوہدی بیوی تے بچّی دا ہویا سی۔ اِس قتل وِچ اوہدے نِکّے بھراہ تے سابقہ ایم، ایل، سی ترلوچن سنگھ وزیر نُوں وی پھسایا گیا سی۔ اج اُہ دونویں بھراہ ضمانت تے باہر نیں پر مقدمہ عدالت وِچ چل رہیا اے۔ اِنھاں دے

خلاف سازش دِیاں تاراں بڑی ڈور تیکر جاندیاں نیں تے اِس بارے میں ہور کُجھ نہیں کہنا چاھندا، کیونکہ معاملہ عدالت وِچ اے۔ وزیر خاندان اصل وِچ سابقہ ریاست پُونچھ دی تحصیل باغ دے پِنڈ بھوٹ بھائیاں دا رہن والا اے۔ اوہناں دے وڈّے وڈیرے اوتھے دے جاگیردار سن۔ 1947ء دی شورش ویلے عجب سنگھ دا باپو، چاچے، تائے، مامے، پھوپھیاں تے ہور رشتے دار جموں آ گئے۔ ایتھے اِنہاں نُوں زمیناں الاٹ ہویاں۔ رہن لئی مکان الاٹ ہوئے اتے انہاں بڑی محنت کر کے سماج وِچ اپنا اِک تھاں بنایا سی پر دوکھیاں نُوں چنگا نہیں لگا تے اوہناں دونواں بھرانواں نُوں قتل کیس وِچ پھسا دِتا۔

عجب سنگھ دے جیل جان مگروں محمود تے باقی یار بیلیاں دِیاں محفلاں اُجڑ گیاں۔ رونکاں ختم ہو گیاں سن پر راجہ محمود احمد فیر وی کدی کدی اپنی عادت وجوں ہسدا ہساندا رہندا اے۔ لطیفے سناندا رہندا اے۔ محمود احمد کشتواڑ دے پُرانے راجپوت راجیاں دی نسل وچوں اے۔ اُس دی سبھ توں وڈّی خُوبی اہ ہے کہ جموں شہر دی مُسلم برادری وِچ کِسے وی گھر کوئی فوتگی ہووے تاں اُہ غُسل دین، کفن سین، قبر کڈھن تے میّت نُوں دفنان دے کماں وِچ سبھ توں اگے رہندا اے۔ غریب تے مسکین لوکاں دے مُردیاں نُوں دفنان دا سارا خرچ آپ کردا اے تے ہندو سِکھ بھرانواں دے نڑوئے وی ضرور جاندا اے۔ انجھ ہی اپنی برادری، رشتے داراں تے یار دوستاں دے گھراں وِچ ہون والیاں شادیاں دا سارا انتظام وی اُہ آپ کردا اے۔ میرے تن بچیاں دی شادی دا پورا انتظام محمود دے ذمے ہی سی۔ اللہ سائیں اِس جیون جوگے رونگی بندے نُوں ہمیشاں باغ بہاراں دسے تے اُہ سدا ہسدا تے ہساندا رہے۔

☆

خالد حسین صاحب دی بیٹی ڈاکٹر سمیہ تبسم نے خالد صاحب دی ذاتی زندگی

دِیاں کئی پرتاں وی کھولیاں سن تے دسیا سی کہ خالد صاحب اِک ذِمے دار اِنسان سن، بیوی بچیاں نُوں پیار کرن والے تے اوہناں دا پُوری طرحاں خیال رکھن والے اتے اوہناں دِیاں رِیجھاں پُوریاں کرن والے۔ اُہ اِک وڈّے دِل گُردے دے مالک سن تے بُرے وقت نُوں وی ہس کے گذارنا جاندے سن۔ اوہناں اپنی بیٹی نُوں کئی واری کیہا سی کہ جدوی اُہ اپنی آپ بیتی لِکھن گے تاں اپنے مِتراں بارے سچیاں تے صرف سچیاں گلاں ہی لِکھن گے اتے اپنے کردار دے جُثے نُوں ننگیاں کرن وِچ ذرا وی ہچکچان گے نہیں۔ اِہ جاندیاں ہویاں وی کہ کِسے وی یُگ وِچ کِسے وی بندے نے سچ کدے وی برداشت نہیں کیتا، فیر وی اُہ اپنی بیگم تے بچیاں دے سمجھان دے باوجود وی منفی گلاں وی لِکھنیاں چاھندے سن پر شاید ربّ نے اوہناں نُوں اِنی وہیل ہی نہیں دِتی کہ اُہ اپنے آپ نُوں تے یار بیلیاں نُوں ننگیاں کردے۔ شاید ربّ دی ایہو رضا ہووے گی...... پر ساہنوں اوہناں دے لیکھ تے کہانیاں پڑھ کے اِہ گل منّنی پووے گی کہ اُہ کدے وی کِسے لئی بُرا نہیں سن لِکھ سکدے تے نہ ہی بُرا اُسن جاں بول سکدے سن۔ اُہ ساریاں دے ہرمن پیارے سن تے سبھناں دے دِلاں وِچ اوہناں دِیاں یاداں زندہ رہن گیاں، کیوں جے اِک زندہ دِل، نیک، ہمدرد تے کرم یوگی رُوح ہمیشاں زندہ رہندی اے...... خالد صاحب دھرتی نال جُڑے اِنسان سن۔ اوہناں زندگی دِیاں تھوڑاں، مایوسیاں، اُداسیاں تے مُصیبتاں جھلیاں سن۔ جدوجہد بھری زندگی گذاردیاں تے مٹی وِچ رُلدیاں کھُلدیاں اُہ سِکھر تے پہنچے تے فیر ویکھدے ہی ویکھدے اوہناں اپنے حصے دا آسمان چھو لیا۔ اُہ اپنے پریوار تے دوستاں لئی اِک وڈّا برکھ (درخت) بن کے اُبھرے، جِس دی چھاں ساریاں نے مانی۔ اوہناں دِیاں کہانیاں جے اپنے ویلے دی ترجمانی کردیاں نیں تاں اجو کے ویلے دے حالات اُتے وی پوری طرحاں ڈھُکدیاں نیں۔ نوجوان پنجابی لکھاری اوہناں دِیاں کہانیاں پڑھ کے

بھاشا، کہانی دی بُنتر، پیش کاری تے دُوجے گُناں توں بوہت کُجھ سِکھ سکدے نیں، خاص کر میرے جہے نویں کہانی کار۔ اوہناں دے ''کُل'' دی رسم مکُن تے سارے رِشتے دار تے یار بیلی اپنے اپنے گھراں نُوں جا چُکے سن پر گھر دے بندیاں دے سِراں اُتے خالد صاحب دے ناں دی چھاں قائم رہے، اِس بارے اُہ پریوار لئی اِک چنوتی (challange) چھڈ گئے سن کہ اوہناں دی ادبی وراثت نُوں اگے ٹورن والا ضرور کوئی جانشین ہونا چاہیدا اے۔ اُہ بھانویں اوہناں دے بچے ہون جاں پوترے، پوتریاں جاں دوہترے، تاں جے اُہ ادبی رُکھ ہرا بھرا رہ سکے تے اُس دی چھاں دا آنند لمے سمے تک اوہناں دے وارث تے یار بیلی لے سکن۔

پنجابی زبان تے ادب لئی اوہناں اپنا سارا جیون وار دِتا۔ اِس گل دا پتہ ایتھوں وی لگدا اے کہ اوہناں اپنے خرچے تے ساہتکار متراں لئی ''بابا فرید سیمینار ہال'' بنایا، جِس وِچ تقریباً 90-80 بندے بہہ سکدے نیں تے ادبی گوشٹیاں تے مشاعرے کر سکدے نیں۔ اوہناں اِس ہال وِچ صوفے، کُرسیاں، میوزک سسٹم، پکھے تے ائیرکنڈیشن وی لوائے تاں جے ادیب دوستاں نُوں بنا کوئی پیسہ خرچیاں پوری سہولیت مِل سکے۔ ''بابا فرید سیمینار ہال'' وِچ کئی ودھیا پروگرام وی کروائے گئے۔ اِس توں ظاہر ہے کہ اوہناں دے جیون دا مقصد اپنی ذات نُوں دُوجیاں لئی سمرپت کرنا سی۔ میری نظر وِچ اُہ اِک ودھیا اِنسان، ادیب تے چِر جیوی کہانی کار سن تے اُہ سدا زندہ رہن گے، کیونکہ اوہناں دے مُرشد بُلھے شاہ نے کیہا سی:

''بُلھے شاہ اساں مرناں ناہیں
گور پیا کوئی ہور......''

☆☆☆

خالد حسین دی سویّے جیونی (آپ بیتی) ''ماٹی کُدم کریندی یار'' دے پہلے ادھیائے (باب) دی شروعات ہی اِس سنسنی خیز خبر نال ہُندی اے کہ ''مشہور ساہتکار، کہانی کار، پترکار تے یاراں دا یار خالد حسین، جس نے جموں کشمیر توں اڈّ بھارت تے پاکستان وِچ اپنیاں کہانیاں رائیں اک نِویکلا تھاں بنایا سی، اُہ کل شامی فوت ہوگیا''۔ کِسے آپ بیتی دا ارنبھ (آغاز) ہی اُس دے سبجیکٹ جاں نائک (ہیرو) دی موت نال ہووے، اِہ وڈّی روچک (دلچسپ) بِرتانتک جگت (بیانیا اسلوب) ہو نبڑ دی ہے جس نے مینوں اِس سویجیونی نوں اگے پڑھن لئی پریرت کیتا (تحریک دِتی)۔ دوجا کارن اِہ سی کہ اجے میں چوتھے پیرے تے ہی پہونچیا ساں کہ اک ہور وڈّا انکشاف ہویا کہ اِس ادھیائے (باب) دا وکتا (راوی) خود لیکھک نہیں سگوں کوئی ہور ہے یعنی خالد دی وڈّی بھین زبیدہ، جس نے اُس نوں پالیا تے پڑھایا۔ زُبیدہ دسدی ہے کہ اُہ سن سنتالی دی دیش ونڈ تے اُس کارن ہوئی لوکائی دی تباہی، قتل و غارت، بلاتکاری، بربادی تے مندحالی دی اکھیں ڈِٹھی حقیقت اے۔ انہاں دوہاں برتانت جگتاں (بیانیا اسلوب تے ڈھنگ) نے ہور کھِچ تے روچکتا (دلچسپی) دوہائی تے میں اکو بیٹھک وِچ ہی سارا کھرڑا (مسودہ) پڑھ گیا۔ اِس سویجیونی نوں پڑھدیاں مینوں رولاں بارتھ (Roland Barthes) دی آپ بیتی دا چیتا آیا، جس وِچ اُس نے اُتم پُرکھ (پہلا راوی) کرتے (تخلیق) نوں تیاگ (چھڈ) کے ''اُہ'' جہے انیہ پُرکھی (باقی دے راوی) کرِتیاں (تخلیقات) رائیں برتانت سِرجیا (تخلیق کیتا۔ لیکھیا)۔ پر خالد دی سویجیونی اِس توں وی پراں دی اِک جگت (ڈھنگ) ستھاپت (قائم) کردی اے کیوں جے خالد نے ''میں'' دی تھاں اپنی گل اپنے رشتے داراں، دوستاں، شریک سرکاری ملازماں نوں وکتے (بیان کرن والے) دے روپ وِچ پیش کر کے اونہاں دے موہنوں اپنی آپ بیتی بیان کیتی ہے۔ میری سمجھ موجب اِہ پنجابی سویجیونی ساہت وِچ پہلی وار اِس طرحاں دا برتانتی جگت (بیانیا ڈھنگ) گھڑن دا تجربہ ہے۔ مزے دی گل اِہ ہے کہ ''دیریدا'' اِس بارے اپنی کتاب Grammatology (1980ئ) وِچ کہندا ہے کہ ہڈ بیتی وِچ جو ''میں'' بولدی ہے، اُہ سوئی (خود بیانیا) نہیں ہُندی، جسِ دی جیونی لکھی جارہی ہے کیونکہ جیہڑا اسندیش ''میں'' بھیجدی ہے، اُہ اُنّی دیر تک واپس نہیں آسکدا جنّی دیر دوجے پن (Otherness) نوں دخل انداز ہون دی اجازت نہیں ملدی۔ ''دیریدا'' اِس نوں دوسرا آپا (Second self) کہندا ہے۔ خالد صاحب نے ''ماٹی کُدم کریندی یار'' وِچ اِسے دوسرے آپے دی پیش کاری بُلھے شاہ دے شبداں رائیں مٹّی دے کُدم کرن دی چھنکاری (انتخاب) رائیں کیتا ہے۔ بھاشا سرل تے خوبصورت ورتی گئی ہے تے پاٹھکاں نوں اپنے ول کھچدی ہے۔

منموہن

Forever Learning

ISBN 978-93-5113-254-7

9789351132547

www.unistarbooks.com ₹ 500/-